A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE VI–VII.

BERETTYÓÚJFALU, 1991

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

VI–VII.

BERETTYÓÚJFALU, 1991

Szerkesztette
MÓDY GYÖRGY

A tanulmányokat lektorálták:
ISTVÁNOVITS ESZTER, RÁCZ ISTVÁN,
NAGY SÁNDOR, BARTHA ELEK

A rajzokat DÉKÁNY ÁGOSTON, LACZA MÁRTA és a szerzők,
a fényképeket F. MOLNÁR ERZSÉBET készítette

HU ISSN 0133—7653

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET, ÓKORTUDOMÁNY — ARCHAEOLOGIE, ALTERTUMSWISSENSCHAFT

Balla Lajos: Studia Dacica II. 5
Studia Dacica II. 10
M. Nepper Ibolya: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig . . . 13
Sárrétudvari und seine Umgebung bis hin zum 13. Jahrhunderts 61

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

Módy György: Udvari története a XVI. század derekáig 63
Die Geschichte von Udvari bis hin zur Mitte des 16. Jahrhunderts 81
Nyakas Miklós: Sárrétudvari a török hódoltság kezdetétől a jobbágyfelszabadításig 83
Sárrétudvari vom Beginn der Türkenherrschaft bis hin zur Leibeigenenbefreiung 116
Kováts Zoltán: Darvas, Furta, Vekerd és Zsáka népességfejlődése a XVIII. századtól napjainkig 119
Bevölkerungsentwicklung der Dorfgemeinden Darvas, Furta, Vekerd und Zsáka im Komitat Hajdú-Bihar vom XVIII. Jahrhunderts bis zu unserer Zeit 157

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE

Varga Gyula: A paraszti élet körvonalai a XVIII. század első felében egy protocollum tükrében 159
Umrisse der bäuerlichen Lebens der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts im Spiegel eines Protokolls 211
Zsupos Zoltán: Történeti és néprajzi adatok Méhkerékről 213
Geschichtliche und volkskundliche Angaben über Méhkerék . . 229
Pálinkás Patricia: Berettyószentmárton földrajzi nevei 231
Die geografischen Namen von Berettyószentmárton 281

Balla Lajos

Studia Dacica II.

1. DEFENSOR NEGOTIATORUM (SURORUM?) IN DACIA

A szírek viszonylag nagy számú megjelenését a II. század végén és a Severus-korban a közép- és al-dunai tartományok területén *J. Dobiaš* vizsgálatai nyomán a kutatás már korábban felismerte. A keleti expeditiók kapcsán sorozott katonaként — és mint ezek családtagjai —, valamint polgári személyként (üzletemberek, kézművesek etc.) Nyugatra került, főként a két Pannoniában és Daciában kimutatható szírek nem elhanyagolható szerepet játszottak a politikai, társadalmi és gazdasági életben. A polgár szírek „azonosítása" a személynevek mellett leginkább az üzletemberre utaló *negotiator (negotians)* kapcsán történhet. Az orientális (görög, sémita) nevek mellett számításba jön még természetesen a *decurionatus*-ra és más municipális tisztségekre utaló megjelölés, nem különben a *sacerdos* cím és esetenként az invokált szír istenség(ek) neve (pl. *deus Commagenus* etc.).[1]

Ami a magukat szírnek nevező üzletembereket *(Suri, negotiatores)* illeti, feliratai a Duna-vidéken elsősorban Daciából ismertek: a római Sarmizegetusából, Apulumból (és Potaissából)[2] s egy Daciából való szír kereskedőt ismerünk 222/235 között Augusta Traiana-ból (Thracia).[3] És Sarmizegetusában állhatott az a — ma már csak másolatból ismert — felirat,[4] amely egy üzletember-kollégium *defensor*át említi: *Crasso Macro bio | negotiatores | provinciae | Apul(ensis) defen|sori optimo | l(ocus) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto).*

A felirat *terminus a quo*-ját megadja a *provincia Apulensis* említése: ca. 167—,[5] s az is joggal feltételezhető, hogy a kőemlék a *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* egykori fórumán állott; *Crassus Macrobius* kétségkívül egy *„very important person"*-nak számított a felirat emelése idején.[6] A közelebbi datálás előtt a *defensor* nevéről. A latin

1 Vö. *J. Dobiaš*, in: Mélange Bidlo. (Prague, 1928) 15 sköv.; *A. Mócsy*, Pannonia and Upper Moesia. (London, 1974) 227 sköv.; *L. Balla*, Acta Arch. Hung. 15 (1963) 225 sköv., ACUD 8 (1972) 89 sköv., ACUD 16 (1980) 67.; *K. B. Angyal*, ACUD 7 (1971) 77 sköv.; *L. Balla*, ACUD 12 (1976) 61 sköv.

2 Ld. *L. Balla*, ACUD 12 (1976) 64.

3 *Á. Dobó*, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes.[4] (Budapest, 1975) 848.

4 CIL III 1500=IDR III, 2. (Bucureşti, 1980) 109.

5 Vö. *L. Balla*, ACUD 15 (1979) 55 sköv.

6 Hasonló megszövegezésű feliratokra ld. *I. I. Russu*, IDR III, 2. („altar onorific") passim.

*cognomen*nek a *nomen gentilicum* helyén való feltüntetése — *Crassus* — és a görög *Macrobius (cognomen)*, a névforma, meglehetős egyértelműséggel *orientális*ra, talán *szír*re utalnak. (Vö. pl. o. Sarmizegetusa, CIL III 7915... *Gaius Gaianus e[t] Proculu[s] Suri neg(otiatores)...*).[7] — Az előbbiek kapcsán adódhat a közelebbi datálás is: 167/168 és talán 212 között állíthatták a feliratot, bár ennél későbbi korhatározás sem tekinthető kizártnak.[8] Crassus Macrobius etnikumához, felirata datálásához döntő lehet, hogy a Daciából ismert *negotiatores* többségükben orientálisok, ill. szírek voltak, valamint az, hogy ez utóbbiak feliratai időben megközelítően egykorúak lehetnek a *defensor* Sarmizegetusa-i emlékével.[9] — Figyelembe kell itt venni, hogy míg a II. században a nyugati üzletemberek kimutathatóan fontos szerepet játszottak Daciában, a II. század közepétől és végétől, és főként a Severus-korban az orientálisok kerülhettek fölénybe.[10] Az orientálisok (kis-ázsiaiak és szírek) szerepét Dacia két legjelentősebb városi rangú településén: Sarmizegetusában és a coloniai Aurelia Apulensis-ban aláhúzzák a *metropolis* és a *chrysopolis* jelzők megjelenése Severus Alexander, ill. Trebonianus Gallus idején.[11]

Crassus Macrobius *defensio*-ját tehát legvalószínűbben a III. század első évtizedeire, ill. a Severus-korra helyezhetjük, a *III Daciae* nagy Severus-kori prosperitásának időszakára,[12] amelyre talán leginkább Dacia Apulensis két legfontosabb településének: Sarmizegetusának és Apulumnak a fellendülése tekinthető jellemzőnek.[13] Tekintetbe véve az ekkortájt Daciában kimutatható orientálisok nagy számát, érthető, hogy az orientális-szír üzletemberek külön *collegium*-ba[14] tömörültek, amely a *III Daciae* e legfontosabb rész-tartományának üzletembereit foglalta magába.[15] A testületi érdekvédelemnek ez a formája *(defensio)*, amely Sarmizegetusában a III. században még egy esetben *(defensor lecticariorum)*[16] megfigyelhető, úgy tűnik, leginkább Severus Alexander idején terjedhetett el.[17]

Mindebből összegezésként levonható, hogy egy *defensor negotiatorum* megjelenése Dacia Apulensis-ben legvalószínűbben a tartomány Severus-kori gazdasági-társadalmi viszonyaival hozható összefüggésbe. A feltehetően jórészt orientális-szír üzletemberek súlya a provincia életében a más dunai tartományokból is jól ismert fellendülésre utal, a *defensio* azonban egyszersmind a prosperitas ellentmondásaira is következtetni

7 IDR III, 2. 203. — A Nyugatra került szírek névformáira: *A. Mócsy*, ACUD 20 (1984) 61 sköv.

8 212-ben a szírek közül sokan felvették a M(arcus) Aur(elius), ill. Aurelius praenoment és nomen, a korábban viselt neveik mellé, ld. *A. Mócsy*, i. m. 62., *E. Tóth*, FA 37 (1986) 168 sköv.

9 Vö. *V. Christescu*, Viaţa economica a Daciei romane. (Piteşti, 1929) 120 sköv.; *M. Macrea*, Viaţa în Dacia romană. (Bucureşti, 1969) 322 sköv.

10 Ld. *V. Christescu*, i. m. i. h.; *M. Macrea*, i. m. i. h.; *Tóth E.* in: Erdély története I. (Budapest, 1986) 64.

11 Ld. *L. Balla*, in: Tanulmányok Erdély történetéből. (Debrecen, 1988) 33 sköv.

12 Vö. *L. Balla*, ACUD 6 (1970) 61 sköv., DMÉ 1969—70. 89 sköv.

13 Vö. *D. Tudor*, Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană. Bucureşti, 1968. 73 sköv., 144 sköv.; *L. Balla*, i. m. i. h. és ACUD 13 (1977) 51 sköv.

14 Vö. *V. Christescu*, i. m. i. h.; *M. Macrea*, i. m. i. h.

15 Egy sajátos analógia Pannonia Inferior-ból: CIL III 3343, vö. *I. Tóth*, Oikumene 2 (1978) 201 sköv.

16 CIL III 1438=IDR III, 2. 314.

17 Vö. HA vita Sev. Alex. 33, 2.

enged.[18] A konjunktúra évtizedei csak erősíthették a lakosság körében már korábban is jól megfigyelhető vagyoni polarizációt,[19] s ilyen körülmények között a szír üzletembereknek — a dominatus korából jól ismert — agresszivitása[20] nem kevés ellenérzést válthatott ki, s indokolhatta Crassus Macrobius defensori officiumát.

2. PROSOPOGRAPHIAI JEGYZETEK

P. Aelius Gemellus, Aurelius Tuesianus, L. Valerius Valerianus

1. Egy régóta ismert *apulumi (Weissenburgi effosse ad ripam Marusii)* épületfelirat (CIL III 1006) tartotta fenn az egyetlen olyan szenátori rangú személy nevét, aki — bár minden valószínűség szerint idegen eredetű, tehát nem bennszülött családból származott — daciainak volt tekinthető: *Fortunae | Aug. | sacrum | P. Aelius Gemellus (sic) vir cla|rissimus | perfecto a solo balneo | consacravit.*[21] P. Ael. Gemel(l)us[22] tehát *nem* tartományi-birodalmi tisztségviselőként, hanem — bár szenátor volt — magánemberként emelte feliratát — az előbb municipium majd colonia rangú *colonia Aurelia Apulensis* (Maros-Portus = Mureş Port) területén a III. században.[23] A személynévről itt az mondható el, hogy míg a *P. Aelii*, ill. az *Aelii* igen nagy számmal fordulnak elő a daciai névanyagban,[24] a *Gemellus-a* ezzel szemben nem jellemző a daciai névadásra.[25] A szenátor neve mégis *pro forma* jól illeszthető az apulumi municipális arisztokrácia, s ezen belül az ide köthető *equites Romani* névanyagához.[26] Igy joggal felvethető volt, hogy P. Ael. Gemellus az apulumi városi arisztokrácia lovagrendbe emelkedett rétegéből származott.[27]

1975 és 1982/83 között került elő a tibiscumi (Zsuppa = Jupa) auxiliaris tábor mellett (tehát a *vicus* területén) egy 42 töredékből rekonstruált votivfelirat *(Apollini conservatori)*, amelyet Caracalla-nak állított

18 Vö. *L. Balla*, i. m. i. h. (12. jegyzet)
19 Ld. *L. Balla*, Oikumene I. (1976) 185 köv.
20 Vö. *J. Dobiaš*, i. m. i. h.
21 *Cserni B.*, in: Alsófehér vármegye történelme. Nagy-Enyed, 1901. 436, no. 319.: „... 1622-ben ásták ki Maros-Portus mellett."
22 P. Ael. Gemel(l)us: *E. Groag-A. Stein*, PIR 1 (1933) 28, no. 180.; *G. Barbieri*, L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—235). Roma, 1952. 135, no. 621., 525. (vö. még 159. no. 749.) — A vir clarissimus-ra ld. *R. Talbert*, The Senate of Imperial Rome. Princeton, 1984. 493. — *M. Macrea* (Viaţa în Dacia romană. Bucureşti, 1969. 81 köv.) felvetette, hogy a szenátor a III Daciae helytartója volt, ez azonban nem igazolható, ld. *A. Stein*, Die Reichsbeamten von Dazien. DissPann I., 12. Budapest, 1944. 56 köv. etc.
23 Apulum: *D. Tudor*, Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană. Bucureşti, 1968. 144 köv.; *Fr. Vittinghoff, in:* Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster, 1968. 137 köv.; *L. Balla*, Acta Class. Debr. 6 (1970) 66 köv. — A problematikus datáláshoz ld. *G. Barbieri*, op. cit. i. h. (Septimius Severus-Caracalla) A felirat azonban később is keletkezhetett!
24 Ld. *A. Mócsy*, Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae. DissPann III., 1. Budapest, 1983. 6. s. v. Aelius. *Id.*, Beiträge zur Namenstatistik. DissPann III., 3. Budapest, 1985. 52.; *A. Kerényi*, Die Personennamen von Dazien. DissPann I., 9. Budapest, 1941. passim.
25 Ld. *A. Mócsy*, Nomenclator ... 134 s. v. Gemellus etc.
26 Ld. *L. Balla*, Acta Class. Debr. 13 (1977) 51 köv.
27 *L. Balla*, op. cit. 58.

L. Marius Perpetuus leg. (Aug. pr. pr. III Daciarum) egy bizonyos *P. Aelius Gemellus tribunus* közreműködésével: . . . *[pe]r P(ublium) Ael(ium) Cl(audia) Sesnt(ino) | Gemellum | tribunum.* A publikálók[28] szerint a tribunus a Tibiscumban állomásozó cohors I (mill.) Vindelicorum parancsnoka volt s az *umbriai Sentinum*-ból származott. A felirat datálása a helytartó neve alapján: ca. 214.[29]

A két P. Ael. Gemellus közötti kapcsolat, összefüggés kérdése — ismereteink szerint — eddig nem merült fel. Ami valószínűnek látszik: azonos családból származtak vagy: a két személy azonos. Ez utóbbi esetben a 214 körül még lovagrendű P. Ael. Gemellus később — mintegy 1—2 évtized elteltével a szenátori rendbe emelkedett.[30]

2. *Aurelius Tuesianus.* — *I. Piso*[31] publikációja és *G. Alföldy*[32] fontos kiegészítései, amelyeket a felirat Piso által adott olvasatához fűzött, részletesen megvilágították a kis-ázsiai *(Pamphyliá*ból való) személy lovagrendi majd szenátori pályafutásának a daciai (sarmizegetusai) kőemlék alapján vizsgálható állomásait.[33] Ezzel szemben részben homályban maradt Aur. Tuesianus kapcsolata Daciához a feliratállítás idején: ca. 250 260 körül, tekintetbe véve, hogy a lovagrendi pályafutás feltehetőleg 220/230 körül kezdődött *(Alföldy G.),* s akkor sem Daciában, hanem Alföldy szerint egy egyiptomi legio-tribunátussal. Igaz, Aur. Tuesianus 230 és 271 között *procurator provinciae Daciae Apulensis bis agens vice praesidis* volt (Alföldy G.). Tény, hogy a feliratállításra a daciai Sarmizegetusában jóval később került sor, mint a daciai szolgálatra.

Érdemes itt citálni a felirat befejező sorait: *[M(arcus)? Aur]elius V[. . .] [p]atro[no] [l(ocus) datus)] d(ecreto) [d(ecurionum)] (Alföldy).*

Úgy véljük, felvethető, hogy *Aur. Tuesianus* lovagi pályafutása a daciai Sarmizegetusában kezdődött, s az is lehetséges, hogy a Kis-Ázsiából bevándorolt család sarja a Severus-korban a helyi decurio-testület tagja lett. Itt került a lovagrendbe, majd kezdte meg a *militia equestris*-t talán 214-ben, amikor Caracalla keleti felvonulása kapcsán Daciában járt.[34]

3. *L. Valerius Valerianus.*[35] — A minden bizonnyal brilliáns tehetségű nyugat-pannóniai (savariai, poetovioi, sisciai?) italikus eredetű származéknak nem volt túl sok köze Dacia történetéhez. Tény viszont, hogy néhány évig a Maros-menti Dacia-határon (Miciaban) álló *ala I Campagonum* praefectus-a volt — feltehetően Marcus Aurelius idején. Ezt köve-

28 *I. Piso-P. Rogozea,* Ein Apolloheiligtum in der Nahe von Tibiscum. ZPE 58 (1985) 214—218. további irodalommal. Ld. még AE 1976, 579.; AE 1978, 682.; *H. Devijver,* PME 3., 1980. 1020, 33 bis.

29 Vö. *A. Stein,* op. cit. sköv.; AE 1960, 226.; *I. Piso-P. Rogozea,* op. cit. 217.: 212/213 és 215 között.

30 Hasonló pályafutás *Aur. Tuesianus-é,* ld. lentebb.

31 *I. Piso,* Chiron 8 (1978) 515—527.: Die Laufbahn eines Ritters aus Pamphylien

32 *G. Alföldy,* ZPE 34 (1979) 247—272. Ld. még *H. Devijver,* op. cit. 1020, 257 bis

33 Alföldy: [. . .], *trib.? leg. II Traianae?, proc. sexag. vices. hered. provinciar. Syr. Phoenic. Palaestin. et Arabiae, proc prov. Dac. Apul. bis agens vice praesid., cent. praep. sacrae annon. exp., v. e., a ducen. provinciarum Syr. Coel. et Span. Baeticae, v. perf. a ratione privata, cos. desig., [. . .], praes. prov. Lugd., v. c.*

34 Figyelmet érdemel itt még a felirattöredékek lelőhelye: Sarmizegetusa foruma, vö. *I. Piso,* op. cit. 515. — Caracalla daciai tartózkodásához: *J. Fitz, AR* 6—7. 1965—66. 202 sköv.

35 AE 1966. 495; AE 1971. 476. további irodalommal.

tően lett *procurator Cypri.* A Caesarea-ból ismert cursus-felirat következő információja már Septimius Severus *expeditio urbica*-jában való parancsnoki részvételére utal (193 április—június). Következésképpen Valerianus *militia equestris*-e és első — sexagenarius — procuratorsága már Septimius Severus carnuntumi proclamatio-ja előtt (193 április 9.) lezárult. — Az 1966-ban közzétett felirat elhibázott publikációját azóta sokan vitatták.[36] A lovagi *cursus honorum,* amely az utolsó Antoniniusoktól a Severusokig ível,[37] kétségkívül különös figyelmet érdemel. Tudtunkkal legutóbb *M. P. Speidel* (University of Hawaii) tett közzé rövid írást Valerianus feliratával kapcsolatban.[38] *M. Speidel* érthetetlen módon *J. Fitz*-zel vitatkozik 1985-ben L. Val. Valerianus első severusi parancsnokságát illetően. Ezzel szemben már 1967-ben és 1968-ban publikált írások rögzítették, hogy L. Val. Valerianus *vexillationes peregrinae* élén vett részt az *expeditio urbica*-ban majd az *expeditio Asiana*-ban.[39] Mi több, az is egyértelműen felmerült, hogy ezek a különítmények főként a határmenti barbárok (Pannonia Superior) közül toborzódtak.[40]

36 Ld. AE 1971. 476. — Különösen fontos *J. Fitz,* új olvasata: Latomus 28 (1969) 126 köv. — Egy új felirat L. Val. Valerianus pályafutásához: *R. Duncan-Jones,* Class. Philology 64 (1969) 229 köv. és 65 (1970) 107 köv.

37 Vö. *J. Fitz,* op. cit. és *R. Duncan-Jones,* op. cit.

38 *M. Speidel,* Class. Philology 80 (1985) 321—326., vö. AE 1985. 829.

39 *L. Balla,* Zu einer neuen ritterlichen Cursus-Inschrift. Acta Class. Debr. 3 (1967) 85 köv.; *Id.,* Vexillationes peregrinae im Heer des Septimius Severus. Epigr. Studien 5 (1968) 145 köv.

40 *L. Balla,* op. cit., Herodianus II, 9, 12., AE 1956. 124.

Lajos Balla

STUDIA DACICA II.

1. DEFENSOR NEGOTIATORUM (SURORUM?) IN DACIA

On sait depuis assez longtemps — notamment grâce aux investigations de J. Dobiaš — qu'à la fin du IIe siècle et à l'époque des Sévères, une apparition relativement massive de Syriens se laisse constater dans les provinces du Moyen-Danube. Ces Syriens — qui s'étaient déplacés vers l'Ouest soit comme soldats enrôlés dans l'armée au cours des expéditions orientales, soit comme membres de familles appartenant à ces soldats, soit enfin comme personnes civiles (gens d'affaires, artisans, etc.) — apparaissent surtout dans les deux Pannonies et en Dacie; ils ont joué un rôle non négligeable dans la vie politique, sociale et économique de l'Empire. En dehors des anthroponymes, c'est l'indication *negotiator (negotians)* — désignant un homme d'affaires — qui rend possible l'„identification" des Syriens civils. A côté des noms orientaux (grecs ou sémitiques), on doit naturellement tenir compte de l'indication relative àu *decurionatus* ou à d'autres charges municipales ainsi que du titre de *sacerdos* et, dans certains cas, de la mention de telle ou telle divinité syrienne à qui s'adresse une invocation (par exemple, *deus Commagenus*, etc.).[1]

En ce qui concerne ces cégociants qui se disent Syriens *(Suri, negotiatores)*, ils nous sont connus par des inscriptions conservées dans la région du Danube et avant tout en Dacie, dans des villes romaines: à Sarmizegetusa, à Apulum (et à Potaissa)[2]; nous rencontrons un commerçant syrien originaire de Dacie entre 222/235 à Augusta Traiana (Thrace)[3]. Et c'est de Sarmizegetusa que doit provenir l'inscription — connue seulement par copie aujourd'hui[4] — qui mentionne le *defensor* d'un collège de gens d'affaires: *Crasso Macro ' bio negotiatores provinciae Apul(ensis) defen sori optimo l(ocus) d(auts) d(ecorionum) d(ecreto).*

Le *terminus a quo* de l'inscription est fourni par la mention de la *provincia Apulensis:* 167— à peu près;[5] et on est en droit de supposer que le monument de pierre se trouvait sur le forum, disparu depuis, de la *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa;* au temps où l'on y posait l'inscription, *Crassus Macrobius* était sans aucun doute un *„very important person"*[6]. Avant une datation plus précise, examinons le nom du *defensor.* Le fait que le *cognomen* latin — *Crassus* — figure à la place réservée en principe au *nomen gentilicium,* ainsi que la présence d'un *cognomen* grec — *Macrobius* — indiquent assez clairement qu'il s'agit d'une personne d'origine *orientale,* peut-être *syrienne.* (Cf. par exemple Sarmizegetusa, CIL III 7915 ... *Gaius Gaianus e[t] Proculu[s] Apollofan[es] Suri neg(otiatores)...*)[7] — En rapport avec ce qui précède, on peut proposer une date plus précise: l'inscription a dû être posée entre 167/168 et peut-être 212, bien qu'une datation plus tardive ne soit pas nécessairement exclue.[8] Pour déterminer l'origine ethnique de Crassus Macrobius et pour dater son inscription, il faut tenir compte de certains faits décisifs: les *negotiatores* connus de Dacie étaient, pour la plupart, d'origine orientale, notamment syrienne; d'autre part, les inscriptions relatives à ces derniers doivent être à peu près contemporaines du monument de Sarmizegetusa, consacré au *defensor.*[9] — On ne doit pas négliger le fait qu'au IIe siècle encore, les gens d'affaires occidentaux jouaient un rôle important clairement démontrable en Dacie, alors que dès le milieu ou la fin de ce même siècle et surtout à partir de l'époque des Sévères, les orientaux ont pris protablement le dessus.[10] L'importance du rôle qu'ont pu jouer les orientaux (provenant d'Asie Mineure et de Syrie) dans les deux agglomérations de rang municipal les plus significatives de la Dacie: à Sarmizegetusa et dans la colonia Aurelia Apulensis, est soulignée par l'apparition des épithètes *metropolis* et *chrysopolis* au temps de Sévère Alexandre et de Trebonianus Gallus.[11]

Ainsi, la *defensio* de Crassus Macrobius doit remonter, le plus probablement, aux premières décennies du IIIe siècle, donc à l'époque des Sévères, cette période de haute prospérité des *III Daciae*[12], qui se caractérise le mieux sans doute par l'essor des deux agglomérations de la Dacia Apulensis: Sarmizegetusa et Apulum.[13] Vu le grand nombre des personnes orientales dont la présence est démontrable en Dacie à cette période, on comprend que les gens d'affaires de cette origine et notamment les Syriens se soient groupés en un *collegium*[14] à part, comprenant les

négociants de cette sous-province, la plus importante parmi celles des *III Daciae*.[15] Cette forme de la défense des intérêts d'une corporation *(defensio)*, qui peut être observée dans un autre cas encore à Sarmizegetusa au IIIe siècle *(defensor lecticariorum)*[16], semble être la plus répandue sous Sévère Alexandre.[17]

En conclusion, on peut dire que l'apparition d'un *defensor negotiatorum* en Dacia Apulensis est en rapport, selon toute vraisemblance, avec les conditions économiques et sociales qui caractérisaient la province à l'époque des Sévères. L'importance que détenaient dans la vie de la province les gens d'affaires (d'origine sans doute orientale et notamment syrienne, pour la plupart) est le signe d'un essor bien connu, qui se laisse pas de dévoiler certaines contradictions de cette le fait de la *defensio* ne laisse pas de dévoiler certaines contradictions de cette prospérité.[18] Durant les décennies de la conjoncture économique favorable, les inégalités de fortune, nettement observables parmi la population déjà plus tôt, devaient s'accentuer[19]; dans ces circonstances, l'agressivité des gens d'affaires syriens, bien connue de l'époque du *dominatus*[20], provoquait sans doute bien de l'antipathie et explique suffisamment l'office de *defensor* attribué à Crassus Macrobius.

2. NOTES PROSOPOGRAPHIQUES

P. Aelius Gemellus, Aurelius Tuesianus, L. Valerius Valerianus

1. En Dacie, le nom de la seule personne de rang sénatorial qui — malgré son origine familiale très probablement étrangère, donc non indigène — puisse être considérée comme appartenant à cette province nous a été conservé par une inscription connue depuis longtemps (CIL III 1006), sur un édifice *d'Apulum (Weissenburgi effosse ad ripam Marusii): Fortunae | Aug. | sacrum | P. Aelius Geme | lus* (sic) *vir cla | rissimus | perfecto a solo balneo | consacravit*[21]. Donc, P. Ael. Gemel(l)us[22] — bien que sénateur — n'a *pas* posé son inscription en tant que magistrat de la province et de l'Empire, mais en tant qu'homme privé, au IIIe siècle, sur le territoire de la *colonia Aurelia Apulensis* (Maros-Portus=Mureş-Port), ayant d'abord le statut de municipe, ensuite celui de colonie.[23] A propos du nom en question, on peut constater que les *P. Aelii* et, d'une manière générale, les *Aelii* figurent avec une grande fréquence dans les matériaux onomastiques de la Dacie[24], alors que l'élément *Gemellus* ne peut y être tenu pour caractéristique.[25] Néanmoins, le nom du sénateur s'insère bien, *pro forma*, dans les matériaux onomastiques de l'aristocratie municipale d'Apulum et plus particulièrement dans ceux des *equites Romani* qui en faisaient partie.[26] On a pu supposer ainsi à juste titre que P. Ael. Gemellus était issu de l'aristocratie de la ville d'Apulum, notamment de la couche qui avait pu s'élever jusqu'à l'ordre équestre.[27]

Entre 1975 et 1982/83, on a découvert, près du camp d' auxiliaires de Tibiscum (Zsuppa=Jupa) — donc, sur le territoire du *vicus* —, quarante-deux fragments permettant la reconstruction d'une inscription votive *(Apollini conservatori)*. Celle-ci avait été posée pour Caracalla par L. Marius Perpetuus leg. (Aug. pr. pr. III Daciarum), avec le concours d'un certain *P. Aelius Gemellus tribunus: ...[pe]r P(ublium) Ael(ium) Cl(audia) Sent(ino) Gemellum tribunum.* Selon les éditeurs de l'inscription[28], le tribun a été le commandant de la cohors I (mill.) Vindelicorum. en garnison alors à Tibiscum; il était originaire de *Sentinum*, en *Ombrie*. Compte tenu du nom du légat, l'inscription doit dater de 214, à peu près.[29]

A notre connaissance, le problème du rapport entre les deux P. Ael. Gemellus n'a pas encore été posé. Ce qui semble plausible, c'est qu'ils provenaient de la même famille ou que les deux personnes sont identiques. Dans ce dernier cas, P. Ael. Gemellus, appartenant encore à l'ordre équestre vers 214, devait s'élever, une ou deux décennies plus tard, dans l'ordre sénatorial.[30]

2. *Aurelius Tuesianus.* — La publication d'I. Piso[31] et les remarques importantes par lesquelles G. Alföldy[32] a complété la lecture de l'inscription par Piso ont fait connaître dans les détails une période de la carrière de ce personnage originaire d'Asie Mineure (de *Pamphylie*), les étapes notamment d'une carrière équestre d'abord, sénatoriale ensuite, qui se dégagent de l'examen d'un monument de pierre conservé en Dacie (à Sarmizegetusa)[33]. En revanche, le lien qui rattachait Aur. Tuesianus à la Dacie au moment où était posée l'inscription n'a pas été éclairé. Ce moment doit être situé entre 250/260 environ, vu que la carrière équestre du personnage avait dû commencer vers 220/230 (G. Alföldy) — carrière dont le début ne serait pas à chercher en Dacie, mais — selon Alföldy — en Égypte, où Aur.

Tuesianus aurait été tribun de légion. Il est vrai cependant qu'entre 230 et 271, le personnage en question était *procurator provinciae Daciae Apulensis bis agens vice praesidis* (G. Alföldy). Mais c'est un fait aussi que la date de l'inscription de Sarmizegetusa, en Dacie, est largement postérieure à celle du service accompli par le personnage dans cette province.

Il vaut la peine de citer ici les lignes conclusives de l'inscription: *[M(arcus) ? Aur]elius V [...] [p]atro[no] [l(ocus) d(atus)] d(ecreto) [d(ecurionum)]* (Alföldy).

Nous pensons que l'on peut risquer l'hypothèse suivante: la carrière équestre *d'Aur. Tuesianus* a commencé à Sarmizegetusa, en Dacie. Il est possible que ce descendant d'une famille immigrée d'Asie Mineure soit devenu, sous les Sévères, membre du corps local des décurions, puis, au même endroit, de l'ordre équestre, pour commencer ensuite la *militia equestris*, peut-être en 214, année où Caracalla a séjourné en Dacie, lors de sa campagne orientale.[34]

3. *L. Valerius Valerianus*.[35] — Ce personnage, originaire de la Pannonie occidentale (de Savaria, de Poetovio ou de Siscia?), mais ayant ses racines plus lointaines en Italie, doté sans aucun doute d'un talent brillant, n'est pas étroitement lié à l'histoire de la Dacie. C'est un fait cependant que durant quelques années, probablement sous Marc Aurèle, il a été praefectus de *l'ala I Campagonum*, unité située à la frontière de la Dacie, près de la rivière Maros (à Micia). Il est devenu par la suite *procurator Cypri*. L'inscription de Césarée présentant le cursus du personnage continue son énumération en signalant que Valerianus a participé à *l'expeditio urbica* de Septime Sévère en tant que commandant (avril-juin 193). Par conséquent, la *militia equestris* et sa première fonction de procurateur *(sexagenarius)* s'étaient terminées avant la proclamation de Septime Sévère (à Carnuntum, le 9 avril 193). — La publication erronée de l'inscription, en 1966, a été discutée depuis par de nombreux chercheurs.[36] Un *cursus honorum* qui commence sous les derniers Antonins et monte en flèche sous les Sévères[37] mérite en tout cas une attention particulière. A notre connaissance, c'est *M. P. Speidel* (University of Hawaii) qui s'est occupé le plus récemment — dans un article bref — de l'inscription de Valerianus.[38] D'une manière incompréhensible, M. Speidel conteste (en 1985) les vues de J. Fitz concernant la première fonction de commandant de L. Val. Valerianus, celle dont il était chargé sous Septime Sévère. En fait, des écrits parus dès 1967 et 1968 confirment que L. Val. Valerianus a pris part à *l'expeditio urbica*, puis à *l'expeditio Asiana*, en tête de *vexillationes peregrinae*.[39] Qui plus est, on a pu penser que les soldats de ces détachements étaient recrutés, sans aucun doute, parmi les barbares habitant les régions frontalières (Pannonie Supérieure).[40]

M. Nepper Ibolya

Sárrétudvari és környéke a XIII. századig

Sárrétudvari (1910-ig Biharudvari) a Nagysárrét hatalmas teknőjének északi hátságán terül el.[1] Legmagasabb pontjai a határnak a *halmok* (zömükben — ma már tudjuk — *kurgánok*[2]), melyek tengerszint feletti magassága itt 90—94 m között van. Ilyen a *Tikicsér-, Szabó-, Fél-* (vagy *Ferendek-), Őr-, Balázs-* (1910-ben elhordták), *Ökrös* halom. A többi halom tengerszint feletti magassága a környéken 80—90 m között van, s így a sárréti mocsár terjeszkedésével, helyének bizonyos fokú változtatásával ezek nagyrészének lába már „belelóg" a mocsár szélébe. Csapadékos időszakokban körülöttük 40—60 cm magasan áll még ma is a víz, mint például a Hízóföld közepén emelkedő kis halom körül.[3] Ezt az Ó-Berettyó felé lejtő nagy hátságot szeszélyesen kanyargó erek szabdalják fel. Udvaritól északra az *Eszteró ér, Pap ere, Kakas ér,* keleten és délen *Nyársasér* (Eszteró csatorna), délnyugaton és nyugaton a falu alatt a *Kertalja ér,* s a Szerep-Udvari határnál a *Körtvélyes ér.* Északnyugaton a *Hangás ér* kígyózó vonala szabdalja a felszínt.[4] A tulajdonképpeni, árvizek által nem háborított, megtelepedésre alkalmas szárazulat kevés. A vízszabályozások után a művelés alá fogható terület pedig természetesen megnövekedett, — de itt több ezer éves emberi megtelepdésre utaló nyomokat igen gyéren találtunk.

Vizsgált területünk régészeti korszakainak felvázolásában a tágabb környezetet kell figyelembe venni, s a természetföldrajzi adottságokat összekapcsolni a felszínen talált tárgyi leletek vallomásával. Nem különíthető el a mai Udvari a mai Báránd, Biharnagybajom, Füzesgyarmat, Szerep s Püspökladány határától. A kanyargó ereknek vagy széles vízfolyásoknak egyik, esetleg jobb, másik esetben baloldali „szigete" tartozik vizsgált területünkhöz. Ezek a kis erek, folyások nemhogy elválasztották

1 PAPP Antal: Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történeti adatok alapján = Földrajzi Közlemények LXXXIV. (Új folyam VIII. 1960) 1. sz. 77—.

2 M. NEPPER Ibolya 1987. évi terepbejárása.

3 Az 1984. évi csapadékos későtavasz—koranyár idején a halom északi és nyugati oldalát nem lehetett száraz lábbal megközelíteni.

4 Az 1987. évi késő-őszi terepbejárást megnehezítette, hogy az egykori ereken, vízfolyásokon keresztül kisebb esőzések után is csak a hidaknál lehetett átkelni.

volna, hanem összekötötték, erősítették a kapcsolatot az egyes letelepült csoportok között. A nagy folyók is összeköttetést teremtettek, nem választóvonalak voltak.

A *paleolitikum*ban (őskőkor) — 12—10 ezer évvel időszámításunk előtt — folyó életnek a nyomai, hátrahagyott tárgyi bizonyítékai nemcsak Sárrétudvari, de az egész Tiszától keletre eső régióban elenyésző számban kerültek eddig elő. A szomszédos Szabolcs-Szatmár megye területéről egyetlen helyről, Tiszalökről[5], Csongrád megyéből pedig Szeged-Öthalomról[6] ismert őskőkori lelet. A rénszarvascsordák nyomában járó, azok vonulását követő paleolit embercsoportok életfeltételei pedig ha nem is a legkedvezőbbek voltak, — de bizonyos helyeken a folyóvölgyekben, löszhátakon adottak. Így az egész Alföld és Tiszántúl területén várható leletek előkerülése. Az eddig ismert lelőhelyek Dunaföldvár[7], Madaras[8], Szeged-Öthalom, a Tisza medréből Szolnok-Tószeg térségéből előkerült csont edénykék[9], Tiszalök, — csak jelzik az Alföld és a Tiszántúl benépesedését az őskőkorban.

A *mezolitikum* (középső kőkor) — időszámításunk előtt 8000 körüli időszak — leletekben való szegénységét jóllehet nem enyhíti a Hajdú-Bihar megye területéről (Nagyléta, Hajdúbagos) előkerült néhány mezolit eszköz[10], de az Alföld és a Tiszántúl neolitizálódási problémáinak a megoldásában e terület szakkutatói számára egyszer bizonyára fontos fogódzókat fog jelenteni. Máig sem tisztázottak ugyanis azok a problémák, hogy a *neolit* (újkőkori) — időszámításunk előtt 5000-től — népességnek, akik a folyóvölgyeket megszállták és az esetlegesen meglévő és helyben maradt mezolit népességnek milyen volt, s volt-e egymással kapcsolata. Mely kultúra hordozója volt az a népesség, amely átvette az időszámításunk előtt 6000—5000 közötti évszázadokban végbemenő neolitikus forradalom eredményeit.[11] Ezek meghatározóak voltak az emberiség fejlődésének további menetére, valóságos „agrárforradalom" volt. A termelő gazdálkodás felváltotta a korábbi vadászattal, halászattal s ezt kiegészítő gyűjtögetéssel jellemezhető életformát, amely az emberek kiszolgáltatottságát, az élelemhez jutás esetlegességét némileg enyhítette. A vízfolyások és erek mellett az árvizektől védett partos területeken, félszigeteken építették fel házaikat, s a körülötte elterülő termékeny iszappal öntözött

5 VÉRTES László: Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon (Budapest, 1965) 199. — BÓNA István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. (Budapest, 1986) 16.

6 BANNER János: Az első alföldi paleolit-lelet. Dolgozatok 12. (Szeged, 1936) 1—14.

7 CSALOGOVITS József: Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei. In: Tolna vármegye múltjából (1936) 7—14.

8 T. DOBOSI Viola: Új felsőpaleolit telep az Alföldön. = Archaeológiai Értesítő 94 (1967) 184—193.

9 VÉRTES, László: Zwei paläolitische Gefässe aus der Theiss. Folia Archaeologica 14 (1962) 7—11.

10 SZATHMÁRY László: A Déri Múzeum mezolitikus leleteiről. Múzeumi Kurir 26 (1978) február 3—6. — Lásd ott a további irodalmat is.

11 CHILDE, G. V.: Az európai társadalom őstörténete. (Studium könyvek 35.) (Budapest, 1962) — RACZKY Pál: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Egeikummal a neolitikum, rézkor időszakában (Szolnok, 1988) 37. kép.

földeket megművelték. Búza, árpa, köles, borsó[12] volt az amit vetettek, arattak, s aratás után házaikban tárolták nagy, díszített, vagy olykor díszítetlen vastagfalú, agyagból készített hombáredényekben. Ezekről tanúskodnak a régészeti telepfeltárásokon a leggyakrabban tűzvész által elpusztult házakból előkerülő hombáredényekkel együtt megtalált megszenesedett gabonamagvak. Ácsolt faládák is szolgáltak tárolásra, amelynek nyomára a Berettyóújfalu Herpályi Földvár feltárásakor bukkantak.[13]

Két, három helyiségből álló téglalap alakú házaik szerkezetét fagerendák vagy cölöpök közé font husángok vagy vesszőfonás alkotta, amelyet kívül-belül vastagon betapasztottak. A tapasztást olykor díszítették is.[14] Vizsgált területünk nem oly távoli környékén a herpályi tellen a délkelet-európai újkőkori kultúrákban előforduló, a Kárpát-medencében szenzációszámba menő emeletes házaik is előkerültek.[15] Sárrétudvari határában terepbejárásunk során jellegtelen[16] újkőkori cserepeket gyűjtöttünk. Ez azt jelenti viszont, hogy az első megtelepülők e tájon időszámításunk előtt 5000 körül mégis megjelentek. Mélyszántás által szétrombolt házaik nyoma laza, szétszórt települési szerkezetre enged következtetni. Egymáshoz közel vannak, de egy-egy ér mégis elválasztotta e feltehetően egykorú telepeket. Ez is bizonyítja, hogy az élelemtermelés „demográfiai robbanást" vont maga után s nemcsak földjeik 1—2 évtizedes használatától bekövetkezett terméketlenné válása miatt költöztek odébb, hanem bizonyos kirajzások is történhettek a megnövekedett lélekszámú neolit falvakból. Az újkőkori ember edényeinek töredékei kerültek elő a Sárrétudvari—Püspökladány-i út bal oldalán lévő *Dombi halom* környékéről, vékonyfalú jellegtelen neolit cserepek a *Felsőtanya* mellől, a *Lőrinc majori részen a Kakas ér mellett*[17], *az Eszteró ér és a Bárándi út bal oldala közötti hosszú hátságon*[18], a *Ferendek halom lábánál* vastagfalú őskori hombáredény jellegtelen töredéke, a *Kiss Imre tanyától a határkanálisig* pedig újkőkori edényke jellegtelen oldaltöredékei.

Terepbejárásunk során újkőkori huzamos egyhelyben lakásról valló ún. tell telepet nem találtunk. A közeli Berettyóújfalu Herpály-Földvári feltárás azonban bizonyította, hogy az Alföldön több helyen megfigyelt rézkorba való átmenetbe[19] a késő neolitikus herpályi csoport töretlen fej-

12 P. HARTYÁNYI, Borbála und SZ. MÁTHÉ Márta: Pfalnzliche Überreste einer Wohnsiedlung aus dem Neolithikum im Karpaten-Becken. In: Festschrift Maria Hopf (Bonn, 1979) 97—105. (Archaeo-Physika Band 8) — KALICZ Nándor—RACZKY Pál: Ásatások Berettyóújfalu—Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977—1982 között. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. ZSUPOS Zoltán közreműködésével MÓDY György, Berettyóújfalu, 1986) 125.

13 KALICZ N.—RACZKY P. i. m. 100.

14 KALICZ N.—RACZKY P. i. m. 87.

15 KALICZ N.—RACZKY P. i. m. 88—89.

16 Egy adott korszakon belül meglévő kultúrák egyikének a jellegzetességeit kizárólagosan hordozó anyag nincs, csak az általános jellemzők lelhetők fel az előkerült kerámián.

17 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV.87. 30.1. Vastagfalú, durva kivitelű edény fenék felőli töredéke. Homokszínű fekete foltos. — IV.87. 30.2. Vastagfalú, besimított felületű edény elvékonyodó, alig kihajló egyenesre vágott peremes darabja.

18 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV.87. 32.2. Vastagfalú homokszínű edény bütyökdíszes töredéke.

19 GAZDAPUSZTAI Gyula: Probleme in der Südalföld-Gruppe der spätneolithischen Buskel-Keramik. Studijné Zvesti 17 (1969) 126.

lődés eredményeként jutott el. Ez a rézkor legkorábbi fázisa, amelyet *prototiszapolgári kultúrának* neveztek el.[20] A rézkor legkorábbi szakaszát névadó lelőhelyéről Polgárról[21] *tiszapolgári kultúra* néven ismeri a kutatás. A legújabb ásatások eredményei azt igazolják, hogy a tiszapolgári kultúra a helyi neolitikus előzményekkel genetikus kapcsolatban van.[22]

A *rézkor*ban — időszámításunk előtt 2500—1900 — fellendülő szarvasmarhatartás[23] azt jelentette, hogy megváltozott a gazdálkodás szerkezete. Az állattenyésztés háttérbe szorította a földművelést. Telepeik laza szerkezetűekké váltak — megszűntek a késő neolitikus tell telepek —, valószínűleg azért, mert állataik egy részét időnként a házaik körüli karámokban helyezték el. A rézkori társadalom is bizonyos fokú változáson, átalakuláson megy át. A neolit tell telepeken is meglévő rézékszerek, réz kiseszközök készítését a rézművesség óriási fellendülése követi a kora rézkortól. Nemcsak rézből, aranyból is készítenek ékszereket, s ezek felhalmozása is elkezdődik. Ilyen a korarézkorból a javarézkorba való átmenet korából származó aranykincs Hencidáról.[24] Megjelennek a réz nagyeszközök. A szomszédos Biharnagybajom területéről a rábéi határ mellől került elő 1988 tavaszán egy 36,5 cm hosszú rézcsákány, amely a középső rézkori *bodrogkeresztúri kultúrához* sorolható.[25]

Ezeket az eszközöket természetesen nem tudta már elkészíteni a közösség bármelyik tagja. Megkezdődött a munkamegosztás, specializálódás, de még ez alapjaiban nem érintette a rézkor egész társadalmát, még csak megindult a társadalom átalakulásának folyamata.[26] Rézkorból származó leletre terepbejárás során egyetlen helyen bukkantunk a határban a *Kiss Imre tanya és a határkanális között.* Az előkerült edénytöredékek a *péceli kultúrába* sorolhatók, a rézkor kései szakaszába.[27] (I. tábla 9—10. kép.) Gyéren előkerülő leletek jelzik tehát e tájon a rézkor emberének a jelenlétét.

A sárrétudvari határ a környező területekhez hasonlóan a bekövetkező klímaváltozás, szárazodás ellenére is csak a korszak a végére népesült be jelenlegi ismereteink szerint. Ezt nem telepjelenségekből, hanem jellegzetes temetkezési helyeiknek, az óriási cukorsüveg alakú kurgánoknak (halmok) a megjelenéséből tudjuk. 1910 óta ismeri a kutatás például az udvari Balázshalom nevét, amely egyike a legkorábban feltárt kurgá-

20 KALICZ N.—RACZKY P. i. m. 124, 125.
21 BOGNÁR-KUTZIÁN Ida: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. Archeologia Hungarica Series Nova XLII. (Budapest, 1963)
22 KALICZ N.—RACZKY P. i. m. 123—125.
23 BÖKÖNYI Sándor: „Vadakat terelő juhász..." (Budapest, 1978) 97—98.
24 GAZDAPUSZTAI Gyula: A hencidai rézkori aranylelet. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1966—67. (Szerk. Béres András, Debrecen, 1968)
25 HAJDÚ Zsigmond: Új „rézcsákányok" a Déri Múzeum régészeti gyűjteményében a középső rézkorból. In: Déri Múzeum Évkönyve 1988. (Szerk. GAZDA László) (kézirat)
26 PATAY Pál: Gondolatok a rézkor fémművességéről és társadalmáról. = Archaeológiai Értesítő 110 (1983) 247—251.
27 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV.87. 36.2. Korongolatlan, szürkésfekete vékonyfalú edények ferde, párhuzamos bevagdosással és benyomkodott lencsesorral díszített töredékei. 2 db.

1. kép. A biharudvari Balázshalom, 1910

noknak.[28] (1. kép.) A rézkor végén — időszámításunk előtt 2000 körül — keletről a Kárpát-medencébe benyomuló pásztornép törzsei északon és nyugaton a Tisza vonaláig, délen az Al-Dunáig leigázták az itt lakó rézkori, ugyancsak állattartó népességet. Jellegzetes temetkezési helyeik azóta hozzátartoznak a táj arculatához. A Sárrétudvari határában emelkedő halmok közül biztosan kurgán az 1910-ben feltárt *Balázshalom*, az 1986 óta feltárás alatt lévő *Őrhalom*, formája alapján még nagy valószínűséggel ide sorolható a *Tikicsér halom*. Az *Ökrös halom* és a részben már bolygatott *Ferendek halom* idetartozása bizonytalan.

A Balázshalom nevét csaknem nyolc évtizede ismeri a régészeti kutatás. ZOLTAI Lajos, a debreceni Városi Múzeum (1920-tól Déri Múzeum) régésze a múlt századvég és a XX. század elejének azon neves kutatóinak sorába tartozott, aki példamutató alapossággal figyelte meg, s rögzítette a feltárás minden mozzanatát a tárgyak előkerülési körülményeitől kezdve. „Décsey Sándor bíróságot viselt gazda 1910 elején ... arról értesített, hogy megint hordják a Balázshalom földjét; megint sok emberi csontot leltek ott. Jó lesz tehát, ha múzeumunk részéről valaki szemmel kíséri a halom elhordását. Másnap Udvariban termettem. De nagy esőzés és tengeri vetése miatt az elöljáróság éppen akkor félbehagyatta és őszre halasztotta a község főutcájának a halomból közmunkával folytatott feltöltését. A községi bíró előadása szerint csupán 1910 tavaszán háromezernél több szekér földet szállítottak be a faluba ebből a hatalmas halomból, melynek kimenetelemkor már csak középső része volt meg 180—200 kb. méter terjedelemben.

Mire az elöljáróság megtudta, a község lakosai lassanként ezt a földtömeget is elhordották, úgy, hogy mikor okt. 13-án Eötvös Károly főjegyző biztatására ismét Udvariba mentem, a 7—8 mtr. magas, hatalmas halomnak már csak a helyét találtam. Még be sem gyepesedett 60 méter átmérőjű kerülete világosan kivehető volt.

Velem volt Simon István debreczeni tanító is, ... a hét legutolsó napján fogtam a Balázs-halom helyének felkutatásához.

A kör közepén 6 m. hosszú, 3 m. széles árkot ásattam. Ötven cm. mélyen ... színes, csíkos lenyomatok mutatkoztak, ... Simon István debreczeni és Báthori Gábor udvarii tanítók a tanúim, hogy pontosan keletnyugoti irányban leterített tarka pokróchoz hasonló színes agyagfelület tárult elénk, amelynek hossza 3.10, szélessége 2.60 m. volt. E szőnyegszerű síkon 30—40 cm. széles fehér, fekete és rozsdaveres sávok húzódtak keresztül; a keletfelőli szélen pedig keskeny vörös és barna csíkok látszottak. Egyetlenegy helyen, a tér északnyugoti negyedében pár tenyérnyi helyen szenesedés nyomait vettem észre, amelyek kisebb fadarabok elégetéséből származhattak. Ellenben a színes lenyomat többi része, imént megnevezett tanúimban is azt a föltevést ébresztette, hogy a tarka csíkokat valószínűleg a hullát takaró szőnyeg okozta. Gyapotba göngyölve nehány felvágott agyagrögöt hazahoztam. Szakértők górcsövi és vegyi vizsgálatai nagyobb világosságot deríthetnek e kérdéses leletre.

28 ZOLTAI Lajos: Jelentések halmok megásatásáról VI. A sárrétudvari Balázshalom. In: Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeuma 1910. évi működéséről és állapotáról. 43—48. — KALICZ, Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Archeologica Hungarica Series Nova XLV. (Budapest, 1968) 20. — ECSEDY, István: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary Fontes Archaeologica Hungariae (Budapest, 1979) 15—16.

Felemlítem azt a megfigyelést is, hogy a körülbelül 8 négyzetméternyi terület nem vízszintes, hanem északtól délre lassan lejtő hepe-hupás sík volt.

Lejebb menvén, a csíkos réteg alatt szurok színű, feltűnően puha, ragadós föld következett, mintha zsírral vagy olajjal itatták volna be. Másik 50 cm. mélységben megint fehér lenyomatok s ezeken alul vörös színű lábszárcsontok tünedeztek elő . . .

A 162 cm. hosszú csontváz hanyat feküdt, fejjel nyugatra, lábbal keletre; ugyancsak fehér, vörhenyes és barna színű csíkokat, sávokat mutató rétegek között. Alatta a színes sírfenék kissé domború volt. A tetem feje délre fordult; mindkét karja tompaszög alatt meghajlítva, elállott a derekától; lábai kissé felhúzva voltak. A váz ilyen zsugorított helyzetben 162 cm. volt. Fogai teljesen épek s alul-felül 15—15 fogat olvastam meg. Az egész csontváz vörös volt; szikkadás után a vörös szín megbarnult, azonban a csontokra tapadt vörös festék hetek múltával is jól felismerhető.

A csontváz mellett nem találtam más mellékletet, csak a fejtől balra, 25 cm.-nyire pár gyűszűnyi vörös festéket poralakban szétterítve. A sírgödör hosszúsága 1.90, szélessége 1.30 m. volt, az őstalajban körülbelül 0.60—1 m.-re leásva. Alatta érintetlen sárga agyag következett. Azt hiszem, hogy e hatalmas halmot e sír betakarására és emlékére hordták össze a körülötte levő területről, . . .

A sír környékét október 27-én kutathattam át. Ekkor a szélrózsa minden irányában 2—2 m. széles, 8—8 m. hosszú árkot s ezek között két ugyanolyan, meg egy rövidebb árkot ásattam. De se körülötte másik sírt, se lakóhely . . . nyomait . . . nem találtam. Az északfelőli V. sz. árokban békateknő darabok s fél méternyi mélyen fű- vagy szalmaszálak vörhenyes barna színű lenyomatai mutatkoztak; a délfelőli II. árokban pedig, a felszíntől 40—50 cm.-re, mindenütt kevert föld alatt, keletre és nyugotra lejtő, 2—3 cm. vastag, hol sárgás, hol égett vörös réteget figyeltem meg. E kultúrnyomnak sejtett réteg alatt érintetlen humus következett.

. . .

A Balázs-halomban talált temetkezési mód igen becses adat alföldi halmaink korának, keletkezésének és céljának megállapításához."[29]

Az első feltárások óta eltelt több évtizedes kutatómunka igazolta, hogy a kurgánok alaptemetkezése rézkor végi.[30] Feltárásuk a rézkorból a bronzkorba való átmenet problémájának megoldásához viszi közelebb

29 ZOLTAI L. 1910. i. m. kiemelés tőlem (M. N. I.)

30 ZOLTAI Lajos kéziratos naplói a Déri Múzeum Adattára Régészeti Gyűjtemény — Debrecen sz. kir. városa múzeumának Jelentései az 1909, 1910, 1916, 1923, 1924, 1925 és 1927. évről. — ZOLTAI Lajos: Debreceni halmok, hegyek . . . (Debrecen, 1938 — GAZDAPUSZTAI, Gyula: Zur Frage der Verbreitung dersogenannten „Ockergräberkultur" in Ungarn. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—65 (Szeged, 1966) II. 31—37. — GAZDAPUSZTAI, Gyula: Chronologische Fragen in der Alfölder Gruppe der Kurgan-Kultur. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67 (Szeged, 1968) 91—100. — M. NEPPER, Ibolya: Dannije k raszposztranyenyiju jamnoj kulturi v Vengrii. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/1 (Szeged, 1974) — M. NEPPER Ibolya: Okkersíros temetkezés Püspökladány-Kincsesdombon. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1976 (Debrecen, 1977) — ECSEDY: i. m.

a kutatást.[31] 1986-ban a Sárrétudvari—Szerepi határnál a Körtvélyes ér mellett megbontották az Őrhalmot, s csaknem egyharmadát elhordták a faluba, — mélyen fekvő területek feltöltéséhez. Majdnem megismétlődött a Balázshalom sorsa, de szerencsére sikerült a területen 1986 júliusában a leletmentést megkezdeni. Ugyanis a megbolygatott halom földjéből embercsontok is kerültek elő, s így biztos volt, hogy a halmot másodlagosan is használták, tehát nemcsak a rézkor végi alaptemetkezésre számíthatunk. 1986 során északnyugat-délkeleti tájolású honfoglaláskori (X. század) sírokat tártunk fel. 1987-ben, 1988-ban folytatódott az ásatás, s ezek alapján a következőkről számolhatunk be, — jóllehet a kurgán feltárása még közelsem fejeződött be. A kurgán testéből valamivel kevesebb mint egyharmad rész feltárása ugyanis hátra van. (2. kép.)

2. kép. Az Őrhalom feltárása, 1988

A halomból eddig hat rézkorvégi, korabronzkori sír került elő. (II—III. tábla.) Közülük egy, a *8. számú* a halom közepén, de a halom megmagasított részében. Egyelőre ez a sír tűnik a legfiatalabbnak. Ugyanis a rézkorvégi alaptemetkezésre hordtak egy halmot, ennek a szélein körben, egymástól nagyjából azonos távolságban 15—18 méterenként találtunk eddig négy sírt (4, 7, 9, 10. sírszámúak). Ezek mindegyikét túlvilági útjukra mellékletekkel látták el. Melléklet nélküli egyedül a *8. számú sír* volt, ahol az emberi csontoknak is csak kicsiny töredékei maradtak. Azt

31 ECSEDY, István: Eine neue Hügelbestattung der „Grubengrab"-kultur (Kupferzeit-Frühbronzezeit) in Dévaványa. Mitt. ArchInst 2 (1971) Budapest 45 sköv. — M. NEPPER Ibolya: Jelentés a sárrétudvari Őrhalmon végzett feltárás 1987. évi szakaszáról. Déri Múzeum Régészeti Adattára.

azonban meg tudtuk figyelni, hogy a sírba helyezett váz alatt és fölött 4—8 cm vastag gyékény volt, alatta pedig selymes tapintású — feltehetőleg bőr bélelte ki a halott végső nyughelyét. A sír tájolása eltér a többi rézkorvégi őrhalmi sírunk északkelet-délnyugati tájolásától.

4. sír. Bal oldalán fekvő zsugorított[32] helyzetű 177 cm hosszúságú felnőtt váz, koponyája mindkét oldalán a fültájékon vaskos, aranylemez borítású karikával. (V. tábla, 3—4. kép.) Tarkója mögött, a koponyától 18 cm távolságra oldalra dőlt 34,5 cm magas edény (IV. tábla, 1. kép), s állatcsont, — a húsétel maradványa. A sírgödör alja, s a váz a mellékletekkel itt is bőrrel lehetett borítva, ugyanis a sötétbarna és barnás-vörös elszíneződést megfigyeltük a sír bontásakor.

7. sír. Benne feltehetően két váz csontjai helyezkedtek el. A csontokon bolygatás nyoma látszik, azok nem az anatómiai rendnek megfelelő sorrendben, hanem össze-vissza helyezkedtek el. A sír alját itt is végig leterítették valamilyen szerves anyaggal, amely bontáskor remekül elvált a sír töltelékföldjétől. Ugyanezzel fedték le a sírba került halottat(akat?) is. A csontváz bal combcsontja mellett hatalmas, 5 cm átmérőjű okkerrögöt[33] leltünk, amely egy 22—23 cm hosszú, 4 cm széles fűzfalevél alakú réztőr alsó végén helyezkedett el. A tőr felső egyharmadánál, közvetlenül alatta gombosvégű nyéllyukas rézcsákány az eredeti fanyél (!) maradványaival. (V. tábla, 5—6. kép.) Az egyik (felnőtt) váz koponyájának tetejénél pedig két darab aranylemez borítású karika. (V. tábla, 1—2. kép.) A szabálytalan alakú sír északnyugati szélén nagyméretű, 26,7 cm magas összeszűkülő szájú edény. (IV. tábla, 2. kép.)

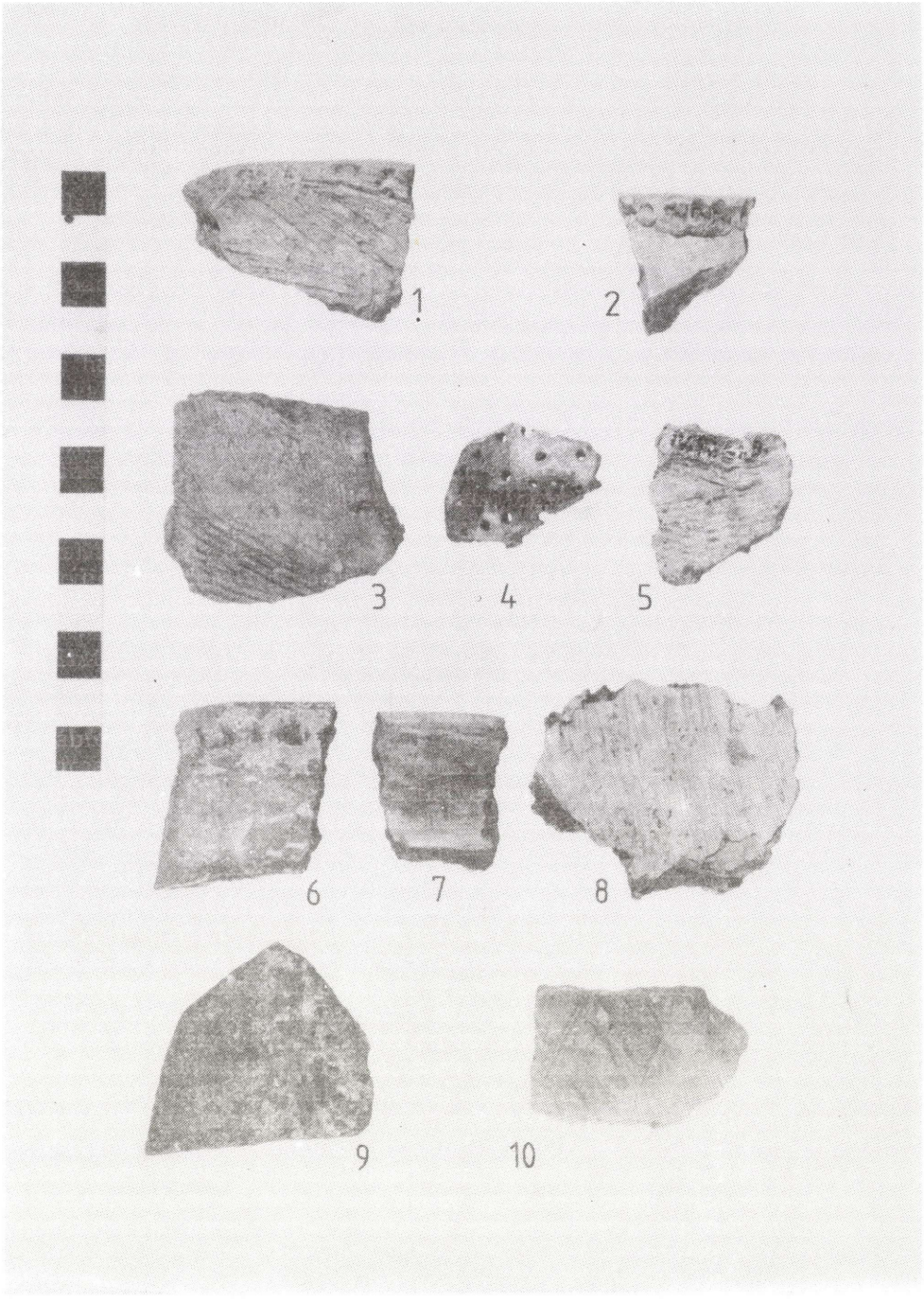
9. sír. Hátán fekvő 155 cm hosszú, robusztus csontozatú felnőtt egyén sírja. A sír nagyjából ovális formát mutat. A váz lábai úgynevezett békaterpeszben, a jobb alsó lábszár csaknem párhuzamos a jobb combcsonttal, s a jobb lábfej az ugyancsak erősen felhúzott bal láb talpához simult. A bal láb feje csaknem vízszintes folytatása az alsó lábszárnak. Valami lábbeli fedhette, legalábbis a csontok elhelyezkedéséből erre lehet következtetni. A sír foltjának északkeleti széléhez füles köcsögöt helyeztek a temetéskor.

10. sír. Jobb oldalára fektetett, zsugorított helyzetű felnőtt 175 cm hosszúságú csontváza. Az arc előtt összesimuló két tenyér imádkozó (orans) tartásban. Koponyája alá követ tettek.

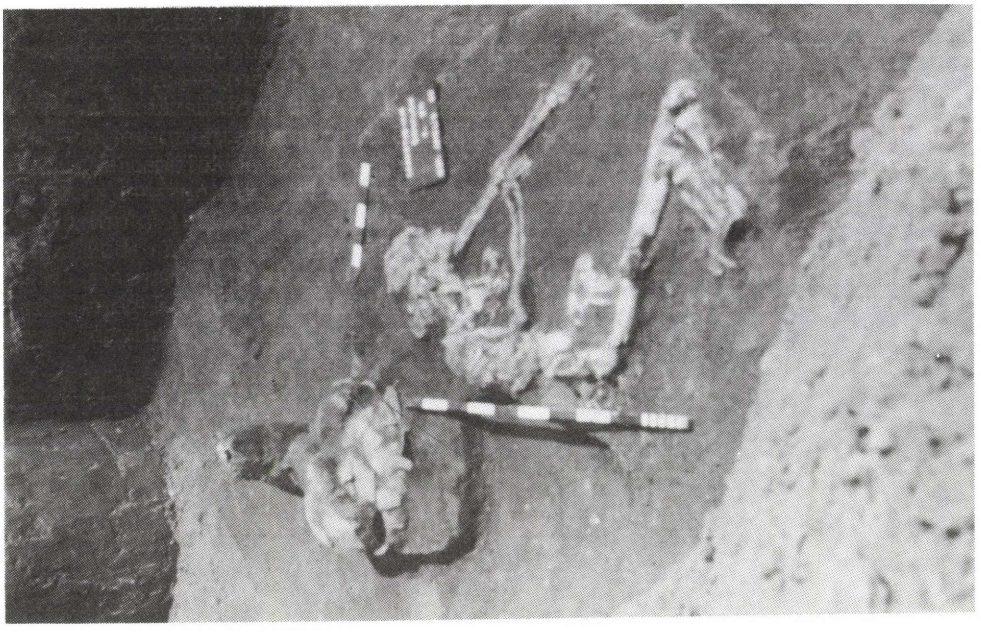
Ezeknek a síroknak egymáshoz, a halom alaptemetkezéséhez, a környező területeken található bronzkori telep és temetőhöz való viszonyának eldöntése a következő évek kutatásainak lesz a feladata. Sok újat hozott eddig is e feltárás, de mindenképpen kulcsfontosságú lesz a rézkorból a bronzkorba való átmenet kérdéseinek megválaszolásában. Terepbejárásunk során ugyanis Udvari közigazgatási határából korabronzkori anyag nem került elő, s régebbről sem ismert e korból lelőhely a környéken. A *bronzkor* kezdetét — időszámításunk előtt 2000 körül — tehát e harcos pásztornép, a kurgánok népének megjelenése jelenti. A Kárpát-medence korabronzkorát a keletről, délről s nyugatról benyomuló új népcsoportok harcának története jelenti. A harcos korszak utáni hosszú bé-

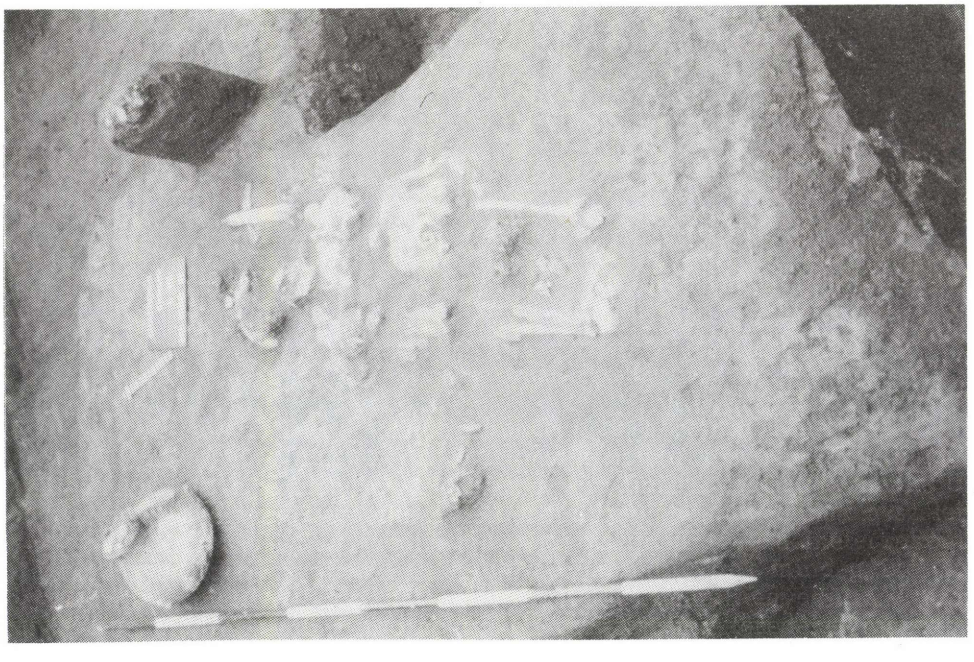
32 Zsugorítás = az egymással nagyjából párhuzamosan elhelyezkedő végtagok (itt a lábak felhúzott állapotban, amelyet összekötözéssel értek el.

33 Okkerrög = festéknek használják. Az okkerfélék csoportjához tartozik. Szerkezetileg kevéssé tisztázott vegyületek, többnyire oxidok tartoznak ide.

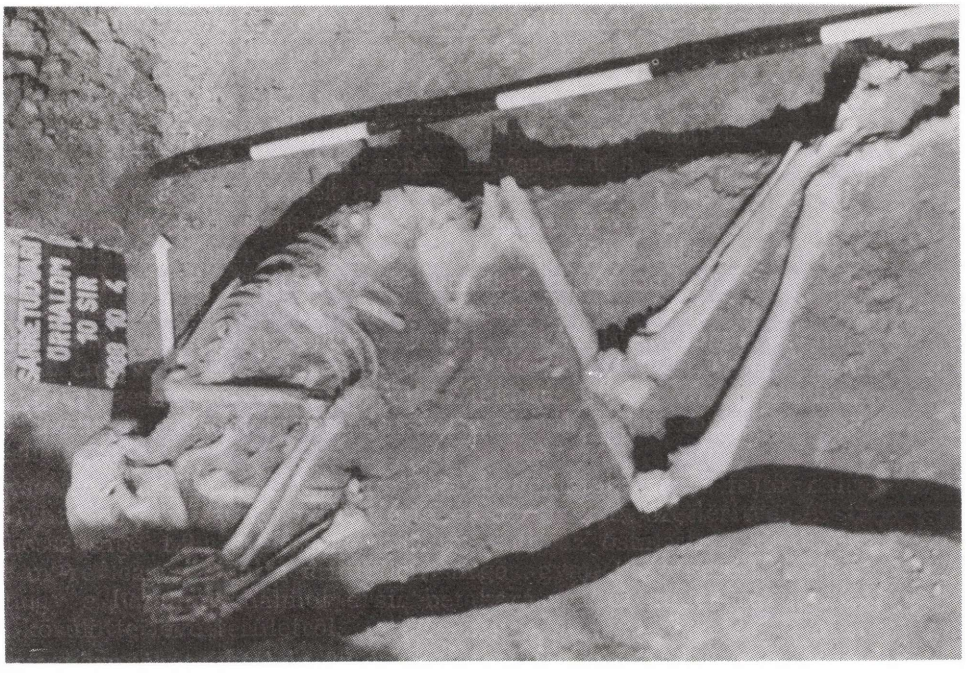

I. Tábla. Edénytöredékek, péceli és ottományi kultúra (Kiss Imre tanya környéke és Poroshalom)

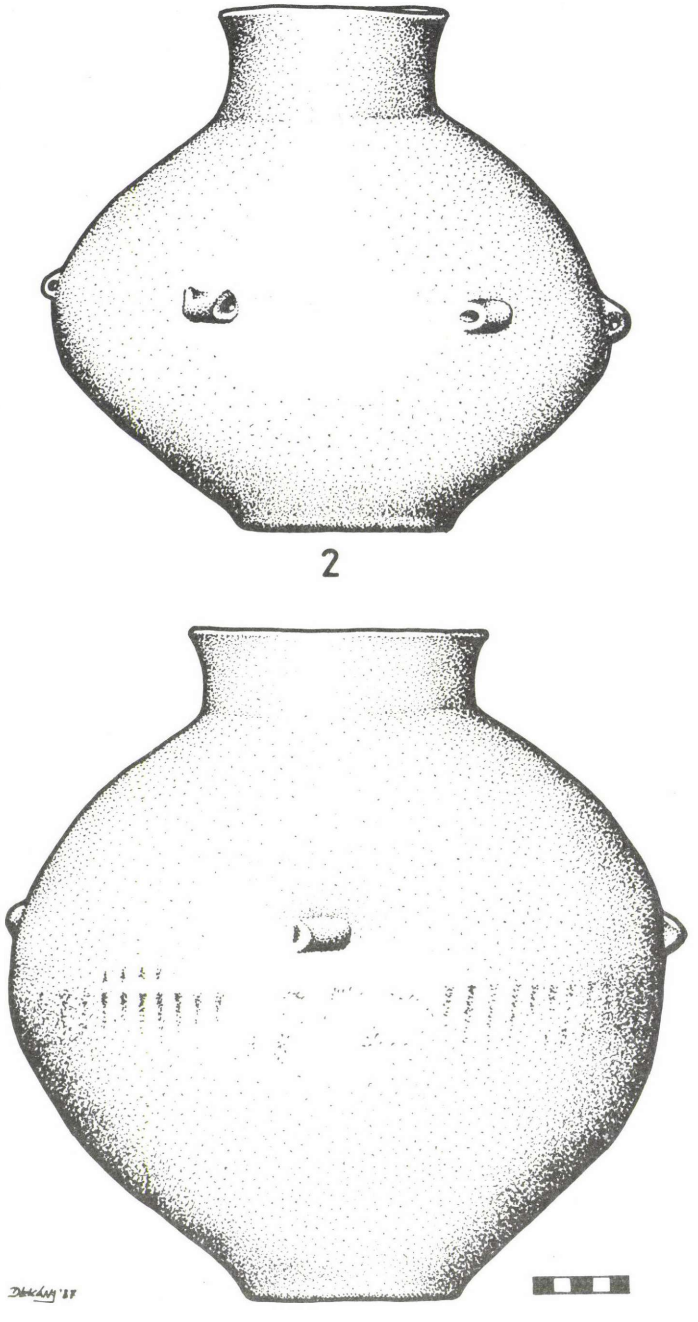

II. Tábla. Rézkor végi—korabronzkori sírok (Őrhalom) 1: 4. sír, 2: 7. sír

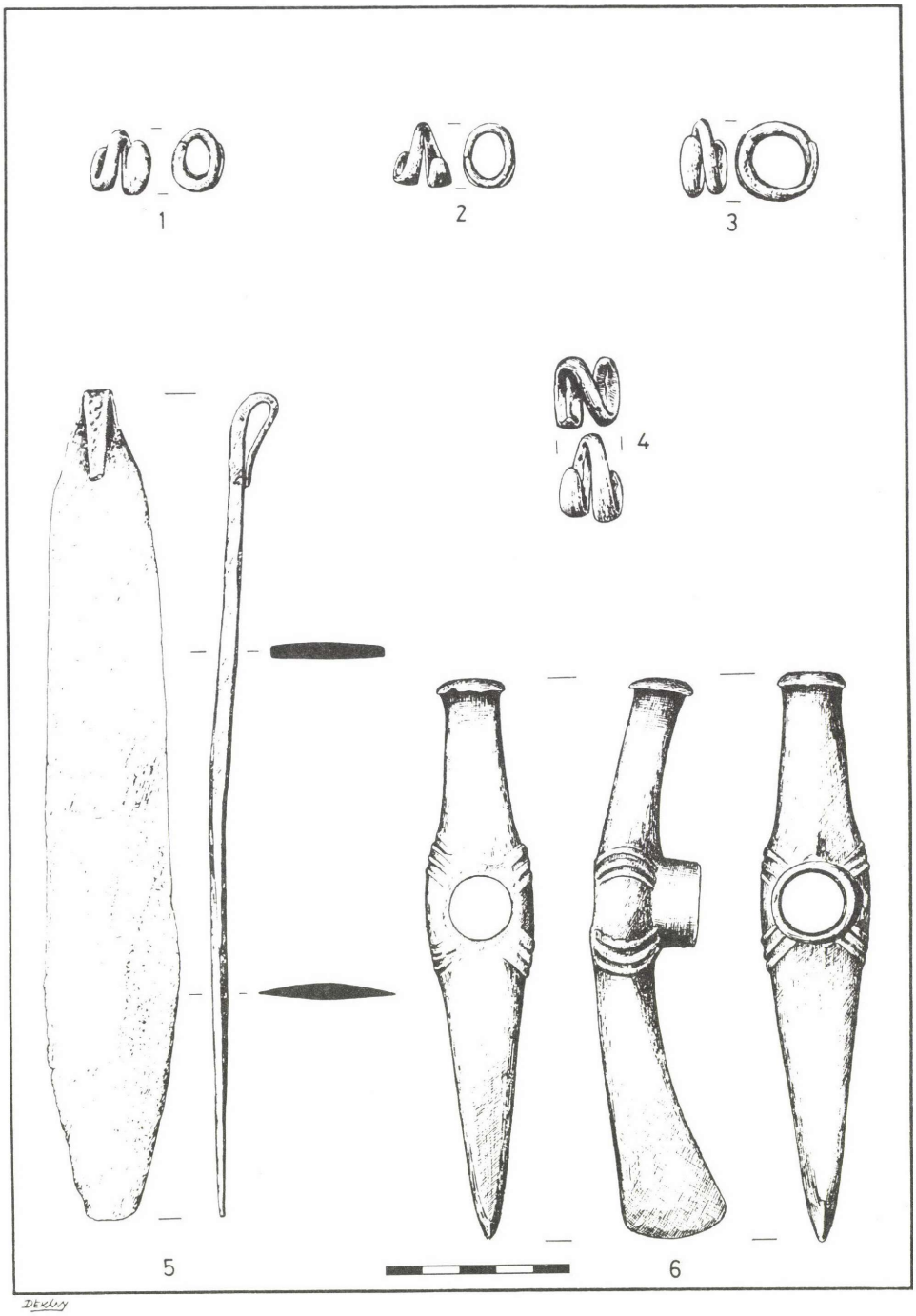

III. Tábla. Rézkor végi—korabronzkori sírok (Őrhalom) 1: 10. sír, 2: 11. sír

IV. Tábla. A kurgán rézkor végi—korabronzkori sírjainak edénymellékletei (Őrhalom)

V. Tábla. A kurgán rézkor végi—korabronzkori sírjainak fémmellékletei (Őrhalom)

VI. Tábla. Bronzkori edénytöredékek (a Hízóföldel szemközti hátság)

kés időszak alatt tell-telepek jönnek létre, amelyeket jól védhető helyeken hoznak létre s meg is erősítenek például árokkal. Területünkön ilyen a *Poroshalom.*

A korabronzkor végi *ottományi kultúra* kis telepe került elő a *Hízóföldde szemközti hátságon*[34] (VI. tábla), hombáredények durva töredékei mellett szövésmintás (hálósdíszű) finoman iszapolt töredékek, plasztikus zeg-zugvonallal díszített darabok, szalagfül töredékek borították szántás után a felszínt. A Nyársasér (Eszteró ér) melletti *Poroshalom,* melyet árok körít, remek példája a kis telleknek. Bőven található itt is a felszínen az elpusztult bronzkori ottományi telep anyagából[35] (I. tábla, 1—8. kép), ugyanúgy, mint a vele egyidőben használt, mellette lévő *Nyársashalmon*[36].

34 Déri Múzeum Régészeti Gyűjtemény IV.87. 39.2. Ívelt nyakú, bevagdalt peremű, plasztikus hármas zegzugvonallal díszített töredék. — IV.87. 39.3. Lapított gömbhasú vékonyfalú edény töredéke. Bekarcolt zegzugvonallal és sraffolt háromszögsorral díszítve. — IV.87. 39.4. Seprűzött falú fazekak oldaltöredékei. 7 db. — IV.87. 39.5. Legömbölyített csonkagúla alakú sárgás bütyök. — IV.87. 39.6. Seprűzött oldalú fazék szalagfüle. — IV. 87. 39.7. Seprűzött oldalú vastag hombáredény fenéktöredéke. — IV.87. 39.8. Finom textilnyomatos töredékek (szövésminta). 2 db — IV.87. 39.9. Bevagdalt, illetve benyomkodott peremű, seprűzött falú, kihajló peremű fazéktöredékek. — 5 db — IV.87. 39.10. Ívelt nyakú fazék, illetve csupor peremtöredékei. 2 db — IV.87. 39.11. Szélesszájú fazék töredéke egyenesre vágott peremmel, vízszintes ujjbenyomásos felülettel. — IV.87. 39.12. Félköríves seprűzött vonalkötegekkel borított felületű fazéktöredék. — IV.87. 39.13. Domború vállú, kissé profilált peremű tálak sima, illetve karcolt díszű fekete, vörös, foltos peremtöredékei. 5 db — IV.87. 39.14. Seprűzött falú vékony kis fazék peremtöredéke. — IV.87. 39.15. Tűzdelt peremű profilból kiinduló szalagfül töredék. — IV.87. 39.16. Három párhuzamos bordával díszített oldaltöredék.

35 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV.87. 41.1. Domború vállú, kissé duzzadt peremű tálak díszítetlen peremtöredékei. — 2 db — IV.87. 41.2. Vékonyfalú de durva, bevagdalt peremű fazéktöredékek. 2 db — IV. 87. 41.3. Fényes fekete kihajló peremű profil. — IV.87. 41.4. Ovális tálka töredéke, díszítetlen, két átfúrással, egyiknél kitörve. — IV.87. 41.5. Sűrűn átlyuggatott szűrő oldaltöredéke. — IV.87. 41.6. Bekarcolt párhuzamos vonalköteggel díszített szürke oldaltöredék. — IV.87. 41.7. Oldaltöredék, kopott „textildíszítéssel", korai hatvani stílusban. — IV.87. 41.8. Enyhén kihajló peremű, ferdén seprűzött felületű vékonyfalú fazéktöredékek. 2 db — IV.87. 41.9. Kívül-belül seprűzött erjesztő edény oldaltöredéke. — IV.87. 41.10. Vastagfalú seprűzött fazéktöredékek. 9 db — Azonos lehet a ZOLTAI Lajos által emlegetett *Árkos halommal!* Lásd ZOLTAI Lajos: Debreczen szab. királyi város múzeumának 1910. évi ásatásairól való jelentés. Kézirat 21. oldal Déri Múzeum Régészeti Adattára.

36 A halom felszínéről néhány középső bronzkori cserepet gyűjtöttünk 1987. évi terepjárásunk során. A halom nem azonos MESTERHÁZY Károly: A Déri Múzeum Régészeti tevékenysége 1962—1965 (leletkataszter). (Szerk. Béres András, pek kerültek elő. IV. 64. 18. 1. Edénytöredék, nagyméretű, pikkelyes felületi dí-Debrecen, 1966.) 54. oldalon Sárrétudvari címszó alatt leírt *Nyársas halom*mal, ahonnan ugyancsak középső bronzkori gyulavarsándi kultúrába tartozó csereszítéssel, sárgásbarna, vastagfalú. Legnagyobb h.: 12 cm. — IV. 64. 18. 2. Edénytöredék nagyméretű edényből, vesszőnyomatos felület, barnás-feketés. H.: 12 cm, sz.: 7 cm. — IV. 64. 18. 3. Edénytöredék, simított felületű, szürke, díszítetlen, háromszögalakú. 7×7×8 cm. — IV. 64. 18. 4. Edénytöredék, vörös, vesszőnyomatos díszítéssel, ötszög alakja van. Oldal h.: 6—7 cm. — IV. 64. 18. 5. Edényperem, barna és fekete foltokkal, kissé kihajló perem, kihasasodásos fésűs benyomott párhuzamos sűrű vonalak. Élhossz.: 9 cm. — IV. 64. 18. 6. Edényperem, fekete, fényezett-simított, kihajló, nyakrész ívelt. Perem h.: 3,7 cm, perem m.: 7 cm. — IV. 64. 18. 7. Edényfenék, vöröses oldalrészből egy cm-nyi van csak

(36. lábjegyzet folytatása a következő oldalon)

meg, töredékes. Külső fenekén nád-sás lenyomat? Átm.: 9 cm. — IV. 64. 18. 8. Edényfenék, gömbfenekű töredék, szürkés, gidres-gödrös, durva. H.: 5 cm, sz.: 5 cm. — IV. 64. 18. 9. Oldaltöredék, barnásfekete, seprűs benyomott, párhuzamos sűrű vonalkötegekkel, romboid alakú. H.: 6 cm, sz.: 4 cm. — IV. 64. 18. 10. Peremtöredék, kissé kihajló, betűzdelt szegéllyel, kívül vörös, belül fekete. H.: 5,5 cm, sz.: 3,5 cm. — IV. 64. 18. 11. Oldaltöredék, két mélyített vonallal szegélyén, szürkés-barnás. H.: 5 cm, sz.: 4 cm. — IV. 64. 18. 12. Peremtöredék, fekete, peremszegély barnás, kissé kihajló, ferdén tűzdelt díszítéssel. — IV. 64. 18. 13. Peremtöredék, szürkés, ferde sráfozással mélyített vonalak. Perem h.: 3,5 cm, perem m.: 4,5 cm. — IV. 64. 18. 14. Oldaltöredék, szürke, fésűs, párhuzamos vonalakkal, a kötegek X alakban keresztezik egymást, ötszögű. Legnagyobb oldal: 7 cm. — IV. 64. 18. 15. Oldaltöredék, hullámvonal és egymást keresztező párhuzamos vonalkötegek, sárgás. H.: 5 cm. — IV. 64. 18. 16. Edénytöredék, fekete, körkörös kannellurákkal. H.: 5,5 cm. — IV. 64. 18. 17. Edénytöredék, sűrű seprűs-fésűs vonalakkal, sárgásbarna, derékszögű trapéz alak. Legnagyobb oldal h.: 5 cm. — IV. 64. 18. 18. Edénytöredék, vörös, szélesebb mélyített vonalakkal díszítve. Legnagyobb oldal h.: 4 cm. — IV. 64. 18. 19. Edénytöredék, szürke, simított felületű, besimított kannellurákkal és erre kifutó ferde sraffozással. Legnagyobb oldal h.: 4 cm. — IV. 64. 18. 20. Edénytöredék, okker színű, rajta négy vonalból álló csúcsban összefutó köteg. Négyszögletű. H.: 4 cm, sz.: 3,5 cm. — IV. 64. 18. 21. Fültöredék, szürke-fekete, félkörös, átfúrt, egyik oldala lepattant. Perem h.: 3 cm, perem m.: 3,5 cm. — IV. 64. 18. 22. Edénytöredék, szürke, három kannellura két gerincén tűzdelt díszítéssel és alattuk bekarcolt párhuzamos sűrű vonalköteg. Legnagyobb oldal h.: 5 cm. — IV. 64. 18. 23. Barnásszürke edénytöredék díszítéssel. Oldal h.: 5 cm. — IV. 64. 18. 24. Peremtöredék, vörösesbarna, enyhén kihajló, karcolt seprűs dísz. Perem h.: 4,5 cm, perem m.: 8 cm. — IV. 64. 18. 25. Peremtöredék, okker színű, díszítetlen, enyhén kihajló. Perem h.: 2 cm, perem m.: 4 cm. — IV. 64. 18. 26. Peremtöredék, szürke, kivágott díszítéssel. Perem h.: 3,5 cm, perem m.: 2,7 cm. — IV. 64. 18. 27. Fül és peremtöredék, vöröses, háromszögalakú. 4,5×4,5×3 cm. — IV. 64. 18. 28. Peremtöredék, kissé kihajló, vöröses. Szegélyén tűzdelt díszítés. Perem h.: 2,5 cm, perem m.: 5,5 cm. — IV. 64. 18. 29. Edénytöredék, oldal és fenék, kisméretű bögréből, fekete, sötétbarna, párhuzamos sűrű vonalköteggel díszítve. M.: 3 cm. — IV. 64. 18. 30. Edénytöredék, szürke-barnás, seprű díszítéssel, durva, vastag. Legnagyobb oldal h.: 5 cm. — IV. 64. 18. 31. Peremtöredék, vörös, törése középen fekete, enyhén kihajló perem alatt és törésvonal mentén ferde vonalkázás. Perem h.: 4,5 cm, perem sz.: 7 cm. — IV. 64. 18. 32. Edényperem, pereme csorba, üres és ferde sraffozással kitöltött rombuszokkal. Perem h.: 4,5 cm, perem m.: 7 cm. — IV. 64. 18. 33. Paticsdarab három nádlenyomattal. H.: 3,5 cm.

IV. 64. 19. 1. Edényperem, szürke, kissé kihajló, nyaka ívelő, vállán három-négy vonalköteg díszítéssel. Perem h.: 4 cm, perem m.: 4,5 cm. — IV. 64. 19. 2. Edényperem, vörös, enyhén kihajló, díszített. Perem h.: 5 cm, perem m.: 5 cm. — IV. 64. 19. 3. Edénytöredék, szürkés, hetes vonalkötegű farkasfog díszítéssel, felette félkörös két vonal közötti betűzdeléssel. H.: 4,5 cm, sz.: 4 cm. — IV. 64. 19. 4. Fül, szürke, kissé háromszögalakú, közepe felé keskenyedik, fül alatt csúcsban összefutó kannellurák. Legnagyobb oldal h.: 7 cm. — IV. 64. 19. 5. Fül, okker színű, félkörös, közepe felé keskenyedik. H.: 6 cm. — IV. 64. 19. 6. Edénytöredék, oldal, okkerszínű, hármas vonalkötegű farkasfog, kissé domborodó. Legnagyobb oldal h.: 5,5 cm. — IV. 64. 19. 7. Fül, szürkésokker, félkörös, fül alatt díszítés. H.: 8,5 cm. — IV. 64. 19. 8. Edényperem, szegélyén két sor betűzdelt pont, alatta vonal, vonal alatt kettős farkasfogban betűzdelt ponttal. Perem h.: 2,7 cm, perem m.: 3,8 cm. — IV. 64. 19. 9. Edénytöredék, oldal, okkeres, párhuzamos vonalak között ferde rovátkolással. Legnagyobb oldal h.: 4 cm. — IV. 64. 19. 10. Edényfül, szürkés-barnás, felső része fekete. Perem h.: 5 cm. — IV. 64. 19. 11. Edénytöredék, szürke, fekete, hármas vonalú farkasfog. 3×3,5 cm. — IV. 64. 19. 12. Edénytöredék, szürke, lepattant szögletű kannellurával. Legnagyobb oldal h.: 4 cm. — IV. 64. 19. 13. Peremtöredék, vörös, vastag, díszített. Perem h.: 5,8 cm. — IV. 64. 19. 14. Peremtöredék, szürke, kihajló, díszítetlen. Perem h.: 6 cm, perem m.: 2,5 cm. — IV. 64. 19. 15. Peremtöredék, vörösbarna, enyhén kihajló szegélyén tűzdelt vonal, alatta ferde seprűs díszítés

(36. lábjegyzet folytatása a következő oldalon)

Elpusztult bronzkori telep nyomára akadtunk még a *Sárréti tanyától a Ferendek halom felé húzódó hátságon.*[37]

A középső bronzkort kitöltő *gyulavarsándi kultúra* — időszámításunk előtt 1700—1400 — leletei a tágabb környéken jelen vannak. Az őskori kultúrák nagyobb régiókban való mozgását figyelembe véve tehát ez nem azt jelenti, hogy elnéptelenedett a táj ebben az időben.[38]

A későbronzkor — időszámításunk előtt 1300—900 — első felére datálható ugyanis a *Sárrétudvari Hízóföldön* a honfoglalás kori temetővel azonos területen feltárt későbronzkori *hajdúbagosi csoport*hoz tartozó 22 urnasír és 7 csontvázas sír. Kisméretű urnák, egy turbános urnafedő, a hamvak közül egy csont varrótű, kevés bronztöredék került elő. A csontvázas sírokban edénymelléklet, csónak alakú bronz hajkarika (ún. Lockenring) volt.[39]

A bronzkorra jellemző bronz ékszerek, fegyverek, munkaeszközök tömeges megjelenését csak a távolabbi környék leletei reprezentálják a vidék leleteinek egyelőre elenyésző száma (Biharnagybajom-Szőlőskertből 1 későbronzkori tokos füles bronzbalta, Püspökladány-Meggyestanyáról 2 db bronz situla, Középhátról későbronzkori bronzkardok) miatt. Ugyanez mondható el a hatalmas tell telepeken folyó virágzó bronzkori életről is, a kiterjedt állattartásról és földművelésről. Törzsi arisztokráciájuk kezén nagy vagyon, arany- és bronzmennyiség halmozódott fel. A Kárpát-medence addig soha nem látott gazdasági és kulturális fellendülés színtere volt, s jóllehet ez megszakadt a Rajna és Alpok vidékéről meginduló *halomsíros kultúra* terjeszkedésével, Kárpát-medencei benyomulásával, de a bronzkor vívmányai, ahogy azt a külön földrajzi egységként nem kezelhető bajomi monográfiában[40] is megírtam, a bronzkorszak végével —

és felragasztott kis bütyök. Perem h.: 6 cm, perem m.: 4 cm. — IV. 64. 19. 16. Edényfenék, szürkés, oldalán sugarasan kettős vonalban tűzdelt dísz. H.: 7 cm. — IV. 64. 19. 17. Peremtöredék, szürke, négyes farkasfogvonal felett pontsor. H.: 4 cm. — IV. 64. 19. 18. Oldaltöredék, szürke, díszített. Legnagyobb oldal h.: 3,8 cm. — IV. 64. 19. 19. Peremtöredék, szürke, kihajló. H.: 5,8 cm. — IV. 64. 19. 20. Peremtöredék, vöröses, szegélyén ferde tűzdelt vonal, alatta seprűs díszítés, durva. Perem h.: 4,8 cm, perem m.: 5,7 cm.
IV. 70. 6. 1. Szarvasagancsból faragott halásznyílhegy. Visszahúzható. Megvastagodó közepén 2-ős átfúrás. Elvékonyított egyik vége villa alakú. Villás vége törött. H.: 8,3 cm. — IV. 70. 6. 2. Pohár alakú enyhén kihajló bevagdalt peremű miniatűr edényke. Alján, oldalán létraminta. M.: 3,2 cm, sz. á.: 2,1 cm ,f. á.: 1,6 cm. — IV. 70. 6. 3. Enyhén ívelt nyakú miniatűr bögre. Peremből kiinduló füllel. Füle letörött. M.: 4,5 cm, sz. á.: 3,9 cm, f. á.: 1,3 cm.

37 M. NEPPER Ibolya-HAJDÚ Zsigmond—F. CSUTAK Tünde terepbejárása 1987. Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 38. 1. Szürkésfekete, korongolatlan, vékonyfalú edények egyenesre vágott perem-, seprűdíszes-, s hosszúkás bütyökdísszel ellátott oldaltöredéke. 3 db.

38 SZ. MÁTHÉ Márta: Ásatások Berettyóújfalu—Herpály neolitikus és bronzkori tell-településen 1977—82 között. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. ZSUPOS Zoltán közreműködésével MÓDY György, Berettyóújfalu, 1986.) 146. — SZ. MÁTHÉ Márta i. m. 146. 7. jegyzete — M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok régészeti tevékenysége 1972—1976. (Leletkataszter) In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1978.) 185—186.

39 M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 37. 1984. 84—85. — SZ. MÁTHÉ Márta Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 38. 1985. 25. — SZ. MÁTHÉ Márta Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 39. 1986. 26.

40 M. NEPPER Ibolya: Biharnagybajom földjének története a XIII. századig. (Sajtó alatt.)

gávai kultúrával, melynek jelentős népessége a *Szigetben* és a *Bárándi út bal oldala és Eszteró ér közötti hátságon* hagyta hátra telepnyomait — nem semmisültek meg. A ló tömeges megjelenése a Kárpát-medencében[41], a fogatoláshoz szükséges csont zablapálcák előkerülése[42], a bronzlemezzel borított küllős kerekű kocsi széles körű használata[43], a termelt növények sokfélesége (búza, árpa, köles, borsó, len), a sarlóval való hatékonyabb betakarítás, s a késő bronzkorban virágzó fémipar, amely nemcsak megtermelte a bronzfegyvereket, ékszereket és védelmi felszereléseket, hanem kereskedői révén közvetítette is — mind mind beleépült a Kárpát-medence elkövetkező korszakai népeinek kulturális alapjaiba. A fejlett szerkezetű települések, az „ipari" műhelyek, a társadalmi munkamegosztás előrehaladása mind mutatja az emberiség töretlen fejlődését, amelynek a bronzkorban a fémfeldolgozás ugrásszerű előrelépése adott újabb lendületet. Kerámiájuk, pompás arany és bronz ékszereik, a bronzkori kézművesek magasfokú formai és technikai tudását bizonyítják. Ugyanakkor a földművelő-állattenyésztő nemzetségi társadalom igényességének is fokmérői.

A *korai vaskort* — időszámításunk előtt 900—500 — már etnikumhoz tudjuk kötni. A *preszkíta és szkíta* nép keletről benyomulva elérte a Kárpát-medencét. Megyénk azonban már csak peremterülete volt a szkíta kultúrkörnek. Fegyvereik, használati eszközeik zömmel vasból készültek, használták a fazekaskorongot. Ókori görög földrajz- és történetírók tudósítanak róluk. Vizsgált területünkön eddig nem került elő leletük. A *késő vaskor* népének, a *keltá*knak — időszámításunk előtt 400—időszámításunk szerint 100 — is csak egy helyről, a *Sárrétudvari—Bárándi út bal oldala és az Eszteró ér közötti* területről sikerült jellegzetes kelta tál peremtöredékeit begyűjtenünk.[44] E népről is ókori források tudósítanak (Hekataiosz, Herodotosz). A kelta népek vándorlásáról, terjeszkedéséről, társadalmi-gazdasági fejlettségükről, szokásaikról, vallásukról, viseletükről meglehetősen bő ismeretanyaggal rendelkezünk. Ami a leglényegesebb, időszámításunk előtt a vaskor végén ők teremtették meg azt a kultúrát, amely a Mediterraneumon kívül egész Európát egységbe fogta.[45] Ez azonban csak gazdasági egység volt, a politikai egységhez a feltételek ekkor még nem adottak. Voltak fazekasközpontjaik, ezek bizonyos körzeteknek termeltek; általánossá tették a fazekaskorong használatát. A vas ekepapucs, a kasza a földművelést tette hatékonyabbá. Olcsó vastárgyaik minden majorságszerű településükre eljutott (fegyverek, ékszerek, szerszámok, pl. a jellegzetes kelta juhnyíró olló). Előrehaladt a társadalmuk rétegződése is. Forrásaink a közrendűek fölé emelkedő harcosok-papok-kézművesek kasztjáról írnak és sokistenhitükről. A Kárpát-medencében

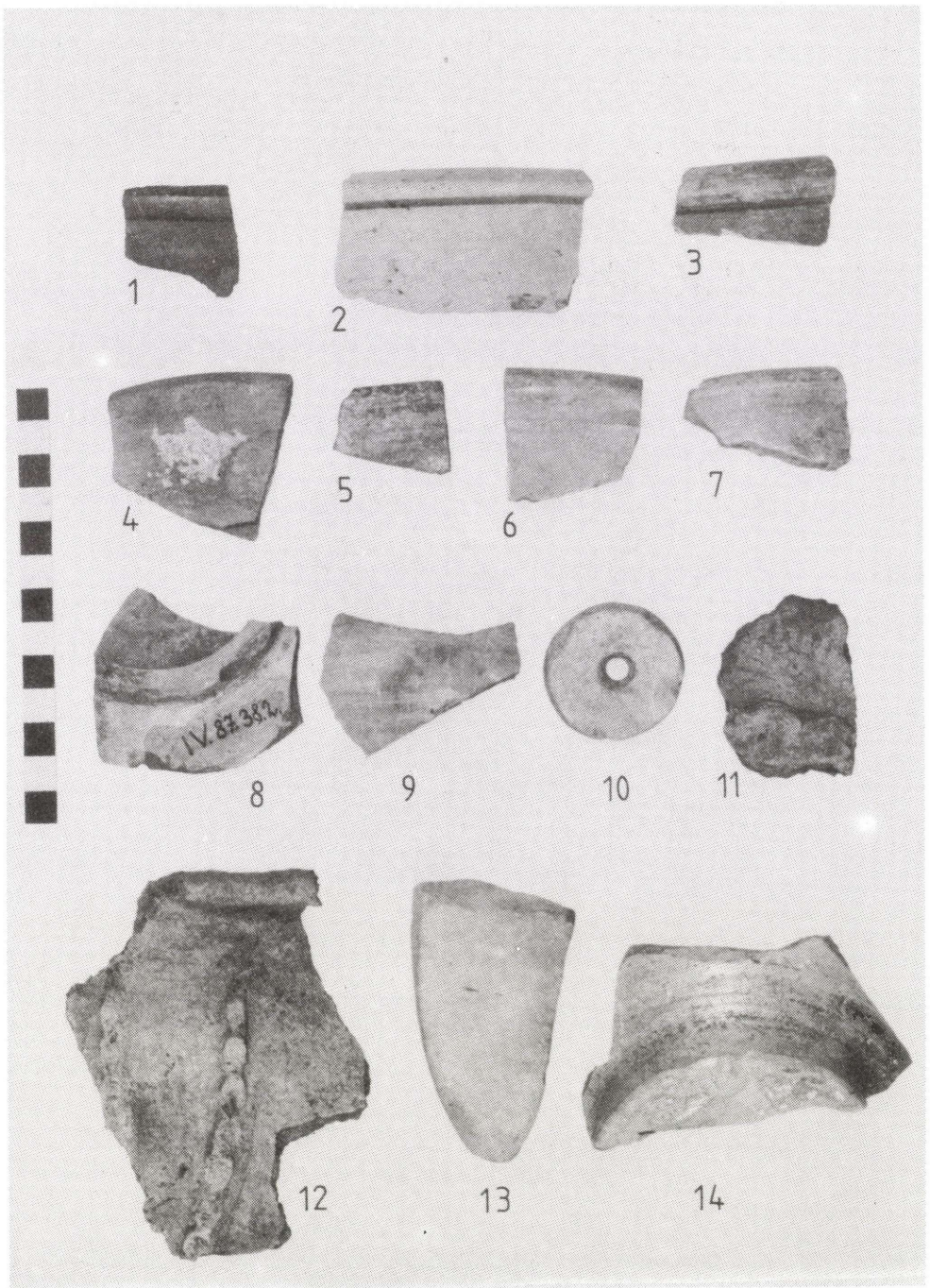
41 BÁNDI Gábor: Középső bronzkori lószerszám szíjelosztó csontlemezek kérdése a Kárpát-medencében = Archaeologiai Értesítő 90. (1963)

42 SZ. MÁTHÉ Márta: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. In: Berettyóújfalu története. (Szerk. VARGA Gyula, Berettyóújfalu, 1981.) 12. kép.

43 MESTERHÁZY Károly: Agyag kocsimodell Pocsajról. Archaeologiai Értesítő 103 (1976)

44 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 32. 3. Grafitszürke, behúzott peremű tál kis peremes darabja. Korongolt.

45 FILIP, J.: A kelta civilizáció és öröksége. (Budapest, 1966) — HUNYADI Ilona: Kelták a Kárpát-medencében. (Leletanyag) Rég. Füz. 2. (Budapest, 1957) — MEGAW, J. V. S.: Art of the European Iron Age (Bath, 1970) — SZABÓ Miklós: A kelták nyomában Magyarországon (Budapest, 1971)

VII. Tábla. Császárkori szarmata edénytöredékek (Nyársas ér, Ösventő, Sárréti tanya, Hízóföldel szemközti hátság, Őrhalommal szemben levő hátság)

kialakuló új, helyi hagyományokat is magába olvasztó díszítőművészetük formanyelve — különösen széppé és gazdaggá teszi edényművességüket. Biharban nagy temetőik kerültek elő *Biharkeresztes -Ártánd-Nagyfarkasdombon* és *Kőrösszegapátiban.*[46] A virágzó kelta kultúra végét a *dák háborúk* okozták, de a bihari i. sz. I. századi temetők azt mutatják, hogy a kelta népesség egy része helyben maradt, s egyike lett annak az etnikai komponensnek, amely az időszámításunk után a mi területünkön a II. században beolvadt a szarmata népességbe.[47] A Tiszántúlon a II. században megjelenő iráni eredetű *jazygok* egy évszázada már a Nagyalföld Duna—Tisza közti részén élnek. Területünk megszállása Dacia római provinciává szervezése után következett be. Sűrűn előforduló telepeik[48] egy állattenyésztő-földművelő, nagy lélekszámú, roppant mozgékony nép hagyatékát rejtik.[49] Sárrétudvari határában ugyanúgy, mint Báránd vagy Biharnagybajom esetében, sok helyen találtunk a szarmata nép telephelyeit jelző ún. császárkori edénytöredékeket: *Nyársas ér Malomköz felőli oldala*[50] (VII. tábla, 14. kép), *Eszteró part*[51], *Hazai rét*[52], *Ösventő*[53] (VII. tábla, 5—7, 9—10, 13. kép), *Ferendek halom*[54], *Sárréti tanya melletti hátság a Ferendek halom felé*[55] (VII. tábla, 8, 11—12. kép), *Szerep az Őrhalommal szemben levő hátság a Körtvélyes ér túlpartján*[56] (VII. tábla 2—

46 M. NEPPER Ibolya: Kelta temető Kőrösszegapáti határában. A Bihari Múzeum Évkönyve I. (Szerk. HÉTHY Zoltán MÓDY György közreműködésével, Berettyóújfalu, 1976.)

47 M. NEPPER Ibolya: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes—Ártánd Nagyfarkasdombon. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1982. (Szerk. DANKÓ Imre MÓDY György közreműködésével, Berettyóújfalu, 1976.)

48 PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon I. AH XXV. (Budapest, 1941), II. AH XXVIII. (Budapest, 1944), III. AH XXX. (Budapest, 1950)

49 BÖKÖNYI, Sándor: Animal remains of Sarmatien sites from Bács-Kiskun County... Cumania IV. (Kecskemét, 1976) 41—72. — BÖKÖNYI Sándor: Szarmata állatcsontok Biharkeresztes—Ártánd Nagyfarkasdombról. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1982. (Szerk. DANKÓ Imre, MÓDY György és GAZDA László közreműködésével, Debrecen, 1984.)

50 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 42. 3. Vastagfalú, korongolt edény fenék felőli töredéke. Igen jól iszapolt.

51 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 31. 1. Korongolt vastagfalú edény fenék felőli töredéke.

52 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 37. 1. Vastagfalú, szürkeszínű korongolt nagy hombáredények, korongolatlan szemcsés anyagú házikerámia és jól iszapolt kis edény darabjai. 4 db.

53 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 34. 1. Nagyméretű, vaskos fenőkő töredéke. H.: 7,3 cm, sz.: 4,5 cm, m.: 3,4 cm. — IV. 87. 34. 2. Szürkeszínű, korongolt edénytöredékből faragott orsókarika. Átm.: 4×4 cm. — IV. 87. 34. 3. Császárkori szürke, homok- és téglaszínű korongolt, és egy db korongolatlan edény duzzadt peremei és egy árkoltdíszű oldaltöredék. 6 db.

54 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 35. 4. Ívelten hajló peremű, korongolatlan, szemcsés anyagú fazék töredéke. — IV. 87. 35. 5. Korongolt homokszínű edények töredékei; egy hurkás peremdarab és egy talpas csésze töredéke. 2 db.

55 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 38. 2. Téglaszínű, gyűrűstalpú, korongon készült edény talp felőli töredéke. — IV. 87. 38. 3. Korongolatlan házikerámia ujjbenyomásos lécdísszel és egy db fenéktöredék. 3 db.

56 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 39. 17. Korongolatlan, durva, vastagfalú, belső függesztőfüles bográcsperem 2 lyukkal.

4. kép), *Hízóföllddel szemközti hátság*[57] (VII. tábla, 1. kép), *Sziget*[58]. Falvaikról, s az ott folyó életről, tevékenységükről a távolabbi területeken végzett telepfeltárásokon előkerült anyag, telepjelenségek értékeléséből tudunk.[59] Temetőjük legközelebb *Kisrábé Apróhalmok*[60], *Püspökladány* határából (Sarló utca[61], Görepart[62], Eperjesvölgy[63]) és *Kaba* (Tatárülések = Cukorgyár[64]) lelőhelyekről került elő. A bihari régészeti leletekben a IV. századig tudjuk nyomon követni a szarmatákat. Ekkor az évezredeken át használt, vidékünkről az Erdélybe vezető „kapun" keresztül a mai

57 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 40. 2. Korongon készült homokszínű, téglaszínű, szürke sikált és matt felületű edények hurkás peremei. 5 db. — IV. 87. 40. 3. Korongolatlan, rosszul iszapolt edény egyenesre vágott peremes darabja. Kívül fekete foltos, belül homokszínű. — IV. 87. 40. 4. Szürke színű, korongolt, vastagfalú edény díszített oldalának darabja.

58 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 33. 1. Szürke színű, gorongolt edények fenék felőli töredékei. 2 db.

59 M. NEPPER I. i. m. DMÉ 1982. 228, 236.

60 HAJDÚ Zsigmond—SZ. MÁTHÉ Márta leletmentése. Jelentés a Déri Múzeum Régészeti Adattárában.

61 M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 28. 1975. 60.

62 M. NEPPER Ibolya: Prochorovkai temetkezési szokás nyomai Püspökladány határában. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1975. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1976.) 271—290.

63 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye Sz. 1908. 623. „Nagy Sándor úr, gazdálkodó, ajándéka Püspökladányról. Népvándorláskori üveg és más mesterséges gyöngy-sor. 3 szem kék, 4 piszkos-fehér, 9 szem zöld, 3 szem fekete. Lelőhely: Ladányi határ, Eperjesvölgy, — Ladány és Kaba közt." — „Sz. 1908. 826. Nagy Sándor püspökladányi gazda ajándéka — a csontváz fejjel északnak feküdt. Fejénél tál volt. Ez összetört. — Kis vörhenyes csupor. Lelőhelye: Eperjesvölgy. Gyermek csontváz lába mellől. Durva." — Sz. 1908. 827—834. a—b. közöttiek: „Nagy Sándor püspökladányi gazda ajándékai Eperjesvölgyi tanyabirtokán szórványosan lelte: — 827. Ezüst sodrony-karika, két helyen megtekerve. Négyfelé törve. — 828. Bronzékszer, mely 8 ágú csillagot utánzó körlapból, közepén kékzománccal s e körül pontokkal, — egy rövid szárból s eredetileg négy ágú talpból állott. — 829. Üveg és kő színes gyöngyök. Különféle alakúak. És egy kis üvegedény fülének látszó töredék. — 830. Korongon készült szürke edények kihajló peremei. 7 db. — 831. Ugyanolyan edények talptöredékei s egy simított veres edény darabja. 3 db. — 832. Fenő és törőkövek. Két fenőkő egész darab. 4 db. — 833. Szabad kézzel csinált igen durva mívű edények töredékei, közte két henger alakú edénytalp. 7 db. — 834. a—b. Római rézpénz; jobbra forduló császár-képpel. Hátlapon még jobban elmosódott női alak. Köriratok olvashatatlanok, átlyukasztva. Kis rézpénz-obulus. ... E szerint II. Béla pénze volna." Sz. 1908. 911—919. Püspökladányban a Kelencz nevű kiserdő közelében, Nagy Sándor birtokán ... végzett ásatásból: „911. Csonttárgy őzagancsból. Fütyülő alakú. — 912. Őz agancs töredék. Használat nyomaival. — 913. Terra sigillata edény töredéke; díszített. — 914. Veres színű római edények töredékei. 4 db. —915. Szürke színű római edények töredékei; többnyire peremek. 20 db. — 916. Igen durva, barbár edények töredékei. 10 db. — 917. Terra sigillata tál néhány darabja. — 918. Őrlőkő darabja. — 919. Szürke, sötétveres, zöld gyöngyök — kőből, egy füstopál és kova, opáldarabkák."
IV. 1912. 14. 1. Kék-zöld-fehér üveg, kő- és csont gyöngyök — 20 szem. — IV. 1912. 14. 2. Veres égetésű, durva agyag karika, vastag, lapos. — IV. 1912. 14. 3. Római dénár. Elöl COMMODVS ANTONINUS AVG. Hátl. Libertás alakja s körül LIB/AVGIIII/TRPVI/IMPIIII/COSIII/PP. Ezüst. — IV. 1912. 14. 4. Római dénár. Elöl IMP SERGALBA — CAESAR AVG. Hátl. Egészen kopott. Ezüst. IV. 1914. 85. Bronz fülbevaló, átmérője 21 cm.

64 ZOLTAI Lajos: Jelentés Debrecen szabad királyi város múzeumának és közművelődési könyvtárának 1927. évi működéséről. 17—19. — M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1977—1980. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1980. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1982.) 107.

Ártánd mellett beözönlött a *germán gepidák* tömege. *Biharkeresztes Ártánd Nagy-*[65] *és Kisfarkasdomb*[66], *Lencsésdomb*[67], *Biharkeresztes Toldi útfél*[68], *Derecske Új Gimnázium*[69], *Patika*[70], *Bernát tag*[71] a legfontosabb eddig feltárt temetőik, s *Biharnagybajomból*[72] egy kapálás közben lelt közel egy dekás aranygyűrű jelzik a bihari terület birtokbavételét. Uralmuk végét a türkök elől menekülő avarok megjelenése jelentette.

560 körül az *avarok longobárd* szövetségben megtámadják, s le is győzik a gepidákat. A gepida királyság — Gepídia — összeomlik. Az avar megszállás kezdetét veszi. Területünkön azonban erre a nyilvánvaló avar megszállásra egyáltalán nincs régészeti adatunk, s a távolabbi környékről *Püspökladányból*[73], *Csökmőről*[74] is csak egy-egy. *Kaba* területéről viszont több avar temetőről van tudomásunk.[75] A Kaba környéki avar népesség pásztorkodott és földet is művelt, — ők talán a 670 táján beáramló második avar hullámhoz tartozó népcsoportok egyike. A harmadik nagy avar mozgás a jellegzetes díszítésű övdíszeik alapján griffes-indásoknak nevezett, kiknek nyomát a *Kaba—bárándi határon* lelt avar temető[76] és az *Ártánd Állami Gazdaság* (Január 1. Tsz) lelőhelyű publikálatlan többszáz síros temető[77] képviseli. Az avar belháborúk végül is — leegyszerűsítve — az avar birodalom bukásához vezettek. Alig egy évszázad múlva, megjelentek a *honfoglaló magyarok* a gyéren lakott, a IX.

65 MESTERHÁZY Károly: Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes—ártándi ásatásról. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1965.) (Szerk. BÉRES András, Debrecen, 1966.) — MESTERHÁZY Károly: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 19. 1966. 43. — MESTERHÁZY Károly—MÓDY György: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 20. 1967. 62. — MESTERHÁZY Károly—M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 21. 1968. 52. — M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 27. 1974. 53. — MESTERHÁZY Károly: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 27. 1974. 57. — MESTERHÁZY Károly—M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 28. 1975. 71.

66 M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1969—1971. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1971 (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1972.) 36. — MESTERHÁZY Károly: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 20. 1967. 47—48. — M NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 25. 1972. 47. — M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 26. 1973. 58—59.

67 MESTERHÁZY Károly: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 22. 1969. 41.

68 MESTERHÁZY Károly: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 20. 1967. 52. — MESTERHÁZY Károly—M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 21. 1968. 52. — M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 25. 1972. 47.

69 MESTERHÁZY Károly: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962—1965. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1965. (Szerk. BÉRES András, Debrecen, 1966.) 28—29.

70 M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 25. 1972. 47—48.

71 M. NEPPER I.—SZ. MÁTHÉ M. Leletkataszter 1972—1976. i. m. 184.

72 M. NEPPER Ibolya: Biharnagybajom földjének története a XIII. századig. (Sajtó alatt.)

73 M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1981—1985. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1985. (Szerk. MÓDY György és OROSZ István közreműködésével GAZDA László, Debrecen, 1986.) 58.

74 CSÉPLŐ Péter: A Csökmői és Puszta Kovácsi leletekről. = Archaeologiai Értesítő XVIII. (1897) 437—438.

75 ZOLTAI Lajos: Jelentés Debrecen szab. kir. város múzeumának és közművelődési könyvtárának 1928. évi működéséről. 38—40. — M. NEPPER Ibolya: A Kaba-Bitózugi avar temető. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1982. 93—123.

76 M. NEPPER I.—SZ. MÁTHÉ M. i. m. DMÉ 1980. 95—96.

77 KRALOVÁNSZKY Alán: Rég. Füz. 9. 1958. 35—36.

században sem a frank királysághoz, sem a bolgár cársághoz nem tartozó dél-bihari területeken is. Sárrétudvari belterületéről s a falu határából olyan gazdagságú X. és XI. századi temetők kerültek elő, amelyek feldolgozása, a következtetések levonása a későbbiekben majd egy monografikus feldolgozást igényel. Itt most bemutatjuk az egyes lelőhelyeket, az onnan előkerült sírokat a bennük található anyaggal s néhány felvetődő problémát megkísérlünk megválaszolni a végleges feldolgozás előtt. A X—XI. századi temetők a következők: *Iskolák udvara* (Templom környéke), *Balázs halom, Ferendek(Fél-) halom, Hízóföld, Őrhalom.*

Iskolák udvara 1893-ban kerültek elő az első Árpád-kori leletek Biharudvariból, azóta a régészeti szakirodalom számára ennek a Sárrét széli kis falunak határa nem fehér folt többé. SIMON István akkor biharudvari tanító így számol be a leletek előkerüléséről, s az ásatásról az Archaeológiai Értesítő 1894. évi számában[78]: „Udvariban a református templom a falu szélén, egy széles holt-folyás, az úgynevezett Kertalja-ér mellett épült. A templom környékén, s főleg az attól északnyugotra eső telkeken akárhol ástak kutat vagy vermet az emberek, mindenütt találtak emberi csontokat, de arra sem a mostani nemzedék, sem az ezelőtti nem emlékezett, hogy itt valaha temető lett volna, sem szájhagyomány nem beszélt arról. Csak annyit tudott tehát a lakosság, hogy egy régi temető felett vert tanyát, de annak a temetőnek sem korát, sem jelentőségét nem ismerte.

A református egyház ez év tavaszán a templom tőszomszédságában egy új iskola építéséhez kezdett. Midőn a munkások a fundamentum árkait ásták, ez alkalommal is találtak csontokat, de ezeken kívül most egy gyűrűt is leltek, és szerencsére nem dugták azt el, hanem megmutatták dr. Tomm Béla orvos úrnak, ki is azt egy koponyával együtt — szaktudósoknak bemutatandó — Budapestre vitte. Így lőn, hogy Árpád-koriaknak nyilváníttatván a leletek, a n. múzeum a régi temető kiásatására költséget küldött.

Az ásatás meg is kezdetett május 24-én és folytattatott három és fél napon át, majd június 15., 16. és 17-ik napjain tartott tovább, ezután a beállott nagy munkaidő miatt szünetelt egészen augusztus 30-áig s befejeztetett szept. 2-án.

Legelsőben a templomtól északra, a nagyobb fiúiskola udvarán eső terület ásatott fel."

A feltárások során mindenben HAMPEL Józsefnek, a Nemzeti Múzeum nagytekintélyű tudós igazgatójának az útmutatásai alapján[79] jártak el, megfigyeléseiket rögzítették, térképvázlatokat készítettek, így tudni lehet, hogy melyik sírból, milyen leletek származnak.

A *nagyobb fiúiskola udvaráról* 19 sír került elő: *1—3. sír:* a csontvázak közel 2,5 mélységből kerültek elő *gyűrű* (1), *S végű hajkarika* melléklettel, *4. sír: bronz S végű hajkarika, bronzhuzal gyűrű, 5. sírban:* csak a csontváz volt, *6. sír:* két csontváz volt benne, *bronz S végű haj-*

78 SIMON István: A Bihar-udvari árpád-kori temető. Archaeologiai Értesítő 14. 1894) 217—220.

79 MESTERHÁZY Károly: A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. HÉTHY Zoltán, Berettyóújfalu, 1978.) 29—32.

karika, 7. sír: S végű hajkarika (1), *8. sír:* három hiányos csontváz, *9. sír:* két hiányos csontváz, *S végű hajkarika* (1), *10. sír:* 5 egymáshoz közel ásott sír, a 6. egy lábnyira volt a többitől, *nagyméretű bronz S végű hajkarika nyitott gyűrű* — kicsiny *lópata patkóval* — *ezüst S végű hajkarika* (2), *11. sír:* három csontváz volt benne — *bronz S végű hajkarika* (2) — *nyitott ovális bronzhuzalkarika* — *kerekded nyitott bronzhuzalkarika* — *bronz pántgyűrű* nyitott kiszélesedő díszített fejjel — *bronzhuzal fülbevaló* — *karika töredék* — *21 szem gyöngy* lapított gömbszelet idomú sárga—kék szemes *üvegpaszta gyöngy, 12. sír:* 7 váz szerepel egyetlen sírszámon — *S végű hajkarika* (2) — *ovális nyitott bronz gyűrű* — *fonott bronzgyűrű, 13. sír: bronz S végű hajkarika Salamon denár* (2), *15. sír:* négy csontváz volt benne — *S végű bronz hajkarika* (3) — kovaszilánk, *16. sír: bronz S végű karika, 17. sír: bronz S végű karika, 18. sír:* koponyájába *„baltaszerűleg élezett vasszíj volt verve"* — *vashorog* — *vasdarab, 19. sír: S végű hajkarika bronzból.*

„A leírt leleteken kívül a kihányt földben találtatott 1 db kisebbfajta ép és 1 darab nagyobbfajta törött hajgyűrű, 4 gyűrűdarab, 2 darab pénz (egyik kicsiny s régi, a másik nagyobb s valószínűleg II. Leopold pénze, ez utóbbi a felszínről is kerülhetett a kihányt föld közé), 1 db nyílhegy, ... egy kisebb kecske-szarv s egy középnagyságú fonott gyűrű, még pedig többágú fonással.

Ez a terület ásatásra nem volt egészen alkalmas, mert a templom felőli oldalon s a felfogott területnek egy harmadán már régebben nagy gödrök ásattak s azok tömve voltak tégladarabokkal annyira, hogy három kocsira valót kellett kiszedetnünk, a mi a munkát késleltette; de a csontok sem voltak itt rendben, hanem össze-vissza hányva, törve és zúzva s nagy részben meghiányosítva.

Augusztus 30-tól szeptember 2-ig az ásatás már a szomszédos kisebb fiúiskola udvarán folyt. Itt a nagyobb fiúiskolához tartozó épületek háta mögött, azoktól 2 méter távolságra egy kelet-nyugati irányú 39.1 méter hosszú, 2 méter szélességű, keleti részén 1.89 m. nyugoti részén 80 cm. mélységű árok ásatott. Az árok feneke — daczára a mélység különbözőségének — vízszintes. A mélység keletről nyugotra arányosan csökken a szerint, a mint az udvar az alatta elnyúló Kertalja-ére lehajlik"[80]

A *kisebb fiúiskola udvarán* végzett ásatásból származó leletek: *20. sír:* csak egy váz csontjai, *21. sír:* S végű *hajkarika, 22. sír: vastag ezüsthuzal hajkarika* — szájban *pénz* (Szt. László denár[81]), *23. sír: bronz S végű karika, 24. sír: nyitott bronz karika* (2) — *pántgyűrű bronzból* „hálómintával", *25. sír: bordázott S végű bronzkarika* (2), *26. sír:* csak a váz, *27. sír:* csak csontváz (!?)[82], *28. sír:* két sír vázcsontjai *bronzkarika* (2), *29. sír:* „fonott" *bronz gyűrű* (helyesen *sodrott!), 30. sír:* 83 szem apró és egy nagyobb hosszúkás *gyöngy, 31. sír:* három vázcsont, *32. sír: karika* (2), *33—34—35—36—37. sír:* csak váz.

„Hat más sírban részint csonttörmelékeket, részint az árok falából kevéssé kilátszó s könnyen ki nem ásható csontvázakat jeleznek.

A most leírt terület bár kisebb, mégis sokkal hálásabb és érdeme-

80 SIMON I. i. m. 218—219.
81 MESTERHÁZY K. 79. jegyzetben l. m. 35.
82 Lásd uo. 27. sír.

sebb volt az ásatásra, mint az előbbi, mert itt a sírok közül alig egy-kettő volt régebbi ásással megháborítva, s így a sírok fekvése könnyen áttekinthető s a csontvázak lemérése könnyen eszközölhető volt."

A Magyar Nemzeti Múzeumban beleltározott anyagban szerepelnek még pontosabb lelőhely (sírszám) megjelölés nélküli ún. szórvány leletek: *S végű hajkarikák,* illetve töredékeik — *ezüst huzalkarika* — *fonott gyűrű* — „vas sodronykarika töredéke egyik végén két spirális hurokkal"[83] — *Szt. László pénze* — *vas kapcsolószeg* — *vas koporsószegek* — *bronz* hurkos-kampós *torques* töredékei.

A fiúiskolák udvarán tehát 37 sírszám alá vettek 64—65 feltárt sírt (ebből 37—38 sírt a nagyobb, 27 sírt pedig a kisebb fiúiskola udvarán regisztráltak a múlt század végén).

ZOLTAI Lajos, a debreceni Városi Múzeum tudós kutatója is ásatott az iskolák udvarán két napot, 1910. október 14-én és október 28-án. Így ír erről: „... igen kellemetlen viharos időben az iskolák udvarain ásattam. De csak a vegyes iskola udvarán jutalmazta némi siker fáradozásunkat. Az 1. sz. sírban a csontváz hasán rövid pengéjű *kaszát,* a 2. 4. 5. sz. sírban 2—2, a 6. számú sírban 1 rossz ezüst *hajgyűrűt* leltünk. A talált sírok mélysége 80—100 cm.; a tetemek mind fejjel nyugotnak feküdtek. Arcra egynek délre, másnak északra volt fordulva; egyiknek jobb-, másiknak balkeze hevert a has üreg felett, míg a másik kéz az oldal mellett nyúlt végig.

Szólani kívánok még a csontváz hasán talált kaszáról. Pengéjének hossza 42 cm. legnagyobb szélessége 5.4 cm. Alakja mintegy átmenet a rövid pengéjű sarló és a mostani hosszú kasza között... Az udvari kasza vagy kedves kenyérkereső szerszáma volt az elhunytnak, akivel eltemették, vagy abból az itt-ott ma is meglévő babonából tették reája, hogy fel ne fúvódjék. Dr. Fekete Gábor b. udvari orvostól hallottam, hogy halottkémlés alkalmával megbotránkozva tapasztalta ő is azt a babonás szokást, hogy a felfúvódás ellen valamely súlyosabb vastárgyat tettek temetés előtt az elhunyt hasára s azt a koporsóban is rajta hagyták.

...

Ezúttal ott 150, 152. és 110 cm. mélységben három sírt leltem. A tetemek most is nyugot keleti irányban feküdtek; kettőnek arca északnak fordult.

A 7. sz. sírban 168 cm. hosszú csontváz, meggörbült gerinccel, a test mellett végig kinyújtóztatott karokkal. Melléklete semmi. Az árok behányásakor szívalakban meghajlított lapos *bronz-huzal* került elő, amely hihetőleg ezen csontvázhoz tartozik.

A 8. sz. sírban 163 cm. hosszú csontváz. Karjai a hasra téve. Bal felső karja mellett kis fém *karika.*

A 9. sz. sír már feldúlva volt. Alsó állkapocs a koponya megett hevert; többi csontrészek is rendetlenül. Orra előtt és a koponya felett

83 Uo. 37.

csatthoz és retesz-ütközőhöz hasonló *vastárgyakat* leltem."[84] A templom körüli ásatásokból ZOLTAI munkálkodása révén felszínre hozott 9 sírral a feltártak száma összesen 73—74-re emelkedett.[85]

Ferendekhalom vagy Félhalom.

Ez a lelőhely is ismert 1893 óta, amikor is SIMON István tanító egy napot ásatott a területen. „A Ferendek-halom már szintén Árpád-kori maradványokat takar, mert itt leltünk a halom nyugoti oldalában másfél ásónyomra egészen száraz földben egy teljesen ép csontvázat, koponyája mellett egy ép és egy csonka vékony hajgyűrűt; a keleti oldalában pedig egész sor csontvázra akadtunk s ott egyik csontváz koponyája mellett egy nagy hajgyűrűt, egy gyermekcsontváz karján pedig egy szép bronz karpereczet találtunk. A halom közepe táján pedig öt lábnyi mélységben igen sok kréta-golyót ástak ki a munkások.

E halmokon csak próbaásást végeztünk s erre is csak egy napot áldoztunk. A Ferendek-halomból három ép csontvázat hoztunk haza, a többinek félig-meddig kiásott tagjait ismét betakartuk azon reményben, hogy adandó alkalommal majd kiáshatjuk azokat. E halomnak rendszeres megásatása a tudomány szempontjából nagyon ajánlatos volna, egyfelől azért, mert az itt fekvő csontvázak szárazabb földben vannak s kevésbbé korhadtak, mint a község belterületén levők, másfelől azért, mert már innen régebben is sok értékes tárgyat emeltek ki földmíves emberek, kik a halom földjét — úgyszólván már egész féloldalát (innen neve is: Félhalom) — gátak töltésére hordták el."[86]

ZOLTAI Lajos 1910-es Biharudvari ásatásai során a Ferendek halmot szintén „megvallatta", amely egy természetes ér, a Kertalja ér szeszélyes kanyarulatai mellett emelkedik mielőtt az egy kanyarulattal Bajom felé veszi útját. Ezt az eret kimélyítették, medrét rendezték. A ZOLTAI Lajossal ott lévő, akkor már Debrecenben tanító „Simon úr ajánlatára legelébb a Ferendek vagy Félhalmon tettünk kísérletet. Félhalomnak azért nevezik, mert amikor még Udvarit Bajom felől tavaszi áradások idején árvizek fenyegették, a szomszédos vízfogó gátát a Ferendek halomból töltögették. Emiatt a halom most már tojásdad alakú s nagyon megalacsonyodott. Észak felől igen meredek; déli lejtőjén nagy süppedés van, amely földbe vájt sertésakolnak a helye. A halom így csonkán is 5.5 mtr. magas.

Én a nyugoti és keleti lejtőn két-két 10 méter hosszú futó árkot ásattam. Amott semmit sem leltem; emit két érintetlen s egy feldúlt sír került elő.

84 ZOLTAI Lajos: Debreczen szabad királyi város múzeumának 1910. évi ásatásairól való jelentés (kézirat) a Déri Múzeum Régészeti Adattárában 23—24. és 27—28.

85 A leletek leltári száma a Déri Múzeum Régészeti Gyűjteményében: Sz. 1910. 1054. Rövid pengéjű vaskasza. — Sz. 1910. 1055. Kicsiny bronz hajgyűrű. — Sz. 1910. 1056. Ezüst hajgyűrű, nagyobb, 2 db. — Sz. 1910. 1057. Két kisebb rossz ezüst hajgyűrű. — Sz. 1910. 1119. Vaskarika, zárt, a záródásnál megvastagodott. Átm.: 38 mm. — Sz. 1910. 1121. Téglány alak három oldalát záró vaseszköz, kisebb ajtózár ütközőjéhez hasonló. H.: 30 mm, sz.: 25 mm. — Sz. 1910. 1122. Előbbinél nagyobb, szintén háromoldalú vastárgy. H.: 45 mm, sz.: 28 mm. — Sz. 1910. 1123. Bronz tárgy; vékony keskeny lemezből tojásdad alakúra hajlítva.

86 SIMON I. i. m. 220.

1. sírban 1.50 mélyen férfi csontváz feküdt, nyugot-keleti irányban; hossza 1.60 mtr. Balkeze a medencecsont felett nyugodott. Melléklete semmi.

2. sírban, hasonló mélyen, ugyanolyan hosszúságú csontváz, nyugot-keleti irányban. Ennek jobb keze volt a hasra hajlítva. Jobb halántékánál 2 nagyobb és 5 kisebb bronz hajgyűrűt leltem."[87]

Balázshalom

A falutól északra emelkedő kurgán, amelyet 1910-ben elhordtak teljesen. 93 méteres tengerszint feletti magasságával a Tikicsér halom mai külsejével vetekedett. Ezt a rézkorvégi halmot is felhasználták a X. században itt élők temetőként. ZOLTAI Lajosnak nem sikerült hiteles feltárást végeznie a 7—8 méter magasnak mondott halom felső szintjében, ahová a honfoglaláskori sírokat ásták be, csak a rézkorvégi alaptemetkezés feltárása volt szisztematikus. A magyarság Kárpát-medencében töltött első évszázadának tanúit a nemtörődömség anélkül forgatta ki végső nyughelyéről, hogy a történettudomány számára hiteles adatokat szolgáltatott volna. DÉCSEY Sándor gazda és FEKETE Gábor községi orvos példamutató ügybuzgósága mentette meg a sírokból előkerült leletek kicsiny töredékét, amelyek a debreceni múzeum gyűjteményébe kerültek ajándékozásuk révén. A leletek a következők: hurkos-kampós bronz *nyakperec* négy szálból sodorva — három szál bronzhuzalból sodrott *S végű hajkarika* — ovális nyitott *bronzhuzalkarika* — nyitott bronzhuzal*karika* — keskeny *ezüst pántkarperec,* kiszélesedő végén lyukkal — 24 szem *gyöngy.*[88]

Hízóföld

A mai térképeken Zselléri erdő néven jelölt kis erdősávtól délnyugatra és nyugatra elterülő mélyenfekvő legelő és a partosabb részeken fekvő szántó neve Hízóföld. Itt található egy kővel jelzett magassági pont egy 1,5—2 m magas dombon.Meliorálás során 1980-ban megbolygatták a kis dombot, s a gép nyugat-keleti tájolású sírokat forgatott ki. A Bocskai Tsz területéhez tartozó földön 1983-ban kezdtük meg leletmentő ásatásunkat, amely három éven keresztül folyt, s 1985-ben fejeződött be.[89] Az ásatás során 262 nyugat-keleti tájolású (tehát fej nyugatnak, lábak kelet felé irányítva, amelytől kisebb eltérés északra vagy délre elfogadott) honfoglaláskori sírt tártunk fel.

1. sír: Melléklet nélküli hátonfekvő nyújtott helyzetű nő váza. — *2. sír:* Hátonfekvő nyújtott helyzetű felnőtt váz. Hiányzik a koponya, a mellkasi részen enyhe bolygatás látszik. Jobb oldalon a gerincoszlop és a bordák közötti részen nyitott vaskos *karika,* a bal felkarcsont külső oldalánál, az állcsúcsnál másik nyitott *karika.* A jobb combcsont belső-felső végétől kezdődik az ívelt *tegez vasalásának* maradványa, mely a jobb térd vonaláig tart. A tegez vasalásai között *nyílhegyek* voltak. — *3. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt váz. A bal felkarcsont belső oldalánál a *tegez vasalásának* felső vége helyezkedik el. A tegezvasalás maradványai

87 ZOLTAI L. i. m. 1910. évi jelentés (kézirat) 21—22.

88 Leltári számok Déri Múzeum Régészeti Gyűjteményében: Sz. 1910. 37. Nyakperec. — Sz. 1910. 1058. Csavaros bronzkarika, 2 db fülkarika; 1 db csonka, lapos bronzkarperec és 24 db kő- és üveggyöngyszem.

89 M. NEPPER Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. 1. No. 37. 1984. 84—85., No. 38. 1985. 76., No. 39. 1986. 65—66.

megtalálhatók a bal medencelapát külső szélénél és a bal combcsont fölött. A jobb alkar külső oldala mellett, a csuklótól az alkar közepéig *íj* markolatcsont. — *4. sír:* 8 év körüli gyermek háton fekvő váza. Jobb járomcsont alatt egy törött fél *füles gomb* és mellette egy kerek *gomb*. — *5. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű robosztus férfi váz. Jobb kar lazán lóg le a váz mellett, tenyér a *tegez* külső oldalára simul. A vállcsonttól indul a tegez vasalása. A vállcsúcs fölött nagyon töredékes *nyílhegy* (?). Jobb oldalon az alsó bordákra támaszkodva kis téglalap alakú *vascsat*. Jobb bokacsont fölött *zabla* és 1 db alma alakú igen töredékes *kengyel*. Bal alsó lábszár külső oldalánál *hevedercsat*. Három *karika* a bőrszíj átfűzéséhez; 1 a vállcsúcsnál, 1 a könyöknél, 1 a csípőnél. — *6. sír:* Csak a koponya maradt meg. — *7. sír:* Felnőtt férfi váza. Koponya a medencére helyezve, mellkasi részen bolygatás nyomai látszanak. A bal medencecsont külső oldalánál kis egymásra hajlított végű *karika*. A bal kulcscsont fölött a koponya felé kis tömör *fülesgomb*. — *8. sír:* Gyermekváz, csak a koponya maradt meg az eredeti helyén. — *9. sír:* Felnőtt váz. A bal csukló külső oldalánál, hegyével a földbe szúrva *vaskés*. — *10. sír:* Női váz. Bontáskor a sír földjéből egy fél *fülesgomb* került elő. Bal mellkason a másik fél *fülesgomb*. — *11. sír:* Felnőtt férfi váz. A bal felkarcsont belső oldalánál kicsiny *vasnyílhegy* és egy *kés* nyéltöredéke. — *12. sír:* Felnőtt női váz. A jobb alkaron fonott hurkos-kampós *karperec*. A jobb kézen lapos, lekerekített végű *gyűrű*. A koponya két oldalán két sima, nyitott végű *karika* került elő. — *13. sír:* Melléklet nélküli felnőtt női váz. — *14. sír:* Melléklet nélküli női váz. — *15. sír:* Háton fekvő váz, az alkar belső-alsó oldala mellett *nyílhegy*. — *16. sír:* Férfi csontváza. Bal oldal mélyebben fekszik, mintha a váz jobb oldala alá lett volna támasztva. A két alsó lábszár között *vaskés*. A mellkasi részről *vasnyílhegy* (?) került elő. — *17. sír:* 6—8 év körüli gyermek háton fekvő nyújtott helyzetű váza. Az állcsúcs alatt *vas torques* töredéke. Jobb oldalon a medencecsont és jobb combcsont külső oldalánál *vaskés* töredéke. — *18. sír:* 8—10 év körüli gyermek váza. Jobb kézfej mellett kívül *vaskés*. A bal combcsont mellett vas *nyílhegyek* és *vastöredék*. — *19. sír:* Hátonfekvő nyújtott helyzetű felnőtt női váz. A baloldali bordák fölött vékony *karika*. Bal kézfej átlóg a jobb medencébe, innen került elő egy széles *pántgyűrű*. A jobb kar közepén fonott *karperec*. — *20. sír:* Felnőtt férfi váz. A jobb alsó lábszár külső oldalától 8 cm-re 2 db *nyílhegy* összekorrodálódva, hegyével a lábfejek felé. A lábfejek fölött 13 cm-rel magasabban ép *nyílhegy*. A jobb bokán rajta van a bal boka és a lábfejek kifelé lelógnak. Lehetséges, hogy bokában össze volt kötve. Felszedéskor a bal könyök alól igen rossz állapotú *nyílhegyek* kerültek elő. — *21. sír:* Férfi csontváza. A jobb combcsont felső végénél, annak belső oldalán *csiholóvas*. Bal oldalon a könyöktől kezdődően a combcsont és medencecsont ízesüléséig *tegez*- és *nyílhegy* maradványok. A két combcsont között, a bal combcsont felé eső részen tegezvasalás maradványai, melyek a bal alsó lábszár felső harmadáig tartanak. — *22. sír:* Nő váza. A sírból 2 db különböző típusú *karika* került elő. — *23. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt nő váza. A mellkas tájékáról 2 db tömör *fülesgomb* került elő. A bal combcsont belső oldalánál *vaskés*. — *24. sír:* Fiatal férfi háton fekvő nyújtott helyzetű váza. A jobb medencelapát külső oldalánál nagy foltban *bőr vagy fa maradványai*. Bal oldalon a medencelapát mellett, a keresztcsont felső peremén kicsiny *vascsat* ül. A bal medencelapát külső oldalánál, szinte annak ívét követve *csonttárgy*. Jobb oldalon, a jobb felkartól 6 cm-re zárt *vaskarika* a tegez felfüggesztésére. A jobb combcsonttól kifelé 17 cm-re *vaskés*. A két combcsont között, a bal combcsonthoz ferdén támaszkodva *tegezvasalás*. A bal alsó lábszáron *zabla*, a bal sarok alatt *hevedercsat*. Nyaktájékon *gyöngyök*. A bal medence alatt nagy foltban *fa vagy bőr maradványai*. A bal oldalon a bordák alatt szintén korhadványok. — *25. sír:* Gyermek melléklet nélküli váza. — *27. sír:* 6 év körüli gyermek melléklet nélküli csontváza. — *28. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt nő váza. A koponya alól *pödrött végű karika* került elő. — *29. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt férfi váza. A bal könyök alatt hosszú egyenes *vaskés*. Jobb oldalon, a válltól kezdődően *tegezvasalás* maradványai, melyek nyomokban a jobb szeméremcsont előtt érnek véget. A jobb kar belső oldalánál, majdnem a könyökhajlatnál a tegez függesztésére szolgáló *karika*. A jobb hónalj tájékon összekorrodálódott *nyílhegyek* csomója. A nyílhegyek alatt, a gerincoszlop felé eső részen a másik *függesztőkarika* maradványai látszanak. Bal és jobb fültájékon *karika*. — *30. sír:* Csecsemő koponyájának roncsai maradtak meg, felszedni nem lehetett. — *31. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt női váz. Jobb oldalon a tarkó alól nagy, töredékes *karika* került elő. A jobb kulcscsont fölött tömör *fülesgomb*. Az 5. csigolyán egyenes végével a csigolyára támaszkodva, hegyes végével

fölfelé néző *ruhaveret.* Alatta a 6. csigolya mellett a bordákon ovális *veret.* A jobb karon a könyök alatt fonott hurkos-kampós karperec, alatta bőr. Bal oldalon a leesett állkapocs előtt ovális *veret,* mellette egyenes végével a bordák felé, hegyes végével a koponya felé néző *veret.* A bordák fölött ovális *veret.* A bal alkar csuklóján fonott *karperec* széttörve. A kismedencéből *gyűrű* került elő. — *32. sír:* Fiatal nő háton fekvő nyújtott helyzetű váza. A jobb alkaron, annak felső 1/3-ánál nyitott, vaskos *huzalkarperec,* mellette egyenes *vaskés,* mely hegyével a bordák felé néz. Mindkét fülében nyitott *karika,* bal oldalon az alsó állkapocs előtt kettős sorban 7 db egytagú *ruhaveret.* Jobb oldalon a kulcscsont fölött 4 db *ruhaveret.* Az állcsúcs előtt nagy, árkolt *hajfonatkorong,* a bal kulcscsont alatt a bordákon a párja. A bal karika alatt *fa vagy bőr* korhadványa. A felső korong alatt még folytatódott a *ruhaveretek* sora. A veretek két szélénél, a nyakhoz közel 2 db *fülesgomb.* — *33. sír:* Felnőtt nő csontváza. Jobb kar csuklóján széles *pántkarperec* lekerekített végekkel. — *34. sír:* Férfiváz. A jobb medencecsont és jobb combcsont közötti részen *kova* és *csiholóvas.* Ugyancsak a jobb oldalon nagy *nyílhegyek,* melyek hegye a térdnél ér véget. A combcsontok között *vastárgy* töredékei. A koponya alatt 2 db *varkocskarika.* — *35. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt váz. A csontok egy részének csak a lenyomata van meg. A koponyatetőn, az alsó lábszár, lábfejek fölött összefüggő foltban *deszkamaradvány.* A bal felkar belső oldalánál, hegyével a könyökhajlat felé egy *vaskés* néz. A koponya alatt két darab *karika bőrmaradvánnyal.* — *36. sír:* Gyermek háton fekvő nyújtott helyzetű váza. — *37. sír:* Felnőtt férfi váz. A bal térd külső oldalánál töredékes *nyílhegy.* A jobb csukló alatt *vaskés.* A koponya alatt 2 db kicsi, vékony *hajfonatkarika* volt. — *38. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű fiatal egyén váza. A bordáknál indul és alulról a 3. csigolyánál ér véget egy *vaskés,* hegye a medence felé néz. — *39. sír:* Férfi melléklet nélküli vázcsontjai. — *40. sír: 8—10* év körüli gyermek háton fekvő nyújtott helyzetű váza. Az alkar közepén nyitott *huzalkarperec.* A bal kézen széles *pántgyűrű.* — *41. sír:* Felnőtt férfi eredetileg nyújtott helyzetű váza. A mellkasi részen és a koponya környékén bolygatás nyoma látszik. Bal oldalon (hastájékon), bal csípőcsontnál, bal combcsont közepe táján, a jobb és bal lábszár mellett, a jobb boka fölött vas mellékletek maradványai: *tegez vasalása, nyílhegyek a vessző maradványaival, zabla, kengyelpár, hevedercsat.* — *42. sír:* Férfi váz. A koponya töredékei alól egy nagy *karika* töredékei kerültek elő. — *43. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt nő váza. A jobb kéz gyűrűs és középső ujján 1—1 fejes *gyűrű.* A váz jobb oldalán végig követhetők a *deszkakoporsó* nyomai. — *44. sír:* Gyermekváz. Melléklete nincs. — *45. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű igen idős egyén váza. Az alsó fogak nagy része in vivo elhullott, a fogmeder felszívódott. A gerincoszlopnak olyan a görbülete, s a fejtartás is arra utal, mintha púpos lett volna. Melléklete nincs. — *46. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt nő váza. A jobb csuklóról lecsúszott a kézfejre a nyitott végű *huzalkarperec.* A jobb alkar külső oldalától néhány cm-re 3 db *fülesgomb,* középen a legnagyobb, fülével valamennyi a combcsont felé oly módon, mintha valamire fel lettek volna fűzve. A bal szeméremcsont és combcsont szögletében füles *bronzgomb,* a jobb alsó lábszár felső-belső végénél széles, nyitott *pántgyűrű.* A koponya felszedésekor nagy *karikát* leltünk. — *47. sír:* Gyermek háton fekvő nyújtott váza. A csontok nagy része szétporlott. A bal fültájékon *karika.* — *48. sír:* Háton fekvő nyújtott helyzetű felnőtt férfi váz. A jobb medencelapát alsó része alatt *csiholóvas.* — *49. sír:* Melléklet nélküli férficsontváz. — *50. sír:* Rossz megtartású váz. A jobb kézcsontok között nyitott *karika* került elő. — *51. sír:* Férfi váz. A bal combcsont külső oldalánál *csiholó kovával.* Két sarokcsont között *hevedercsat.* A jobb vállcsúcs fölött *vastárgy* töredéke. A jobb alsó lábszárcsont külső oldalánál *lószerszám* töredékei. A jobb bokával egy vonalban, attól jobbra és kicsit magasabban *zablakarika.* A gerincoszlopnak enyhe S alakú görbülete van. A bal medencelapát alól *vaskés* került elő. — *52. sír:* Férfi csontváza. A két alsó lábszár között, a boka közelében, a váznál néhány cm-rel magasabban *vadásznyílhegy.* A gerincoszlopon *nyílhegy.* — *53. sír:* Nő nyújtott helyzetű váza. A jobb kar könyökhajlatában *vaskés,* mellette 2 db üreges *fülesgomb.* A jobb alsó borda két oldalán ugyancsak jobb oldalon a 3. borda gerincoszlop felé eső oldalán 2 félből álló *fülesgomb.* A jobb kulcscsont fölött tömör *fülesgomb,* fejével a jobb váll felé, fülével a gerincoszlop felé néz. A jobb szárkapocs külső oldalánál 1 szem *gyöngy.* A koponya felszedésekor a bal oldalon 2 db üreges *félgomb* került elő. A jobb kulcscsont fölött *gyöngyök.* Jobb oldalon, a mellkas alsó részénél, a bordák alsó oldalánál füles *félgombok.* A bordák és a bal felkarcsont mellett *gyöngyök.* Tömör *fülesgomb* a bal oldalról, a külső-felső borda mel-

lől. *Gyöngy* a baloldali bordák-csigolya alól. — *54. sír:* 13 év körüli gyermek csontváza. A csípőcsont külső oldalánál *vastárgy.* Sírjába állatcsont mellékletet is helyeztek. — *55. sír:* 5 év körüli gyermek melléklet nélküli csontváza. — *56. sír:* Női csontváz. A jobb alkar közepén törött *huzalkarperec.* A koponya környékéről *karika* (2) került elő. — *57. sír:* 3—4 hónapos csecsemő csontváza. Koponyája alól *gyöngyök* kerültek elő. — *58. sír:* 6 év körüli gyermek, melléklete nem volt. — *59. sír:* 4 év körüli gyermek csontváza. Jobb oldalon fültájékon kicsiny *karika.* Nyaktájékról és a jobb csukló belső oldaláról *gyöngyök* kerültek elő. A koponya felszedésekor előkerült a második *karika* is. — *60. sír:* Egyetlen alsó lábszárcsont van eredeti helyzetben, a többi csontot a földgyalu megsemmisítette. Melléklete nincs. — *61. sír:* 10 év körüli gyermek váza. Jobb kézen nyitott, egymásra hajló végű *pántgyűrű.* A jobb felkarcsont belső oldala és a bordák közötti részen üreges *csüngő* maradványai kerültek elő. A csüngőtől az áll irányában *gyöngyök* sora volt. — *62. sír:* Férfi váza. A koponya alól *karikák* töredékei kerültek elő. — *63. sír:* Jobb oldalán fekvő férfi enyhén zsugorított váza. A koponyán *fém-maradványok.* A bal vállcsúccsal egy vonalban, attól kifelé ugyancsak *fém-maradványok.* A bal csípőcsont mellett *fém.* A medencetájékon, mintha a medencére támaszkodott volna, *íj* csontborítása. A térdhajlattal egy vonalban, attól kifelé *fém-maradványok* és egy füles *félgomb.* A bal sarok mögött *vaskés.* A láb ujjhegyei előtt, annál 6—8 cm-rel magasabban *vastárgy.* A koponya felszedésekor füles *félgomb* a jobb arc alatt, a jobb kulcscsont alatt tömör *fülesgomb.* Bal oldalon, a tarkó tájon *karika.* Bal oldalon a kulcscsont alatt pávaszemes *gyöngy,* nagy *üveggyöngy* és más típusú *pasztagyöngyök.* — *64. sír:* 1—2 év körüli gyermek melléklet nélkül. — *65. sír:* Felnőtt férfi váz. Fültájékon 1—1 *karika.* — *66. sír:* Felnőtt férfi váz. Jobb kar könyökben csaknem derékszögben meghajlítva, az alkar 1/3-ánál támaszkodik a gerincoszlopra. Kézfej a bal alkar fölött lóg le a *szablya* markolata felé. A koponya jobb oldalánál, a fül mögötti részen *varkocskarika.* Bal oldalán, kevéssel a bal könyök alatt indul a *szablya* markolata, hegye a bal alsó lábszár felső 1/3-ánál ér véget. Koptatója lecsúszott. A bal combcsont külső oldalánál a csonthoz simul az *íjat* borító csontlemez. A koponya bal oldalán, attól 21 cm-re 2 db *nyílhegy* merőlegesen a földbe szúrva. — *67. sír:* Melléklet nélküli felnőtt váz. Csak a combcsonttól lefelé van meg. — *68. sír:* Felnőtt váz. Csak a combcsontok és alsó lábszárak egy része van meg. Melléklet nincs. — *69. sír:* Férfi. Koponyája alól *karika.* A jobb felkarcsont fölött, annál 10 cm-rel magasabban, hegyével lefelé szúrva *vaskés.* Jobb kézen *pántgyűrűk* maradványai. — *70. sír:* 5 év körüli gyermek, melléklet nélkül. — *71. sír:* Nyújtott helyzetű felnőtt férfi váz. Jobb könyök alól, a medencelapát külső peremével irányuló *vaskés.* Ugyancsak a jobb oldalon, a térd vonalánál ér véget 2 db *nyílhegy.* A jobb vállcsúcstól a koponya felé egy *karika,* bal oldalon az állkapocsnál került elő a második *karika.* — *72. sír:* Nő váza. Jobb kézen vaskos *gyűrű.* Bal oldalon a kézfej mellett *vaskés.* — *73. sír:* Felnőtt férfi melléklet nélküli váza. — *74. sír:* Férfi váza. A jobb combcsonton *vaskés.* A koponya és az alsó állkapocs között *nyílhegy.* A bolygatott csigolyák és bordák közül is *nyílhegyek* kerültek elő. — *75. sír:* Gyermek, illetve fiatal lányka váza. A bal karon fonott *karperec.* A mellkas közepén, a gerincoszlop tájékán *pénzek.* A jobb felkar helyétől befelé, azzal párhuzamosan *vaskés,* rajta keresztben lemezes *bronztárgy.* A koponya helyéről nyitott *karika* került elő. — *77. sír:* Melléklet nélküli gyermek váza. — *78. sír:* Férfi váza. Mindkét alkar közepén nyitott *huzalkarperec.* A bal kézfej mellől *nyílhegy*töredék és *csiholóvas kovával* került elő. A bal kézen *fejes-,* a jobb kézen *pántgyűrű.* A bokák fölött közvetlenül *zabla, kengyelpár* és *hevedercsat.* A sír felszedésekor előkerült még 2 db *karika.* — *79. sír:* Fiatal férfi csontváza. A jobb halánték mellett, azzal egy vonalban *tegez középső díszvasalása.* — *80. sír:* Férfi váz. Bal oldalon a bordákon és egyik végével a bal felkarcsontra támaszkodva koncentrikus körökkel díszített L alakú *csontlemez,* ugyancsak a bal oldalon a tegez csont *fedőlap*ja. A baloldali csecsnyúlványon *karika.* A bal felkarcsonton keresztben fekszik az *íj* egyik végének csontborítása, a másik lemez a jobb alsó lábszárcsonton fekszik szintén keresztben. A lemezek fekvéséből megszerkeszthető az íj. A bal felkarcsont mellett találhatók a *tegez vasalásai.* — *81. sír:* Közepes megtartású férfi váz. A bal fültájékról nyitott vaskos *karika* került elő. A váz fölött részleges *lótemetkezés* (a levágott négy láb és a koponya). A jobb könyök fölött *állatcsont* melléklet. Pontosan a jobb alkar közepénél kezdődik a *tegez;* 9 cm hosszú, 4,5 cm széles fedőlappal, melynek mindkét hosszanti oldala vályúszerűen felhajlik. Mindkét szélén jól látszik a vasalás indítása. A tegez zárt, doboz-szerű részének teljes hossza 17 cm. Ehhez csatlakozik a tegez dobozának belső végétől

(medence felőli) 35 cm hosszú, egyenes tegezvasalás. A tegez dobozának közepétől indul a másik hosszanti vasalától pedig 6 cm-re az előbbi hosszú vasalással párhuzamosan a tegez másik vasalása. Ez a két hosszanti vasalás úgy helyezkedik el, hogy a jobb combcsont szinte metszi a két vasalás közti távolságot. A külső tegezvasalás közepétől indul egy *kengyelvas*, fülével felfelé áll. Ezen az oldalon *deszkamaradványok* észlelhetők az alsó lábszárak közepétől, a lábszáraknál 13 cm-rel magasabban két ráhelyezett lóláb. A váz bal oldalán a csukló fölött kezdődik, annál 13 cm-rel magasabban a másik két lóláb, s fölötte kissé oldalra csúszva a lókoponya. A két combcsont közötti részen, a bal belső oldalán *vasmaradványok*. A bal szárkapocscsont alatt *kés*. — *82. sír:* Férfi váz. A bal alkar mellett, tőle balra *tegez* vasalásának maradványai. Ugyancsak tegezvasalás maradványai vannak a bal kézfej külső oldalánál, valamint a bal combcsonttól néhány cm-re. — *83. sír:* 10—12 év körüli gyermek váza. Állcsúcs alatt, a bal kulcscsont fölött áttört füles *korong*. A bal fül mellett 1 szem *gyöngy*. A mellkas közepén, a baloldali bordák és a gerincoszlop bal oldala között még 1 szem *gyöngy*. Ugyancsak a bal oldalon a gerincoszlop mellett és a bal csípőcsont belső oldalán *pénzek* töredékei. A jobb csecsnyúlványon kicsi *karika*. A nyakon vas *torques* volt. — *84. sír:* Férfi nyújtott helyzetű váza, részleges *lótemetkezéssel*. A bal vállcsúcs fölött füles bogyós *csüngő*, fülével balra néz. Másik füles *csüngő* a baloldali bordák között, fülével a medencecsont felé fordulva. Jobb oldalon a szemüreg környékén s a felső állkapocs egy részén zöldes elszíneződés, valószínűleg szemfedő vagy halotti lepel nyoma. Jobb oldalon a vállcsúccsal egy magasságban, rajta kívül *tegez* maradványai *nyílcsúcsokkal*. A tegez *csontlemeze* a koponya felőli részen található. A jobb könyökön kívül tegezmaradványok. A jobb alkar külső oldalánál *íj* középső kettős csontborítása, felső, díszített végével a jobb könyök felé néz. A jobb combcsontra merőlegesen hosszú egyenes *vastárgy*. A jobb térden az íj csontborításának kettős véglemeze. A szorosan összezárt térdek között *zabla*, a váznál 8—10 cm-rel magasabban. A jobb boka külső oldalánál, a váznál 15 cm-rel magasabban *kengyel*. A bal lábfej előtt, annál 16 cm-rel magasabban egy lóláb, tőle kifelé a másik *kengyel* talpával felfelé. A ló pofája a váz koponyája felé néz, a váz bal oldalán helyezkedik el, annál 16 cm-rel magasabban. A zabla mellett, a bal térd alatt *állatcsont* melléklet. A jobb combcsont és medence vonalától kifelé *csiholó*. — *85. sír:* 4 év körüli gyermek. Jobb oldalon a koponya mellett üreges füles, 2 félből álló *csüngő*, ugyancsak a jobb oldalon a vállcsúcstól a koponya felé, a csüngő mellett *gyöngy*. — *86. sír:* 7 év körüli gyermek váza. Jobb oldalon a csecsnyúlványon vékony, töredékes *karika*, alatta *gyöngy*. — *87. sír:* Férfi váz. A jobb térd mellett belül *vastárgy*. A bolygatás tönkretette a *tegez* vasalását, a *kengyelt*, *nyílhegyeket*, *vaskést*. A vasak között *zabla* töredékei és *fenőkő* is volt. — *88. sír:* Rossz megtartású váz. Hasára téve nagy *edény* oldalára fordítva, az edény alja a mellkas felé néz. — *89. sír:* Fiatal nő bolygatott sírja, amelyben *gyűrű* és *karperec* töredékeit találtuk. — *90. sír:* Férfi bolygatott sírja. *Csiholó*, *tegezvasalás*, *fenőkő* került elő a medencelapátok alól. A jobb combcsont külső oldalánál 23 cm hosszú, 1,5 cm széles lapos *vaspánt*, mellette *zabla*. A bal alsó lábszár fölött 15 cm-re lószerszámok (*kengyel-*, *zabla*töredékek). — *91. sír:* Fiatal nő bolygatott sírja. Melléklete elveszett.[90] — *92. sír:* A váz környékéről *karika* és *csiholó* került elő. — *93. sír:* Az összes csontokat kiforgatták eredeti helyükből. *Koporsó* vagy valamilyen deszka *maradványai* észlelhetők. Melléklete nincs. — *94. sír:* A vázat a gép elnyeste, majd az erőszakos bolygatás a maradékot is megsemmisítette. *Íj* csontborításának töredékei voltak a sírban. — *95. sír:* Férfi sírja. Lábfejeken részleges *lótemetkezés* és *lószerszámok* töredékei. — *96. sír:* Férfi csaknem szétporlott váza. Koponya alól *aranykarika* került elő. A két térd között *kengyel*, fülével a bal térd felé néz. — *97. sír:* Bolygatott váz. Melléklete *karika* és *kés*. — *98. sír:* Férfi sír. A lábfejeknél és a lábak között *vastöredékek*. *Íj* csontborítása, *csiholó kovával*, *kés* töredéke, *tegez* vasalásának töredékei, *nyílcsúcsok* töredékei. — *99. sír:* Nő háton fekvő nyúj-

90 1983. június 29-én sötétedéskor több sír bontása volt már előkészítve a következő napi feltáráshoz. Este 21 óra körül az ásatási felszereléseket tartalmazó tárolóhelyet vandál módon felgyújtotta egy sárrétudvari illetőségű büntetett előéletű fiatalember. Több mint 10, feltárásra előkészített sírt dúlt szét, a leletanyagot kiszedte a sírokból, a vasanyagot összetaposta, a csontokat kiforgatta, a számára értékesnek tűnő leleteket pedig magával vitte. Ellene büntetőeljárás folyt a Déri Múzeum feljelentése alapján. Az elveszett leletek közül egyetlen darab sem került elő. Így tűnt el ennek a sírnak a karperece és gyűrűje is.

tott helyzetű váza. A jobb alkaron kerek átmetszetű *huzalkarperec.* — *100. sír:* Melléklet nélküli felnőtt váz. — *101. sír:* Fiatal egyén váza *ezüstkarikával.* A két térd között kicsi *vastárgy,* tegezvasalás (?) maradványa. — *102. sír:* Fiatal női váz. A koponyán 2 db, feltehetően *pártaveret,* egytagúak. A jobb kulcscsonton lemezes *ezüstkorong,* közvetlenül alatta kerek tagjával a kulcscsonton, hegyes alsó tagjával a jobb hónalj felé néző kéttagú *veret.* A 10. csigolyán elszíneződés, a szegycsont kibillent felső részén volt a többi *veret,* a jobb kulcscsont alsó részén 2 db egytagú *veret.* A jobb alkaron, teljesen a könyökhajlatba csúszva kerek átmetszetű *huzalkarperec.* A bal alkar közepén sodrott *karperec.* A bal kulcscsont fölött 1 db kerek *veret.* A bal alkar alatt, a medencelapát fölött egy kéttagú *veret* felső tagja és egy egytagú kerek *veret.* A bal csípőcsonton *bőrdarab*bal együtt 1 db kerek *veret.* A korong alatt és mindkét kulcscsont környékén barnás elszíneződés, valószínűleg bőr *korhadványa.* A korong alatt másik kéttagú *veret.* A kulcscsont belső oldala alatt *fülesgomb.* A gerincoszlop jobb oldala mellett egytagú *veret.* A bal csípő fölött kéttagú *veret* felső része. A bal alkarral egy vonalban *vaskés.* — *103. sír:* Idős nő váza. A jobb lábfej fölött *nyereg,* veretekkel. A bal medencelapát alatt indul s a jobboldali repülőbordák alatt ér véget a lemezes kerek *aranyveretek* sora. A koponya alatt 2 db tömör *aranykarika* volt. — *104. sír:* Fiatal leány? váza. Sírjából előkerült egy tömör, bordázott aljú *fülesgomb.* — *105. sír:* Melléklet nélküli robusztus férfi váz. — *106. sír:* Férfi csontváz. Jobb combcsonttól kifelé 5 cm-re *íj* középlemezének egyike. A jobb lábszárcsont mellett, attól 10 cm-re az íj csontborításának véglemezei. A jobb lábfej mellett *nyílhegy,* hegyével a lábfej alá csúszva. A bal alkar mellett *kés.* A bal combcsont mellett, attól 10 cm-re ér véget a *tegez,* benne *nyílhegyek.* Bal oldalon végig, a lábszár 1/4-éig húzódik a tegez vasalása. A tegez végét záró faragott *csontlemez* a bal combcsont közepén helyezkedik el, most belső oldalával felfelé fordulva. A bal alsó lábszárcsont belső oldalánál *szíjelosztó karika* (kerékküllő formájú), a másik darab csaknem merőlegesen állt bele a bal boka belső oldalánál a földbe. A 3. karika a bal medence alól került elő. A bal alsó lábszár mellett, attól 4 cm-re és 5 cm-rel magasabban a tegez szíján levő *csat.* A bal térddel egy vonalban a tegezvasalásokat rögzítő 2 db *szegecs.* A bal sarok alatt *vastárgy.* A koponyánál 2 db *karika* került elő. — *107. sír:* Nő vázcsontjai. A bal kulcscsont fölött tömör *fülesgomb,* fülével a vállcsúcs felé kifelé fordulva. Félkör alakban a nyakat bal oldalon, az alsó állkapocstól megindulva *egytagú díszek* sora (7 db) ékesíti. Ez a dísz-sor megszakad és a gerinccsigolyákon folytatódik, itt még 2 db található. A jobb kulcscsonton erős zöld elszíneződés látszik, de lelet nincs. A csigolyán fekszik 1 db *kéttagú csüngő* az egytagú veret alatt, s ettől balra szabályosan még néhány kéttagú. Az egytagúakat eredeti helyükről állatjárat kifordította; lecsúsztak a bal mell irányába. Az egytagú veretek alatt nagy *karika* került elő. A jobb alkar közepén fonott *karperec;* töredékes. — *108. sír:* Férfi váz. A lábfejeken *lószerszámok.* A jobb térd mellett kívül *tegez* vasalása. *Kés, csiholó kovával, állatcsont* melléklet volt még a sírban. — *109. sír:* 10—12 év körüli gyermek melléklet nélküli váza. — *110. sír:* Gyermeksír: A két kézen 1—1 *gyűrű,* a bal mellkas felső részén *vaskolomp,* a nyakban *gyöngyök* és egy átfúrt *pénz,* koponya alatt *S végű karika.* — *111. sír:* Idős nő melléklet nélküli váza. — *112. sír:* Felnőtt férfi váza. A lábfejektől 40 cm-rel magasabban részleges *lótemetkezés* (koponya és 4 alsó lábszár patával), körülötte a *lószerszámok.* A jobb alkar belső oldalánál *vaskés.* Bal oldalon a felkarcsont utolsó harmadánál indul a *tegez* vasalása, le egészen a térd vonaláig, onnan került elő a 2 db L alakú vésett díszítésű *csontlemez.* A bal alkar külső oldalánál került elő 2 db *pénz* és a tegez pálca alakú vasalása. A koponya alatt 2 db *karika.* A tegezben *nyílcsúcsok* voltak. — *113. sír:* Gyermek melléklet nélküli váza. — *114. sír:* Rossz megtartású váz. Melléklete egy *vaskés.* — *115. sír:* 2 év körüli gyermek váza. Bontás közben az arckoponya környékéről *aranylemezke* töredékei kerültek elő. Jobb oldalon a harmadik-negyedik borda között kúp alakú, granulált díszű *ezüst foglalatban gemma.* — *116. sír:* Fiatal férfi csontváza. A koponya alól 2 db nyitott, sima *karika* került elő. — *118. sír:* Fiatal nő csontváza. A koponya jobb és bal oldalánál *fülbevaló karika.* Rombusz alakú aranyozott *ruhadíszek* két sorban, szabályosan, ellipszis alakban keretezik a koponya környékét, illetve a nyakat. Jobb oldalon közvetlenül a fülbevaló mellett *gomb* helyezkedik el, fülével az első rombusz alakú veret felé mutatva. A másik oldalon, a koponya alatt hasonló helyzetben a másik *gomb.* Jobb oldalon, a jobb felső 3. foggal egy vonalban nagy, piros színű, fúrt lyukú fekete-fehér küllő-szerű díszítésű *gyöngyszem.* A többi *gyöngy* a koponya felszedésekor került elő az állkapocs alól. Jobb oldalon a vállcsúcsra támaszkodik az egyik hajfonatot díszítő ár-

kolt, aranyozott *korong*, rajta 2 rétegben észlelhető *textil-maradványok*kal. Alatta, ugyancsak a felkarcsonton helyezkedik el a hajfonatba félhurok formába beleaplikált *gyöngysor-dísz*. A gyöngyök között paszta-, fém-, kagylógyöngyök vannak. A jobb csukló fölött néhány cm-rel 3 szálból sodrott hurkos-kampós végű *karperec* törött állapotban. Bal oldalon, a felkarcsont közepén, kissé a baloldali bordák alá csúszva helyezkedik el a másik árkolt díszű *korong*, alatta nyújtott csiga-formában (3 sor) *gyöngysor* van, melynek végén 2—3 db legyező-forma kagyló csüngött. A bal alkar alsó 1/3-ánál elhegyesedő végű vaskos *huzalkarperec*, nyitott végével felfelé. — *119. sír:* Közepes megtartású fiatal férfi váz. A sír foltja szépen kirajzolódott. A koponya alól 2 db *karika* került elő. — *120. sír:* Férfi? nyújtott helyzetű váza. A bal combcsont mellett *vastárgy* töredéke. — *121. sír:* 2 év körüli gyermek váza. A jobb csípő fölött kéttagú *csüngő* alsó tagja. — *122. sír:* Teljesen szétporlott váz. A mellkasi részről *ezüstcsüngő* töredékei és *gyöngyszem* töredékei kerültek elő. — *123. sír:* Férfi váz. Bolygatott, *vastárgy* töredékeivel. — *124. sír:* Férfi váz. A jobb combcsont felső vége környékén *csiholó és kova* került elő. — *125. sír:* Férfi váz, melléklet nélkül. — *126. sír:* Nagyon rossz megtartású férfi váz, részleges *lótemetkezéssel* a bal lábfej mellett. A ló csontjai mellett a *lószerszámok* találhatók. Jobb alkar közepén elhegyesedő végű *karperec*. A koponyától balra ovális *vastöredék*. A koponya alól 2 db *karika* került elő. Volt a sírban még *vascsat, tegez* vasalása, *nyílcsúcsok* és *vaskés*. — *127. sír:* Fiatal nő váza. Bal hónalj tájékon 3 hosszanti, feltehetően *függesztőkarika*. Ugyancsak a bal oldalon nagyméretű nyitott *karika* a bordák és gerincoszlop találkozásánál, alatta nagy *gyöngyszem* a bordákon. Bal térd mellett 3 apró *gyöngyszem*. Jobb oldalon az állcsúcs alatt, a kulcscsonton *gomb*. A mellkas közepén, a gerincoszlop jobb oldalán gomba alakú *pityke*, mellette *gyöngyszem*. Bontáskor több gyöngyszem került elő. Jobb oldalon a halántéknál töredékes *karika* volt, bal oldalon csak az elszíneződést figyelhettük meg. — *128. sír:* Nő váza. Bal kar csuklóján egykor zárt, most törött, deformálódott *karperec*. Az erősebben meghajlított jobb kar alsó 1/3-ánál egész és fél *fülesgombok*, ezek körbeveszik a csontokat. A jobb felkar belső oldalánál hegyével a bordák felé néző kis *ár*. Jobb járomcsont alatt *karika*. A fülesgombok *bőrszíj*ra (pánt) voltak felfűzve. — *129. sír:* Néhány ember, illetve lócsont-töredék utalt a sírra. Valószínűleg e sírhoz tartozott az a faragott csont oldalpálcás *zabla*, mely a sír feltehető vonalának végében maradt meg. — *130. sír:* Kisgyermek váza. A váz hasi részén, a combcsontok között és a bal oldalon *szárnyas-csont* melléklet. — *131. sír:* Felnőtt váz. Bal kulcscsont fölött *fülesgomb*. — *132. sír:* Erőteljes felnőtt férfi melléklet nélkül. — *133. sír:* Férfi váz. A nyakcsigolyák vonalában, fülével jobbra néző *fülesgomb*. A koponya alól jobb oldalról *vastárgy* töredéke. — *134. sír:* Jó megtartású nő váza. Koponya két oldalán nyitott *karika*. Mindkét kulcscsont fölött 1—1 *fülesgomb*. Nyaknál körben *gyöngyök*. Mindkét karon, az alkar felső 1/3-ánál nyitott, elhegyesedő végű *karperec*. A medencelapátok között *veretek* helyezkednek el. Ezek *bőrtarsoly* fém veretei. — *136. sír:* Nő vázcsontjai. Jobb alkarcsonton *fülesgomb*. Állkapocs alatt, a gerincoszlop jobb oldalánál hosszú, füles *csüngő*. A koponya alól, a gerincoszlop mellől bizánci típusú *függő* töredéke került elő. Jobb kar alatt *vaskés* volt, de csak nyelének töredéke van meg. A jobb felkar alól *gyöngy*, a medencetájékon *ezüstlemez* töredéke került elő. — *137. sír:* Melléklet nélküli gyermekváz. — *138. sír:* Bolygatott sír. A medence helyén egy zárt *vaskarika* volt. — *139. sír:* Közepes megtartású női váz. Bal könyökön *vaskarperec* ezüst vagy rézhuzal tekercseléssel. Ruháját két sorban függőlegesen (feltehetően a mellvonal közepén) igen vékony, rossz megtartású aranyozott ezüst kerek préselt *ruhadíszek* díszítették a csípő vonaláig. A kulcscsontokon két sorban félköríves rombusz alakú igen vékony, nagyon rossz megtartású aranyozott ezüst *veretek* voltak. A mellkas közepén, a gerincoszlop közepén 3 db *fülesgomb*, fülével a csontok felé. A 4. fülesgomb a jobb medencelapát fölött, a gerincoszlop jobb oldalánál helyezkedik el. A jobb alkarcsont közepén széles *pántkarperec*. Jobb kézen *fejesgyűrű*, a fejen fekete kő betéttel. A nyak körül 2 db átfúrt *kagyló* került elő. — *140. sír:* Kisgyermek váza. A bal kulcscsont fölött széles *pánt*, a nyak körül *gyöngyök*. — *141. sír:* Gyermekváz. Bal combcsont külső oldalán, hegyével lefelé, szorosan a csonthoz simulva *vaskés*. — *142. sír:* Kisgyermek váza. A koponya felszedése után *gyöngyök*, lapított S formájú *bronzdrót* és egy sima *karika* került elő. — *143. sír:* Leányka nyújtott helyzetű váza. A szegycsont közepén van a V alakú, egytagú füles kerek *veretek*ből álló kivágás csúcsa. A veretek egy részén a *textil* lenyomata, illetve *maradványai* jól látszanak. A bal vállcsúcs fölött *korong*, a szegycsont jobb oldalán, az egytagú veretek alatt *korong*. A jobb combcsont belső

oldalán, a medencecsont élén *korong*. A bal combcsonton *korong* töredéke. A bal vállcsúcs és a jobb combcsonton lévő korong alatt igen jól látszik a *bőr maradványa*, melyre a korongok fel voltak erősítve. Az oldalára fordult koponya jobb járomcsontja alatt *gomb*, fülével a koponya felé fordulva. A gerincoszlop bal oldala alatt bal oldalon a kulcscsont és a bordacsontok között *korong*. *Gyöngy* is került elő a sírból. — *144. sír:* Kisgyermek váza. A mellkas közepén kerek, kétfülű *veret*. — *145. sír:* Erőteljes felnőtt férfi váz, melléklete nincs. — *146. sír:* Férfi váz. Jobb oldalon, a jobb felkar alsó 1/3-ától térdig helyezkedik el a 80 cm hosszú *tegez*. Jobb lábfej fölött 8 cm-rel *vaskengyel* vízszintesen elhelyezve. A bal lábfej fölött 9—10 cm-rel magasabban *lókoponya*, a sarokcsontoktól 29 cm-re a ló *lábszárcsontjai*. A ló pofájából kilóg a *csikózabla*, mely függőlegesen áll. A váz bal vállától Ny-ra 130 cm-re ló mandibulájának töredéke. Előkerült még *vaskés*, *karika* töredékei, *nyílcsúcsok*. — *148. sír:* Rossz megtartású felnőtt váz. Jobb alkar közepén *vaskarperec*. A bal könyök alatt 1 fejes és egy sima *gyűrű*, bal alkar közepén *vaskarperec*. A gyűrűk valószínűleg a jobb kézen voltak. Jobb alsó lábszár belső oldalánál *ezüstkarika*. Jobb fültájékon a koponya alatt volt a másik *karika*. Az állcsúcs alól *gyöngyök* kerültek elő. — *149. sír:* Közepes megtartású férfi váz. Bal felkarcsont alatt, annak közepénél *vaskés*. A bal fültájékon a koponya felemelése után lapos, zárt, valószínűleg ezüst *karika* került elő. — *150. sír:* Gyermekváz. Jobb tarkó-tájéknál nyitott *karika* volt. *Állatcsont* mellékletet is találtunk. — *151. sír:* Melléklet nélküli váz. — *152. sír:* Bolygatott gyermekváz, mellette egy *gyöngyszem*. — *153. sír:* Gyermekváz. Melléklet nincs. — *154. sír:* Szinte teljesen megsemmisült lovassír. A *kengyelt* a fagyökerek teljesen szétnyomták; törmelékes. — *155. sír:* Fiatal felnőtt nő melléklet nélküli váza. — *156. sír:* Gyermek váza. A bal térddel egy vonalban, attól kifelé 9—10 cm-re 9 cm hosszú kis *vaskés*. — *157. sír:* Leányka váza. Nyak-tájékon hurkos-kampós *nyakperec* töredéke. Két combcsont között *korong* töredéke. — *158. sír:* Felnőtt férfi váz. Mindkét kar természetellenes helyzetben a mellkas fölé szorítva, mintha keskeny koporsóba vagy lepelbe lett volna szorosan betekerve. Jobb combcsont fölött, annál 12 cm-rel magasabban összehajtogatott *zabla* és az egyik *kengyel*. A bal combcsont mellett annál 16 cm-rel magasabban, csaknem függőleges helyzetben a másik *kengyel*. A bal alsó lábszár mellett *lókoponya*, a lábfejek előtt pedig a ló levágott *lábai*. A két térd között, a medencecsont felé lemezes *csont-töredék*. Bal kulcscsont alatt, a mellkas bal oldalán *nyílhegy*. Az alsó fogsoron 1 db *pityke*. — *159. sír:* Idős férfi melléklet nélküli váza. — *160. sír:* Robusztus felnőtt férfi váza. A váz bal oldala fölött 18—20 cm-rel a bal felkar közepétől az alsó lábszárak végéig *ló koponyája és végtagcsontjai*. Innen került elő a *zabla*. Koponya környékén *hajkarika*, a sírföldből pedig egy *pántgyűrű* került elő. Jobb váll fölött *állatcsont* melléklet. Bal alkar felső 1/3-ánál széles *pántkarperec*. Jobb medencelapáttól kifelé *csiholó kovával*. A jobb combcsont belső oldalánál *vasnyílhegyek* töredékei. A jobb alsó lábszárcsont belső oldalánál pedig 2 db töredékes *nyílhegy*. *Kengyelpár* is volt a sírban. — *161. sír:* Fiatal nő váza. Jobb kéz mutató ujján *fejesgyűrű*, az alkar közepén pedig nyitott *karperec*. A bal kézen *pántgyűrű*. Fültájékon a koponya mindkét oldalán vaskos nyitott *karika*. — *162. sír:* Igen-igen rossz megtartású gyermekváz. A nyak-tájékon a bordák fölötti részen *vas nyakperec*, bal oldalon a mellkas közepén, a gerincoszloptól balra lemezes *arany ruhadísz* töredéke. A koponya alól *arany karika*. — *163. sír:* Felnőtt nő csontváza. A koponya környékéről *karikapár*. Az áll alatt, a kulcscsont fölött és a gerincoszlopon *gomb* és *gyöngyök*. A jobb alkar közepén nyitott *karperec*. A bal csuklón ugyancsak nyitott *karperec*, elhegyesedő végeivel felfelé. A bal kéz mutató ujján széles *pántgyűrű*. — *164. sír:* Fiatal egyén melléklet nélküli váza. — *165. sír:* Fiatal nő váza. Jobb kéz középső ujján köves *gyűrű*. Jobb felkar közepén nyitott, elhegyesedő végű *karperec*. A gerincoszlop bal oldalán 4—5 cm-rel a kulcscsont alatt *vasgomb* (?). Egymással párhuzamosan, a jobb csuklótól lefelé rosszezüstből készült *ruhadíszek* sora húzódik. Bal könyökhajlatban helyezkedik el a másik *karperec*. A váz fölötti sírföldből vékony *huzalkarika*, *gyöngyök* és füles *gombpár* került elő. — *166. sír:* Kisgyermek melléklet nélküli váza. — *167. sír:* Felnőtt női váz. Jobb csuklón széles *pántkarperec*. Bal alkar közepén vaskos *huzalkarperec*. Jobb tarkónál piciny vaskos *fülbevaló*, valamint kagylóból és gyöngyökből álló *hajfonatdísz*, melyek között 2—3 mm vastag, lapos fémgyöngyök is vannak. Az 5. és 6. csigolya között nagyméretű füles *félgomb-pár*. Egymással szimmetrikusan, a jobb hónalj tájékán valamint a bal felkar külső oldalánál füles *félgomb-pár*. Bal oldalon, az arckoponya előtti részen gyöngyökből-kagylókból álló *hajfonatdísz*. A hajfonatdíszek 3—4 cm vastagságban helyezkednek el, mintha a hosszú varkocs fel lett

volna tekerve. — *168. sír:* Gyermekváz. Melléklete 2 db *hajkarika.* — *169. sír:* Férfi váz. A bal medencelapát felső végén *tegez* és *nyílhegyek* töredékei. Bal medencelapát közepén tegezfedő *csontlemez.* Két alsó lábszár között, az alsó lábszárak közepéig a tegez vasalásának maradványai és *vaskés.* — *170. sír:* Gyermekváz. Nyaktájékon sodrott *vas nyakperec* töredékei és egy *karika* töredékei. Jobb kar csuklóján hurkos-kampós végű sodrott *karperec.* — *171. sír:* Robusztus férfi váz. Jobb oldalon a koponya mellett 2 db *nyílhegy.* Jobb könyökhajlatban 1 db *nyílhegy.* Könyök alatt, a jobb medencelapáttól kifelé 2 db *nyílhegy.* A jobb combcsont külső oldalától kifelé 7—8 cm-re hegyes *vas ár* vagy *kaparó.* Bal oldalon a mellkas felső részén, pontosan a kulcscsont gerincoszlophoz való csatlakozásánál *íj* csontborítása. A derék-tájon *bronzcsat vas tüskével.* A koponya alól vékony *karikapár* került elő. Bal combcsonttól kifelé a csontos íj középső lemezpárja és *vaskés* található. Bal lábfej fölött, annál 7 cm-rel magasabban, fülével a jobb boka felé néző *kengyel.* A bal lábfejtől balra kifelé 12 cm-re a másik *kengyel.* Jobb alsó lábszár belső oldalához simulva az íj alsó csontlemezei. — *172. sír:* Női váz. A koponya felszedése után vékony *aranylemez* töredékei és *karikák* töredékei kerültek elő. — *173. sír:* Gyermekváz, melléklet nélkül. — *174. sír:* Melléklet nélküli gyermekváz. — *175. sír:* Férfi váz. Jobb fültájékon *ezüstkarika,* a sírföldben *nyílhegy*töredék. — *177. sír:* Női váz. Bal alkar közepén elhegyesedő végű nyitott *huzalkarperec,* nyitott végével a jobb medencelapát külső széle felé néz. Tarkó környékéről tömör *fülesgomb* került elő. — *178. sír:* Felnőtt férfi bolygatott váza. Bal alsó lábszár belső oldala mellett térdtől a sarokcsont közepéig *tegez* hosszanti vasalása húzódik végig és *nyílcsúcsok.* — *179. sír:* Férfi váz. Jobb medencelapát mellett szorosan két *nyílhegy,* jobb combcsont felső végénél *íj* középső lemezei a combcsont két oldalára szétcsúszva. A jobb combcsont közepe tájától kifelé 5 cm-re *vas.* A koponya trepanált. — *180. sír:* Melléklet nélküli ifjú csontváza. — *181. sír:* Férfi váz. Jobb láb mellett a combcsont és alsó lábszárcsont mellett 1 db *íjcsont.* — *182. sír:* Felnőtt férfi váz. Bal kézfej ujjcsontjai közül *gyűrű* került elő, jobb fültájékon nyitott *karika.* A bal combcsont külső oldalánál 3 db *nyílhegy* egy csomóban, hegyével a földbe áll, s kicsit távolabb tőle *kés.* — *183. sír:* Férfi váz. Koponya jobb oldalánál *íj* középső csontlemeze, jobb kézen széles *pántgyűrű,* a jobb alkar alsó 1/3-ánál *karperec.* A bal alkaron végig fektetve íjcsont, a jobb combcsont külső oldala mellett *vascsiholó,* a bal comb fölött és a combcsontok között *kengyel,* a jobb térden a másik *kengyel,* bal térden a *zabla* csuklója; egyik karikája a bal alsó lábszárra lóg le, a másik a két térd között van. A bal oldalán *tegez* maradványa. Bal lábfej előtt *hevedercsat.* A sírban találtunk még *karikát, kést* és *nyílcsúcsokat.* — *184. sír:* Gyermekváz. Bal alkar mellett *vaseszköz.* Bal alsó lábszár külső oldalánál hegyével a lábfej felé irányuló *nyílhegy.* — *185. sír:* Férfi váz. Bal fültájékon vaskos nyitott *karika* és *íjcsont.* Jobb alkar közepén vaskos *karperec.* A bal medencelapát mellett *csiholóvas,* mellette íj középcsontja. A gerincen és a medencében is *vastöredékek* találhatók. A bal medencelapátban, a bal alkar mellett vaseszköz hosszú, díszített *csontnyele.* — *186. sír:* Melléklet nélküli bolygatott váz. — *187. sír:* Fiatal nő melléklet nélküli, bolygatott csontváza. — *188. sír:* Erőteljes női csontváz. Bal oldali kulcscsont belső vége alatt a bordákon kétágú füles *bronzgomb.* — *189. sír:* Női váz. A bal fülnél és a jobb fül-tájékon 1—1 *bronzkarika.* — *190. sír:* Gyermek elporlott váza, a lábfejek végében *edény* melléklettel. A nyakgödör tájékáról *kagyló.* — *191. sír:* Nő váza. Bal fültájékon vékony *bronzkarika.* — *192. sír:* Női váz. Melléklete *pántgyűrű* és a bal felkar felső 1/3-ánál *huzalkarperec.* — *193. sír:* Fiatal egyén csontváza. Jobb fül alatt és bal fültájékon nagy *karikák.* Bal könyökhajlatban és a felkarcsont belső oldalánál fehér *pasztagyöngyök.* Jobb kéz gyűrűs ujján *pántgyűrű.* A bal felkarcsonttal párhuzamosan 13 cm hosszú *csontsíp* helyezkedik el, pontosan a könyökhajlatig nyúlik le. A sírföldből *veret* töredék is előkerült. — *194. sír:* Női (?) váz. A jobb kar könyökhajlatában sodrott *karperec,* a szorosan a váz mellett lelógó bal karon sima *karperec.* A koponya alól egy töredékes *karika* került elő. — *195. sír:* Felnőtt váz. Bal kulcscsont alatt, a hónalj-tájékon *fülesgomb,* a koponyából került elő egy másik *fülesgomb.* — *196. sír:* Melléklet nélküli vázcsontok. — *197. sír:* Felnőtt férfi váz. Nyakán sodrott *torques.* Bal csuklón és a jobb alkar közepén nyitott *huzalkarperec.* Jobb kézen *pántgyűrű.* A szeméremcsonton, a bal combcsont felé átfúrt *fenőkő.* A bal combcsont mellett *vaskés,* hegyével a földbe állítva. A jobb combcsont alsó 1/3-ánál *hevedercsat,* a bal térden ugyancsak 17 cm-rel magasabban *zabla.* A két alsó lábszár között és az alsó lábszáron, annál 18 cm-rel magasabban *kengyel,* a jobb alsó lábszár mellett talpalóján álló *kengyel.* — *198. sír:* Gyermek vázcsontjai közül egy pici *karika* és *vastárgy* töre-

dékei kerültek elő. — *199. sír:* Gyermek váz. A bal alkar belső oldalánál, néhány cm-rel a könyökhajlat alatt füllel ellátott ép *ereklyetartó kereszt.* — *200. sír:* Nő (?) váza. Sírjában *fülesgomb.* Jobb fültájékon kicsiny *karika,* nyakban vaskos, sodrott, hurkos-kampós záródású *nyakperec.* Jobb alkar alatt vékony *ezüstkarika.* — *201. sír:* Férfi váz, melléklete nem volt. — *202. sír:* Férfi váz. Bal alsó lábszár mellett belül *nyílhegy.* A gerincen *fülesgomb, karika* töredéke, a jobb lábfejen *vasak.* — *203. sír:* Gyermek vagy fiatal egyén váza. Koponyától jobbra *őrlőkő.* — *204. sír:* Férfi váz. Jobb combcsont külső oldala mellett *vaskés,* hegyével az alsó lábszárak irányába néz. — *205. sír:* Felnőtt váz. Melléklete egy picsiny *karika.* — *206. sír:* Felnőtt férfi robusztus váza. Koponya fölött 10 cm hosszú *ácskapocs.* Jobb váll fölött megmunkált végével a váll felé néző üreges *csonttárgy,* tőle jobbra kicsiny *vaspánt* töredéke. Jobb könyöktől kifelé ívelt, 1 cm szélességű *vaspánt* 3 darabban. Jobb kézfej ujjhegyeitől 7 cm-re *vaspánt* töredéke. Bal oldalon a koponya felső 1/3-ától kezdődően *tegez* maradványok, amelyen a kulcscsont közepével egy vonalban ezüst vagy bronz díszítő *pálcika tagok.* A tegez a bal karon volt végig fektetve és a bal combcsont felső végéig ért. A tegez alatt, hegyével a tegez felé néző *vaskés.* — *207. sír:* Felnőtt nő váza. Koponya mindkét oldalán a fül tájékán nagyméretű nyitott *huzalkarika.* Bal kulcscsont fölött üreges, két részből álló *fülesgomb.* Nyakában ruhát díszítő *egy- és kéttagú veretek* sora. A veretek sora hegyes szöget zár be, mely kissé lekerekített. A felső sor egytagú veretekből áll. Az alsó sort csüngős kéttagú veretek alkotják. A veretek elhelyezkedéséből arra következtethettünk, hogy az egytagú veretek sora a ruha nyakát hátul is díszítette. Elöl 23 db egytagú veret helyezkedett el, hátul pedig 3—3 db. A kéttagú veretek száma 16. Az alsó sort mindkét oldalon 1—1 füles, de csüngő nélküli veret zárta. A mellékletek között volt még egy *vaskés.* — *208. sír:* Melléklet nélküli női váz. — *209. sír:* Csecsemő váza, melléklete nem volt. — *210. sír:* Melléklet nélküli csecsemő csaknem szétporlott váza. — *211. sír:* Nő (?) váza. Bal karjának kézfejcsontjai között *pántgyűrű.* Bal oldalon a bordák belső ívénél *fülesgomb.* A kulcscsontok fölött nagy pödrött végű *hajkarika.* Jobb oldalon a bordák között *gyöngy* és bronz *pántocska.* — *212. sír:* Nő váza. Az arckoponyától jobbra töredékes *karika.* A bal hónalj tájékáról került elő a másik *karika.* — *213. sír:* Robusztus férfi váza. Balról az áll alatt ezüst *karikák.* A sírban lévő *fülesgomb* és *kés* mellett a jobb felkarcsont közepétől lefelé helyezkedik el a *tegez* maradványa, benne *nyílhegyek.* Az alsó lábszárak fölött 17 cm-rel magasabban *lókoponya* és a levágott *végtagok* csontjai. A csontváz jobb térdétől kifelé a lócsontok alatt *kengyelpár* és *zabla.* — *214. sír:* Felnőtt férfi feldúlt csontváza. Az embercsontok alatt *lócsontok* is voltak s mellette gazdag mellékletanyag. *Csiholóvas kovával, kés, csontlemezek* töredékei, összekorrodálódott *nyílcsúcsok, tegez* vasalásának maradványai, *hevedercsat, fenőkő.* — *215. sír:* Gyermek váza. Bal kézfej mellett *vaskés.* — *216. sír:* Melléklet nélküli gyermek váza. — *217. sír:* Gyermek váza. Nyak-tájékon *vastorques* töredéke s *gyöngy.* — *218. sír:* Férfi váz. Jobb oldalon a bordák között, a kulcscsont belső végétől 10 cm-re téglalap átmetszetű töredékes *huzal* s *csiholóvas.* — *219. sír:* Férfi váz, melléklete nincs. — *220. sír:* Férfi? váz. Jobb fültájékon nyitott nagy *karika.* A bal kulcscsont és az alsó állkapocs között nagyméretű ezüst *csüngő.* Jobb oldalon, a bordák között préselt *ruhadísz* töredéke. A gerincoszlop közepén másik préselt *ruhadísz.* Jobb alkar közepén vaskos *huzalkarperec.* Bal csuklóról lecsúszva, kissé a kézfej felé *pántkarperec.* Egy másik *pántkarperec* töredékesen a bal medence alól került elő. A jobb alkarra és a bordákra támaszkodik egy *vaskés.* — *221. sír:* Gyermekváz. Bal kulcscsonton tömör *fülesgomb,* egy másik tömör füles *félgomb* a jobb könyökhajlatban található. Füles *félgombok* kerültek elő a mellkas jobb oldalánál. — *222. sír:* Férfi váz, melléklet nélkül. — *223. sír:* Csak a koponya van meg, más csontja nincs, se melléklete. — *224. sír:* Fiatal fiú (?) váza *késsel* és *nyílcsúccsal.* — *225. sír:* Férfi váz. Jobb kulcscsont fölött füles *félgomb* s *karika* töredéke. — *226. sír:* Gyermek váz *gyöngy* és *vaskés* melléklettel valamint a jobboldali bordák között *karikával.* — *227. sír:* Fiatal férfi váza. Jobb felkarcsont alsó 1/4-énél tömör *fülesgombok.* — *228. sír:* Felnőtt férfi váza, melléklete nincs. — *229. sír:* Férfi váza; *vastöredékekkel, famaradványokkal.* — *230. sír:* Férfi váz. A szeremcsontok előtt összefügő sávban *faszén-maradványok.* — *231. sír:* Férfi sír *vaskéssel.* — *232. sír:* Férfi váz. Jobb könyök mellett *nyílhegy.* A váz bontásakor, annak valoldali részénél bronzhuzalból készült *ékszer* s *vaskés* került elő. — *233. sír:* Fiatal férfi melléklet nélküli bolygatott csontváza. — *234. sír:* Gyermek váz. Bal fültájékon 2 db, *kagylóból* készült „ékszer". — *236. sír:* Gyermek váz, melléklete nincs. — *237. sír:* Melléklet nélküli felnőtt váz. — *238. sír:* Bolygatott, feldúlt sír; melléklete nincs. — *239. sír:* Nő váza. A jobb kéz gyűrűs ujján *fejesgyűrű.* — *240. sír:*

Felnőtt nő váza. Mindkét alkarja közepén elhegyesedő végű nyitott *huzalkarperec*, bal oldalon a kulcscsont fölött nyitott *karika*. — *241. sír:* Férfi bolygatott, teljesen feldúlt sírja. — *242. sír:* Felnőtt nő váza. Jobb és bal fültájékon nyitott *karika*. Mindkét combcsonton igen feltűnő csontbetegség észlelhető. — *243. sír:* Férfi váz melléklet nélkül. — *244. sír:* Melléklet nélküli férfi váz. — *245. sír:* Robusztus férfi csontváza. A vele eltemetett ló patája és csontjai a sír feltételezett végében találhatók. A bolygatás rituálisnak látszik. A koponya mellett *tegez* töredékei. — *246. sír:* Gyermek váz, *melléklet* nincs. — *247. sír:* Férfi váz, bolygatott. Jobb oldalán fekvő csontos *íja* talán eredeti helyén fekszik. A váz bal oldalán a feltételezett könyöktájéktól a bal combcsont közepéig *tegezének* vasalása *famaradvánnyal*, 2 *tegezfüggesztő karikával*. *Vascsat* és *bronzcsat* valamint *nyílcsúcsok* kerültek elő. — *248. sír:* Női váz, nyakában vékony *huzaltorques*. Bal kulcscsont fölött *fülesgomb*. Mindkét kulcscsont váll felőli végétől félkörívben 13 db egytagú kerek *veret*. Jobb oldalon a fül alatt rombusz alakú *veret*, alatta *bőr*. Bal oldalon a 4. veret alatt egy másik *veretsor* kezdődik, ugyancsak egytagú kerek veretekből áll. A gerincoszlopig 6 db helyezkedik el a bal oldalon. A medencére simuló mindkét alkar közepén 1—1 elhegyesedő végű *karperec*. — *249. sír:* Női sír. Koponyája körül *fülbevaló karika*, a csuklókon 1—1 vaskos *huzalkarperec*. Jobb oldalon a bordák között, csaknem a felkarcsontnál *vastárgy*. — *251. sír:* Férfi váz. Jobb váll előtt csontos *íj* végének borítása. Mindkét könyökhajlatban nyitott, elhegyesedő végű *karperec*. Jobb csukló külső oldalánál íj középcsontja, a másik középcsont a két combcsont között található. Bal medencelapát alatt *vastárgy*. Bal combcsont mellett *vaskés*. Jobb alsó lábszár mellett, annál jó pár cm-rel magasabban *kengyel*. A bal lábfej előtt *zabla*. A jobb lábfej előtt *lókoponya* és a *végtagcsontok*. A sír felszedésekor *karika, veret, csat, csiholó kovával* és *nyílcsúcs* került még elő. — *252. sír:* Férfi váz. Könyökhajlat felé *vaskés* néz hegyével, az alkar közepén pödrött végű *pántkarperec*. A lábfejeket is beborítva *kengyelpár* és *zabla* töredékei. Itt találhatók a *tegez* vasalásának töredékei, egy bronz *csat* és egy *hevedercsat*. Előkerült még a sírból egy *karika* is. — *253. sír:* Nő váza. Jobb karon fonott *karperec*, ujjon *gyűrű*, bal karon nyitott, elhegyesedő végű *karperec*, gyűrűsujjon *pántgyűrű*. Bontáskor még egy *gyűrű* került elő. — *254. sír:* Gyermek váz. Jobb tarkó-tájékról nyitott *karika* került elő *gyönggyel*, a jobb kézfej környékéről *pántgyűrű* töredéke. — *255. sír:* Felnőtt férfi váza. Jobb vállcsúcs fölött *veret* és 2 db *karika*. A jobb kézfej környékéről *pántgyűrű*, a mellkas tájékáról egy szélesebb *pántgyűrű* került elő. — *256. sír:* Nő csontjai. Jobb fül-tájékon *karika*, a bal felkar felső 1/3-ánál egy másik *karika*. Volt a sírban még egy *gomb*. — *257. sír:* Férfi váz. A váz jobb oldalánál a jobb csípőcsonttól lefelé *tegez* maradványai; vasalások és csontborítás. Jobb combcsont fölött 9 cm-rel magasabban *íj* csontborítása. Bal combcsont mellett *lókoponya*, orrával az emberi koponya felé, annál 18 cm-rel magasabban. A lábfejek fölött a ló *végtagcsontjai* és *zabla*. — *258. sír:* Férfi váz. Koponya mellett *állatcsont* melléklet. Bal felkaron *íj*csont, a bal medencelapát felső végénél az íj középcsontja, a bal lábfejen íjcsont. A váz bal oldalán *lókoponya*, a bal medencelapáttól balra *kengyelpár, zabla*. Bal csípőcsonton *nyílhegyek*. A ló levágott *lábai a* bal alsó lábszártól balra találhatók. Bal combcsont belső oldalánál *szíjelosztó karika*. A sírba *tegezt* is helyeztek. — *259. sír:* Férfi váz. Jobb csuklón vaskos, elhegyesedő végű *karperec*. Jobb oldalon a tarkó fölött és a jobb lábfejen *íj* csontborítása. Jobb kulcscsont fölött *nyílhegyek* és *vascsat*. Bal oldalon a váz mellett *lókoponya*, fölötte *kengyel*. Bal lábfej mellett a ló *lábszárcsontjai*. — *260. sír:* Csecsemő melléklet nélküli váza. — *261. sír:* Nő váza, melléklet nélkül. — *262. sír:* Gyermek váz. Bal kar belső oldala mellett bronz *csörgő*. Bal oldalon az áll alatt 2 db aranyozott *korong*, alatta két tagból álló *fülesgomb*. Fülében kisméretű tömör *karika*. Egy másik *karika* a bal felkarcsont közepénél helyezkedett el. A jobb alkar alatt díszített *veret* töredéke volt. — *263. sír:* Fiatal nő váza. Jobb alkar felső 1/4-énél elhegyesedő végű nyitott *huzalkarperec*. Jobb felkar belső oldalánál ezüst *karika*. Jobb kézen *gyűrű*. Koponya alatt *karika* és *gomb*. Bal alkaron sodrott *karperec*. — *264. sír:* Férfi váz. Jobb könyöktől a jobb alsó lábszár felső 1/4-éig *szablya* helyezkedik el, bal oldalán *íj*csontok. Bal kézfej fölött kezdődik a *tegez* vasalása, mely végig húzódik a bal combcsonton és alsó lábszárcsonton. Fültájékon *karikák*. — *265. sír:* Nő váza, mellette töredékes *karika*. — *266. sír:* Gyermek, melléklet nélkül. — *267. sír:* Gyermek váza. Bal kulcscsontnál áttört bronz *korong*. Jobb karján bronzhuzal *karperec*. A másik *korong* a térdcsontok környékére csúszott. Bal fültájékon, a koponya alatt *karika*. A nyakban *gyöngyök*. — *268. sír:* Női váz, melléklete nincs. — *269. sír:* Gyermek váz. Nyak-tájékról *gyöngyök*, bal csukló környékén vékony *karika* került elő.

3. kép. Bizánci ereklyetartó kereszt a 199. sírból, bronz (Hízóföld, honfoglaló temető)

A Sárrétudvari Hízóföldön feltárt temető 3437 m^2-en terült el. A temetőtérkép vizsgálata során 3 csoportot tudtam elkülöníteni. Ezek a csoportok — hadak — főként viseletükben mutatnak eltéréseket. A temetőben elhantoltakat — véleményem szerint — nem vérségi összetartozás kapcsolta össze. Ezt a feltevést valószínűsíti az is, hogy a X. században már biztosan a fejedelem fennhatósága alá tartozó területen másik, hasonló gazdagságú, ugyancsak középrétegbeli temető is előfordult. Ez a lelőhely Sárrétudvari Őrhalom, a kb. 1 km-re délnyugatra fekvő hatalmas kurgán.

A vagyonos, katonáskodó, fegyverrel bőven felszerelt, asszonyaikat nemesfém ékszerekkel gazdagon ellátó rangos középréteg véleményünk szerint a honfoglalók első nemzedéke volt, s sírjaik egyben a temető kezdetét is jelentették. Ezt az időpontot támasztja alá a temetőből több olyan leletegyüttes, amely archaikus szokások meglétét tükrözi. A temető korai kezdetét mutatja például a hitvilágukkal, lélekhitükkel és totemisztikus elképzeléseikkel kapcsolatban álló trepanáció (179. sír), a jelképes trepanáció (112., 124. sír), az ételmelléklet és különböző állatok testrészeinek sírbahelyezése. 11 sírban találtuk nyomát ilyenfajta mellékletadásnak (1 nő, 7 férfi, 3 gyermek). A 28. számú női sír melléklete vaddisznóagyar volt, a 108. számú fegyveres férfié pedig juh jobb humerusa. A 130. számú gyermeksír útravalója különösen érdekes, — egy vadlúd csontváza. Ez utóbbi madárongonként értelmezhető. A magyarság ősi lélekhitének legkorábbi, ugor-rétegeibe nyúlik vissza. Az Ég Atya hetedik fiának, a Lúd fejedelemnek a földi élet boldogságához s az emberek egészségéhez kapcsolódó hite[91] — szemléletesen tükröződik a gyermeksír mellékletében.

Lélekhitük, vallásos elképzeléseik sokrétűségét bizonyítja a bizánci kereszténységhez kapcsolódó emlékanyag és rítus jelenléte a temetőben. A Kárpát-medencében a kereszténység a X. század utolsó negyedéig a bizánci patriarchátus égisze alatt tűnt fel. A kereszténységnek Levédiából magunkkal hozott ismerete, a X. század közepén megindult bizánci misszió (Hierotheosz, utódja Theofülaktosz vagy Antoniosz) és a Gézakori államszervezéssel együttjáró nyugati térítés együtthatói egyre világosabbá válnak olyan X—XI. századi temetők megismerése alapján, melyekben a rítusváltozás tanulmányozható. A bizánci kereszténységhez való tartozást bizonyítják nemcsak az elhunytak ennek jegyében elrendezett karú vázai, hanem a 199. számú sírban talált bronz ereklyetartó bizánci kereszt is.

Az ereklyetartóban benne volt a szent ereklye is. A kereszt méretei: m. = 7,7 cm, sz. = 5,4 cm. Az enyhén kiszélesedő, egyenesen levágott szárú kereszten domborműves ábrázolás. A kereszt elülső oldalán Krisztust élőként, bizánci ikonográfia szerint ábrázolták hosszú ujjatlan tunikában (colobiumban). A jobbra billent bajszos, szakállas fej körül dicsfény kereszttel, rajta tábla görögbetűs felirattal I. C. (= Jézus). Fölötte a jobb sarokban a nap, bal oldalon a hold ábrázolása. A kereszt vízszintes szárait a készítő bevéste. Közepén a felfeszített corpus plasztikusan megmintázott karja, átszegezve. A kézfejek előtt jobbról-balról kicsiny álló alakok — a két lator. A karok, illetve a vízszintes keresztszárak alatt két

91 HOPPÁL Mihály: Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus. In: Uráli népek. (Szerk. HAJDÚ Péter, Budapest, 1975.) 221.

sorban görögbetűs felirat. A lábfejek egymással párhuzamosan zsámolyon nyugszanak. A hátsó oldalon az imádkozó, dicsfénnyel övezett Máriát — a négy evangélista kerek medallionba helyezett mellképe veszi körül. Az ereklyetartó kereszt felső és alsó végén lévő 2—2, illetve 1—1 fülecske az oldalakkal egybeöntött, melyeket fönn egy széles, hornyolt, két füllel ellátott láncszem egészíti ki, — mely egy vízszintesen behelyezett szegeccsel rögzíthető a zárszerkezethez. Alul a fülecskét csak egy szegecs zárta.[92] A sír egy 10 év körüli gyermeké volt. Jóllehet, a nyakban hordott bizánci ereklyetartó bronz keresztek a X. század közepétől a XI. század utolsó negyedéig mutathatók ki a temetkezésekben, *itt* a leletösszefüggések alapján nem tehetők későbbre a X. század harmadik negyedénél. Egyébként mindezt erősíti az is, hogy 933. évi merseburgi vereségük utáni időszakot igen intenzív bizánci orientáció jellemezte. A sír a temető rendjében elfoglalt helye alapján is kétségtelenül egyike a temető lezárása előtti utolsó síroknak. Ereklyetartó keresztünk legjobb analógiája a Vatikánban került elő egy VII. századi püspöksírból.[93]

A lélekhit kérdésköréhez kapcsolódik szerintem a különböző tárgyakon feltűnő sokféle állatábrázolás. Kiemelkedő művészi megfogalmazásúak a ragadozómadár-fejet ábrázoló, 103. számú sírból előkerült aranyozott ezüst nyeregveretek. A most üresen tátongó szemek helyén egykor ékkő berakás lehetett. Ugyanebbe a körbe vonható a szórványként előkerült aranyozott ezüst kaftáncsüngő felső tagja is. Megformálásában igen archaikus a pjervomajszkojei koronggal feltűnő hasonlatosságot mutató áttört, ló és lovasát ábrázoló öntött, füles bronzkorong. A 267. számú, leányka sírjában lelt áttört bronz korongpár mitikus lófigurái a temető sírjaiban lelt állatábrázolások skáláját gazdagítják. A kislány sírjának jelentőségét fokozza, hogy a korongpár kopásnyomaiból és a felvarrást szolgáló fonalmaradványokból pontosan megállapítható a korongpár rögzítési módja a hajfonathoz. Ez, feltételezésem szerint közvetlenül történt, bőrszíj vagy textil applikáció nélkül. Ennek ugyanis semmi nyomát nem találtuk. Feltételezzük, hogy a szorosan befont haj kibomlását megerősítették egy zsineggel, s azután ehhez a zsineghez erősítették a korongot annak felső ívével két helyen, ahogyan ez a kopásnyomokból pontosan megállapítható. Ez a két pont olyan helyen volt, ahol a minta maga is nyújtotta a lehetőséget a legbiztosabb felerősítésre. Így a korong a hajfonathoz erősítve annak mozgását is követve sem jobbra sem balra nem csúszott el. A hajfonat feltételezhetően mintegy természetes hátteret adva az áttört mintának, látványban is mindig tetszetős formát mutatott. A fej ékszereihez tartozott még egy sima ezüst nyitott fülbevaló karika. Nyakában pedig cyprea kagylókkal teletűzdelt hálómintás és színes berakott dudorokkal díszített különböző színű pasztagyöngyök sora. Karján a ruha ujját nyitott ezüst karperec fogta össze.

A Sárrétudvari Hízóföldön végzett leletmentő ásatás során a női sírok feltárása az esetek nagy százalékában eredményezte azt a megfigyelést, hogy milyen volt a ruha szabása s a hajviselet. A díszítések elhelyezkedése alapján készíttettem el a rekonstrukciós rajzokat.[94] A honfog-

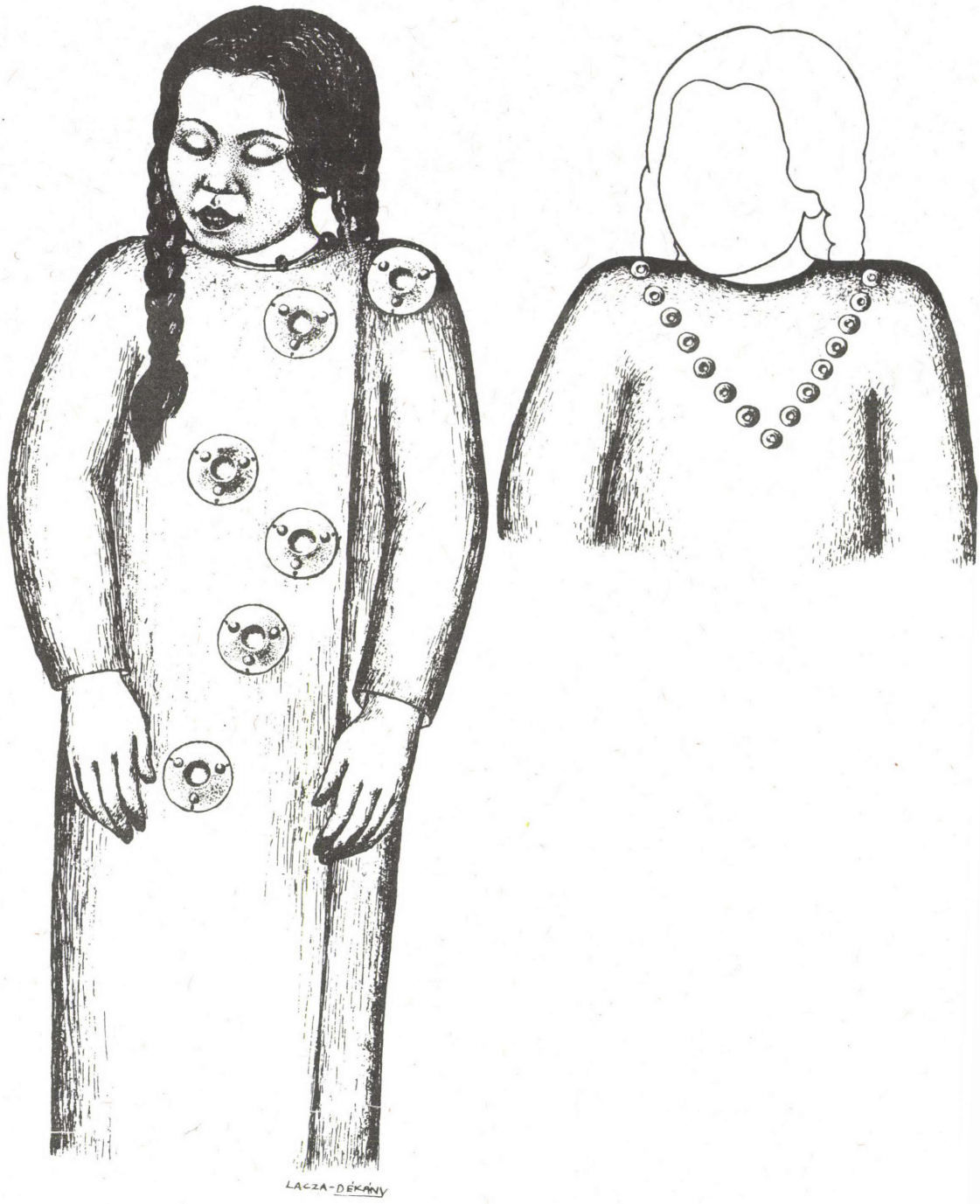
92 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 90. 156. 1.
93 *Lovag Zsuzsa* szíves szóbeli közlése, melyért ezúton is köszönetet mondok.
94 A rekonstrukciók készítője *Lacza Márta* Munkácsy-díjas festőművész és *Dékány Ágoston* grafikusművész.

lalók asszonyainak ruhái — igaz nem minden esetben — bővelkedtek nemesfém díszekben, ennek ellenére az egyszerű pasztagyöngyöknek, préselt vereteknek a hajfonatokban, illetve a ruhán való elhelyezése nemes egyszerűséget és rangjukhoz illő méltóságot sugárzott. Különösen szép a 167. sír hajkoronája, benne a különlegességként elkönyvelhető, díszesre faragott gyöngyházkagyló korongokkal. Nyakának egyetlen és igazi ékessége az aranyozott ezüst kaftáncsüngő, melynek szív formájú motívumát többszörösen visszajátszotta a biztos kezű ötvös. A 31. sír ruhájának nyakkivágását bőr alátétre dolgozott életfa motívummal díszített kisszívvég formájú és kettős pillangót utánzó préselt, aranyozott ezüstveretek díszítik. Hosszú ujjú ruháját az alkar közepén hurkos-kampós, négy szálból sodort bronzkarperec szorítja a karjához. Dús hajfonatának szálait ezüst hajkarika simítja a hajfonat kötegébe. A 193. sír, 220. sír eltemetettjének fonatait ugyanígy rendezték el, ruhájukon egy-egy préselt, virág formájú lemezes veret. A 193. sír érdekes lelete ezen kívül még egy csontsíp. A 220. sír pödrött végű lemezkarperecei mindkét csuklóra rásimulva rendezik a ruha redőit, a jobb karon azonban van még egy öntött karperec is.

Több esetben sikerült megfigyelni a felső, kaftánszerű ruhadarab alatt a díszített, finom szövésű vászon vagy selyembrokát ruha meglétét is. A 139. sír esetében is ez történt. Az alsó ruhát díszítő rombusz alakú ingnyakveretek aranyozott ezüstből készültek, a ruha különleges szabása külön figyelmet érdemel. Itt szeretném megjegyezni, hogy az ilyen típusú ruhadíszek temetőnkből több esetben előkerültek. Nem hiányoznak tehát a bihari területről sem, mint azt a korábbi kutatás vélte. A csüngős veretekkel díszített ruhák minden esetben több sorban díszítettek fémveretekkel oly módon, hogy az egytagú csüngősor alatt ugyanolyan felső tagú, kéttagú csüngők sora ékesíti a ruhát (107. sír, 207. sír), vagy oly formában, hogy egymás alá két sorban varrtak fel egytagú csüngőket (32. sír, 118. sír, 248. sír). Különleges a 102. számú sír eltemetettjének öltözéke, ahol egysorban vegyesen vannak felvarrva az egy- és kéttagú csüngők a ruha záródásának vonalában.

Igen szép lelete a honfoglaló temetők női sírjainak az aranyozott ezüst korong, vagy az áttört korong, amely véleményünk szerint legtöbb esetben a női hajfonat pompás ékessége volt. Megállapításunkat a honfoglaló temetők feltárásakor végzett megfigyeléseinkre alapozzuk. Ezeket a korongokat a hajfonathoz bőrszíj rögzítette, amelynek egyik vége oda volt szegecselve a korong széléhez a hátsó oldalon, másik vége ennek a bőrszíjnak — mondhatjuk úgy, hogy — „lekapcsolható" volt. Miután a hajfonatot rásimították a korong hátlapjához, ezt a keskeny bőrszíjat rákapcsolták a korong szemben levő szegélyére. Így a hajfonat a bőrszíj és a korong hátlapja között volt. A hosszú hajfonatokat olykor különleges formában rendezték el, mint pl. a 167. és 118. sírok esetében. A 118. sírnál meg kell említeni a rombusz alakú kétsoros, fémveretes ruhaszegély fölött a nyakon körbefutó színpompás rozettás és hálómintás pasztagyöngyökből álló gyöngysort ugyanúgy, mint a hajfonatokba belefont gyöngyök közé fűzött cyprea-kagylók sokaságát.

Mielőtt a gyermekleánykák viseletével foglalkoznánk, néhány dolgot szeretnénk megemlíteni, amely tárgyi anyaggal is következtetni enged az eltemetettek életkorára. A 102. sír halottja életének sorsdöntő fordu-

4. kép. Rekonstrukció a 143. leánysír felső és alsó ruhájáról (Hízóföld, honfoglaló temető)

lata előtt halhatott meg, talán menyasszony volt? A fejét díszítő aranyozott ezüst díszítésű párta talán erre is enged következtetni. A sírból szív motívumokkal díszített korong került elő, de csak egy darab. Tetszetősnek látszana az a feltételezés, hogy hajviselete is más volt, mint a többi, korongot viselő nőé, mivel azonban a mellkasi rész, a baloldali koronghely bolygatott volt, így megállunk a következtetésekben ennél a pontnál.

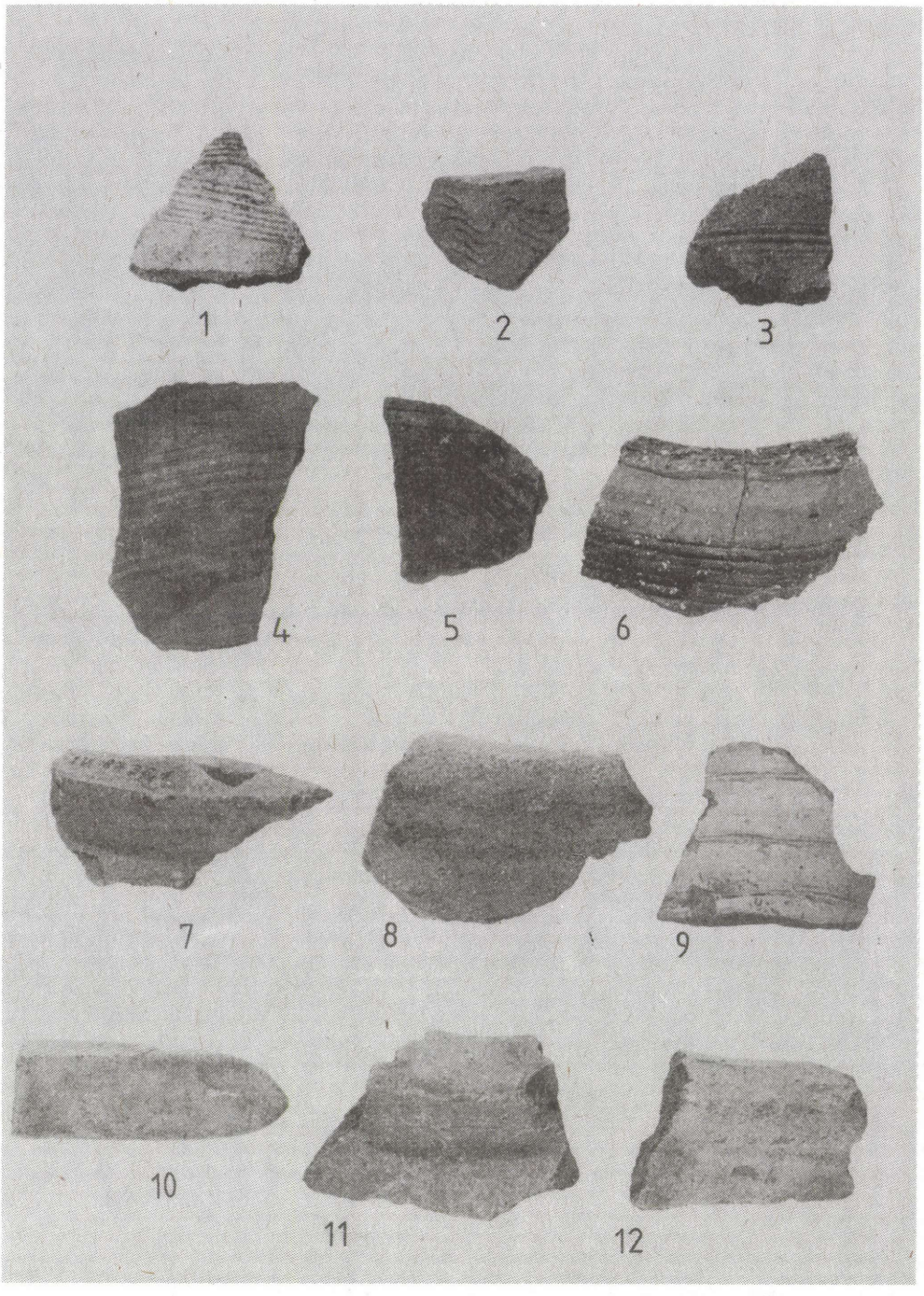
A 267. és 83. számú leányka sírok áttört korongjairól már tettünk említést. Ez utóbbi két sír korongjának funkciója teljesen eltérő volt. Igen érdekes a 143. sír (4. kép) és 262. sír leánygyermekének felső és alsó ruhája. Az alsó ruha egytagú veretekkel díszített, a felső ruha aranyozott ezüst korongokkal. A 262. sír leánykájának ezüst fülbevalója temetőnkben egyedi típusú szőlőfürtös végződésével. A hajában levő két korong rangját sejteti. A 165. sír leánykájának különlegesen szép gyűrűje mellett ruhájának feltehetően rövid ujja az, ami érdekes a temető női ruháinak elemzése során.[95] Lábbeli viseletükre vonatkozóan meg kell jegyezzük, hogy nem leltük veretes csizma nyomát. Fémveretes ruháknál a ki- és bebújást a két kulcscsont fölött fülesgomb záródással ellátott ruhanyílás tette könnyebbé. Fülbevalóik egyszerűek. Gyűrűik között több paszta- és kőbetétes fordul elő. A fémrészek igen szép ötvösmunka nyomát őrzik. Kiemelkedő szépségű és ritkaságánál fogva is jelentős a 136. sír asszonyának aranyfülbevalója, melyet bizánci mester készített.[96] Bőr öv meglétének egy esetben, a 102. sírban akadtunk nyomára.

A férfisírok vizsgálatánál első dolog amit érintenünk kell, a temetés rítusa. Pogány és keresztény szokás megléte egyaránt felfedezhető a sírokban. Az ugor korig visszavezethető halottas szokásuk maradványának, a szemfedőlemeznek bizonyítékára találtunk a hízóföldi temető sírjaiban — szemfedőlemez maradványokat, illetve arra utaló nyomokat (84., 158., 251., 258. sír). A lélekhithez kapcsolható állatábrázolás egyik formájának tekintjük a 24. számú férfisír mellékleteként előkerült birkafej formájú bogozót. Felfűzve lóghatott gazdája övén a több készség mellett, amelyet a juh fejének közepén fúrt lyuk kopása bizonyít. Ez a tárgy zoomorf ábrázolásával egyben pompás bizonyítéka a minden bizonnyal közösségükben élő és dolgozó kézműves absztraháló képességének.

Az eltemetettek rangos voltát bizonyítja az előkerült nagyszámú és sokféle fegyver. Ezek nem annyira nemesfém gazdagságukkal tűnnek ki, hanem elsősorban változatos formájukkal és bőségükkel. 51 harcos mellett leltünk nyílhegyet, mivel azonban csak 19 csontos reflexíjat találtunk, lenni kellett másféle íjnak is s a harcosok fele ezt használta. Ezeknek azonban elkorhadt az anyaga, nyomukat sem találtuk meg. Az előkerült nyílhegyek ennek a X. századi fegyvertípusnak valamennyi variációját reprezentálták. A Kárpát-medencében első ízben találtunk gyújtónyílhegyet. Egy-egy sírban a nyílhegyek száma egytől tizenkettőig terjed. Nyíltegez nyomát 29 esetben tudtuk megfigyelni és rögzíteni. A közelharc egyik fontos fegyverének számító balta egyetlen esetben, a 258. számú sírban volt. Ez egy nyéltámaszos köpüszárnyas balta. A közelharc

95 Néprajzi adatok vannak arról, hogy a Szovjetunió területén élő rokonnépeinknél a karperec viselésének helye jelzi a nő életkorát és érettségét.

96 FETTICH Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. Archaeologia Hungarica XXI. Szöveg- és Táblakötet. (Budapest, 1937) 104—105., CXVII. tábla 1—2.

VIII. Tábla. Kora Árpád-kori szálláshelyek leletei

másik fegyvere a szablya, két esetben került elő a Hízóföldön feltárt temetőben (66. és 264. sír). A nyíltegezek előzetes vizsgálata is bizonyítja, hogy több típus fordul elő ezen a lelőhelyen; a cipó- és ovális formájú s ezen belül többféle formai és díszítésbeli variánssal. Meg kell említenünk, hogy hat esetben találtunk tegezszáját fedő csontlemezt, ebből öt esetben keskeny csontlemez díszítette a tegezszáját is.

Pogány módra, lóval való temetés gyakori temetőnkben. A lóval való temetésnek előfordul a nyúzott lóbőrös, kitömött lóbőrös és részleges lovastemetkezéses formája. Temetőnkből díszes lószerszám alig került elő férfisírból, női sírból is csak egy esetben (103. sír). A lószerszámok között előfordulnak ezüstberakásos kengyelek is. Ritkaság a temetőnkben megtalált csukló nélküli, ún. besenyő zabla (24. sír). Találtunk nyeregvasalást (108. sír), s egy rekonstruálható, zablakarikákkal, szájvassal együtt előkerült díszesen faragott csontból készített zablapálca-párt (129. sír).

A férfisírokban is gyakori volt a nemesfémből készült ékszer; arany hajkarikák, ezüstből készített lemez- és öntött karperecek. A férfiak viseletére vonatkozó megfigyeléseink újat nem tudtak hozni eddigi ismereteinkhez képest. Veretes öv meglétére utal a sírokba tett egy-egy veret.[97]

A Sárrétudvari Hízóföldön feltárt temető feldolgozása most kezdődött el, a teljes feldolgozás számos kérdést új megvilágításba fog helyezni. De további kérdéseket is felvet annál inkább, mert Udvari mai közigazgatási határán belül eddig hat X—XI. századi temetőről van tudomásunk, ezek időrendje s a leletanyag nem zárja ki újabb, e korból származó temetők felbukkanását.

A terület benépesülésére a honfoglalástól vannak adataink: a honfoglaló temetők (Hízóföld, Őrhalom). A X. század végi, XI. századi — tehát kora Árpád-kori — kontinuus népességre a település mai templomának környékéről, az 1910-es évek elején elhordott Balázshalomból és a Ferendek halomból előkerült sírok a bizonyítékok. Terepbejárásaink során az egykori kora Árpád-kori szállások helyére hat helyen bukkantunk. Ezek a telephelyek a mai falut szinte körbeölelik (térkép). Árpád-kori cserepeket gyűjtöttünk a *Sárréti tanya melletti hátság*ról[98] (VIII. tábla 1—2, 4.), *Ferendek halom és környéke*[99], *Kiss Imre tanyától a bajomi határkanálisig*[100] (VIII. tábla 7.), *Hazai rét*[101] (VIII. tábla 12), *Nyársasér Ma-*

97 DIENES István: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? Archaeológiai Értesítő 86. (1959) 152.

98 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 38. 4. Kvarctól csillogó anyagú, korongolt edények hullámvonalkötegekkel és párhuzamosan bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredékei. 2 db.

99 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 35. 1. Szemcsés anyagú, korongolt Árpád-kori fazekak kihajló és galléros peremű töredékei. 3 db. — IV. 87. 35. 2. Korongolt barnásszürke edények díszített oldalának töredékei és 2 db fenéktöredék. 6 db. — IV. 87. 35. 3. Egyenes oldalfalú, egyenesre vágott peremű edény kicsiny töredéke, homokszínű.

100 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 36. 1. Kvarccal erősen soványított anyagú korongolt, homokszínű cserépbogrács peremtöredék és egy lelógó peremű fazék kis töredéke. 2 db.

101 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 37. 2. Kvarccal erősen soványított anyagú homokszínű korongolt cserépbográcsok peremtöredékei. 3 db. — IV. 87. 37. 3. Vékonyfalú, szürke korongolt fazék tölcséres peremének kis darabja.

lomköz felőli oldala[102] (VIII. tábla 8, 10—11.), *Udvari—bárándi út bal oldala és Eszteró ér között*[103] (VIII. tábla 3.), *Őrhalommal szemben levő hátság a csatorna szerepi oldalán*[104], *Hízófölddel szemközti hátság*[105] (VIII. tábla, 5—6, 9.).

Vizsgált településünkről joggal feltételezhető hogy már a XI. század második felében egyházas hely volt. Korai temploma nyomait meg is találták.[106] Valószínű, hogy ezt a területet a Zovárd nemzetség már a XI. század második felében megkapta. Feltehető az is, hogy az általunk meglelt hat kisebb szállásból a viszonylag központi helyen levő mai Bárándi út—utca kereszteződésénél alakult ki az a mag, amely a XI. század végére Udvari falu lett.

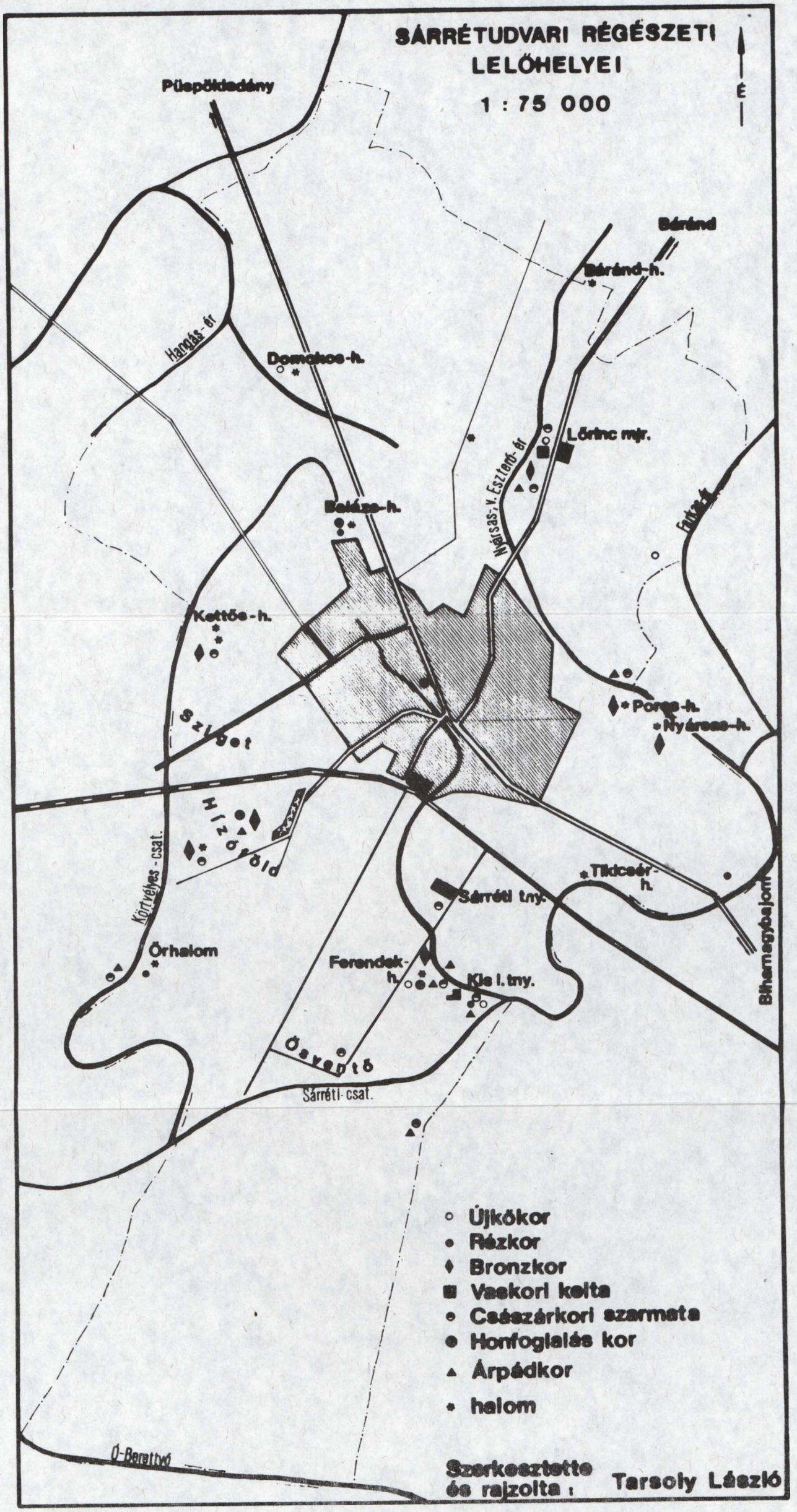
102 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 42. 1. Hosszú, elhegyesedő végű fenőkő töredéke. H.: 6,5 cm, sz.: 2,1 cm, m.: 2 cm. — IV. 87. 42. 2. Őrlőkő 1/4 része. M.: 3,5 cm. — IV. 87. 42. 4. Korongon készült, igen durva, szemcsés anyagú homokszínű, téglaszínű, szürke cserépbográcsok peremei. 5 db.

103 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 32. 1. Hamuszürke, korongolt, szemcsés anyagú vastagfalú edény négyes vonalköteg karcolással díszített kis darabja.

104 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 40. 1. Párhuzamosan bekarcolt vonalakkal díszített korongolt, szemcsés anyagú, kvarctól csillogó edények töredékei. 3 db.

105 Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye IV. 87. 39. 1. Szürke, homokszínű, barnásfekete foltosra égett, erősen szemcsés anyagú fazekak párhuzamos vonalbekarcolással, hullámvonalköteggel s ezek kombinációjával díszített oldaltöredékei. 4 db.

106 SIMON I. i. m. 219.

SÁRRÉTUDVARI RÉGÉSZETI LELŐHELYEI
1 : 75 000
É
Püspökladány
Báránd
Báránd-h.
Hangás-ér
Domokos-h.
Lőrinc mjr.
Nyárs-ér
Belázs-h.
Kettős-h.
Szőlő-t
Poros-h.
Nyárcs-h.
Hízó-föld
Körtvélyes-csat.
Tikicsér-h.
Sárréti tny.
Örhalom
Ferendek-h.
Kis I. tny.
Ősvető
Sárréti-csat.
Bihar megyebajom
Ó-Berettyó
Újkőkor
Rézkor
Bronzkor
Vaskori kelta
Császárkori szarmata
Honfoglalás kor
Árpádkor
halom
Szerkesztette és rajzolta: Tarsoly László

IRODALOM

BANNER János: Az első alföldi paleolitlelet. Dolgozatok 12. (Szeged, 1936)

BÁNDI Gábor: Középső bronzkori lószerszám szíjelosztó csontlemezek kérdése a Kárpát-medencében. Archaelogiai Értesítő 90.)1963)

BOGNÁR-KURTIZÁN, Ida: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Archeologia Hungarica Series Nova XLII. (Budapest, 1963)

BÓNA István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. (Budapest, 1986)

BÖKÖNYI, Sándor: Animal remains of Sarmation sites from Bács-Kiskun County... In: Cumania IV. (Kecskemét, 1976)

BÖKÖNYI Sándor: „Vadakat terelő juhász..." (Budapest, 1978)

BÖKÖNYI Sándor: Szarmata állatcsontok Biharkeresztes—Ártánd Nagyfarkas-dombról. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1982. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1984.)

CHILDE, Gordon V. Az európai társadalom őstörténete. (Budapest, 1962)

CSALOGOVITS József: Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei. In: Tolna vármegye múltjából. (1936)

CSÉPLŐ Péter: A Csökmői és Puszta Kovácsi leletekről. Archaeológiai Értesítő XVIII. (1897)

DIENES István: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? Archaeológiai Értesítő 86. (1959)

DIENES István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek. (Szerk. HAJDÚ Péter, Budapest, 1975.)

DIÓSZEGI Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4. (Szerk. LIGETI Lajos, Budapest, 1967.)

T. DOBOSI Viola: Új felsőpaleolit telep az Alföldön. Archaeológiai Értesítő 94. (1967)

ECSEDY, István: Eine neue Hügelbestattung der „Grubengrab"-Kultur (Kupferzeit-Frühbronzezeit) in Dévaványa. Mitt. ArchInster 2. (Budapest, 1971)

ECSEDY, István: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes Archaelologici Hungariae (Budapest, 1979)

FETTICH Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. Archaeologia Hungarica XXI. (Budapest, 1937)

FILIP, Jan: A kelta civilizáció és öröksége. (Budapest, 1966)

GAZDAPUSZTAI, Gyula: Zur Frage der Verbreitung der sogenannten „Okkergraber-Kultur" in Ungarn. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964—65. (Szeged, 1966)

GAZDAPUSZTAI Gyula: A hencidai rézkori aranylelet. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1966—67. (Szerk. BÉRES András, Debrecen, 1968.)

GAZDAPUSZTAI, Gyula: Chronologische Fragen in der Alfölder Gruppe der Kurgan-Kultur. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67. (Szeged, 1968)

GAZDAPUSZTAI, Gyula: Probleme in der Südalföld-Gruppe der spatneolithischen Buckel-Keramik. Studijné Zvesti 17. (1969)

HAJDÚ Zsigmond: Új „rézcsákányok" a Déri Múzeum régészeti gyűjteményében a középső rézkorból. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1988. (Szerk. GAZDA László, Debrecen, 1990)

P. HARTYÁNYI, Borbála und SZ. MÁTHÉ Márta: Pflanzliche Überreste einer Wohnsiedlung aus dem Neolithikum in Karpaten-Becken. In: Festschrift Maria Hopf (Bonn, 1979)

HOPPÁL Mihály: Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus. In: Uráli népek. (Szerk. HAJDÚ Péter, Budapest, 1975.)

HUNYADI Ilona: Kelták a Kárpát-medencében. (Leletanyag) Régészeti Füzetek 2. (Budapest, 1957)

KALICZ, Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Archeologica Hungarica Series Nova XLV. (Budapest, 1968)

KALICZ Nándor—RACZKY Pál: Ásatások Berettyóújfalu—Herpály neolitikus és Bronzkori tell-településén 1977—1982 között. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.)

SZ. MÁTHÉ Márta: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. In: Berettyóújfalu története. (Szerk. VARGA Gyula, Berettyóújfalu, 1981.)

SZ. MÁTHÉ Márta: Ásatások Berettyóújfalu—Herpály neolitikus és Bronzkori tell településen 1977—1982 között. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.)

MEGAW, J. V. S.: Art of the European Iron Age. (Bath, 1970)
MESTERHÁZY Károly Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes—ártándi ásatásról. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1965. (Szerk. BÉRES András, Debrecen, 1966.)
MESTERHÁZY Károly: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962—1965. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1965. (Szerk. BÉRES András, Debrecen, 1966.)
MESTERHÁZY Károly: Agyag kocsimodell Pocsajról. Archaeológiai Értesítő 103. (1976)
MESTERHÁZY Károly: A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. HÉTHY Zoltán, Berettyóújfalu, 1978.)
M. NEPPER Ibolya: Dannije k raszposztranyenyiju jamnoj kulturi v Vengrii. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972. (Szeged, 1974)
M. NEPPER Ibolya: Kelta temető Kőrösszegapáti határában. In: A Bihari Múzeum Évkönyve I. (Szerk. HÉTHY Zoltán, Berettyóújfalu, 1976.)
M. NEPPER Ibolya: Prochorovkai temetkezési szokás nyomai Püspökladány határában. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1975. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1976.)
M. NEPPER Ibolya: Okkersíros temetkezés Püspökladány-Kincsesdombon. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1976. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1977.)
M. NEPPER Ibolya: A Kaba-Bitózugi avar temető. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1982. (Budapest)
M. NEPPER Ibolya: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes—Ártánd Nagyfarkasdombon. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1982. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1984.)
M. NEPPER Ibolya: Biharnagybajom földjének története a XIII. századig (sajtó alatt).
M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok régészeti tevékenysége 1969—1971. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1971. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1972.)
M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok régészeti tevékenysége 1972—1976. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1977. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1978.)
M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok régészeti tevékenysége 1977—1980. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1980. (Szerk. DANKÓ Imre, Debrecen, 1982.)
M. NEPPER Ibolya—SZ. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok régészeti tevékenysége 1981—1985. (Leletkataszter) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1985. (Szerk. GAZDA László, Debrecen, 1986.)
PAPP Antal: Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történeti adatok alapján. Földrajzi Közlemények LXXXIV. évf. (Új folyam VIII. 1960.)
PATAY, Pál: Gondolatok a rézkor fémművességéről és társadalmáról. Archaeológiai Értesítő 110. (1983)
PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon I—III. Archaeologia Hungarica XXV, XVIII, XXX. (Budapest, 1940, 1944, 1950)
SIMON István: A Bihar-udvarii árpádkori temető. Archaeológiai Értesítő XIV. (1894)
SZABÓ János Győző: A honfoglaláskori lemezes korongok viselete. In: Az egri Dobó István Múzeum Évkönyve I. (1963)
SZABÓ Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. (Budapest, 1971)
SZATHMÁRY László: A Déri Múzeum mezolitikus leleteiről. Múzeumi Kurír 26. (1978)
VÉRTES, László: Zwei paläolitische Gefässe aus der Theiss. Folia Archaeologica 14. (1962)
VÉRTES László: Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. (Budapest, 1965)
ZOLTAI Lajos: Jelentések halmok megásatásáról VI. A sárrétudvari Balázshalom. In: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1910. évi működéséről és állapotáról. (Debrecen, 1911)
ZOLTAI Lajos: Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeumának 1927. évi működéséről. (Debrecen, 1928)
ZOLTAI Lajos: Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeumának 1928. évi működéséről. (Debrecen, 1929)
ZOLTAI Lajos: Debreceni halmok, hegyek... (Debrecen, 1938)

Ibolya M. Nepper

SÁRRÉTUDVARI UND SEINE UMGEBUNG BIS HIN ZUM 13. JAHRHUNDERT

Sárrétudvari (bis 1910 Biharudvari) erstreckt sich auf dem nördlichen Rücken der riesigen Mulde von Nagysárrét. Dieses zum Fluss Ó-Berettyó hin abfallende Gebiet ist durch sich launisch windende Bäche aufgegliedert. Will man die archäologischen Epochen dieser Region aufzeichnen, so sollte man stets auch die weitere Umgebung in Betracht ziehen, denn die naturgeografischen Gegebenheiten sind hier derart, dass es nur sehr wenige Gebiete gibt, die nicht von Überschwemmungen heimgesucht werden und daher für eine langanhaltende Ansiedelung des Menschen wirklich geeignet sind.

Verstreute Siedlungsspuren aus der Neuzeit können an mehreren Stellen ausgemacht werden, doch konnten wir keine Tell-Siedlung aus dieser Epoche auffinden. Ein Fund aus der Kupferzeit (Pécel-Kultur) wurde nur an einer einzigen Stelle, und zwar auf dem Stück zwischen dem Einzelgehöft von Imre Kiss und dem Hinteren Kanal, getätigt. Zum Ende der Kupferzeit bevölkerte sich dann aber auch diese Landschaft, wie dies durch eine Reihe von Kurganen in der Gemarkung von Udvari, namentlich Balázshalom, Őrhalom, Ferendek halom, Tikicsér halom und Ökrös halom (Anm.: halom = dt.: etwa Hügel) belegt ist. Eine Schlüsselstellung unter diesen nimmt der sog. Őrhalom ein, der seit 1986 fortlaufend erschlossen wird. Das Beigabenmaterial aus den hier aufgefundenen Gräbern sowie die Konstruktion der Gräber bringt uns heute den Antworten etwas näher, die es auf die Fragen zum Übergang aus der Kupfer- in die Bronzezeit geben mag.

An mehreren Orten der Gemarkung stiess man auf Fundstellen aus der Bronzezeit; die Ottomány-Kultur vom Ende der frühen Bronzezeit kam auf dem Rücken neben Hízóföld zum Vorschein. In Hízóföld von Sárrétudvari konnten 22 Urnengräber und sieben Gräber mit Skeletten von einer Begräbnisstätte ausgemacht werden, die zu der Gruppe von Hajdúbagos aus der frühen Bronzezeit gehört. An mehreren Plätzen fanden wir Siedlungsstätten, die auf das Ende der Bronzezeit (Gáva-Kultur) datiert werden können. Die Funde — Gefässe der Kelten, der Sarmaten sowie unbedeutende aus der Zeit der Völkerwanderung — sämtlicher Epochen zeigen, dass dieses Gebiet auch in jenen Jahrhunderten nicht unbewohnt gewesen ist. Von hervorragender Bedeutung sind hingegen die Begräbnisstätten aus dem 9.—11. Jahrhundert sowie die zu ihnen gehörenden Siedlungen.

In der Gemarkung von Sárrétudvari und dem heutigen Weichbild sind uns sechs Begräbnisstätten aus dem 10.—11. Jahrhundert bekannt. Ende des 10. Jahrhunderts hat dieses gebiet schon mit Sicherheit in den fürstlichen Machtbereich gehört. Die Überzahl an männlichen Bewohnern zeigen die 262 Gräber einer hervorragenden Begräbsnisstätte aus der Gemarkung Hízóföld. Diese Begräbsnisstätte scheint nach Gruppen geordnet zu sein. Sie ist in drei grössere Stämme gegliedert (was auch durch die scharfe Absonderung der weiblichen Trachten betont wird). Innerhalb dieser lassen sich auch Kleinfamiliengemeinschaften sehr gut voneinander unterscheiden. Das aus dieser Begräbnisstätte stammende Fundmaterial ermöglicht es, die an edlen Metallen so reichen, prunkvollen und abwechslungsreichen Trachten der Frauen aus der zeit der Landnahme vorzustellen. Die Männergräber waren reichlich mit Waffenbeigaben versehen.

Udvari war schon gegen Ende des 11. Jahrhunderts ein Kirchdorf. Dieses Gebiet, das ursprünglich als königlicher oder Thronfolgebesitz galt, gelangte Ende des 11. Jahrhunderts an einen Grundbesitzer, das Geschlecht der Zovárds.

Módy György

Udvari története a XVI. század derekáig

Sárrétudvari, korábban Biharudvari néven ismert településről a korai Árpád-korból nem rendelkezünk írott emlékekkel. Megtelepedettségét bizonyítják az igen fontos lelőhelyekként számon tartott, a falu területén feltárt X—XI. századi temetők. A várak megyéinek megszervezésekor *Biharhoz*, azután a Bihar vár megyéjéből később önállósult *Békés*-hez tartozó falu megszilárdulására, korai birtoklástörténetére magából a helynévből mégis tudunk következtetéseket levonni. A középkorban a falu neve egyszerűen csak *Udvari* volt.[1] KNIEZSA István a magyar nyelv -i helynévképzőjéről bizonyította, hogy azonos a mai -é birtoknév képzővel. Az Udvari helynevek megjelenése ugyanannak a névadási folyamatnak az eredménye, mely során személynévhez, népnévhez és foglalkozást jelölő szavakhoz is járult -i képző, mint pl. Péteri, Csehi, Halászi. Megállapította, hogy ennek a helynévadási módnak, jobban mondva szokásnak, a döntő időszaka a XI—XII. század. Ha keletkeztek is később ilyen típusú helynevek, túlnyomó többségük mindenképpen a XIII. század közepe előtti. Az általunk kutatott település mellett felsorol még hasonló nevű zalai, tolnai, szatmári és nyitrai falvakat.[2]

A *Zala* vármegyei falut (első említése 1164: Udwory) fiú örökös nélküli birtokosa a veszprémi Szent Mihály székesegyházra hagyta. A faluban a XII. század közepén a tihanyi apátság is birtokos lett. *Udori*-ban

1 A belterületen és a határban *öt (!)* X—XI. századi temetőt ismerünk: az Iskolák udvara, a Ferendek halom, a Balázshalom, a Hízóföld és az Őrhalom lelőhelyeken. Közülük a harcos középréteg 970 körül záródó hízóföldi temetőjét tárta fel teljesen M. NEPPER Ibolya. Az Őrhalom ugyancsak általa ásatott szintén középréteghez tartozó temetője bolygatott. Az Iskolák udvara, a Ferendek halom és a Balázshalom X. század végi — XI. századi köznépi temetői nincsenek teljesen és hitelesen feltárva. A temetők értékelését lásd M. NEPPER Ibolya tanulmányában. — Itt csak azt emeljük ki, hogy a fentiek között nincs olyan temető, mely a XI. század végétől feljönne a XII. századra. Arra az időre, amikorra a korábbi szállás tényleges faluvá vált s már az Udvari nevet viselte.
A helynév népetimológián alapuló magyarázatát lásd OSVÁTH Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása (Nagyvárad, 1875) 603—04. Az egyik változat szerint a Bajoni családnak lehetett itt *udvarháza*, az e köré települt falu az Udvari nevet kapta, a másik magyarázat BIRTALAN SZILÁGYI János nagybajomi ref. lelkész kéziratos munkájára megy vissza: az egyik Bajoni földesúr Udvari nevű vejéről kapta a falu a nevét.

2 KNIEZSA István: Az -i helynévképző a magyarban = Magyar Nyelv XLV. évf. (1949) 101—107., elsősorban is 104. és 107.

az 1211. évi birtokösszeírás szerint hat jobbágyuk volt. II. András 1222-ben a veszprémi káptalannak három telket, házat adományozott itt. 1337-ben azután ezeket a részeket a káptalan elcserélte a tihanyi apátsággal.[3] A *Tolna* vármegyei falu (első említése 1343: Vduuari) birtokába 1345-ben a szekszárdi konvent Nagy Lajos király ajtónállómesterét bátmonostori Töttös Istvánt iktatta be.[4] A *Szatmár* megyei falu (első említése 1335: Odwari) 1382-ben a Móricz (később Meggyesaljai vagy meggyesaljai Móricfi) család uradalmához tartozott. MAKSAI Ferenc szerint a település nem a XIV. században és nem is az ő birtoktestükön belül alakult ki, hanem a XII. században királyi szolgálónépek lakhatták.[5] A *nyitrai* falu tulajdonképpen az Árpád-kori *Pozsony* vármegyében feküdt. Felteszik, hogy már a XII. század elején a pannonhalmi apátság is részbirtokosa volt, mindenesetre 1211-ben Kis Udvari (minor Oduory) oda tartozott. Pozsonyi várnépek birtokolták a másik Udvarit. Ezek a pozsonyi várhoz tartozó várjobbágyok és várnépek Kis Udvarit és az apátság Sztára nevű faluját lerontották és elfoglalták. 1214-ben azonban az apátság visszanyerte ezeket.[6] A fent soroltakhoz kapcsolhatjuk az *Arad* megyei Udvari nevű települést is, bár csak kései okleveles említése van (1480: Wdwary).[7]

3 KNIEZSA a zalai Udvari 1093. évi adatát Szent László hamisnak bizonyult okleveléből idézte. — JAKUBOVICH Emil: Miske ispán fia István végrendelete 1164-ből = Levéltári Közlemények II. évf. (1924) 155—162. Több más birtok között szerepel Udvari is, a Balatonba ömlő Eger-patak völgyében Tihanytól nyugatra a Balaton partján. Az 1211, 1222. és 1337. évi előfordulást lásd a pannonhalmi Szent-Benedek-rend története X. A tihanyi apátság története. Írta ERDÉLYI László. (Bpest, 1908) 35, 44—45, 278, a 448—449. oldalak közötti táblázat és 504., valamint CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. (Bpest, 1897) 119, 189, 195. — Ma Balatonudvari Veszprém megyében.

4 Az 1343. évi említést lásd CSÁNKI D. i.m. III. 455, 479. Az 1345. évi adományra lásd A zichi és vásonkeői gróf ZICHY CSALÁD IDŐSB ÁGÁNAK OKMÁNYTÁRA. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I—XII. (Szerk. NAGY Imre—NAGY Iván—VÉGHELY Dezső—KAMMERER Ernő—LUKCSICS Pál, Pest, Bpest, 1871—1931.) II. 153. — Ma község Tolna megyében Simontornyától délre.

5 A szatmári falu plébánosa 1335-ben 29 garas pápai tizedet adott, lásd Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom. I. PÁPAI TIZEDSZEDŐK SZÁMADÁSAI. (Bpest, 1887) 371. — MAKSAI Ferenc: A középkori Szatmár megye. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 4. sz. (Bpest, 1940) 22, 25, 30, 64, 65, 91, 225. és CSÁNKI D. i. m. I. 448, 498. — Ma Szatmárudvari (Odoreu) Szatmárnémetitől keletre.

6 A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története i. m. I. A pannonhalmi főapátság története. (Szerk ERDÉLYI László, Bpest, 1902.) 286, 291, 292, 297, 627, 628. II. Béla 1138. évi oklevelének hitelessége vitatott. — Az egyik Udvari — nyilván a későbbi Nagy Udvari — a pozsonyi várjobbágyok birtoka volt. — A falu a szomszédos Deáki-ba olvadt be. Az Árpád-korban kelet felől szomszédosa volt a Nyitra vármegyei Sala falu, szintén az apátság ősi birtoka, lásd POZSONY VÁRMEGYE. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok. Magyarország vármegyéi és városai. (Szerk. BOROVSZKY Samu, Bpest, 1904.) 48—49, 510. és NYITRA VÁRMEGYE. Magyarország vármegyéi és városai. (Szerk. BOROVSZKY Samu, Bpest, 1899.) 156—157, 506—507., valamint FÜGEDI ERICH: Nyitra vármegye betelepülése. Település- és Népiségtörténeti Értekezések. 1. sz. (Bpest, 1938) 18, 33. — Deáki és Sala ma Nyugat-Szlovákiában Deáki (Diakovce) és Vágsellye (Šaľa).

7 CSÁNKI D. i. m. I. 780.

Az *udvar* szavunk a keleti szláv dvor átvételével alakult s GYÖRFFY György szerint az etelközi magyar—kijevi szláv érintkezés korában került be nyelvünkbe. Mint írja: a XI. század során *„Amikor megszűnt a fejedelmi udvarhelyek személynévvel való elnevezése, az új királyi és hercegi udvarhelyek kapták az Udvar, Udvarhely, Udvard, Nádudvar és Hímesudvar elnevezéseket."*[8] Az előfordulások nagy részében ezek a helynevek azokat a településeket jelezték — ha volt is esetleg némelyiknek valamilyen korábbi elnevezése — melyek a *királyi és trónörökösi birtokok* kisebb-nagyobb központjai voltak. Ezek adtak helyet az udvarházaknak, XI—XII. századi latin nyelvű forrásaink curia-inak, curtis-ainak. Ha ezeknek a falvaknak csak XIII. századi vagy későbbi írott említésével rendelkezünk is, többségük nevükben szerte az országban az I. István király által szervezett uralkodói udvarhelyek emlékét őrizte meg.

A XI—XII. századi magyarországi prédiumokról — magánföldesúri mezőgazdasági üzemekről — írt nagyjelentőségű munkájában SZABÓ István rámutatott, hogy nem lehet *minden* „udvar vagy udvarhely" nevű településünket a királyi birtokszervezethez kapcsolni. Ugyan a prédium minden esetben érvényes magyar megfelelő szavát nem tudjuk megállapítani, de „... a *curia* és *curtis* fogalma sok megegyezést mutatott a prédiuméval, nem volna meglepő, ha udvar lett volna a prédium is."[9]

Az -i képzős helyneveink az -é birtoknév képzőt mutatják, tehát az Udvari falunév arra utal, hogy az ilyen település az „udvaré". A fentiek figyelembe vételével az Udvari nevű településeken a legtöbb esetben a királyi birtok udvarjához, udvarhelyéhez szolgálattal tartozó népek éltek. Csak ebben az esetben nincs meghatározott, sajátos szolgáltatás megjelölve, mint a földművelő Szántó, vagy például az Ács, Csatár (Csitár), Halászi, Kovácsi, Lovászi, Szekeres, Szőllős, Tímár stb. helyneveinknél.

8 GYÖRFFY György: István király és műve. (Bpest, 1977) 103, 234, 247.; lásd még a 17. fejezetét: Udvar és udvari szervezet és 32. fejezetét: Az udvari szolgálók és kézművesek néhány fajtája, passim. — A fejedelmi szálláshelyek személynévvel való megnevezésének átváltására lásd GYÖRFFY György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről = Archaeológiai Értesítő 97. k. (1970) 190. — Az Udvar, Udvarc, Udvard, Udvarhely helynevekre lásd KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I—II. (Bpest, 1988) I. 166, 572. és II. 33—34, 171, 231, 329, 438, 455, 487, 521, 545, 547—48, 695. és 730.

9 SZABÓ István: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. I—II. = Agrártörténeti Szemle V. évf. (1963) 1—49. és 301—337., lásd 18. — A Baranya megyei Szeles (Zeles) *prédiumon* 1181-ben magánbirtokos curiá-ja, udvara állott. A falut 1290—1301 között és később is már *Udvard (Vdwarch)* néven említik, lásd GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I. A—Cs. (Bpest, 1963) 397—98. — 1217-ben a Moson megyei *Monóudvar* települést *novum predium*-nak találjuk, viszont 1318-ban „domus seu *curia Neinaigen*"-nek írták, lásd CSÁNKI D. i. m. III. 683. — Az udvarhely is már a tatárjárás előtt a magánbirtokos prédiumának megfelelője volt. 1231-ben a Szentkeresztről nevezett prédiumot a házat építtető birtokos mint „közönségesen udvarhelynek nevezettet" írja, — „... quia locus est specialis, quod vulgo dicitur Wdourhel", lásd SZABÓ I. A prédium. I. m. 18. — A Zala megyei *Újudvar* (Ojvdour) pedig 1193-ban a székesfehérvári keresztesek *prédiuma*. III. Béla oklevelét lásd III. Béla emlékezete. (Szerk. KRISTÓ Gyula—MAKK Ferenc, Bpest, 1981.) 98. — Viszont ugyanez a falu 1292-ben mint *Nova Curia* jön elő, lásd OKLEVÉLTÁR a Tomaj nemzetségbeli losonczi BÁNFFY CSALÁD TÖRTÉNETÉHEZ. I—II. (Szerk. VARJÚ Elemér—IVÁNYI Béla, Bpest, 1908—1928.) I. 28—29. Lásd még CSÁNKI i. m. III. 120. A falu ma Zala megyében Nagykanizsától északra Csáktornya mellett van.

Ezek egy része már a fejedelemség korában kialakult mint szolgálónépi falu.[10] SZABÓ István következtetéseire támaszkodva viszont az Udvari néven írott — különösen is XIII. századi vagy későbbi forrásokban említett — falvak egy részét a magánföldesúri curiához, curtishoz tartozó településnek tekinthetjük.

A fent elmondottak alapján igen valószínű, hogy a békési Udvari — ha volt is a X. században valamelyik „foglaló nemzetségnek" itt szállása — mint tényleges falu a királyi birtokon állandósult s a XI. század során szolgálónépek lakták. A tőle nem messze eső *Nyék* (a mai Szerep határában) és a másik, jóval távolabbi *Nyék* (Berettyószentmárton és Furta között), valamint *Megyer* (Furta és Mezősas között) azt bizonyítják, hogy a jórészben már Géza által kisajátított nemzetségi szállásterületeken más törzsből való katonaság letelepítése biztosította a fejedelmi majd királyi birtokokat. Szent István korában a törzsnevekből keletkezett nevű települések már bizonyosan megvoltak.[11]

Az elsősorban a XI. századi királyi birtokok udvarhelyeihez tartozott Udvari nevű települések közül viszonylag kevésnek az emléke őrződött meg. Ez több okkal is magyarázható. Feltételezhetjük, hogy az általánosságban használt összes Udvari, Udvarnok falunév eleve kisebb számban fordult elő mint a különleges szolgáltatásokra utaló helynevek együtt. Másrészt a királyi birtokok egyházaknak majd világi birtokosoknak történt korai eladományozása sok esetben járhatott együtt a település nevének megváltozásával. Mint ahogyan bizonyos, hogy az egyházi szervezet kiépülésével gyorsan gyarapodó templomos falvak egy részének is volt valamilyen, a XI. század első felében adott neve, melyek később a megépült egyházuk titulusáról kaptak végleges elnevezést.[12] Figyelembe kell venni azt is, hogy a XIII. századi nagy gazdasági-társadalmi átalakulás korában több korai Udvari nevű szolgáltató falu élete megszűnt. Hasonlóan ahhoz a folyamathoz, melyet SZABÓ István mutatott ki az amúgy is kis lélekszámú korai prédiumok nagy részénél: a település kontinuitása a XIII. században megszakadt.[13] Ugyanúgy, mint majd később a várbirtokoknak már tatárjárás előtti eladományozásával a szolgáltatásokkal a várakhoz tartozó falvak egy részében. Végül, XI—XII. századi okleveles forrásaink nem ismert hányada pedig éppen a tatárjáráskor pusztult el, így tulajdonképpen azt sem lehet tudni, hány XI—XII. századi falu viselte az Udvari nevet.

Szólnunk kell Udvari tágabb környékének XI. századi etnikai viszonyairól. A szomszédos *Szerep* és az attól délnyugatra eső *Bucsa* neve mutatja, hogy a X. században itt gyér szláv lakosság élt. Az ő nyomukat

10 HECKENAST Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Bpest, 1970) 30—31. Az Udvarnok falunevekre lásd uo. 128—130. — GYÖRFFY György Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez = Történelmi Szemle XV. évf. (1972) 261.

11 GYÖRFFY Gy. Az Árpád-kori Magyarország I. i. m. 511. a békésmegyei Nyék, első említése: 1350. — 647. a biharmegyei Nyék, első említése: 1213. — 647. a biharmegyei Megyer, első említése: 1220. — 642.

12 FEKETE NAGY Antal: Településtörténet és egyháztörténet = Századok LXXI évf. (1937) 423—425.

13 SZABÓ I. A prédium. i. m. 314—411. passim.

őrzi délen, Békés körül a Balaton, *Csarna* és *Csatár* helynév is.[14] Mivel Sárrétudvari egyik határrészének a neve szintén Csarna, gondolhatunk arra, hogy a X. században a későbbi Udvari közelében is volt egy kis szláv telep.[15] A Sárrétudvarival szomszédos Biharnagybajom, az Árpád-kori *Bajon* és a tőle délkeletre eső *Görbej* neve arra utal, hogy mind a két falu a XI. században a bihari dukátus területén létrejött besenyő telepekhez kapcsolható. Bajon török eredetű, Görbej pedig bizonyítottan besenyő eredetű név. GYÖRFFY György a Sárrét mellett a püspökladányi határig felnyúló nagy, XI. századi besenyő településterületet bizonyított. Szerinte az Udvarival szomszédos *Báránd* déli határában lévő Kacskara-ér neve is besenyő szóból származott.[16] Az bizonyos, hogy amikor Udvari a XIII. század elején írott forrásban is előtűnik, ez a szláv és besenyő etnikum már megjárta az asszimilálódás útját.

Mielőtt rátérnénk a XIII. századra, arra a korra, amikor Udvarira hiteles írott emlékünk van, röviden szólnunk kell arról a nemzetségről, mely első bihari-békési birtokait ezen a területen a XI. század vége előtt már elnyerte. Ez annál is inkább indokolt, mert az ebből a nemből származó család birtokolta véleményem szerint már jóval a tatárjárás előtt Udvarit. Az Esztergom megyei Zovárd, illetve a vele vérrokonságban álló Sártványvecse nemzetség Biharban, illetve Békésben a XI. században jelent meg. A Zovárdok birtokközpontja *Szerep* volt, itt építették meg Szent György tiszteletére szentelt nemzetségi monostorukat is. Legkorábbi falvaik a későbbi Békés vármegyében Füss, Udvari, Biharban Aka, Atyás, Baj, Csekehida, Orod és Tancskereki. Valamivel későbbi szerzeményük Békésben Ösvény, Biharban Fugyi és Zsáka.[17] A XIII—XIV. században „ősi" birtokuknak nevezett falvak a XI. század második felében és a XII. század elején kerültek hozzájuk királyi adományból. De Udvari kivételével — láttuk, a falu neve mutatja, hogy feltehetően királyi udvarhelyhez tartozó település volt — nem tudjuk megállapítani, hogy az adományba kapott falvak a XI. században királyi birtoktesthez, a bihari vagy később a békési várispánsághoz tartoztak-e vagy valamelyik más nemzetség szállásbirtokain születtek meg. Utóbbi esetben csak arra gondolhatunk, hogy a királyi hatalomnak ellenszegülőktől vette el az uralkodó s juttatta a Zovárd nemzetségbeliek kezére.

14 GYÖRFFY Gy. Az Árpád-kori Magyarország. I. i. m. 494.

15 MOLNÁRNÉ MAYER Mária: Mutatvány Pesty Frigyes Bihar megyei Helynévgyűjtéséből. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.) 233.

16 GYÖRFFY György: Besenyők és magyarok. In: Körösi Csoma Archívum I. kiegészítő kötet. (Bpest, 1940) 423—25, 494.

17 GYÖRFFY Gy. Az Árpád-kori Magyarország I. i. m. 505—06, 511, 514, 592, 596, 597, 608. 617—18, 648, 673. és 692. — Ösvényt 1320-ban Énveddel azonosnak mondták, 1332-ben két külön birtok. A Zovárd nembeli Bodon fiai 1301-ben Ferenc fia Lőrinc ispán özvegyétől vették meg. Zsáka (Izsólaka) 1283 után került a kezükre vétellel. Fugyi falut valamikor 1273 előtt szerezték meg. Ekkor királyi servienseknek mondják őket, de a faluban a váradi püspöknek is volt négy háznép szőlőművelője. Tancskereki korábbi neve feltehetően csak Kereki volt, teljes nevét a Zovárd nembeli Tancs-ról kapta, aki a XIII. század elején élt. — Csekehidára, Orodra és Zsákára lásd MÓDY György: Zsáka és környéke a XVIII. századig. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.) 151—158.

Kutatott falunk írott forrásban először a Váradi Regestrumnak nevezett tüzesvaspróba ítéletgyűjteményben tűnik fel egy 1214. évi esetben. A Váradi Regestrum nemcsak társadalom- és jogtörténeti forrás, hanem igen értékes településtörténeti szempontból is. Hiszen nemcsak Udvari, de számtalan kora Árpád-kori falunak itt találjuk meg első említését. 1214-ben bizonyos Mogus és Scegu itteni lakosok (... de villa Vduori) más falubeliükkel perelték az ugyancsak itt élő Janus-t tolvajság miatt. Márton ispán ítélkezett felette, és Janusnak fizetnie kellett volna. De a templomba menekült és azt mondta, hogy megégette magát. Szokás szerint ugyanis, aki a tüzesvas hordozásánál megégett, azt bűnösnek találták, de menedéket nyerhetett az egyházban. Egy másik, 1217. évi esetnél Udvarit mint Benedek poroszló lakóhelyét említik (... de villa Uduori), 1220-ban pedig egy peresetben az itteni Zugna nevű poroszló szerepel (... de villa Uduory). 1221-ben a békési várhoz tartozó Szeghalom környékiek bojti, kabai (Kiskaba, Túrkeve és Kisújszállás között volt), tordai, görbeji s még más falubelieket, valamint Ynd és Mortun udvari lakosokat tolvajkodás miatt idézték Mika bihari és Hylia békési ispán elé. A tüzesvas hordozása után igazultak, felmentették őket. Udvari ötödik említése az 1229. évből való. Ekkor a polgári Usián és a Bala (a Borsod megyei Nemesbükktől északkeletre keresendő, a Váradi Regestrum egy 1221. évi esete is említi) falubeli Anthonius között egy rabszolga és két ló elvitele miatti perben László bácsi ispán ítélete alapján a szemben állók a tüzesvaspróba előtt megegyeztek, hogy az év Mária Magdolna napján (július 22.) Udvari faluban (... in villa Udvori) Usian 1 ferto híján 2 márkát kell kapjon s Anthonius elégítse ki a bíráját és a poroszlót is.[18] Az ismertetett esetekből kitűnik, hogy ezekben szabadok és nem szolgák (servus) szerepeltek s két alkalommal Udvariból való poroszló vett részt a törvényes eljárásnál. Amikor Udvariban lakók mint vádlottak kerülnek Váradra, felettük nem úgy ítélkeznek, amiből az tűnne ki, hogy a falu a békési várhoz, vagy királyi birtokhoz tartozók lakhelye. Ugyanis a Regestrum feljegyzései, az elenyésző számú kivételeket nem számítva, mindig pontosan megjelölik, ha az ügyben érintettek a várszervezet vagy a királyi birtok népei közül valók voltak.[19] A poroszlók kivételével — ez az intézmény jelentőségében ebben a korban megfigyelhetően csökkent — az Udvari faluból szereplők magánföldesúri hatalom alatt állók voltak. Ez is valószínűsíti, hogy a birtokot valamelyik Zovárd-nembeli ős a

18 KARÁCSONYI János:—BOROVSZKY Sámuel: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba lajstrom ... (Bpest, 1903) 186. Nr. 93. (319.), 214—215. Nr. 168. (211.), 243. Nr. 239. (109.), 260. Nr. 286. (101.), 294—295. Nr. 367. (356.). Az 1221. évi esetben szereplő Torda egyaránt lehet a mai Bihartorda vagy az a békési Torda, mely Szeghalomtól délkeletre volt. Lásd GYÖRFFY Gy. Az Árpád-kori Magyarország I. i. m. 515 és 677. — Görbej neve később Görbő-re változott, Biharnagybajomtól 2,5 km-re délkeletre a mai Görbe-halom környékén feküdt. Lásd MÓDY György: Bajom és a Bajoni család uradalma a középkorban (kézirat). — Az 1229. évben említett Bala falu valószínű azonosítására lásd MÓDY György: Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepítéséig. In: Polgár története. (Szerk. BENCSIK János, Polgár, 1974.) 45—47.

19 G. BOLLA Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágosításában. In: Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus I. 1957. (Szerk. I. TÓTH Zoltán, Bpest, 1957.) 92—93.

XII—XIII. század fordulóján vagy valamivel korábban már elnyerhette. Akkor, amikor a királyi birtokok eladományozása már országszerte kezdett nagyobb méreteket ölteni.

Udvarira vonatkozóan az 1220-as évek után éppen egy évszázadig nem ismerünk írott forrást. Így nehezen lehetne megrajzolni, hogyan alakult a falu sorsa a XIII. század második felében. Tudjuk, hogy Bihar és Békés megyék igen jelentős pusztulást szenvedtek a tatárjáráskor, a korábbról ismert települések közel fele elnéptelenedett. A két megye teljes területére vonatkoztatott arányszám azonban feltétlenül kisebb volt a Sárrétek vidékén. Itt, ha a falut felégették is, a népesség a nádasokban, mocsarakban lévő nehezen megközelíthető szigeteken védelmet találhatott. Későbbi adataink azt látszanak igazolni, hogy Udvari is komoly pusztítást élt át és újranépesedése csak lassan történt meg.

Jelen tanulmányunknak nem tárgya, de terjedelme sem engedné meg, hogy előadjuk a Zovárd nemzetségből származott családok tiszántúli birtokainak történetét és a családtörténeti összefüggéseket. De Udvari tatárjárás utáni birtoklástörténetének megvilágítása igényli, hogy röviden felvázoljuk bihari és békési terjeszkedésüket. KARÁCSONYI János szerint a Zovárd nemzetségnek már a tatárjárás előtt három jól megkülönböztethető ága alakult ki. Ezeket még hosszú ideig összekötötte a feltehetően a XII. század első felében megépült szerepi nemzetségi monostor közös kegyurasága. Az egyik ágnak az a Vécs (Bech, Vech) adott nevet, aki a XIII. század első éveiben még élt. A *Vécs-ág*, illetve az abból származó családok birtokainak nagyrésze Esztergom és Komárom megyében volt. De Vécs Miklós nevű unokájának (királyi főlovászmester, 1267—75 között említik) Zovárd nevű fiától származtatják a Bessenyei családot, akiknek Udvari birtoklástörténetében majd szerepe lesz. Az úgynevezett *Budun-ág* a tatárjárás korában elhalt I. Budun-tól nyerte nevét. Lehetséges, de nem bizonyított, hogy Vécs öccse volt. Fiai alapítják meg a később Izsákainak nevezett családot, századokon át Udvari birtokosai voltak. Uradalmukat Szerep körül építették ki Békésben és Biharban, de voltak falvaik másutt is. A harmadik ág a *Fugyi* nevet kapta, mivel őseik ebben a bihari faluban a tatárjárás után s később is részbirtokosok voltak és ott is éltek. De falvaiknak csak egy része volt ezen a vidéken. A három ág valamelyikéhez kapcsolódtak felmenőikben a XIII. század elején élt Tancs és a vele feltehetően unokatestvéri fokon rokon Mortun és Apa. Mindketten a tatárjárás korában éltek.[20]

A Zovárd nembeli családok 1283-ban osztották meg a *szerepi monostori kegyuraságát*. A Vécs- és Budun-ág családjai együttesen háromnegyed részben, a Fugyi-ág egynegyed részben részesült. Ugyanekkor osztoztak az örökös nélkül elhalt Tancs fia Fülöp és Mortun fia Lőrinc birtokain. A bihari Aka és Tancs-kereki 2/3-a Vécs- és Budun-ágbelieké, 1/3-a viszont Apa fia Istváné lett. Az Abaúj vármegyei Hernád melletti

20 KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III. (Bpest, 1900—1901) III. 149—157. passim. — GYÖRFFY György az eredetileg Nyitra és Galgóc környékén letelepedett Zovárd—Sártványvecse nemzetséget a név etimológiája és a tagjaik által gyakran használt személynevek (pl. Vécs—Vecse ~ Bécs—Becse, Vodon ~ Bodon) török hangsajátosságai alapján a csatlakozott kabarok bolgár—török nyelvű részéhez sorolja. Lásd A magyar nemzetségektől a vármegyéig, a törzstől az országig. I. = Századok XCII. évf. (1958) 73—74., és *uő.*: A kabar kérdés = Forrás XV. évf. (1983) 3. sz. 20—28. passim.

Inánes- és a békési Füss-birtokok 3/4-ét megint a Vécs- és Budun-ág családjai kapták, 1/4-et pedig a Fugyi-ak. Ez utóbbiak Aka és Tancskereki birtokából nem részesedtek. A bihari Baj-föld 1/3-a Kisdedbaj faluval és a malommal a Fugyi-aké lett, 2/3-a Nagybaj faluval s a templommal a Vécs- és Budun-ágbelieké valamint Apa fia Istváné.[21] A következő 1284. évben azonban Apa fia István a birtokosztálynál Akán és Tancskerekin neki jutott részt elcserélte Budun három fiának, László, Miklós, András és a Vécs-ágbeli Miklós és Lőrinc nagybaji részeivel, ahol Budun fiainak udvarhelyük is volt.[22] Ezzel I. Budun fiai az érintett falvak részeinek kétharmadát birtokolták. Mivel a XIII. század második felében Udvari nem szerepel ezekben az osztozkodásokban, bizonyos, hogy *tényleges* birtokosai a Budun-ágbeli családok voltak.

A falu forrásaink között majd csak 1322-ben tűnik fel. Ekkor a Budun-ágból származók a váradi káptalan előtt osztoztak meg mind az örökölt, mind a szerzett bihari és békési birtokaikon. I. Budun négy fia közül már csak I. András comes élt. II. Budun utód nélkül halt el valószínűleg 1284-ben, birtokrészei három testvérére szálltak. De 1322-ben már I. Miklós és I. László sem éltek. Így András comes adta ki osztályos részüket az unokaöccseinek, László fiának a Gurhes-nek mondott I. Jánosnak és Miklós fiainak I. Pálnak és III. Jánosnak, valamint ez utóbbiak leánytestvére férjének. A megosztás a következő falvakra vonatkozott: Szerepmonostora, *Udvari* (Oduary) és Ényed öröklött, valamint Szentmiklós és Ösvény vásárolt birtokok Békésben. Zeve öröklött birtok Szolnok megyében, Orod, Tancskereki, Báj örökölt birtokok Biharban. Ezeket egyenlően harmadolva, egyik részük András comesé és fiaié marad, a másik rész illeti Gurhes Jánost, a harmadik rész a Miklós fiaknak Pálnak és Jánosnak jutott. Aka biharmegyei örökölt falut, valamint a vásárolt Izsólakát (a későbbi Izsáka, majd Zsáka) és Csekehidát ugyancsak három részre osztották. Míg Aka, Izsólaka és Csekehida megosztási határait részletesen leírták, a többi falunál csak az egyenlő egyharmad részeket jelezték a birtokosok neve mellett.[23]

Udvari, akár csak a többi falu possessio megjelöléssel szerepel az 1322. évi osztozkodásnál. Ebben az időben ez a kifejezés okleveleinkben általában már mindenütt néptartó falut s nemcsak birtokot fed. Ezért elgondolkoztató, hogy miért nem találjuk meg falunkat az 1332—1337. évek közötti pápai tizedjegyzékekben. Ezek nemcsak egyháztörténeti, hanem településtörténeti szempontból is igen fontos források. Az 1322. évi megjelölést figyelembe véve azonban nincs okunk arra, hogy Udvariról feltételezzük, hogy pusztabirtok maradt. Inkább gondolhatunk arra, hogy a tatárjárás pusztítása után a falu újranépesedése lassan történt meg,

21 ÁRPÁD-KORI ÚJ OKMÁNYTÁR. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. —XII. (Közzé teszi WENZEL Gusztáv, Pest, Bpest, 1860—1874.) IX. 363—365. Egyfelől a Vécs ágból: Vécs unokája Miklós mester, testvérei Péter, Csák és Zovárd, valamint unokatestvérük Benedek fia Lőrinc (a Mócsy család őse), a Budun (Bodon) ágból pedig I. Budun négy fia: László, András, Budun és Miklós, valamint távolabbi rokonuk Apa fia István; másfelől Bucho fia Móric (a Fugyi család őse) és unokatestvére Iváncs fia János.

22 DIPLOMATARIUM BÉKESSIENSE. (Szerk. HAAN Lajos, Pest, 1870) 8—9.

23 Ó-MAGYAR OLVASÓKÖNYV. (Összeállította JAKUBOVICH Emil és PAIS Dezső, Pécs, 1929.) 154—157. — Szentmiklósnak ez az első okleveles említése, azonos a későbbi Rétszentmiklóssal, ma puszta Nagyrábé mellett.

vagy hogy ezekben az években az ottani papnak nem volt annyi tizedjövedelme, amire kivethették volna a pápai tizedet. Sok más falu esetében, melyek ugyan nem szerepelnek a pápai tizedjegyzékekben, más forrás bizonyítja, hogy néptartó települések voltak az 1330-as években. Különben sem Szerep, sem Énved, Ösvény és Szentmiklós, de a bihari Tancskereki és Csekehida sem található meg a tizedjegyzékekben.[24]

Források hiányában magának a falunak a népességszámáról, gazdálkodásáról, életéről nem tudunk szólni. *Udvari külső határa sem a XV. században, de azután sem változott.* Területére nem tudunk azonosítani más, a tatárjáráskor vagy a török hódoltság alatt elpusztult települést, így a XIII—XIV. században, de bizonyosan előtte is a Zovárd nemzetség egyik legnagyobb határú faluja volt. Hiszen Szerep későbbi határa is előbb Nyék majd Kemény (első említése 1322) falvakéval együtt növekedett csak meg. Az ugyancsak szomszédos Bajoméba egy falu, Görbej és egy prédium Osztróteleke határa olvadt be. Földje igen alkalmas volt a XII. század elejétől az állattartás rovására országosan egyre nagyobb jelentőséget kapott földművelés számára. De a Sárrét környéke más falvaira ismert korábbi és a XV—XVI. század adataira egyaránt támaszkodva, bizonyosan mondhatjuk, hogy Udvari népének is jelentős volt az állattartásból, halászatból, csíkászatból és nádalásból szerzett jövedelme. Az 1270—1340-es évek között itt is végbe ment az a hosszú folyamat, melynek eredményeként kialakult az egységes szolgáltatásokkal terhelt, telekre ültetett termelő osztály, a jobbágyparasztság.

Az 1322. évi birtokosztály abban az ugyancsak a váradi káptalan által kiállított átírásban maradt ránk, melyet 1338-ban adtak ki András comes két fia Benedek és a Vörös (dictus Rufus) János személyes megjelenése nyomán. Ők testvéreiket Zovárdot és Miklóst is képviselték. András comes tehát ekkor már nem élt, ismert adataink között 1326-ban említik utoljára. László fia Gurhes Jánosról sincs 1322 után adatunk, leszármazottai sem ismeretesek. Így igen valószínű, hogy az András fiaknak 1338-ban, illetve ezután már csak a Miklósfiakkal kellett osztozniuk a birtokokon.[25] De mi történt a többi ág 1284-ben még meglévő birtokrészeivel? Sem 1322-ben, sem 1338-ban az osztályos oklevél, illetve az átírás nem említi, hogy a sorolt falvakban a Budun-ágból származottaknak csak *részbirtoka* van. Arra kell gondoljunk, hogy a Vécs-ágból leszármazottak és a Fugyi-ak — kiknek amúgy is korlátozott jussuk volt — 1284 után a falvak tényleges birtoklásából lassan kiszorultak. A Vécs-ágbeliek ezért már 1316-ban a királynál panaszolták, hogy a Budun-ágbeliek nem részeltetik őket a bihari birtokokból és 1349-ben András comes fiait Zovárdot és Benedeket felszólították, hogy az ősi birtokokból részüket adják ki.[26]

Korábban mondtuk, hogy a Zovárdok minden ágának *közös* szerepi monostora kegyuraságának megosztása 1283-ban történt. Szerep egyben az itt élő családtagok birtokközpontja is. Sőt 1350-ben *Udvarit* és Nyéket mint Szerep tartozékait sorolják (. . . Zerep vocata in Kereskus existente cum suis pertinenciis ac aliis possessionibus ad eandem, sp(ecialiter)

24 GYÖRFFY Gy. Az Árpád-kori Magyarország. I. i. m. 500, 584—588.
25 A 23. jegyzetben i. m. 154, 157. — Az Izsákai család leszármazására lásd MÓDY Gy. Zsáka. I. m. 156—157.
26 KARÁCSONYI i. m. III. 153, 155.

Oduory et Nyeky vocatis . . .). Ebben az esztergomi káptalan által kiállított oklevélben a személyesen megjelent Vécs-ágból származott Zovárd fia Domokos eltiltotta András comes Benedek és Zovárd nevű fiait, valamint rokonukat Miklós fia Jánost tehát az Izsákai-kat Szerep, Udvari és Nyék, de más Szerephez tartozó meg nem nevezett falvak eladásától vagy elidegenítésétől, mivel ezekhez neki atyai ágon ősi jussa van.[27]

Ezt az adatot kétféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt Domokos, a Bessenyei család őse, jogot tarthatott Szerep részbirtokára, hiszen az a monostor kegyuraságával együtt közös birtok volt és maradt 1283 után is. Így az Udvarira és Nyékre támasztott igényt most csak az indokolja, hogy *mindkét falu Szerep tartozéka.* Másrészt felvetődhet bennünk az, hogy Udvari már a XII. században olyan Zovárd-nembeli közös ős kezére jutott, aki után még másfél évszázad múlva igényt tartottak a Vécság leszármazottai is. Míg az első verzió azt bizonyítaná, hogy éppen Udvari és a vásárolt Izsólaka az a falu, mely a Budun-ág és csakis az ő kezükön volt, a második verzió pedig Udvari falunak a XII. század közepétől a Zovárdok kezén való töretlen kontinuitását igazolná.

De mi lehetett az oka annak, hogy a Vécs-ágbeli Zovárd fia Domokos az Izsákai család tagjait éppen 1350 tavaszán tiltotta Szerep és — mivel ezek voltak megnevezve, nyilván legszorosabb tartozékai — Udvari és Nyék eladásától, elidegenítésétől? Valószínű magyarázatát találjuk, ha figyelembe vesszük, hogy Demeter váradi püspök 1348—1350 között birtokperekben állt részben a Zovárd nemzetségbeli Budun-ágbeliekkel, részben a Zovárdokkal vérrokon Sártványvecse nemzetségből származott Bajoni családdal. A püspök és Izsákai Miklós fia János valamint András fia Zovárd és Benedek *Szerepmonostora* birtokért pereskedtek. 1349 nyarán az országbíró előtt jelentették ki a felek, hogy ezt a pert *egyességgel* szüntetik meg.[28] Bessenyei Domokos következő év tavaszán az esztergomi káptalan előtti tiltakozását elemezve, ahol is Szerep tartozékai Udvari és Nyék, arra kell gondoljunk, hogy a váradi püspökkel Szerepmonostoráért folyó perben a tartozékok, tehát Udvari is érintve voltak. A Bajoniaktól pedig Demeter püspök Ladány (a mai Püspökladány), Bajon és Görbej birtokrészeit perelte. Sikeresen, hiszen 1351 őszén Bajoni János ezeket a részeket tíz márkáért zálogba adta s életében nem

27 ANJOUKORI OKMÁNYTÁR. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis I—VII. (Szerk. NAGY Imre, TASNÁDI NÁGY Gyula, Bpest, 1878—1920.) V. 366—367. Az 1350. évi adat a Sárrét-vidék története szempontjából is fontos, őrzi a XIII. század elején még működő gazdasági-igazgatási egységnek, a Körösköznek az emlékét. JAKÓ Zsigmond szerint a kései említések (1258: „. . . in Kereskwz", 1319: „Uzfolua . . . in comitatus Kereskuz", 1398: Csökmő, Bökény és Iráz „in comitatu . . . in comitatus Kereskuz") bizonyítják, hogy Békés megyének az eredeti nagyobb területű Bihar vár megyéjéből történt önállósulása után a Sebes-Körös és Fekete-Körös közei a körösközi ispánsághoz tartoztak, mint Bihar vár mellett a terület másik központjához. Lásd JAKÓ Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és Népiségtörténeti Értekezések. 5. sz. (Bpest, 1940) 30.

28 ANJOUKORI OKMÁNYTÁR. V. 288—289. Sem korábbi, sem későbbi adatainkból nem derül ki, hogy egy bizonyos Szepes-i Kulche fia Pál mester milyen jogcímen pereskedett Szerepért a Budun-ágbeliekkel, mindenesetre az egyesség az ő nevében is megtörtént.

is váltotta vissza.[29] Az Udvarival és Bajonnal szomszédos Báránd ekkor már régen püspöki birtok volt.[30] Érthető az összefüggő birtoktest kialakítására való törekvés. Mivel a XIV—XV. század fordulójától Udvari a váradi püspökség birtokai között szerepel, nagyon valószínű, hogy az Izsákai család tagjai 1350-ben vagy 1351-ben éppen Udvari egész, de inkább a nagyobbik részbirtokát adták át Demeter püspöknek. Szerep birtokában ugyanis háborítatlanul megmaradtak, éppen az 1349-ben kölcsönösen vállalt megegyezés következtében.

* * *

Félreérthetetlen és közvetlen okleveles birtoklástörténeti adatok hiányában ezért *a váradi püspökség falunkbeli földesuraságát 1350 nyarától* keltezzük. Bessenyei Domokos tehát a Budun-ágbeliek és a püspök előző évi „békés egyességét" megtudva jelent meg 1350. március 17-én az esztergomi káptalan előtt s próbálta érvényesíteni a Vécs-ág „ősi jussát". Elsősorban a valóban ősi, közös nemzetségi monostoros falura Szerepre és az ahhoz kapcsolódó tartozékokra Udvarira és Nyékre. A kor birtokpereit ismerve az már megszokott volt, hogy ugyan a falvak megnevezése nélkül, de igényét a Budun-ágbeli családok kezén lévő többi birtokra is kiterjesztette (. . . ac aliis possessionibus . . .). Hiszen ezt már 1316-ban is megtette, minden bizonnyal eredmény nélkül, mivel a XIV. század második feléből sincs egyetlen adatunk arra, hogy Udvarinak akár csak részbirtoka is az Izsákai vagy Bessenyei családok földesurasága alatt volt. Majd csak a XV. század közepéről lesznek olyan adataink, melyekből arra következtethetünk, hogy a falu valamilyen részét megőrizhették.

De sajnos a püspöki birtok Udvari faluról sem szól egyetlen forrás sem 1350 és 1403 között. Az okleveles adatok feltűnő hiányára egyik elfogadható magyarázatot BUNYITAY Vince adta éppen Bárándd kapcsolatban, mely a püspökség régi birtoka és „. . . *mint ilyen, nem szolgálván adás-vevés vagy testvéri osztály tárgyául, középkori okleveleink, melyek leginkább az említett tárgyakkal foglalkoznak, alig emlékeznek róla.*"[31] Ha ezt Báránd esetében figyelembe kellett vegyük, akkor Udvari vonatkozásában is helyt állhat. Természetesen az okleveles anyag hiányát magyarázhatja az is, hogy a váradi püspökség levéltára nagy pusztulást szenvedett, amikor a törökök elfoglalták Váradot.

29 A nagy-károlyi gróf KÁROLYI CSALÁD OKLEVÉLTÁRA. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. I—V. (Sajtó alá rendezi GÉRESI Kálmán, Bpest, 1882—1897) I. 184—185. és ANJOUKORI OKMÁNYTÁR. V. 514—515. — Az 1351. szeptember 3-án kelt oklevélből kitűnik, hogy a püspöknek elzálogosított birtokrészeket a Bajoniak korábban Zeleméri Mihály fia Jánosnak adták zálogba, de 1342—1351 között visszaváltották.

30 M. NEPPER Ibolya—MÓDY György: Báránd és környéke a török hódoltságig. In: Báránd története és néprajza. (Szerk. BALASSA Iván, Báránd, 1985.) 38—40. JAKÓ nyomán (lásd *uő.* i. m. 62—63.). MÓDY szerint Báránd vagy a bihari, vagy a békési várispánság birtokából került a XII—XIII. század fordulóján a váradi püspökséghez. Ősi egyházi birtok voltát bizonyítja, hogy a falura később sem tartottak igényt a környék legrégebbről ismert földesurai, a Zovárd-Sárt-ványvecse nemzetségből származott családok.

31 BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I—III. (Nagyvárad, 1883—1884) III. 203.

A faluval írott emlékek között újból csak 1403-ban találkozunk egy hatalmaskodási eset kapcsán. Zsigmond király személyes jelenléte előtti tárgyalás nyomán 1403. január 1-jén kelt ítéletlevele szerint Bajon földesurának, Bajoni Györgynek Lukács váradi püspök elleni panaszát az egri káptalan vizsgálata igazolta. Eszerint a püspök előző év nyarán Bajonból 100 kepe búzát és 40 kepe rozst elraboltatott és György úr egyik jobbágyát a püspöki birtok *Udvari* (Vdwor) faluba vitette és ott fogságban tartotta. Június végén pedig tíz jobbágyot erőszakkal átköltöztetett — a terragium letétele nélkül — Bajon falunak a Bajoniak által birtokolt részéből Bajon püspöki birtokrészébe. Többszöri perhalasztás után, mivel az idézésre a püspök 1405. május 1-jén sem jelent meg, a király június 5-én kelt ítéletlevelével hatalmaskodás miatt elmarasztalta. 100 dénármárka fejváltságot kellett fizessen Bajoni Györgynek, egyéni javait elkobozta és ezek kétharmadát magának, egyharmadát pedig Bajoni György részére foglalta le.[32] Udvari birtoklástörténete szempontjából a fenti eset két adatot is közöl. Az egyik, hogy *a falu 1402 nyarán Lukács váradi püspök földesurasága alatt* állott. Feltehetően egész birtokként, hiszen az ítéletlevél nem azt írja, hogy a püspökség Udvari faluban lévő részbirtokára vitték el a gabonát s a foglyul ejtett jobbágyot. A másik adat, az egyéni javak elkobzása. Ebből csak feltételezhetnénk, hogy a Bajoniakon kívül a velük rokon Izsákai családbelieknek is lehetőséget adott Udvari falu részeinek visszaszerzésére. Ez azonban azért nem valószínű, mert az éppen Bajonban, a család ősi birtokközpontjában 1351-ben zálogolással a püspökség kezére került részek visszaszerzésére is 1422-ben indítottak pert a Bajoniak, ami 1449-ben sikerrel zárult. De, ha egyáltalán 1351 után maradt is néhány jobbágytelke Udvariban az eredeti birtokos Izsákai családnak, semmi sem valószínűsíti, hogy a püspök elleni 1405. évi szigorú ítélet őket meg ahhoz segíthette hozzá, hogy a falut visszaszerezzék. A Szerepre és a szerepi uradalom tartozékaira vonatkozó XIV. század második feléből, de a XV. század első feléből való adatok egyetlen egyszer sem említik Udvarit, mint a Izsákai család faluját.

* * *

Az előzőekben igyekeztem a foghíjas adatok alapján válaszolni arra, hogy Udvari mikor került a váradi püspökség birtokai közé. Véleményem szerint már az 1350-es évektől a püspökség a földesura, tehát egy évszázaddal korábban mint JAKÓ Zsigmond feltételezte. Ő ugyanis azt írja, hogy *„Sorsa a XV. század közepén elvált a többi Zovárd faluétól. Nem lett Bajoni birtok, hanem a váradi püspökség szerezte meg s így került át Békésből Bihar megyébe."*[33] Választ vár még az az általam felvetett kérdés, hogy őrizhettek-e meg részeket az Izsákai család tagjai a XIV. század második és a XV. század első felében Udvariban. Láttuk, 1350-ben a Vécs-ágbeli Zovárd fia Bessenyei Domokos igényt jelentett be Szerepmonostorára és az ahhoz tartozó Udvari és Nyék birtokokra.

32 ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁR I—II. (Összeállította MÁLYUSZ Elemér, Bpest, 1951—1958.) II/1. 260., a 2172. sz. regeszta és 480—481., a 3942. sz. regeszta. — Lukács 1397—1406 között volt váradi püspök. Részt vett 1403 nyarán a Zsigmond elleni összeesküvésben, mely Nápolyi Lászlót kívánta trónra juttatni.

33 JAKÓ i. m. 372.

1433-ban majd 1436-ban Domokos dédunokája (!) Bessenyei László birtokpert indított a Budun-ágbeli András comes és testvére Miklós dédunokái ellen Izsáka, Tancskereki, Csekehida, Orod, Aka, Ösvény, Szerep, Bakonszeg, Mártonteleke és az azzal egy Kemény, valamint *Udvari* falvakban való részeltetése miatt. 1433-ban Aka faluban és Mártonteleken, 1435-ben Nagybaj faluban a Bessenyei-ek birtokosok voltak. Szólottunk arról, hogy ezeket 1283-ban osztották meg a Vécs-, Budun- és Fugyi-ágbeli családok Kemény-Mártonteleke kivételével. Bessenyei László 1436. évi birtokigényének eredménye kellett legyen, mert 1438-ban birtokosnak írták — az Izsákaiak szerint jogtalanul — fent említetteken kívül Zsákán, Tancskerekiben, Csekehidán, Orodon és Bakonszegen is.[34] Tehát Szerep és Ösvény kivételével az összes ősi bihari-békési Zovárd-nembeli falvakban. Még abban a Kemény vagy másik részét illetően Mártonteleke nevű faluban is, melyet 1320-ban a Budun-ágbeli András comes fia Zovárd vett használatba a tulajdonos Becsegergely-nembeli Jakab kanonokkal és Leel-lel történt megállapodás alapján.[35]

De a XIV. század végére a Szerepbe teljesen beolvadt Nyék birtokot és *Udvarit* sem találjuk azok között a falvak között, melyekben 1438-ban az Izsákai és a Bessenyei családokat egy időben és együtt írták földesuraknak. Ezek szerint Udvariban a Vécs-ágbeliek sem a XIV. sem a XV. században ténylegesen nem birtokoltak részeket. Ha pedig a másik ágból leszármazott Izsákai családnak maradhattak is részei a faluban — néhány jobbágytelek csupán, hogy birtokosságuk jogalapját őrizhessék — a XV. század elején már ott ténylegesen nem érvényesíthették földesuraságukat. Ősi birtokjoguk pedig a XV. század közepére végleg elenyészett. Az egész falu az 1440-es évektől *1557-ig háborítatlanul a váradi püspökség birtoka* volt a szomszédos Bárándal együtt. Mégpedig a püspökség egyik legértékesebb itteni birtoka. Az Izsákai család annál kevésbé sem gondolhatott a XV. század második felében Udvari visszaszerzésére, mert a Zovárd nemzetség ősi monostoros falujának *Szerepnek* és a hozzá tartozó Keményegyház és Gatály pusztabirtokoknak fele részét is kénytelenek voltak örökáron eladni Bajoni Istvánnak. 1471-ben pedig újólag vétellel Szerep egész birtoka Gatály, Keményegyház és Porosd pusztabirtokokkal Bajoni István és két fia kezére került.[36] Ismert adataink között tehát az egész XV. századból nem akadunk olyanra, mely arra utalna, hogy a család igyekezett volna Udvari birtokra ősi jogát felújítani.

A falu népére, gazdálkodására vonatkozóan a XV. század második feléből sincsenek említések. Más hasonló külső határú bihari, békési települések becsült lélekszámából kiindulva és XVI. századi adatokat visszavetítve lakosainak száma 1490 körül meghaladhatta a háromszázat, tehát jobbágyportáinak száma félszáz felett volt. Az 1514. évi parasztháború-

34 CSÁNKI i. m. I. 630. — SZÉLL Farkas: A nagybesenyői Bessenyei család = Turul VII. évf. (1889) 1—2.

35 GYÖRFFY Gy. Az Árpád-kori Magyarország. I. I. m. 631. A falu már feltűnésekor több részből állt. Egyik része Botkemény vagy Mártonteleke, ez került a Zovárd-nembeli Izsákai-ak kezére, a másik része Kemény vagy Keménd a XIV. században helyi birtokos nemeseké.

36 HAAN Lajos—ZSILINSZKY Mihály: Békésmegyei oklevéltár (Bp, 1877) 76—77. és BUNYITAY i. m. II. 346, III. 496. — Az Izsákai család központja ettől kezdve Zsáka lett, ahol vámszedési jogot kaptak. Itteni megerősített udvarhelyükből alakult ki az 1530—40-es években a zsákai vár. Lásd MÓDY: Zsáka. I. m. 163—165.

ban részt vettek az udvaribeli jobbágyok. A bihari keresztesek egyik gyülekezőhelye Körösszeg vára és a mellette lévő Szentkatalin nevű mezőváros volt, s a felkelők sikertelenül ugyan, de megostromolták a várat is. Bajonban viszont elfoglalták a földesúri család udvarházát. Bajoni Jánosnak, aki Budán tartózkodott, a parasztháború leverése után testvéréhez Benedekhez írt leveleiből tudjuk, hogy a bajoni jobbágyokhoz a püspöki birtok *Udvari* parasztjai is csatlakoztak. Részt vettek a kúria elfoglalásában, az ott őrzött okleveleket elégették, szétszórták, a berendezést és a talált arany-, ezüstholmikat széthordták. A parasztseregnek azt a részét, melyhez a bajoni, udvari és más falvakbeli jobbágyok is csatlakoztak, július első napjaiban Váradnál verték le a szinte gyermek korú Perényi Ferenc váradi püspök által összegyűjtött nemesi hadak, Czibak Imre, Bajoni Benedek, Ártándi Pál és Gelsán Miklós vezetésével.[37] Az udvaribeliek megbüntetéséről, a püspök földesúr bosszújáról nem szólnak adataink.

A kettős királyválasztás korában Udvari, mint az egész Bihar megye is, Szapolyai János országlása alá került. A szomszédos Bajon földesurai, elsősorban Bajoni Benedek a Szapolyai-párt régi hangadói közé tartozott, később is kitartott János király oldalán egészen annak haláláig. Fráter Györggyel mint váradi püspökkel 1537-ben ő kötött csere-egyességet. A bajoni uradalomból Ohat falu egészbirtokát, továbbá egyeki, zámi, ladányi és igari részbirtokokat adott volna a püspökség három falujáért: *Udvari,* Báránd és Kisrábé. A cseréhez a székeskáptalan is hozzájárult, de ténylegesen nem valósult meg.[38] A Bajoni család részéről tervszerű birtoktest, jobban mondva uradalom bővítésről lett volna szó, hiszen a négy szabolcsi és az egy hevesi (Igar) birtok, illetve részek fejében a Bajon szomszédságában levő püspöki falvakat kapta volna meg. A Fráter György meggyilkolása utáni év tavaszán megindított nagy török hadjárat eredményeként 1552. július—augusztus hónapjaiban az egész Temesvidék valamint a Tisza vonalát védő Szolnok vára is a hódoltságba került. Bihar megye 1552. évi dika-jegyzéke szerint a 61 jobbágyportával a váradi püspökséghez tartozó *Udvari,* 1555 második felében 47 porta után már fizette a hódoltsági adót.[39]

Az 1556. évi dézsmajegyzékből — Szabolcs megye első ismert dézsmajegyzéke — következtetni tudunk a falu gazdálkodására és népességszámára is. *Udvariban 70 dézsmafizető háztartásfőt írtak össze.* Ezek közül hét csak báránydézsmát, nyolc gabona- és báránydézsmát is, ötvenöt pedig csak gabonadézsmát adtak. Sarlóval aratott búzából 102 és fél kepe és 6 kéve dézsmát szedtek be. A kaszált gabonát nem természetben dézsmálták, hanem minden hold után 6 dénárt fizetett a dézsmaköteles jobbágy, Udvariban hét hold búza után fizettek. Az árpát kaszával rendre vágták és boglyába gyűjtötték, ez után is holdanként hat dénár volt a váltság, falunkban hat hold árpát dézsmáltak. BALOGH István számítása

37 BARTA Gábor—FEKETE NAGY Antal: Parasztháború 1514-ben. (Bpest, 1973) 110—111. Hivatkozás Bajoni János 1514. augusztus 22-én és 1515. március 27-én, valamint 1517. szeptember 2-án kelt leveleire.

38 BUNYITAY i. m. I. 401. és II. 256—257.

39 LUKINICH Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. (Bpest, 1918) 143, 74.

szerint a dézsma mennyiségéből a következő gabonatermésre lehet következtetni: 1155 1/2 kepe búza, illetve 1264 köböl, valamint 12 köböl árpa. A jobbágyháztartásokon belüli differenciálódást mutatja hogy kevés volt a 7—10 kepe dézsmát adó jobbágy, az átlag 3—6 kepével adózott, de jónéhány szegény 1—2 kepét adott. Láttuk, tizenöten adtak bárányдézsmát, a dézsmabárányok száma 72, ebből 1458 darabos juhállományra lehet következtetni. Méhtizedet 14-en fizettek, a tized méhkasok száma így 68, a méhállomány 765 kas.[40] A falu gazdálkodásáról a szomszédos települések adataival összevetve elmondhatjuk, hogy a nádudvari dézsmajárásban Nádudvar után Udvariban volt a legnagyobb a búzatermés, valamivel több mint Bajomé és Ladányé, két és félszerese Szerepének, kétszerese a püspöki birtok Kisrábénak és háromszorosa Bárándénak, az árpa termésben már nem mutatkozik ez a vezető hely. A juhállomány több mint négyszázzal kevesebb mint Bajomban, de kb. négyszázzal több mint Szerepen, Kisrábén és közel ötszázzal több mint Bárándon. Elsősorban a közvetlenül szomszédos falvakéval összevetve ki kellett emelnem Udvari gazdálkodásában a gabonatermelés, azon belül is a búza fontosságát. Természetes, hogy a település földrajzi helyzete a XVI. században is jelentősen befolyásolta a sajátosan kialakult ártéri gazdálkodást. Udvariról FÉNYES Elek még a XIX. század közepén is fontosnak tartotta megállapítani, hogy *„határát a Berettyó nedvesíti"*.[41] A dús füvű rétek, legelők az állattartásban meghatározók voltak. Sajnos sem a szarvasmarha vagy ló, sem az ősi magyar fajta sertés tartására nincs adatunk. Bizonyos, hogy a halászat, csíkászat, nádalás szerepet kapott a falu későközépkori gazdálkodásában, valamint a gyékény felhasználása is. Ezek az adatok, illetve számított értékek bizonyítják, hogy Udvari az egyik legértékesebb püspöki birtok volt, nem hiába óhajtották a Bajomiak megszerezni és uradalmukhoz csatolni. A népesség lélekszámát a dézsmaháztartások száma nyomán 370—380 főben adhatjuk meg. A jobbágyság a XVI. század derekán magyar volt. A megismert családnevek közül idegen etnikumból való valamikori származásra az *Agsó, Sandó, Martis* és az egy *Tót* utal. A népesség immigrációját tükrözik a *Baranyai, Somogyi* valamint a *Burai* (Heves megyei falu, ma Tiszabura Jász-Nagykun-Szolnok megyében), *Mágori* (ma is lakott hely Békésben Vésztőtől északnyugatra), *Makai* (a középkori Csanád vármegyei település Makó, ma Csongrád megyében) és a *Pereki* (Pereg — Perek az Árpád-kori Fejérvármegyében, ma az 1950-ben Kiskunlacházával egyesített település Pest megyében) nevek. A *Kaba* családnevet teljes biztonsággal nem vonhatjuk ide, alakulhatott a személynévként az Árpád-korból ismert kaba főnévből.

40 Szabolcs vármegye dézsmajegyzéke Heves és Vas megyei összeírásokkal egybekötve folio kötetben: *Magyar Országos Levéltár.* B. 1205. sz. alatt. — Elemezte: BALOGH István: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve I. 1958. (Szerk. CSALLÁNY Dezső, Bpest, 1960.) 15, 158—159, 165. — A *kepe* (latinul gelima) nem a learatott gabona mezőbeli csomóját jelenti, hanem a dézsmálás számadási egységét. A dézsmaszedő a falunként változó számú *kévékből* rakott *keresztekből* kettőt vett egy kepének, azaz átlagosan 28—32 kévét. — A száraz űrmértékek vagy gabonaűrmértékek között a legelterjedtebb volt a köböl. Mai mértékegységekre átszámolva az erdélyi köböl 87,2 liter, illetve 65,4 kg szemterményt, a kassai köböl 77,4 liter, illetve 58,2 kg szemterményt jelentett.

41 FÉNYES Elek: Magyarország geográphiai szótára I—IV. (Pest, 1851) IV. 228.

mely egy bizonyos ragadozó madarat jelentett. Érdemes megemlíteni, hogy több jobbágy viselte a *Zagyvas*, illetve *Zagyva* családnevet, mely Udvariban később, sőt a jelenkorban is ismert.[42]

A falu életében nemcsak a török hódoltsági adó vállalása — azaz a kettős adóztatási területbe kerülése — hozott nagy változást. 1557-ben távozott a káptalan Váradról, és majd az 1566. évi tordai végzések következtében a püspök és a káptalan birtoka nem az új, reformált egyház, hanem az erdélyi fejedelmi kincstár birtokába került. Ezzel településünk történetében mindenképpen új korszak kezdődött.

42 Lásd a 40. jegyzetben idézett forrást.

IRODALOM

ANJOUKORI OKMÁNYTÁR: Codex diplom. Hungaricus Andegavensis I—VII. (Szerk. NAGY Imre, TASNÁDI NAGY Gyula, Budapest, 1878—1920.)

ÁRPÁD-KORI ÚJ OKMÁNYTÁR: Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I—XII. (Közzé teszi WENZEL Gusztáv, Pest, Budapest, 1860—1874.)

BALOGH István: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve I. 1958. (Szerk. CSALLÁNY Dezső, Budapest, 1960.)

BARTA Gábor—FEKETE NAGY Antal: Parasztháború 1514-ben. (Budapest, 1973)

Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi BÁNFFY CSALÁD történetéhez: I—II. (Szerk. VARÚ Elemér—IVÁNYI Béla, Budapest, 1908, 1928.)

BÉKÉSMEGYEI OKLEVÉLTÁR: (Szerk. HAAN Lajos—ZSILINSZKY Mihály, Budapest, 1877.)

G. BOLLA Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. (Budapest, 1957)

BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I—III. (Nagyvárad, 1883—1884)

CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III., V. (Budapest, 1890—1913)

DIPLOMATARIUM BÉKÉSSIENSE: (Szerk. HAAN Lajos, Pest, 1870.)

ERDÉLYI László: A pannonhalmi főapátság története. In: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I—XII. (Budapest, 1902—1916) I.

ERDÉLYI László: A tihanyi apátság története. In: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. X.

FEKETE NAGY Antal: Településtörténet és egyháztörténet = Századok LXXI. évf. (1937)

FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára I—IV. (Pest, 1851)

FÜGEDI Erik: Nyitra vármegye betelepülése. (Budapest, 1938)

GYÖRFFY György: Besenyők és magyarok. In: Körösi Csoma Archívum I. (Budapest, 1940)

GYÖRFFY György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig = Századok XCII. évf. (1958)

GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A—Cs. (Budapest, 1963)

GYÖRFFY György: A honfoglaló magyarok településrendjéről. Archaeológiai Értesítő 97. (1970)

GYÖRFFY György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez = Történelmi Szemle XV. évf. (1972)

GYÖRFFY György: István király és műve. (Budapest, 1977)

GYÖRFFY György: A kabar kérdés = Forrás XV. évf. (1983)

HECKENAST Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Budapest, 1970)

JAKÓ Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Budapest, 1940)

JAKUBOVICH Emil: Miske ispán fia István végrendelete 1164-ből = Levéltári Közlemények I. évf. (1924)

KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I—III. (Budapest, 1900—1901)

KARÁCSONYI János—BOROVSZKY Sámuel: Az időrendbe szedett váradi tüzes-vaspróba lajstrom... (Budapest, 1903)

A nagy-károlyi gróf KÁROLYI CSALÁD OKLEVÉLTÁRA: Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly I—V. (Sajtó alá rendezte GÉRESI Kálmán, Budapest, 1882—1897.)

KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I—II. (Budapest, 1988)

KNIEZSA István: Az -i helynévképző a magyarban = Magyar Nyelv XLV. évf 1949)

KRISTÓ Gyula—MAKK Ferenc: III. Béla emlékezete. (Budapest, 1981)

LUKINICH Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711 (Budapest, 1918)

MAKSAI Ferenc: A középkori Szatmár megye. (Budapest, 1940)

M. NEPPER Ibolya—MÓDY György: Báránd és környéke a török hódoltságig. In: Báránd története és néprajza. (Szerk. BALASSA Iván, Báránd, 1985.)

MÓDY György: Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepedéséig. In: Polgár története. (Szerk. BENCSIK János, Polgár, 1974.)
MÓDY György: Zsáka és környéke a XVIII. századig. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.)
MÓDY György: Bajom és a Bajoni család uradalma a középkorban. In: Biharnagybajom története és néprajza (sajtó alatt).
MOLNÁRNÉ MAYER Mária: Mutatvány Pesty Frigyes Bihar megyei Helynévgyűjtéséből. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.)
NYITRA VÁRMEGYE: In: Magyarország Vármegyéi és Városai. (Szerk. BOROVSZKY Samu, Budapest, 1899.)
Ó-MAGYAR OLVASÓKÖNYV: (Összeáll. JAKUBOVICH Emil és PAIS Dezső, Pécs, 1929.)
OSVÁTH Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása. (Nagyvárad, 1875)
PÁPAI TIZEDSZEDŐK SZÁMADÁSAI: Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom. I. (Budapest, 1887)
POZSONY VÁRMEGYE: In: Magyarország Vármegyéi és Városai. (Szerk. BOROVSZKY Samu, Budapest, 1904.)
SZABÓ István: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében I—II. = Agrártörténeti Szemle V. évf. (1963)
A zichi és vásonkeői gróf ZICHY CSALÁD idősb ágának OKMÁNYTÁRA: Codex diplomaticus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő I—XII. (Szerk. NAGY Imre—NAGY Iván—VÉGHELY Dezső—KAMMERER Ernő—LUKCSICS Pál, Pest, Budapest, 1871—1931.)
ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁR: I—II. (Összeáll. MÁLYUSZ Elemér, Budapest, 1951—1958.)

György Módy

DIE GESCHICHTE VON UDVARI BIS HIN ZUR MITTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Sárrétudvari (früher: Biharudvari) trug im Mittelalter den Namen *Udvari*. Die ungarischen Ortsnamen mit der Endung -i weisen die Endung des Besitzernamens auf -é auf, und somit weist dieser Dorfname darauf hin, dass eine Siedlung mit dieser Benennung zum „udvar" (dt.: Hof, lat.: curia, curtis) gehörte. Hier waren in den meisten Fällen Produzenten ansässig, die durch ihre verschiedenen Dienstleistungen zum Hof der königlichen Besitzungen und zu deren Hofstätte zählten. Dass dieses Dorf in der frühen Arpadenzeit angesiedelt worden sein muss, kann durch die hier aufgedeckten Begräbnis-stätten aus dem 10.—11. Jahrhundert belegt werden. Ein Teil der Gemarkung von Sárrétudvari trägt den Namen Csarna, wonach hier während des 9. Jahrhunderts eine kleine slawische Streusiedlung bestanden haben muss. Im 11. Jahrhundert war hier neben dem Sárrét eine sich bis hin zur Gemarkung von Püspökladány erstreckende Quartiersiedlung der Petschenegen. Bis zum 13. Jahrhundert hin haben sich dann die sowieso nicht sehr bedeutenden Ethnika der Slawen und Petschenegen assimiliert.

In schriftlichen Qellen kommt das Dorf zuerst 1214, dann 1217, 1220 und 1229 im Verlauf von Gerichtsbarkeitsverfahren vor. Seine Einwohner gehörten zu der Zeit nicht mehr zu königlichem oder Burgbesitz, sondern waren freie Leute unter der Macht eines Grundherrn. Es stehen uns keinerlei schriftliche Quellen bezüglich der Zeit des Tartarensturms oder aber des Prozesses, der sich auch hier zwischen 1270 und 1340 abgespielt hat, und infolgedessen sich die Schicht der leibeigenen Bauern, diese von einheitlichen Dienstleistungen belastete, an das Grundstück geheftete, produzierende Klasse herausgebildet hatte, zur Verfügung.

Im Jahre 1322 gehörte das Dorf *Udvari* zu jenen uralten und erworbenen Besitztümern, die die *Familien aus der Linie der Buduns aus dem Geschlecht Zovárd* untereinander aufteilten. Da bei den Besitzaufteilungen unter den Linien Vécs, Budun und Fugyi dieses Geschlechts am Ende des 13. Jahrhunderts Udvari nicht vorkam, waren seine tatsächlichen Besitzer die Familien aus der Linie der Buduns. Die anderen Linien waren hier nach 1284 verdrängt worden. Doch während der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts begannen die Angehörigen der anderen Linien mit der Familie von Izsákai einen Prozess um das als Zubehör zum Szereper Münster des Geschlechts einen lebhaften Eindruck machende Dorf. Im Jahre 1350 sowie in den darauffolgenden Jahren waren sie es, die den grössten Meil von Udvari dem Bischof Demeter zu Várad übergaben. Dieses Bistum besass das benachbarte Bárand schon seit langen Zeiten, und auch ein Grossteil des Dorfes Bajon stand in seinem Besitz. Wahrscheinlich wollte man eine zusammenhänge Besitzung haben und bemühte sich deshalb um Udvari.

Im Jahre 1350 meldete Domokos Bessenyei, der aus der Linie der Vécs stammte, seinen Anspruch auf einen Teilbesitz von Udvari, Nyék, und anderen Dörfern sowie auf Szerepmonostor an. Noch in den draissiger Jahren des folgenden Jahrhunderts setzte sein Urenkel diesen Prozess gegen die Familie Izsákai fort; doch weder im Dorf Udvari noch auf dem zu der Zeit schon völlig in Szerep eingegangenen Besitz Nyék konnte sie auch 1438 Teile zurückgewinnen. Wir sind uns dessen gewiss, dass, selbst wenn die Familie Izsákai nach 1350 in Udvari einige Leibeigenengrundstücke behalten hat, sie zu Beginn des 15. Jahrhunderts tatsächlich keine Grundbesitzer mehr waren. *Bis zum Jahre 1557 war das Dorf unangefochten eines der wertvollsten Besitztümer des Bistums zu Várad.*

Auch was die Einwohnerschaft des Dorfes und seine Wirtschaft angeht, so haben wir keinerlei Angaben aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Wenn man von der geschätzten Seelenzahl von Siedlungen aus Bihar und Békés mit einer ähnlich grossen Gemarkung ausgeht, und auf die Angaben aus dem 16. Jahrhundert reflektiert, so war die Zahl der Leibeigenenhöfe 1490 über 50 und os gab hier rund 300 Einwohner. Am Bauernkrieg 1514 nahmen auch die Leibeigenen aus Udvari teil. Sie waren mit dabei, als in Bajon das verstärkte Herrenschloss eingenommen wurde. Die Angaben berichten jedoch nichts über die Bestrafung der Leibeigenen aus Udvari oder über die Rache des Bischof-Grundbesitzers.

Im Jahre 1537 schloss György Fráter als Bischof von Várad eine Tauschvereinbarung mit Benedek Bajoni ab, wonach Udvari und zwei weitere Dörfer an die Familie Bajoni gelangt wären. Doch hieraus wurde nie etwas. In der Steuerliste von 1552 waren 61 Leibeigenenhöfe aufgezeichnet.

Nach dem Fall der Burg von Szolnok gerieten auch in dieser Gegend viele Dörfer unter die Türkenherrschaft; *schon in der zweiten Hälfte von 1555 zahlte auch Udvari für 47 Leibeigenenhöfe die Besatzungsteuer.* In der ersten bekannten Zehntenliste des Komitats Szabolcs *aus dem Jahre 1556* waren *70 Haushaltsvorstände* aufgeführt. Hiervon gaben sieben nur den Zehnten für Lämmer, acht nur den Zehnten für Getreide und Lämmer und 55 nur den Getreidezehnten ab. An dieser Stelle muss betont werden, wie wichtig in der Wirtschaft von Udvari im Gegensatz zu den unmittelbar benachbarten Orten der Getreide- und hier wiederum der Weizenanbau war. Die grasreichen Weiden und Wiesen spielten in der Tierhaltung eine entscheidende Rolle. Was den Schafbestand angeht, so lag Udvari hier meistens an erster Stelle. Leider haben wir keinerlei Angaben weder zu dem damaligen Rinderbestand oder Pferdebestand, noch zu den alten ungarischen Schweinerassen. Aller Wahrscheinlichkeit nach kamen auch dem Fischfang, dem Schlammpeitzgerfang, dem Schilfanbau sowie der Schilfnutzung eine Rolle in der mittelalterlichen Wirtschaft dieses Dorfes zu. Die Einwohnerzahl mag zwischen 370 und 380 gelegen haben. Die Leibeigenen waren auch Mitte des 16. Jahrhunderts alles Ungarn.

Nyakas Miklós

Sárrétudvari a török hódoltság kezdetétől a jobbágyfelszabadításig

A Nagysárrét szélén elterülő Bihar megyei kis jobbágyfalu lakói honnan is tudhatták volna, hogy a XVI. század derekán a nagypolitikában olyan folyamatok indulnak el, amelyek településük és ezen belül családjuk, hitük, gazdagságuk helyzetét megszabják. Részint visszafordíthatatlanoknak bizonyultak, részint pedig olyan jellegűeknek, amelyekre aligalig lehetett befolyásuk. Illetve talán egyetlen esetben! Ha a hadak járása elől időnként a Sárrét mocsárvilágába menekülnek, ha javaikat időben biztonságba helyezik, s ha mindent elkövetnek azért, hogy a faluközösség világát, amely számukra gyakorlatilag az egyetlen védekezési forma volt, átmentik. Ebben segítségükre volt a protestáns hit vállalása is, amely a katolikus vallás hierarchikus voltával szemben a közösségi autonómia jó letéteményesének is bizonyult.

A falu lakói Mohács igazi méreteit aligha tudták abban az értelemben felfogni, ahogyan azt ma tudjuk. Már csak azért sem, mert ennek valódi mélységei a nagypolitikát alakítók előtt sem voltak azonnal világosak. A kettős királyválasztás igazi tragédiája Buda török kézre kerültével tetőzött, s majd miután ezért Fráter György — aki egyébként a század egyik legnagyobb formátumú politikusa volt — személyes felelősséget is érezvén, megpróbálkozott az ország újraegyesítésével, ezzel a török bosszuló hadjáratát is kiváltotta. Az ország három részre szakadása állandósult, s a környéken olyan várak kerültek török kézre, mint *Temesvár* és mindenekelőtt *Szolnok* (1552), majd pedig *Gyula* (1566). Ezzel Sárrétudvari és tágabb környéke is olyan környezetbe került, amely a *magyar királyság*, a *török birodalom* és *az erdélyi fejedelemség* határvidékét jelentette, s amely terület mindhárom hatalomnak valamilyen formában ki volt szolgáltatva.

Mindenekelőtt meg kell ezért vizsgálnunk a falu államjogi helyzetének az alakulását, s ezzel szoros összefüggésben a falu birtokosait.

A három hatalom ütközőpontján

A forrásokban 1214-ben felbukkant falu előbb a Biharból kialakult Békés vármegyéhez tartozott, majd pedig miután a váradi püspökség birtokába került, Bihar megyéhez számították.[1] A vármegye első — 1552-ben keletkezett — ránkmaradt összeírása szerint hatvanegy jobbágypor-

1 GYÖRFFY Gy. 1987. 515.

tából állott.[2] Az 1552-es török hadjárat legfontosabb következménye az volt, hogy a Tisza-vonal Szolnoktól Szegedig, Maros-mente pedig Szegedtől Lippáig török kézre került, s így fennállt a közvetlen veszélye annak, hogy a török *hódoltatja* a tiszántúli megyéket is. S erre valóban erőteljes kísérletek is történtek. Udvari szomszédságában 1554-ben *Püspökladány, Báránd, Szerep, Szovát, Derecske* stb. hódolt be. Összesen 19 község 284 portával. A következő évben a török hódoltatás tovább folytatódott! S ebbe már beleesett *Udvari* is negyvenhét portával.[3] Az újabb községek török függésbe való esése már a vármegye portaszámának összesen 10,56 százalékát érintette. Ugyanez a tendencia figyelhető meg természetesen a szomszédos megyékben, így mindenekelőtt Szabolcsban, de más törvényhatóságokban is.

Nem jelentette ez természetesen azt, hogy a török ezeken a területeken *kizárólagos* úr lett volna! Sőt, végül is kénytelen volt a magyar állam fennhatóságát ezeken a területeken elismerni, s csupán az adó bizonyos részeire tartott igényt.[4] Államjogi szempontból fontosabb volt e területek számára a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség erőviszonyainak alakulása. Erre végül a speyeri egyezmény (1571) tett pontot, amely kétségtelen kompromisszum volt ugyan, de amely végül átengedte Erdély számára a vitás magyarországi vármegyék közül *Bihart, Közép-Szolnokot, Kraszna és Máramaros* vármegyéket, s többek között *Nagyváradot,* amely az erdélyi fejedelemség döntő fontosságú határvára lett. Ezzel *Udvari* államjogi szempontból az *erdélyi fejedelemséghez* került, s *Nagyvárad vonzáskörzetébe* tartozott.[5]

Ettől függetlenül Udvari és a környéken még néhány község a papi tized (dézsma) szempontjából olyan helyzetbe került, amely a községet államjogi szempontból is rendhagyó, különös állapotba sodorta, s amely időnként feszültség forrása is lett. Nevezetesen arról van szó, hogy a magyar országgyűlések még jóval a speyeri egyezmény előtt arról rendelkeztek, hogy különböző vármegyék ingyenmunkáját bizonyos várak fenntartására fordítják, s gyakorlatilag ez történt az egyházi tizeddel is, amely a XVI. és XVII. században az *állami adó* egyik neme lett.[6] Ezért nevezték ekkor királyi dézsmának is. A nádudvari járás tizede pedig az egri püspököt illette, s ide számították 1565 óta Udvarit is néhány szomszédos bihari községgel.[7] Ebben közrejátszhatott az is, hogy a váradi püspökség tényleges birtokjoga a század második felében később említendő okok következtében megszűnt, még ha jogilag számon tartották is. Újabb bonyodalmat a XVII. század első évtizedének zavaros politikai viszonyai okoztak, nevezetesen a hajdúarisztokrácia megjelenése a Sárrét falvaiban. 1608-ban ugyanis Báthory Gábor erdélyi fejedelem *Nagy András* hajdúgenerálisnak adományozta Bajom várát és a várhoz tartozó uradal-

2 HAJDÚ-BIHAR MEGYEI LEVÉLTÁR (továbbiakban HBML). IV. A. 4. a. 1. Conscriptio dicalis. 1552. Másolat.
3 LUKINICH I. 1918. 74. és 134.
4 A két, illetve három részre adózó területekről lásd általában SZAKÁLY F. 1981.
5 LUKINICH I. 1918. 143.
6 Vö. pl. az 1609/10. törvénycikket. E szerint az egri káptalant Nagyszombatba kell telepíteni, tagjaikról a király gondoskodik, megmaradt birtokaik dézsmáját viszont a végváriak fenntartására kell fordítani.
7 LUKINICH I. 1918. 256. 1. sz. jegyzet és MOLNÁR A. 1979. 141.

makat.[8] Ezek közt ugyan nem szerepelt *Udvari*, de ez a hajdúk koronázatlan királyát nem zavarta: „Bajom, Udvari, Szerep, Nagyrábé, Rétszentmiklós, Mezőszentmiklós, Szovát, Tetétlen... Ezeket nem engedem senkinek, minthogy ezen helyeket felséges uram nekem konferálta..." — mondta 1608-ban a dézsmásoknak.[9] *Némethy Gergely*, a másik híres hajdúvezér pedig a járás többi faluját dézsmálta, akárcsak *Bődy Mátyás* és *Szilassy János* is. 1609-ben is azt jegyezték fel, hogy a dézsmát csak (Kis-)Szoboszlóról, Ebesről, Kötelesről és Hegyesről, illetve Újvárosról sikerült behajtani, mert a többi helyről részint a hajdúk miatt, részint pedig a tényleges pusztulás miatt ez nem sikerülhetett.[10]

Természetesen ez a jogtalan állapot hamarosan államközi tárgyalások témája lett az erdélyi fejedelemség és a magyar királyság között. Az ún. második *kassai egyezségben* kénytelenek voltak a következőket elismerni: „Az nádudvari járásbeli dézsma minthogy ő felségéé, a királyé és Magyarországé és nemrégen foglaltatott el: ő felségének és Magyarországnak okvetlenül megtérjen." Magát Nádudvart viszont a király átengedi a fejedelemnek.[11]

Időközben azonban *Nagy András* hajdúgenerális és *Báthory Gábor* erdélyi fejedelem között végzetesen megromlott a viszony, úgyannyira, hogy a fejedelem Bajom várát *Némethy Gergely* hajdúkapitánnyal ostromoltatta meg, aki a várat 1612-ben el is foglalta.[12] S valóban! Az 1612. évi dézsmajegyzékben már ott találjuk *Udvarit*, ahol Tóth Márton bíróságában tizennégy dézsmát adó jobbágyot írtak össze 23,5 köböl gabonával, 5,5 köböl árpával, illetve öt kereszténypénz fizetővel.[13]

Igaz ugyan, hogy a *nádudvari dézsma* ügye az elkövetkező években sem jutott teljesen nyugvópontra, de ez már része volt a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség között vitára okot adó Partium kérdésének, amely 1619-ben a nagykárolyi tárgyalásokkal ért véget.[14] E szerint a *Báthori Zsigmond* korabeli állapotok tekintendők érvényesnek, s ezért *Udvari*, Szerep, Kis- és Nagyrábé, Rétszentmiklós, Torda, Szovát és Köteles, illetve részben Ladány tizede az eddigi szokás szerint az egri püspököt, illetve a királyt illeti, jóllehet azok Bihar megyében vannak, amely pedig az erdélyi fejedelemség elismert része. Ennek fejében viszont az erdélyi fejedelemség is tett engedményeket.

Érthető az is, hogy a váradi püspökség elidegenedett jószágait számon tartotta. Így például 1635-ben megvizsgáltatta Kisrábénak, *Udvari*nak, Bárándnak, Püspökladánynak a jogi helyzetét, s megállapította, hogy az mindenkor a váradi püspökségé volt.[15] Mindez természetesen ak-

8 Nagy Andrásra lásd RÁCZ I. 1964—1965. A bajomi uradalom összetételére MÓDY Gy. 1973. 49—60.
9 MOLNÁR A. 1973. 83.
10 „Ex reliquis pagis in Instructione notatis nulla exigi potuit a nobis Decima partim propter Haydonum... partim vero propter desolationem Possessionum." MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (továbbiakban MOL.). Magyar Kamara Archívuma. Regesta Decimarum E. 159. 1609. év.
11 E. O. E. 1880. 184. Egyébként Nagy Andrást és Némethy Gergelyt kötelezték arra is, hogy a jászokat és a kunokat erőszakkal vissza ne tartsa.
12 KOMÁROMY A. 1910. 155.
13 MOL. Regesta decimarum. E. 154.
14 MOLNÁR A. 1985. 45.
15 LUKINICH I. 1918. 255—256.

kor még tényleges változást nem jelenthetett, de a török kiűzése után az ilyen és ehhez hasonló bizonyítékok fontos szerepet játszottak abban, hogy a püspökség általában, így a váradi püspökség is, helyreállíthassák középkori birtokállományukat.[16]

Várad *török kézre* kerülte (1660) lényegesen módosított *Udvari* állami hovatartozásán is, hiszen az itt lakók immár véglegesen a török birodalom területére estek. Ennek ellenére a három felé adózás megmaradt, csak az arányok módosultak. Az 1692-ben végzett kamarai összeírás szerint ugyanis a község a török uralom több mint harminc éve alatt a földesurának évente mintegy harminc-negyven forintot fizetett, a királyi részre a dézsmát mindig megadta, ezúttal a kállói vár fenntartására, s a török részre is fizetett Váradra évi hatvanegy magyar forintot és 40 dénárt.[17]

Az igazsághoz hozzátartozik persze, hogy a dézsmát ekkor csak *bevallás* alapján fizették, amelynek a legfontosabb oka az lehetett, hogy a decimátorok nem merészkedtek török területre, ahol életük is veszélyben lehetett. Így például 1669-ben a nádudvari járás dézsmaösszeírója, *Bihari Mátyás* megelégedett azzal, hogy az udvari bíró, Kis Pál bevallott dézsma fejében 30 köböl búzát és 30 köböl árpát.[18] Érdekes viszont, hogy ugyanebben az évben *Madar András* bíró nyolc bárántytartó gazda nevében — név szerint felsorolva őket — 49 dézsmabárányt vallott be.[19] Helyszíni ellenőrzés nyilván itt sem történt.

Ugyanez történt 1679-ben, amikor *Kóti Mihály* udvari bíró a nádudvari járás három decimátorának 35 köböl kétszerest és 35 köböl árpadézsmát vallott be.[20] A dézsmálás a többi sárréti faluban szintén csak bemondás alapján történt. Így jártak el 1681-ben is; ekkor *Kóti Gáspár* bíró vallott be 26 kassai köböl kétszerest és ugyanannyi árpadézsmát.[21]

Ez már a Thököly-felkelés időszaka, nemsokára megkezdődik a nagy háború, amely a török kiűzésével végződik. A háborús viszonyok a terméseredményeken is érződtek. 1685-ben például már csak 14 köböl búzát vallottak be és 13 köböl árpadézsmát. Ennél is *kisebb* terméseredményt mondhatott el magáról pl. Rábé, Szerep, Torda, valamivel nagyobbat Ladány és Szovát. Ebesről megjegyezték, hogy *„deserta"* (néptelen), Tetétlenről és Macsról pedig azt, hogy *„praedium"* (puszta).[22] 1689-ben már javulásról számolhatunk be, bár az is lehet, hogy a felmérés volt alaposabb. Ekkor 33 kassai köböl búzát és ugyanannyi árpát jegyeztek fel a

16 Ezzel a módszerrel élt például az egri káptalan a polgári hajdúk 1613-as birtokba iktatása alkalmából. Erre az ellentmondásra alapozva indíthatta meg azt a pert, amely a 18. század elejére visszajuttatta neki Polgárt. HBML. IV. A. 502. h. 1. F. 1. No. 7.

17 MEZŐSI K. 1943. 62—63. Decimas etiam his temporibus dabant pro parte Suae Majestatis Sacratissimae..." „decimas autem semper dabant pro parte Suae Majestatis Sacratissimae Kalloviam."

18 MOL. Regesta Decimarum. E. 154. 1669. év. Ennek jogi megoldása nyilván az volt, hogy a községek formálisan bérelték a dézsmaszedés jogát. Vö. ILA B. 1957. 85. és a 6. és 12. jegyzet.

19 MOL. Regesta Deciamrum E. 154. 1669.

20 Uo. 1679.

21 Uo. 1681. „Udvari. Judex Casparus Koty cum juratis sibi adjunctis..." Tehát esküdttársaival együtt.

22 Uo. 1685. év. A nádudvari járás összeírása 1683-ból valamilyen ok miatt hiányzik.

dézsmaszedők. A termésmennyiségből ítélve *Sárrétudvari* messze a legnépesebb volt ekkor a környéken, ha a földrajzilag más környezetben fekvő Újvárost nem számítjuk.[23] 1691-ben *Tóth János* bíró esküdteivel egyetemben 31 köböl búzát, 20 köböl árpát vallott be, 1692-ben pedig *Bucsay György* 15 köböl búzát és ugyanannyi árpát.[24] A terméseredmények csökkenésében közrejátszhatott az, hogy ekkor már Várad körül rendszeres ostromzár volt, amely 1692 nyarán eredményt is hozott. Várad harminckét esztendei török uralom alól felszabadult.[25]

Bihar vármegye *újjászervezése* 1688-ban kezdődött Szentjób visszafoglalásával.[26] A vármegye újonnan kinevezett főispánja, *Benkovics Ágoston* püspök az első perctől kezdve feladatának tekintette a váradi püspökség középkori javainak helyreállítását, s ehhez az uralkodótól, I. Lipóttól minden segítséget meg is kapott. Az 1552. évi összeírás alapján ugyanis minden birtokot visszakapott. Így tehát nem csodálkozhatunk azon, ha már a *következő évben,* 1693-ban a nádudvari járás dézsmajegyzékében azt olvashatjuk, hogy *Bajom, Kis- és Nagyrábé, Báránd, Szerep és Udvari* falvak, valamint *Rétszentmiklós* puszta a katonai közbeavatkozás miatt a *váradi püspökséghez tartoznak dézsmaadás tekintetében,* minthogy ezek a helyek régi idők óta Bihar megye részét képezik.[27] Ugyanezt a megállapítást megismételték az 1694-es dézsmajegyzékben is.[28] S ezzel — legalábbis a bíráskodás és adózás tekintetében — visszaállt az 1552-es állapot. Bihar vármegye pedig — némi huzavona után — elvált az ugyancsak Habsburg fennhatóság alá került erdélyi nagyfejedelemségtől, s a magyar királyság szerves része lett. Így természetesen Sárrétudvari is.

A paraszti közösség világa a XVI. és XVII. században

Sárrétudvari földrajzi meghatározottságára nyugodtan alkalmazhatjuk BÉL Mátyás XVIII. századi leírását.[29] E szerint népiesen azért nevezik *Sárréttye járásnak,* mert nemcsak a Berettyó árvizei miatt vizenyős, hanem a sűrű tavak és mocsarak miatt is. Ettől függetlenül termékeny mezői is vannak, s nagyállattartásra alkalmas legelői is. A régi vízivilág emlékét jól őrzik a PESTI Frigyes által begyűjtött régi sárréti helynevek:[30] Rucás-láp, Cseh-láp, Német-láp, Gazos-láp, Vesszős-láp, Esős-láp, Nádvágó-láp, Pali-láp, Kis Jankó-láp, Darus-láp, Hóra-láp, Alacskás-láp, Figés-láp, Nagy-láp, Kisderék-láp, Föld-láp, Nagy Halastó stb. Határát FÉNYES Elek 1839-ben megjelent munkájában nagy kiterjedésűnek mondja, s jelzi, hogy fekete földje bőven megad mindent.[31]

23 Uo. 1689. év. Ladány ekkor például csak hat köböl búzával és hat köböl árpával szerepel.
24 Uo. 1691. és 1692.
25 VANYI F. 1917.
26 BOROVSZKY S. é. n. 521.
27 MOL. Regesta Decimarum E. 154. 1693. „NB. Possessiones Bayom, Kis et Nagy Rábé, Torda, Szerep et Udvari cum Praedio Réth Szentmiklós decimant militari brachio mediante ideo Episcopus Varadiensis quod eadem loca in Comitatu Bihariensi haberent..."
28 Uo. Loca Bajom, Zerep, Nagyrábé, Udvari, Báránd, Torda a decima Comitatus Bihariens. sunt..."
29 BÉL M. 1978. 95.
30 MOLNÁRNÉ MAYER M. 1986. 232—233.
31 FÉNYES E. 1836—1840. 105. és Uő. 1847.

Az mindenesetre tény, hogy már a legkorábban rendelkezésünkre álló adatok jelentős gabonatermesztésről és állattenyésztésről adnak számot. Az 1552-ben készített portális összeírás adatai szerint Bihar megye faluhelyei között közepes nagyságrendűnek számított. Lélekszáma BALOGH István számításai szerint 1556-ban 350 fő lehetett, míg a környéken *Bajomé* pl. 245, *Szerepé* 200, *Püspökladányé* viszont 810.[32]

Földbirtokosa — mint fentebb már láthattuk — a váradi püspökség, amelynek birtokjogát érdekes módon nem is annyira a reformáció, mint a dézsmaszedés ugyancsak jelzett ellentmondásossága kezdte ki. A dézsmaszedés jogát ugyanis eleinte maga az egyház adta bérbe magánosoknak, illetve a kamarának. Így például *Udvari* és a környező falvak dézsmáját *Varkocs Tamás* bihari főispán vette bérbe, akire az udvar a püspökség jövedelmeinek a kezelését is rábízta.[33] Amikor azonban Udvari és a környék dézsmáját mások kezdték árendálni, Varkocs ezt *megakadályozta,* mintegy magáénak tekintvén azt. *Forgách Simon* egri várkapitánynak támadt az a gondolata, hogy a váradi püspökség birtokai közül *Udvarit, Bárándot, Püspökladányt* a dézsmaszedés végett csatolják az egri várhoz, mert ezek tizedét erővel Váradra viszik.[34] Amint láthattuk, a fenti falvak dézsmája 1565 óta valóban az egri püspököt illette. Ettől függetlenül a váradi püspökség tulajdonjogát ez sem vonta kétségbe, s a tizenötéves háború pusztításainak, a vagyon- és jogbiztonság általános meggyengülésének kellett bekövetkezni ahhoz, hogy a falu — *Udvari* — magánosok kezébe kerüljön. Erre, mint láthattuk, 1608-ban érkezett el az idő, amikor Nagy András hajdúgenerális azt magáénak tulajdonította, s a bajomi uradalom részeként tekintette. Nagy András kegyvesztése, illetve meggyilkolása után a falu *Báthory Gábor* adományából 1613-ban *Kamuthy Balázs* kezére került. Az adományozásról eredeti okirat nem áll ugyan rendelkezésünkre, de a Kamuthyak földesuraságát emlegeti az 1692-es összeírás szöveges, latin nyelvű része,[35] s nagyon határozottan említi a Pesty Frigyes által összegyűjtetett helynévanyag, amely a templom megnagyobbításakor talált évszámra és névre (Kamuthy Balázs — 1613) hivatkozik.[36] Egyébként *valóban* történelmi személy volt. 1602-ben *Báthori Zsigmond* híve, 1603-ban *Székely Mózes* mellett harcol, majd *Bocskai* részére Szamosújvárt beveszi. 1612 és 1629 között Doboka megye főispánja, *Bethlen Gábor* alatt államtanácsnok.[37] A hagyományt tehát jogosan fogadhatjuk el történetileg hitelesnek. Kevésbé állja meg a helyét az 1692-es összeírásnak az a része, amely szerint *Kamuthy László* és *Kamuthy Farkas* részt vett II. Rákóczy György lengyelországi hadjáratában, s mindketten odavesztek volna.[38] Bár a családfán mindkét keresztnévvel szerepel egy-egy Kamuthy, de az egyik még Bethlen Gábor alatt

32 BALOGH I. 1960. 151.
33 BOROVSZKY S. é. n. 494. Ez 1552 elején történt.
34 MOLNÁR A. 1979. 141.
35 MEZŐSI K. 1943. 63. „Hujus pagi primaevi domini terrestres fuerant nobiles Transilvaniae Ladislaus Kamoty et Wolffgangus Kamoty ..."
36 MOLNÁRNÉ MAYER M. 1986. „Annyi azonban bizonyos, az egyház jegyzőkönyvében lévő későbbi feliratból, hogy 1613-ban e helység Udvari név alatt Kamuti Balázs birtoka."
37 NAGY I. VI. 1860. 60—61.
38 MEZŐSI K. 1943. 63. „Ladislaus Kamoty et Wolfgangus Kamoty, qui in expeditione polonica cum Georgio Rakoczy in Polonia periverunt."

meghalt, a másik pedig 1665-ben. Bennük haltak ki a Kamuthyak.[39] Az összeírás szerint Udvarit ezután előbb *Ebeny István*, majd *Béldy Pál*, végül pedig *Wesselényi Pál* örökölte. Mindhárom történelmi személy volt. Ebeny Istvánról konkrétan tudjuk, hogy az II. Rákóczy Györgytől valóban kapott *Sólyomkőn* (Bihar m.) egy nemesi udvarházat, majd pedig *Kovácsiban, Újfaluban*, Szótelkén részbirtokot. Udvari birtoklása így tehát szinte bizonyosan hitelesnek tekinthető.[40] Egyébként 1661-ben Kemény János alvezére volt, 1666-ban pedig Kolozsvár várkapitánya. *Béldy Pál* csak az a politikus lehet, aki Háromszék király bírája, belső-szolnoki főispán volt, de aki Apafi fejedelem elleni összeesküvésbe keveredett, s Törökországba menekült, s ott is halt meg.[41] Wesselényi Pál pedig az a Lónyai Annától született Thököly-párti politikus lehetett, akinek a neje Béldi Zsuzsanna volt, s aki 1654—1694 között élt.[42] A birtokot így tehát női ágon — a felesége révén — szerezte. Az 1692-es összeírás Udvarihoz való tulajdonjogát nem is vonta kétségbe, mint ahogyan nem tartotta számon a váradi püspökség egykori itteni birtoklását sem.[43]

A község lakosságának *református hitre térése nem állt* összefüggésben a birtokos személyében bekövetkezett változással, hanem része volt annak az általános folyamatnak, amelynek során Erdély magyar lakosságának jelentős része és a Partium a kálvini hitet felvette. Debrecen és személy szerint Meliusz hatásán túlmenően Várad szerepét kell itt kiemelnünk, mindenekelőtt a fent már említett, erős kálvinista *Varkocs Tamás* váradi kapitányét. A térség hitéletének alakulásában rendkívül fontos szerepet játszott az ún. váradi disputa (1569. okt.), amely a reformáció kálvini irányzatának a győzelmét jelentette.[44]

Udvari reformációjára konkrétan a következő adatok állanak rendelkezésünkre. Amíg *1554-ben* a nádudvari járás területén az egyik decimátor maga a nádudvari plébános — Kanizsai János — volt, s a következő évben is egy András nevű nádudvari plébános és alesperes igazolja a dézsmával járó quarta átvételét, addig *1576-ban* az udvari református lelkész így igazolta a dézsmásoknak a neki járó rész átvételét: „Én ky volnék Udvari Predicator Balas pap adom kezy Írasomat, hogy ez tiztelendő két Személ, tudnya illik Jacab és Boros Gáspár Egri dezmasok ennekem quarta Buzát ky engemet illete ighazan tiztan megh attak Buzabol niolcz Kalangiat . . .”[45] Azaz igazolta a lelkésznek hivatalból járó dézsmarész átvételét. A törvényes rendelkezések ugyanis előírták, hogy a tizedből a reformált egyház papjainak is ugyanúgy kell kapniuk, mint korábban a római katolikus egyház plébánosainak. Az ilyen és ehhez hasonló feljegyzések különösen a kisebb települések reformációjához tartalmaznak becses adatokat. A tágabb környékről példaként említhetem például Rakamazt, ahol a dézsmajegyzék 1598-ból „minister ecclesie”-ről tudósít, amely egyértelműen református lelkipásztort jelent.[46]

39 Vö. NAGY I. 1860. 60—61.
40 MEZŐSI K. 1943. 63. és NAGY I. 1858. 6.
41 NAGY I. 1857. 280.
42 NAGY I. 1865. 162.
43 MEZŐSI K. 1943. „Huic successit Paulus Beldy, hujus familiam duxit Paulus Weseleny et hic per foeminem sexum, et nunc jure hereditario possidet.”
44 Vö. BOROVSZKY S. é. n. 532—533.
45 MOLNÁR A. 1973.
46 MOL. Regesta decimarum E. 154. 1579-ben egyébként a Szabolcs megyei Pap községből Bezdédi Menyhértet említik, mint „minister Verbi Dei”-t, azaz mint református prédikátort.

Mint már több ízben is utaltunk rá, Udvari jelentősebb volt, mint sok környékbeli kisebb sárréti település. Ez is magyarázza, hogy az *udvari lelkész* látta el a XVI. és XVII. század fordulóján *Báránd és Szerep* híveinek a lelki gondozását is. 1597-ből a nevét is tudjuk, Vári Péternek hívták (Petrus Vary minister ecclesiae Utvari et filiali Barand, et filiali Szerep).[47]

Udvariban templomnak tehát nyilván kellett lenni, s ezért az 1613-as templomépítésre vonatkozó adatot úgy értelmezhetjük, hogy az vagy bővítést jelent, vagy pedig a korábbi egy esetleges katasztrófakor megsemmisült. A térség templomainak jelentős része mindenesetre kevésbé időtálló anyagból készült,[48] sőt Sárrétudvari esetében is tudjuk, hogy még 1763-ban is a kőtemplom mellett fából épült torony állott.[49] 1767-ben került sor újabb templombővítésre, s ekkor — 1769-ben — új tornyot is emeltek.[50]

Ahol református egyház van, ott *rendszerint* valamilyen iskola is működött, mint ahogyan a hívek kötelessége volt a lelkészről, illetve az iskolamesterről illendően gondoskodni. Udvarira vonatkozóan XVII. századi adatunk ezzel kapcsolatban kevés van, az is jobbára a század végéről. 1683-ban például panaszt hallunk az udvariakra, hogy lelkészüknek nem adnak tisztességes útiköltséget, amikor gyűlésre megy. 1687-ben pedig arra kötelezték a falu lakóit, hogy a lelkésznek parókiát építsenek és rektort is vigyenek.[51] Ez utóbbi arra utal, hogy *Udvarit a debreceni református kollégium partikulái között tartották számon,* s iskoláját megkülönböztették a közönséges falusi iskoláktól. A következő évben újra megismételték azt az igényt, hogy a falu parókiát építsen. Előfordult az is, hogy a lelkész fizetésével adósak maradtak (1690).

A község szervezeti életére vonatkozóan a XVI. és XVII. században csak közvetett adatokkal rendelkezünk. A falu élén nyilván már a középkor óta *bíró* (iudex) állott, akinek a választását a földesúr hagyhatta jóvá. Adatainkból az is kitűnik, hogy személyük évente változott, valószínűen Szent György napkor (ápr. 24.). A XVII. századból rendelkezésünkre álló adatokból egyértelműen kiderül, hogy tevékenységét *esküdttársaival* együtt végezte. Ez azonban már korábban is így lehetett.

47 MOLNÁR A. 1985. a. 69.

48 A kőrösszakáli református templomot 1809-ben a következőképpen írták le: „Vagyon egy Fából, sárból épült Templomunk, teteje náddal kötött. Napkelet felől való végiben ugyan fából tsinált Torony . . .” A kerítése sövénykerítés volt. NYAKAS M. 1976. 117.

49 BALOGH I. 1980.

50 BARCSA J. 1908. II. k. 211.

51 TtREL. II. 28. Bakóczi János adattári gyűjteménye.

Az alábbiakban néhány keresztmetszetben megadjuk Sárrétudvari bíróinak névsorát, amelyet a dézsmajegyzékekből állítottunk össze.[52]

NÉV	ÉV	FORRÁS
Zagyva Péter (Petrus Zagyva)	1579	Bárándézsma
Nagy Bálint (Valentin Nagy)	1580	Gabonadézsma
Kis Bálint (Valentin Kis)	1582	Gabonadézsma
Kiss Pál Bálint (Valentin Kiss Pall)	1598	Gabonadézsma
Zagyvás András (Andreas Sagiuas)	1599	Gabonadézsma
Tóth Márton (Martinus Thot)	1612	Gabonadézsma
Kis László (Ladislaus Kis)	1634	Gabonadézsma
Nagy Benedek (Benedictus Nagy)	1635	Gabonadézsma
Nagy István (Stephanus Nagy)	1636	Gabonadézsma
Buday Mihály (Michael Buday)	1637	Bárándézsma
Kis Pál (Paulus Kis)	1669	Gabonadézsma
Madar András (Andreas Madar)	1669	Gabonadézsma
Kóti Mihály (Michael Kóti) esküdttársaival egyetemben	1679	Gabonadézsma
Filep Péter (Petrus Filep)	1680	Gabonadézsma
Kóti Gáspár (Casparus Koty)	1681	Gabonadézsma
Filep Péter (Petrus Filep)	1687	Gabonadézsma
Tóth János (Joannes Toth) esküdttársaival egyetemben	1691	Gabonadézsma
Bucsay György (Georgius Bucsay) esküdttársaival egyetemben	1692	Bárándézsma

A történeti irodalom régi megállapítása, hogy a Nagy- és a Kissárrét mocsaraiban vagy annak szélén meghúzódó jobbágyfalvak lakossága jobban átvészelte a XVI. és XVII. század nehéz, vészterhes időszakait, mint a nyílt térségen elterülő településeké. Ezt Sárrétudvari példája is bizonyítani látszik. Nem tudunk ugyanis olyan időszakról, amikor a falu tartósan vagy akárcsak átmenetileg is elnéptelenedett volna, s ha a neve egy-két összeírásból hiányzik is, ez önmagában még nem utal néptelen voltára.[53]

A tizenötéves háború egyik legnehezebb időszakában — 1600 táján — amikor a környéken pl. 1599-ben Báránd is pusztán állott, Udvari lakott hely volt. Olyannyira, hogy 1600-ban Udvariban állott a környék dézsmaasztagja, amelyért az udvari főbíró, Zagyva Bernát felelt.[54]

Előfordult természetesen máskor is, hogy a környék dézsmaasztagja Udvariban volt, de lehetett az Bajomban vagy Rábén is.

52 A kimutatást a MOL. vonatkozó helyei alapján állítottam össze.

53 Egyes helytörténeti munkák hajlamosak komolyan venni a forrásokban feltűnő deserta stb. megjelöléseket, s ebből — más források tanulmányozása nélkül — a falu általános pusztulására következtetni. A források szakszerű, s több keresztmetszetben történő átvizsgálása azonban ezt rendszerint megcáfolja vagy módosítja.

54 MOLNÁR A. 1985. a. 56.

A község a *felszabadító háborúk* időszakát is *lakottan* vészelte át, noha az, s ezt megelőzően a *Thököly-szabadságharc* időszaka is, sok megpróbáltatást rejtegetett. Tudjuk például, hogy Thököly hadainak ellátására Udvarinak 1685-ben adni kellett tizenöt forintot, hét köböl búzát és egy vágó szénát.[55] Nyilvánvalóan nagy megpróbáltatásokat jelenthetett Várad hosszan elhúzódó ostroma is 1691/92-ben, illetve már azt megelőzően a bihari kisebb várak visszafoglalása. S ezzel a hadműveletek még nem értek véget, hiszen a környéken Gyula még török kézen volt, s 1693-ban Sárréten nagy tatár beütés is pusztított.[56] Ettől függetlenül 1692-ben a Sárrét egyik legjelentősebb településeként írják össze Udvarit.

A fentiekből következik, hogy a lakosság kontinuitását nagy valószínűséggel feltételezhetjük a rendelkezésünkre álló adóösszeírások alapján, még akkor is, ha tekintetbe vesszük az egyébként jogos ellenvetéseket.

Az alábbiakban tekintsük át a falu lélekszámának alakulását az összeírtak tükrében.[57]

Év	*Összeírtak száma a gabonadézsma, bárándydézsma és a keresztyénpénzt fizetők alapján*	*Feltehető lélekszám*
1556	70 (teljes jegyzék)	350
1577	45 (teljes jegyzék	225
1580	58 (bárándydézsma hiányzik)	290
1583	48 (teljes jegyzék)	240
1594	55 (teljes jegyzék)	275
1598	72 (bárándydézsma nélkül)	360
1599	44 (teljes jegyzék)	220
1600	28 (teljes jegyzék)	140
1605	44 (teljes jegyzék)	220
1612	19 (bárándydézsma nélkül)	95
1634	44 (teljes)	220
1635	44 (teljes)	220

A feltehető lélekszám megállapítására az ötös szorzót alkalmaztuk, amely önmagában is komoly bizonytalanságot rejt. Sajnos nem álltak mindig rendelkezésünkre azonos évekből gabona- és bárány-dézsmajegyzékek, amelyeknek megléte esetén az adózó népesség létszáma nyilvánvalóan tovább növekedett volna. Végül számításba kell vennünk, hogy a jegyzékekből különböző megfontolások alapján mindig is maradtak ki emberek. Ennek ellenére összeállításunk jól mutatja azt a lassan érvényesülő tendenciát, amely a népesség stagnálását, sőt csökkenését jelzi, hiszen az induló 1556-os évet a falu lélekszáma csupán egyetlen esetben, 1598-ban lépi túl.

55 Török-magyarkori Okmánytár. IX. Vay Ádám Thököly Imrének. 1685. jún. 23.

56 BOROVSZKY S. é. n. 522. Idéz Zsáka levéltárában megmaradt verses krónikából: „Mert által költözvé Újfalu határán / hol e tájon / Minden helyek pusztán / Maradának miattok . . ."

57 A táblázatot MOLNÁR A. 1979. és a MOL. Reg. Dec. vonatkozó helyei alapján állítottam össze.

A XVII. század második feléből sajnos részletes jegyzékek nem állanak rendelkezésünkre, ennek ellenére az 1692-es összeírásban jelzett tizenhat főt alacsonynak kell tartanunk. Erre intenek bennünket azok az újabb forráskritikai szempontok, amelyek ezzel az összeírással kapcsolatban felmerültek.[58]

Az alábbiakban a dézsmajegyzékek alapján megpróbálunk válaszolni arra a kérdésre, mennyiben mutatható ki a lakosság tényleges folytonossága a XVI. század végétől a XVII. század végéig. Néhány keresztmetszetet vettünk fel csupán, s eljárásunk buktatóival is tisztában vagyunk. Ennek ellenére az eredmény nem tanulság nélküli.[59]

			ÉV			
1580	1598	1599	1612	1634	1635	1692
Zagyva	+	+	+	+	+	+
Magory	+	+	—	—	—	+
Zagyvás	+	+	—	+	—	—
Bárándi	+	+	+	—	+	—
Bucsai	+	+	—	+	—	+
Vajda	+	—	—	—	—	—
—	—	Kóti	+	+	+	+
—	—	—	—	Bodó	—	+
—	—	—	—	Madar	—	—
—	—	—	—	Tar	+	—
—	—	Vas	—	+	+	+
—	—	Botos	—	—	+	—
—	—	—	—	Halmi	+	—
—	—	Teőke	+	—	—	—
—	Turi	+	—	—	—	—
—	—	—	—	—	Fülöp	+

A fentiekből kiderül, hogy a több mint egy évszázad viharait bizonyíthatóan több család is átvészelte. Így mindenekelőtt említenünk kell a Zagyva (Zagyvás) famíliát, a Bucsaiakat, de nyugodtan ide sorolhatjuk a Magoriakat is, akárcsak a Bárándi családot. Részletezőbb demográfiai elemzés a kontinuitást nyilván nagyobb mértékben is kimutathatná. Meg kell itt említenünk, hogy egy-egy családnév alatt gyakran több családot fogtunk össze, amelyek valamilyen módon mégis rokonoknak tekinthetők. Különösen szerteágazó volt a Zagyva, a Bucsai, a Kóti família.

A falu gazdálkodásáról a tizedjegyzékek alapján csak a szántóföldi művelésre és a juhtenyésztésre tudunk következtetni, noha XVIII. és XIX. századi adataink azt bizonyítják, hogy már ekkor is jelentős lehetett a nagyállattartás (ló, szarvasmarha stb.). A határhasználat rendjére vonatkozóan különösebbet nem tudunk mondani, annyi azonban nyilvánvaló, hogy 1552-ben már kialakult telekrendszerrel számolhatunk. A dézsmajegyzékekből tudjuk, hogy őszi búzát (fruges) és tavasz árpát (hordeum, vernalis) termeltek, zabot ennél lényegesen kisebb mennyiségben.

58 DÁVID Z. 1982. 117—127.

59 A kimutatást a MOL. Reg. Dec. vonatkozó helyei alapján és MEZŐSI K. 1943. felhasználásával állítottam össze.

Ez a XVII. században megengedi a kétnyomásos gazdálkodás feltételezését. Azt viszont már pontosan tudjuk, hogy 1728-ban a falu határában kétnyomásos gazdálkodás dívott,[60] s ezt a határhasználati rendet talán korábbi időkre is visszavetíthetjük.[61] Azt azonban szinte bizonyosan mondhatjuk, hogy a XVI. században — a magyar Alföld parasztjaihoz hasonlóan — a vetőmag alá csak egyszer szántottak. Ezt a környékbeli falvak gyakorlata is alátámasztja, illetve olyan XVIII. századvégi adatok, amely szerint csak a református lelkész földje alá kellett kétszer szántani, a rektornak meg kellett elégednie az egyszeri szántással.[62]

A betakarítás módjára nézve a XVI. század második felében kezdett elterjedni a kaszás aratás, a középkorban általános sarlós aratással szemben. Ennek több oka volt. A jól kelt és szépen fejlődött gabonát továbbra is szívesebben vágták sarlóval, míg ellenkező esetben kaszával[63]

A beszedett dézsma 1566-ban 102 1/2 kepe volt, amelynek alapján az összes termés 1155 1/2 kepére tehető.[64] Ez a szám 1580-ban 55 1/ kepe, illetve 29 kepe árpa volt.[65]

Lényegesebb ezeknél a számoknál az elért terméseredmény, amelyet a Sárrét falvaira vonatkoztatva Molnár Ambrus számításai alapján adunk közre.[66]

A gabonatermelés cséplési eredményei 1589-ben

Helység	*Búzatermés* kalangya	kéve	boglya	Árpa boglya	Szembúza köb.	termés árpa köb.	kalangyánkénti köble	Árpa boglyánkénti köble
Báránd	100	0,5	36	37,5	75	21	0,6	0,65
Ladány	69,5	0,5	111	62	153	72,5	1,34	1,17
Udvari	71,5	10	37	37	93,5	32	1,08	0,8
Szerep	6,5	8,5	5,5	2	12	2	1,33	1,00
Bajom	30,5	10	10,5	17	39	15	1,11	0,88
Kisrábé	46	7	—	8,5	62	9	1,35	1,06
Rétszentmiklós	28	3,5	12	11,5	24	9	0,72	0,77
Torda	23,5	9	19,5	13	29	8	0,91	0,61

A Sárrét falvai közt ekkor tehát Udvari termése *közepes* nagyságrendűnek volt mondható, s ugyanezt állapíthatjuk meg a terméseredményekről is.

60 HBML. IV. A. 4. b. 20. A sárréti járás 1728 áprilisában végzett összeírása alkalmából az összeírók megjegyzik: Udvarinál az a szokás, hogy a határt „ad duas calcaturas subdivisas".
61 OROSZ I. szerint a szabályozott talajváltó és a kétnyomásos rendszer között nincs olyan nagy különbség, mint azt első pillanatban gondolnánk. Vö. DANKÓ I. 1974. 60.
62 HBML. V. 668. a. 1. Protocollum possessionis Sárrétudvari. 1760—1847. 3. p.
63 A kaszás és a sarlós aratás módjára lásd MOLNÁR A. 1979. 132—133.
64 BALOGH I. 1960. 158.
65 MOL. Reg. dec. 1580. Az adat csak a beszedett dézsma mennyiségére vonatkozik.
66 MOLNÁR A. 1985. 58.

A XVII. század második felének terméseredményeit a dézsmaszedők kassai köbölben adták meg. E szerint Udvari dézsmája a következőképpen alakult.[67]

Év	Gabona (köböl)	Árpa (köböl)
1669	30	30
1679	35	35
1681	26	26
1685	14	13
1687	15	15
1691	31	20
1692	15	15

A fenti számsorok a termelés szakadatlan hanyatlása mellett azt is jelzik, hogy a korábban kisebb szerepet betöltő árpa termelése a gabona mellett kiegyenlítődött.

A termelés folyamatos hanyatlását mutatják a bárányдézsma adatai is, noha a juhtartás a községben nem volt meghatározó jelentőségű.[68]

Év	Bárányszám
1556	1458
1579	749
1669	347
1687	99
1689	222
1691	209

Különösen látványosan hanyatlott a juhok száma a felszabadító háborúk idején, amely a hadak járásával magyarázható.

Valamivel teljesebb, de korántsem teljesen hiteles képet ad Udvari helyzetéről az 1692-es összeírás.[69] E szerint a Várad felszabadítását megért 15 lakosnak volt huszonegy lova, tizennégy ökre, huszonnégy tehene, huszonhat üszőborja, százötvennyolc juha, negyvenhat disznója, valamint harminckilenc és fél köblös őszi vetése. A községnek volt még két szárazmalma, s birtokukban volt a mészárszék és a korcsma is.

Ez volt a másfél százados török uralom mérlege. Nem túl biztató helyzetből indulhatott tehát a falu, de mégsem volt reménytelen állapotban. Talán így értékelhetjük az 1692-es összeírásnak azt az adatát, amely szerint a szomszédos Szerep — amely ekkor már nyolc éve puszta volt — négy lakosa átmenetileg itt húzta meg magát.[70]

67 A kimutatás a MOL. Reg. dec. megfelelő évei alapján készült.
68 A kimutatás forrása BALOGH I. 1960. és a MOL. Reg. dec. megfelelő évei alapján készült.
69 MEZŐSI K. 1943. 62.
70 MEZŐSI K. 1943. 63. „Conscriptio inquilinorum in hoc pago Udvary degentes ex pago Serép ab 8 annis jam deserto."

Sárrétudvari a feudalizmus kései századaiban

Népességi viszonyok

Bihar vármegye újjászervezése és a váradi püspökség birtokállományának rekonstruálása alapvetően megszabta a Nagysárrét melletti kis jobbágyfalu életét is. Mind a vármegye újjászervezésében, mind a püspökség helyreállításában nagy szerepet játszott az a Benkovics Ágoston püspök, aki egyben Bihar vármegye főispánja is volt. Az újjászervezés *fő térsége* pedig — Várad visszafoglalásáig — elsősorban az *Érmellék és a Sárrét* volt. Ezt bizonyítják az 1692 előtt tartott vármegyei közgyűlések színhelyei.[71]

Bár kétségtelen, hogy Sárrétudvari népére a Rákóczi-szabadságharc alatt még súlyos megpróbáltatások vártak, nem utolsósorban azért, mert Bihar vármegye területén Várad császári kézen maradt a szabadságharc egész időszaka alatt, s azt a kuruc seregek ostromzár alatt tartották. Mindez a föld népétől a szokottnál is nagyobb anyagi terheket követelt.[72]

A falu népének és anyagi erejének a regenerálódása a XVIII. század békésebb viszonyai között azonban *meglepően gyorsan* következett be.

Először tekintsük át a különböző összeírások azon adatait, amelyek az adózó népességre vonatkoznak. Ezek ugyan nem népességszámlálások, de bizonyos módszerekkel következtetni lehet belőlük a tényleges népességre is.[73]

Év	Összeírtak száma	
1713	50	(Csak a gazdaságok száma)
1715	53	
1720	82	
1723	132	
1726	139	
1728	100	
1730	154	
1735	150	
1743	120	
1767	185	
1770	436	(!)
1772	196	
1828	780	(Adózó lakosok 18-tól 60. évig)

A demográfusok a tényleges lakónépesség megállapítására ebben az esetben különféle szorzószámokat szoktak alkalmazni. Megbízható mód-

71 1688. aug. 30-tól 1692. dec. 6-ig, tehát Várad visszafoglalásáig 54 alkalommal tartottak nemesi közgyűlést (generalis congregatio). Ebből 12 alkalommal Szentjóbon, 14 alkalommal Diószegen, Debrecenben 7-szer, Bagamérban 5-ször, Derecskén 5-ször, Konyáron 3-szor, Bagoson, Nagylétán, Sárándon, Mikepércsen, Hencidán egy-egy alkalommal. HBML. IV. A. 1. a. 1. Bihar vm. prot. Tom. 1. 1688—1711. alapján.

72 BOROVSZKY S. é. n. 522—529.

73 HBML. IV. A. 4. b. 2., 12., 17., 19., 25., 36., 49., 81. kötetei alapján. Felhasználva még az úrbérrendezés anyaga és a MOL. N. 26. Conscriptio regnocolaris. 1828.

szer azonban nincs, ezért (is) ettől eltekintünk. Két mozzanatra azonban felhívnám a figyelmet. Az 1730 és 1743 között jelentkező népességcsökkenést jól magyarázhatjuk az egész országban, de különösen Bihar megyében 1739/40-ben pusztító pestisjárvánnyal. DÁVID Zoltán számításai szerint a Bihar megyében pusztító pestisjárvány következtében Udvariban 1738 és 1743 között 312 személy halt meg, 166 férfi és 146 nő.[74]

Az 1770 és az 1772 között tapasztalt kiugróan nagy különbség pedig azzal magyarázható, hogy 1770-ben az előzetes úrbéri felmérés alkalmával felvették az egy jobbágytelken lévő összes családot, míg 1772-ben az urbáriumban már csak a kiosztott jobbágytelkeket, illetve a zselléreket rögzítették.[75]

Egyébként a község lélekszámára vonatkozóan nemsokára teljesen hiteles adat áll rendelkezésünkre, s ez a II. József korabeli első magyarországi népszámlálás.[76]

Házak száma	Családok	Jogi népesség	Férfiak nőtlen	Férfiak nős	Nők
313	271	1686	313	570	803

Az összeírás idején 35 főt távollévőként jegyeztek be, így az akkori tényleges lakónépesség 1657 fő volt.

FÉNYES Elek 1839-ben megjelent munkájában Sárrétudvari lakosságát 2643 főre tette, míg az 1851-ben megjelent művében 3150 főre.[77] Tekintettel arra, hogy nagyarányú külső bevándorlás ebben az időszakban nem volt, a népszaporulat igen nagy volt.

Határ, határhasználat, gazdasági élet, társadalmi rétegződés

A határ nagyságára vonatkozóan forrásaink ellentmondó adatokat közölnek. FÉNYES Elek szerint az 6488 hold,[78] míg OSVÁTH Pál a dualizmus időszakára vonatkoztatva 13 760 holdra becsüli, amelyből az úrbérrendezés után a lakosság kezén 10 717 hold maradt.[79] Az utóbbit fogadhatjuk el helyesnek, s a kettő közti *különbséget az urbáriumban rögzített,* s a *ténylegesen használt* terület közötti különbség (remanencia) számlájára írhatjuk.

A földből élő közösség számára a határ épségének megóvása mindig nagyon fontos volt, s ezért Udvari jobbágynépe is különös gonddal vigyázott arra, területe valahogyan meg ne rövidüljön.[80] A község egyébként *Bárándal, Bajommal, Szereppel, Füzesgyarmattal és Püspökladánynyal* volt határos.[81] Időről időre ezért megújították a határokat! Egy-egy

74 HBML. IV. A. 4. a. 2—4. Conscriptio mortuorum ex peste. 1738—1740. Demográfiai feldolgozása DÁVID Z. 1971. 183.
75 HBML. IV. A. 1. d. 26. és MOL. Helytartótanács levéltára. Előzetes úrbéri felmérés.
76 DANYI D.—DÁVID Z. 1960.
77 FÉNYES E. 1847. 105. és FÉNYES E. 1851. IV. k. 228.
78 FÉNYES E. 1851.
79 OSVÁTH P. 1875. II. k.
80 E probléma országos feldolgozása TAKÁCS L. 1987.
81 OSVÁTH P. 1875.

ilyen határmegújítás *ünnepélyes külsőségek* között ment végbe. Így például 1807. november 27-én a Bajom és az Udvari között húzódó határt újították meg, amely a bajomi, az udvari és füzesgyarmati hármas határnál kezdődött, s onnan minden ötven ölnyire egy-egy határdombot emeltek „a gyep felé az irtásig", illetve a határt jelző két fűzfáig. Az eseményen jelen volt a *bajomi bíró* esküdttársaival, úgyszintén az *udvari bíró, Szekrényesi Mihály esküdtjeivel.*[82] 1812-ben az *udvari és a füzesgyarmati* határt újították meg. Szintén a hármas határnál kezdődött a nevezetes esemény, ahonnét a Zsombok-lápra mentek, majd a Nagy-nádhoz, illetve a Rekettye bokorhoz, innét tovább indultak a Répás laposra, majd a Vesszős laposra, majd pedig a Macskás-laposon felül Gyarmat felé a nagy, egyenes aljú lápra, onnan pedig a Kis- és Nagy-Halas közt a Berettyó folyásának. Az eseményen tanúként jelen volt a váradi püspök ispánja Bárándról, Lukács Mihály református pap Udvariból, az érdekelt bírák esküdtjeikkel és ugyancsak tanúként két püspökladányi ember.[83]

A község elöljárósága természetesen nemcsak a határ sérthetetlenségére, hanem általános állapotára is vigyázott. Így például 1816-ban Fráter György sárréti főszolgabíróhoz írt levelükben tiltakoztak az ellen, hogy a Mezőtúron lévő vízimalom a Berettyó és Kálló vizének folyását annyira elrekesztette, hogy mind a kisrábéi pusztán, mind pedig a tulajdonképpeni udvari határban az úrbéri és az árendás szántók elvizesedtek, s ezért a több ezer forint kár érte őket.[84] A kommunitás engedelme nélkül idegen jószágok sem legelhettek az Udvari határban. 1784-ben például azért engedték meg bizonyos szerepi gazdáknak a főszolgabíró utasítására a legelést, mert a szerepi határban az árvíz miatt lehetetlen volt azokat tartani.[85] 1785-ben pedig Kelemen János szerepi gazdának herélt kocáit engedték a „Körtvélyesen túl" a saját határukba azzal az indoklással, hogy a seb itt gyógyulhat meg.[86] 1769-ben azért büntettek meg nyolc helybeli gazdát, mert azok a helység halászó vizeit — amelyet a püspökséggel közösen használtak, s már harmadába másoknak bérbe adták — engedelem nélkül meghalászták.[87] 1801-ben pedig azért büntették meg Madar Sebestyént, mert „a Közönséges jó vizet tartó Ivó Kutaknak a fa káváját bé hányta", s abban döglött, nyűves libát dobált.[88]

A falu lakói az úrbéri kilenc kérdőpontra adott feleletükben (1769) arra panaszkodnak, hogy a határukat az árvizek gyakorta rongálják, erdejük nincs, nádjuk annál több, ebből pénzért is adnak el. A kaszálókat viszont általában keveselték, s ezért a szomszédos kisrábéi pusztán és más helyeken bérelnek. Sarjút sem kaszálhatnak, mert nincsen olyan hely, amelyet e célra tilalomban tarthatnának.

82 HBML. V. 668. a. 1. 1801. nov. 27.
83 Uo. 1812. febr. 12.
84 Uo. 1816. jan. 16. Kérik, hogy ez ellen tiltakozzon a vármegyénél.
85 Uo. 6. p.
86 Uo. 1785. ápr. 22. Harminckilenc jószágról volt szó.
87. Uo. 1769. febr. 23. Egy-egy forint büntetésre ítélték őket, s a fogott hal árának megtérítésére. A nyolc ember valószínűen egy helybeli halászbokor lehetett, akiket a bérbeadás érdekeikben sértett.
88 Uo. 1801. márc. 12. Ezt a tettet egyébként olyan súlyosnak ítélték, hogy az ügyet átadták a „Tekintetes Officiolatusnak", azaz az úriszéknek.

A határhasználat rendjére vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy amíg a XVII. századra vonatkozóan szabályozott talajváltó gazdálkodást tételezhetünk fel, addig 1728-ban — erre már történt utalás — már egészen biztosan kétnyomásossá alakult át. Az úrbéri kilenc kérdőpontra adott felelet szerint ez volt a helyzet 1769-ben is.[89] 1828-ban azonban már három nyomás van.[90] A határhasználat rendjének ez a fejlődése összefüggésben áll a jobb talajelőkészítéssel is. Amíg a XVII. században az egyszeri szántás volt szokásban, addig 1769-ben már kétszeri szántásról hallunk.[91] Korán megjelennek Sárrétudvariban a nyomásban a kender- és tengeriföldek, de más növényi kultúrák is.[92]

Adataink a XVIII. század folyamán egyértelműen a szántóföldi művelés fokozatos előtérbe kerüléséről tanúskodnak. Amíg 1713-ban 184 köblös őszi vetésről, 249 köblös árpavetésről és tíz köblös tengerivetésről tesznek említést, addig 1726-ban búzából 519 köblös, árpából pedig 494 köblös a vetésterület. 1743-ban 644 köblös a búzavetés, 1753-ban 1060 köblös, 1767-ben pedig 813 köblös. A *búzatermesztés előtérbe nyomulásával fokozatosan veszít a súlyából az árpa jelentősége.* Amíg 1726-ban még körülbelül fele-fele volt az arány a két növény között, addig 1767-ben a 224 köblös árpavetés hozzávetőlegesen négy az egyhez arányt jelent a búza javára. Általában is megállapíthatjuk, hogy Bihar vármegye területe — a sárréti járás — kiemelkedő helyet foglal el a megye gabonatermelő körzetei között.[93]

Mindez azonban nem jelentette az állatállomány visszaszorulását, sőt egyenesen azt kell mondanunk, hogy a nagyállattartás a Sárrét falvaiban — így Udvariban is — kiemelkedő jelentőségű volt.

Az állatállomány alakulása a XVIII. században[94]

Év	Ökör	Tehén	Ló	Disznó	Juh	Méhkas
1713	88	89	134	107	907	?
1726	128	177	206	267	833	?
1730	115	183	254	135	742	51
1731	125	169	259	97	636	6
1743	36	188	257	106	510	4
1767	68	197	317	389	558	66 (1753-as adat)

89 HBML. IV. A. 1. d. 26.
90 MOL. Conscriptio regicolaris. 1828.
91 HBML. IV. A. 1. d. 26. A kilenc kérdőpontra válaszolják: „Kéczeri szántás után földeink is alkalmasint teremnek." 1728-ban egyébként azt jegyezték fel, hogy egy köböl gabona a háromszorosát adja vissza. (Post unum cubulum Tritici inseminatum tres circiter prosperere.) Uo. IV. A. 4. b. 20.
92 1728-ban külön megjegyzik, hogy „Terras praeterea pro inseminandis canabe Turcico Tricitis, aut aliis frustibus non habit". Tehát nincsenek (még) külön kezelt kender- és tengeriföldek. Más sárréti községekben ez korántsem volt így. Vö. DANKÓ I. (szerk.) 1974. 61.
93 Az adatokat fentebb már jelzett összeírások alapján állítottam össze.
94 Az idézett összeírások alapján. Az 1753. évi méhkas adat PANKOTAI L. 1985. 124.

Mielőtt a fenti adatsort értékelnénk, megjegyezzük, hogy az 1720-as évek összeírásai megkülönböztették a magyar marhát az erdélyi marhától.[95] Ez utóbbi kisebb testű állat, a későbbiekben eltűnik.

Fontos az, hogy az ökörállomány némi ingadozással csökkenést mutat, ellentétben a lóállomány dinamikus fejlődésével. Meg kell tehát állapítanunk, hogy az igásjószág szerepét Udvariban már a XVIII. század első felében a ló töltötte be, szemben az ország más vidékeivel.[96] Ezt a megállapításunkat csak alátámasztja az udvari jobbágyoknak az úrbéri kérdőpontokra adott feleletük, amely szerint „az Uraság dolgát és egyéb Szolgálatot többnyire 4 és 5 Lóval szoktuk véghez vinni". A tehénállomány nagyfokú stabilitást mutat, míg a disznótartás — ingadozásokkal — emelkedést. Feltűnő az igénytelen tartásmódot jelentő juhállomány lassú visszaszorulása is. A méhkasok egyébként hiányos adatsora azt jelzi, hogy az ősi foglalkozás jelentősége nem csökkenhetett.

Sárrétudvari egyébként Bihar megye azon körzetében fekszik, ahol az állatállomány szerepe a megyei átlagnál nagyobb volt.[97]

E nagyságrend mögött fejlett rétgazdálkodás áll. Ezt a termett széna mennyiségével is igazolhatjuk.[98]

Év	Szénatermés
1713	193 boglya
1726	152 szekér
1730	319 kaszás
1731	185,5 szekér
1743	288 szekér
1767	342 szekér

A lakosság az úrbérrendezés előtt magát egyértelműen szabadmenetelűnek tartotta. *„Nem örökös jobbágyok vagyunk" — mondották.*[99] Nemeseket a XVIII. században nem vesznek közöttük számba, ámbár a XIX. századi adatok fényénél elképzelhető hogy voltak, csak jogaikat nem tudták érvényesíteni.[100]

1713-ban zsellért még nem írtak össze, de 1726-ban a 84 szabadmenetelű jobbágy mellett már 12 zsellért találunk.[101] Számuk azonban az úrbérrendezésig gyakorlatilag nem nőtt, amely talán a szilárd telekrendszer hiányára vezethető vissza.

95 Pl. HBML. IV. A. 4. b. 17. 1726-ból „Boves majores Ung., és Boves minores Valach.; Vaccae Ung. Vaccae Valach". Az oláh ökör és oláh tehén csak kistestű, a magyar szürke marhával rokon jószágra értelmezhető. Számuk azonban elenyészően kicsi, mindössze hét.

96 Hasonló jelenségeket lehet megfigyelni egyébként a tágabb környéken is. Pl. Derecskén. Vö. SZENDREY I.—NYAKAS M. 1980. 175. Ezt támasztja alá különben PANKOTAI L. 1985. is.

97 Erre a természeti feltételek is adottak voltak. Vö. BÁRSONY I. 1985. és PANKOTAI L. 1985.

98 Az összeállítás a fent jelzett összeírások alapján készült.

99 Az úrbéri kilenc kérdőpontra adott felelet. Egyébként az 1726-os összeíráskor is „libertini coloni" néven jelölik őket.

100 Az 1730-as összeírás (HBML. IV. A. 4. b. 25.) végén a nemeseket is feltüntették. Udvari itt nem szerepel.

101 HBML. IV. A. 4. b. 1. és 17.

1764-ben került sor az uraság engedelméből először szőlőföld osztására.[102] Rögtön két szőlőskertet alakítottak ki, az egyiket *Biharnagybajom felé eső* részen, ahol hetvenkét jelentkezőnek osztottak helyet, a másik kertet pedig *Szerep felé eső* részen, ahol hetvennégy fő kapott. Tehát a jobbágylakosság döntő hányada. A szőlő azonban nem tartozott szilárdan a jobbágytelekhez, a nagyobb munkaigény miatt forgalma szabadabb volt, mint a közönséges jobbágyteleké.

A jobbágyterhek az *úrbérrendezés előtt a következőképpen alakultak.*[103] Urbáriuma a községnek nem volt, taksában fizettek a földesúrnak évi 197 rénes forintot és 47 krajcárt, a községben lévő négy malom cenzusáért hat rénes forintot, robotváltságért pedig 450 rénes forintot. Évente egy pesti útra adnak hét szekeret. Valószínűleg a bárándi plébánosnak tartoztak tizenkét köböl vetéssel és a plébánia körüli apró munkákkal, mint például két szekér fa odaszállításával az uraság erdejéből. Ugyancsak a püspökségnek tartoztak évente 40 köböl árpa és 20 köböl zab vetésével a kisrábéi pusztán, amelyet le is kell aratniuk és Váradra beszállítaniuk. Ugyanitt hol húsz, hol harminc, hol pedig negyven boglya szénát kell levágni az uraság számára. Adniuk kell természetben évi öt pulykát, tizenöt libát, nyolc rucát, 200 tyúkot, 2500 tojást, 200 font halat, három borjút, hat cseber csíkot (egy cseber ára 34 krajcár), 50 teknősbékát (ennek párja 6—7 krajcár), egy nyulat, egy bárányt, egy sütni való malacot, ötven icce vajat, 1000 rákot. Szállítani kellene még hetven öl tűzifát az uraság erdejéből Váradra, de ezt a terhet pénzen váltották meg ölenként egy rénes forintért és 25 krajcárért. A törvényes kilencedet egyébként mindenből megadták. A fentieken kívül Váradra kell szállítani az épülő új templomhoz százezer téglát, illetve hol kétszáz, hol háromszáz köböl árpát a szőlősi szerházhoz. 1769-ben szokatlan teherként ötven gerendát is kellett szállítaniuk.

A földesúr részére teljesített robot fejében megengedték, hogy saját szükségletükre az uraságí erdőből épületfát és egyéb szükséges faanyagot hozhassanak.

Az úrbéri kérdőpontok szerint a jobbágytelek minéműségéről azt mondták, hogy „a leg jobb Gazda elvethet egy átallyában két fordulóban 36 posonyi Mérőt, de ezen földekből némelly Lakosaink kaszállónak valót is szakasztanak, s az ollyan kiszakasztott földeken a leg jobb gazda 3 vagy négy szekér Szénát 6 Marha után valót kaszálhat". Ez az *újraosztásos földközösségi rendszer meglétét* bizonyítja, ahol az osztás alapja nyilvánvalóan a „tehetség" volt, azaz a vagyoni helyzet. Ezt bizonyítják az előzetes úrbéri felmérés adatai is. E szerint a lakosság kezén van 141 pozsonyi mérő belsőség, 3740 pozsonyi mérő szántó és 539 kaszás legelő. A kommunitás kezén pedig 460 pozsonyi mérő szántóföld volt. Százhetvenhárom lakost tartottak telkes jobbágynak. Az adatsorból egyértelműen kiderül, hogy a belsőségnek, illetve a határbeli tartozékoknak nem volt szerves összefüggése. Teljesen nyilvánvaló, hogy a föld újraosztása során a nagycsaládot — azaz több generáció együttes erejét — vették figyelembe. Így például a háromnegyed pozsonyi mérő belsőségen élő öreg Török György, Török István és fiatal Török György együttesen birtokolt

102 HBML. V. 668. a. 1. Sárrétudvari jkv. 5—6. p. 1764. márc. 29.
103 Az úrbéri kilenc kérdőpontra adott felelet és az előzetes úrbéri felmérés alapján.

a határban 28,5 pozsonyi mérő szántót és hat pozsonyi mérő kaszálót. Ugyanezt mondhatjuk el egy másik Török családról, ahol ugyancsak három gazda birtokol közösen 30,5 pozsonyi mérő szántót és négy pozsonyi mérő kaszálót. Összesen harminckét közösen birtokló nagycsaládról tesznek említést. Van olyan család, ahol *négy gazda él közösségben,* mint például öreg Szőke Péter, fiatal Szőke Péter, Szőke Mátyás és Szőke Sámuel. Összesen három pozsonyi mérő belsőség van a kezükön 42 1/4 pozsonyi mérő szántóval és hat pozsonyi mérő kaszálóval. Ötvenkét főt írtak össze a házas zsellérek kategóriájában. Szinte valamennyiük kezén volt belsőség és szántó is, amelynek nagyságrendje belsőség esetében egyetlen esetben érte csak el az egy pozsonyi mérőt, általában egynegyed és háromnegyed pozsonyi mérő között ingadozott, a határban két, három, négy pozsonyi mérő szántójuk volt, igaz egyetlen esetben találkoztunk nyolc pozsonyi mérővel is. Rét viszont nem járt a zsellértelekhez, ami egyúttal azt is jelzi, hogy jószáguk sem volt, amely közvetetten bizonyítja, hogy az osztás alapja a jószágállomány lehetett.

Házatlan zsellér összesen harminchét fő volt! *Belsőségük nincs,* tehát más házánál vagy telkén éltek, *szántóval viszont rendelkeztek.* Nem is kis mértékben, hiszen a kezükön lévő föld közelített a házas zsellérekéhez, sőt néhány esetben kaszálóval is rendelkeztek. Néhány kirívó példa: a házatlan zsellér Borsos István kezén 17,5 pozsonyi mérő szántó volt és két pozsonyi mérő kaszáló (rét), Füleki Sámuel kezén tizenöt pozsonyi mérő szántó és három pozsonyi mérő kaszáló, özv. Láposi István pedig a határban 19 1/4 pozsonyi mérő szántót használt két pozsonyi mérő kaszálóval együtt. Ezekben az esetekben jogosan tételezünk fel nem jelentéktelen jószágtartást is, amely alátámasztja felvetésünket a „tehetség" alapján történő újraosztásos földközösséggel.

Az 1770 novemberében végzett felmérés szerint százötvennégy szőlőtulajdonos is volt Udvariban összesen 123 3/4 kapás terjedelem birtokában. A szőlősgazdák száma tehát a nem sokkal korábban történt osztás óta valamivel gyarapodott.

Az 1772-ben bevezetett urbárium — amely természetesen a központilag kiadott irányelveket érvényesítette — a régebbi állapotokhoz képest új helyzetet teremtett.[104] Száztizennyolc telkes jobbágyot írtak össze. A számuk tehát az előzetes felméréshez képest ötvenöt fővel kevesebb, amelynek oka az lehet, hogy megszűnt a közös nagycsaládi birtoklás, legalábbis papíron. Egész telkes jobbágy egyetlen sem volt, minősítésük 3/8-tól 1/8-ig terjedt. Ennek azonban a belső telek nagyságához szinte semmi köze sem volt. A *féltelkes* László Andrásnak például *egy pozsonyi mérő* belsősége volt, míg az ugyancsak féltelkes fiatal Rábai Istvánnak ennek a *kétszerese.* A szántó nagyságában is lehettek kisebb-nagyobb eltérések. Így például a féltelkes öreg Cs. Rábai Istvánnak tizennyolc pozsonyi mérő szántója volt, míg az ugyancsak féltelkes Nagy Andrásnak tizenkilenc pozsonyi mérő. Ilyen ingadozások a rét nagyságrendjénél is kimutathatók. Érdekes, hogy házatlan zsellérnek neveztek két olyan személyt, akiknek belsőségük valóban nem volt, viszont 2/8-ad teleknagy-

104 HBML. IV. A. 1. d. 26. Udvari urbáriuma. Kiállítva 1772. jan. 21. Végleges hitelesítése 1774. febr. 8.

sággal jegyezték be őket, s így 1/8-ad teleknagyság felett telkes jobbágyoknak számítottak volna, mint ahogyan valóban volt is szántójuk 8,5, illetve 9,5 pozsonyi mérő nagyságban, két-két pozsonyi mérő réttel.

A házas zsellérek száma ötvenkilenc fő volt, valamivel tehát több — hét fővel — mint az előzetes felmérésben. Szántójuk szinte valamennyinek volt, amelynek nagysága egy és három pozsonyi köböl között ingadozott, amelyhez rét csak öt zsellér esetében tartozott.

A házatlan zsellérek száma huszonhárom fő, három kivételével valamennyinek volt kicsinyke szántója egy és két köblös között. Sőt, egyiküknél volt egy pozsonyi mérő rét is.

Végül összegzésként a következő adatokat közölhetjük. Az úrbérrendezés eredményeként a telkes jobbágyok kezén 48 1/8-ad jobbágytelek volt, 112 3/8-ad pozsonyi mérő belsőséggel, 1618 pozsonyi mérő szántóval és 429 1/2 pozsonyi mérő réttel, amely után 2683 8/40 igás vagy 5366 8/20-ad gyalog robotot kellett teljesíteni. A házas zsellérek kezén 28 1/4 pozsonyi mérő belsőség volt, 98 pozsonyi mérő szántóval és 8 1/2 pozsonyi mérő réttel, amely után összesen 1062 nap gyalog robotot kellett teljesíteni. A házatlan zsellérek kezén összesen 44 1/2 pozsonyi mérő szántó volt és egyetlen pozsonyi mérő rét, amely után összesen 408 nap gyalog robotot teljesítettek. A kommunitás pedig összesen 80 pozsonyi mérő szántót használhatott, s 100 pozsonyi mérő rétet, amely után 234 nap igás robotot vagy 468 nap gyalog robotot teljesített a közösség. Ezen felül a falu egésze árendába adott 177 rénes forintot, 51 icce vajat, 103 kappant, 103 csirkét, 610 tojást, természetesen az urbáriumban előírt egyéb terhek mellett.

Végül tudnunk kell, hogy a falut az ún. második osztályba sorolták, amely azt jelentette, hogy egy egész jobbágytelek huszonnyolc holdat jelentett 1100 négyszögöllel számítva, s ehhez 12 kaszás rét tartozott.

Most pedig vizsgáljuk meg azt, hogyan alakultak a fenti állapotok 1828-ra, amelyet az akkor készített országos összeírás tükrében végezhetünk el. Ekkor a községben összesen 780 adó alá eső személyt (férfit, nőt 18 évestől 60 évesig) vettek számba. A 289 telkes jobbágy gazdaságra 131 házas zsellér és egyetlen házatlan zsellér esett. Arányuk tehát hozzávetőlegesen kettő az egyhez. A telkes jobbágyokból 60 fő rendelkezett 1/8-ad jobbágytelekkel, azaz éppen csak hogy elérte azt a küszöböt, amely megkülönböztette őket a zsellérektől. 146 fő rendelkezett 2/8-ad jobbágytelekkel, 49 fő 3/8-ad jobbágytelekkel, 26-an féltelekkel, heten 5/8-ad jobbágytelekkel, s mindössze egyetlen jobbágy kezén volt 7/8-ad jobbágytelek. Egész telkes jobbágy nem volt. A kommunitásnak volt 5 5/8-ad telke, nemesi birtokként pedig 5 3/8-ad jobbágytelket vettek számba. Az úrbéri telkek számát az összeírás kilencvenháromra tette, amely csak úgy értelmezhető, ha a zsellérek kezén lévő úrbéri földeket is beleszámítjuk. E szerint a kezükön lévő földmennyiség összesen 6 3/8-ad teleknek felelt meg.

Ettől függetlenül az urbáriumban említett telekmennyiség és az 1828-as összeírás telekmennyisége között komoly eltérés mutatkozik, hiszen az előbbi 48 1/8-ad telekről, az utóbbi 93 jobbágytelekről tesz említést. A kettő közötti különbséget enyhíti, hogy 1772-ben nem vették számba a kommunitás kezén és a nemesek birtokában lévő jobbágytelkeket, mint ahogyan a zsellérekét sem. Így az 1772-es felmérés telki ál-

lományához még hozzáadhatunk 11 telket, illetve beszámíthatjuk a zsellérek földjét és az úgynevezett remanenciát, amely 1772-ben 162 3/4-ed pozsonyi mérő volt. A dolog végleges megoldásának a nyitja azonban valószínűen abban rejlik, hogy időközben a jobbágytelkeket mérnökileg kimérhették, amely a jobbágyok kezén lévő telkek csonkításával járt, s amelyet a földesúr a jobbágytelkek szaporítására használt. Ez természetesen a földesúri bevételek automatikus emelkedését is jelentette. Ugyanezzel a módszerrel élt az egri káptalan például Polgár mezővárosban.[105]

Egyébként így magyarázható az adó alá eső földek jelentős emelkedése is, amelyet egyértelműen jelez a két összeírás közötti különbség. Amíg 1772-ben 1840,5 pozsonyi mérő jobbágyföldről tudnak, addig 1828-ban 3171 1/3-ad pozsonyi mérőről. A rétek esetében még nagyobb az emelkedés, mintegy háromszoros. Nagyon valószínű azonban, hogy a jobbágyok kezén lévő tényleges földterület nem gyarapodott, hanem a növekedést a telkek mérnöki kimérése és új jobbágytelkek osztása okozhatta.

Mindez természetesen a jobbágyi terhek burkolt emelkedését vonta maga után.

Sárrétudvari általános gazdasági állapotára nézve is jellemzőnek tekinthetjük azt az általános leírást, amelyet a *Magyar Gazda* tudósítója adott a Sárrét gazdaságáról, gazdálkodásáról 1845-ben.[106] E szerint az állattenyésztés továbbra is kiemelkedő jelentőségű, de a tenyésztett fajták minőségével kapcsolatban már joggal vannak kifogásai. Különösen éles kritikával illeti a célszerű lótenyésztés hiányát. Ugyanezt mondja a juhtenyésztésről, amelynek a számaránya nagyobb is lehetne. A sertések szerepe változatlanul jelentős: „a legszegényebb család is legalább egy hízott sertést öl le, a gazdagabbak közül pedig sok 10—12-őt". A földművelésről szólva megállapítja, hogy az itt használatos ekefajtával nagyon nehéz szántani, s az sem kellő mélységű. Az elvetett gabona tisztítatlan, a célszerű borona és a henger pedig ismeretlen. A szántás az őszi vetés alá többnyire kétszer történik, a tavaszi alá pedig csak egyszer »karcolnak«. A föld termékenysége folytán azonban a nép nem szegény, sőt számos helyen kifejezetten gazdag jobbágyok is vannak »kik 12—18 ökörrel, 5—6 lóval s több cselédekkel dolgoztatnak... 20—30 s gyakran több jármos ökröket szegényebb sorsú gazdáknak járni adnak ki, s e mellett sok heverő marhájuk, lovuk, sertésük s jó hegyi szőllőjük van«. Amellett fösvények is, mit leginkább bizonyít azon körülmény, hogy itt a zsidók rendesen elszegényednek".

Ezt a leírást alátámasztják Sárrétudvariból a korabeli hagyatéki végzések, végrendeletek és vagyonleltárak is. Így például öreg Dombi Mihály 1819-ben kelt végrendelete szerint az unokának jár egy hasas üsző, egy üszőborjú és egy ellő juh. Mihály fiának hagy öt sor szőlőt, egyébként minden még a kezén lévő ingó és ingatlan javait, telkét, házát az utána járó húsz köblös földdel együtt János fiára hagyta, mert gazdaságát már évek óta az vitte. Végzését azzal indokolta, hogy a többi fiát már *gazdává tette,* a lányait pedig a *helybeli szokás* szerint kielégítette.[107] Egy-

105 NYAKAS M. 1974. A telkek száma itt az úrbéri felméréssel 117-ről 154-re emelkedett.
106 NAGY Ö. 1845. 1515—1523.
107 HBML. V. 668. a. 1.

korú adatokból pedig tudjuk azt, hogy a lányok a házasságba rendszerint komoly értékeket vittek.[108]

A váratlanul elhunyt Szőke Péter jószágállományáról a község elöljárói a következő hagyatéki leltárt vették fel.[109] Volt 51 darab fias juha, 7 meddő juha, tavalyi és idei kos 3 darab, jerke és toklyó 16 darab, öreg ló és egy rúgott csikó 8 darab, öreg ökör 2 darab, harmadfű ökör 2 darab, fias tehén 4 darab, meddő tehén 3 darab, ökörborjú 3 darab, harmadfű üsző 3 darab, egy esztendős ökörborjú 4 darab, nagy sertés 4 darab, egyéves süldő pedig 9 darab.

A jószágot egyébként — ameddig az idő engedte — kint tartották a határban.[110] 1799. dec. 19-től például olyan hideg lett, hogy a jószágot be kellett hajtani. A kabai gazdák juhnyája azonban nagy veszélybe került, s azért az udvariak is segítségre siettek. De hiába! A kemény szél és fergeteg az Érbe hajtotta a jószágokat, ahol kétszáz darab ott veszett. Az életben maradt jószágokat Udvariba és Bajomba hajtották. Megfagyott a kabaiak juhásza, *Bodnár István* is, akit Sárrétudvariban temettek el.[111] 1816-ban pedig a *sokáig emlékezetes kemény tél* (Sisvai-tél) Udvariban is megbontotta a templom tetejét, amelyet hirtelenjében kötelekkel rögzítettek. Megfagyott a kertalja gáton két ember, s nagy károk keletkeztek a jószágállományban is. Megdöglött két tehén, három ló, két szamár, 1696 darab juh (!), két disznó és harminckét malac valamint 88 tyúk. A kárt a faluban 24 190 forintra (rénes-) becsülték.[112]

Közigazgatás, községgazdálkodás, uraságigazdálkodás

A község elöljáróságát évente választották, mégpedig az ún. „katonai" esztendők szerint.[113] Az újonnan választott testület tehát novemberben kezdhette meg a munkáját. A falu élén a bíró állott.

A bíróválasztás rendszerint a váradi püspökség gazdatisztjének elnöklésével történt. 1800. nov. 5-én ez például a következőképpen zajlott le.[114] *Fehér Miklós* gazdatiszt három embert jelölt főbírónak, a tavalyi bírót *Szabó Pétert, Bodó Pétert* és *Szabó Istvánt*. Szavazattöbbséggel *Szabó Istvánt* választották meg főbírónak. Újraválasztották a tizenkét tagú tanácsot is. Hatan közülük a nagyobb tekintélyű *„öreg esküdtek"* (jurati seniori) voltak. Nevezetesen Lukáts Péter, Szabó János, Szőke Mátyás, Dombi Mihály és László András. Ugyancsak hatan voltak az úgynevezett *fiatalabb esküdtek* (jurati iuniori): Kántor Gergely, Kiss Pé-

108 Az udvari protocollumban gyakran találhatunk házassági szerződéseket, amelyek rögzítik a házasságba vitt javakat.

109 HBML. V.. 668. a. 1. Egy másik esetben a tanács hosszasan foglalkozik Németi Gergely javainak az öröklésével, ahol az egyik fiú azt állítja, hogy „az ősi Biblia fent említett István testvér Bátyámnál maradt". Uo.

110 HBML. V. 668. a. 1. 10. p. Az esetről a tanács mintegy bizonyítványt állított ki, nyilván az érintettek kérésére.

111 HBML. V. 668. a. 1. 81. A tél a nép emlékezetében az ekkor megfagyott nádudvari postamesterről maradt neveztes.

112 HBML. V. 668. a. 1.

113 Ez a katonaság szükségleteihez, a hadiadó adminisztrálásához való igazodást is jelentette.

114 HBML. V. 668. a. 1. 14. p.

ter, Végh Mihály, Nyikos Mihály, Páli István és Madar János. A község nótáriusa Kozák György volt. Választottak két kisbírót is, Füleki Jánost és ifj. Madar Istvánt.

Ugyanígy zajlott le a bíróválaszťás az ezt megelőző, s az ezt követő esztendőben.[115]

A község fogadott fel alkalmazottakat is. Az 1723-as összeírásban egy kisbíró, egy kocsis, három kerülő és egy egyházfi neve van bejegyezve, illetve tizenhárom pásztorember, egy mészáros. Ezek felfogadása, alkalmazása és fizetése a községi elöljáróság feladata (is) volt. Ugyancsak fizetett alkalmazott volt a jegyző, aki — mint például 1723-ban Madar Pál — adómentes személy is volt.[116] Ugyancsak községi alkalmazott volt a molnár, akárcsak a kocsmáros.

A város ugyanis a kisebb királyi haszonvételek körébe eső kocsma-, malom- és mészárszéktartás jogát — legalábbis részben — bérelte a földesúrtól. Az úrbéri kilenc kérdőpontra adott feleletből tudjuk, 1770-ben a községnek volt kántorkocsmája és négy szárazmalma. A községnek mint kommunitásnak a kezén volt 1772-ben 80 pozsonyi mérő szántó és 100 pozsonyi mérő rét. Az 1828-as összeírás tanulsága szerint — mint láthattuk — 5 5/8-ad jobbágytelek volt a község birtokában. E telkeket részben járandóság gyanánt, fizetésként osztották ki, részint pedig a község maga is gazdálkodott. Az 1731-es összeírásban például a község tizenkét szekér szénájáról tettek említést.[117]

A községi földeket a lakosoknak kellett robotszerű munkával megművelni, hasonlóképpen, mint az uraság majorsági tábláit.

Ezt az elöljáróság *szerjárás* formájában oldotta meg. 1801-ben például Kóti Dávid udvari lakost azért ítélték tizenkét pálca büntetésre, mert „midőn a sors szerént több más Lakos társaival a Communitás szükségére szántani ment vólna", nem engedelmeskedett a kirendelt esküdteknek, sőt azokat „motskos szavakkal illette".[118]

A korcsma haszna egyébként lényegesen nagyobb volt, mint mészárszéké. 1723-ban például a mészárszék 5 rénes forint jövedelme mellett a korcsma 26 rénes forint hasznot hajtott.[119]

A mészárszék forgalmáról egyetlen részleges, de mégsem érdektelen adat áll rendelkezésünkre.[120]

A mészárszéken kimért állatok Udvariban

1809	Tehén	Juh	Bárány
május	2	—	59
június	8	—	41
július	11	—	—
augusztus	10	—	—
szeptember	5	25	—

115 HBML. V. 668. a. 1. 41. p.
116 HBML. IV. A. 4. b. 13.
117 HBML. IV. A. 4. b. 30. „Communis phoeni 12."
118 HBML. IV. A. 668. a. 1. Sedriai jkv. 1801. márc. 12. 21. p.
119 HBML. IV. A. 4. b. 13. 1723.
120 HBML. V. A. 668. a. 2. 1809. Prot. curr.

A község, mint kommunitás *saját pecsétet* is használt, amelyet címerkép is díszített. Ezen ekevas látható, felette a nemesi címerek sisakját helyettesítő gömbbel, s a rangjelző koronát utánozó háromágú koronával. Körirata: UDVARI PETSÉT. 1829.[121]

Az elöljáróság fontos feladata volt a községre kivetett hadiadó adminisztrálása, a katonaság ellátása, beszállásolása és a derecskei magazinba (katonai raktár) megkívántató termények beszállítása. Udvari hadiadója egyébként a XVIII. században a következőképpen alakult. 1711-ben 160 Rft., 1725-ben 100 Rft., 1732-ben 126 Rft., 1742-ben 150 Rft., 1763-ban 141 Rft.[122]

A községre kivetett hadiadót és a vármegyei háziadót a község anyagi ereje alapján vetették ki, amelyet az ún. dicális összeírásokkal állapítottak meg. 1810-ben egy dica pl. a hadiadóban 1 ft. 52 krajcárt jelentett, míg a vármegyei háziadóban 1 ft. 28 krajcárt. Ebből látható, hogy a vármegyei háziadó nagysága jelentősen megközelítette a contributio (hadiadó) összegét.[123]

A község lakosainak nagy terhet jelentett a katonaság beszállásolása. 1809-ben például egy tisztnek és tizenkét főnyi kísérőjének kellett ágyat biztosítani.[124] Még nagyobb terhet jelentett a katonaság részére teljesített hosszú fuvar, amely rendszerint élelmiszerek szállítását jelentette a derecskei magazinba. 1810-ben — a múlt évi hátralékkal együtt — 6293 porció búzát, 6673 porció zabot, 942 csomó szénát, 94 3/4 öl fát, 420 font sót és 99 font gyertyát kellett Derecskére szállítaniuk.[125] Mindennek a megszervezése az *elöljárók fontos kötelessége* volt. 1812-ben pl. *Bagossy Pál* szolgabíró egy éjjel kapta a levelet az alispántól, hogy a vármegyén lovas ezredek fognak keresztülhaladni. A szolgabíró azonnal körlevelet bocsátott ki a *bajomi, az udvari, a szerepi bíráknak,* hogy azonnal fogjanak hozzá a rájuk kivetett természetbeliek (élelmiszer, takarmány) előteremtéséhez.[126]

A tanács az ellenszegülőkkel szemben kisebb-nagyobb büntetésekkel élhetett és élt is, de a súlyosabbnak ítélt esetekben a földesúr úriszéke ítélkezett. 1801-ben például Nyilas Mihály porció perceptor (a hadiadó beszedő) előadta, hogy Kóti P. Mihály őt mocskos szókkal illette, ezért tizenkét pálca büntetésre ítélték.[127] A nőkkel szemben enyhébbek voltak. *Rácz Péterné Rábai Annát* azért idézték a tanács elé, mert nyilvánosan kijelentette, hogy „a Bíró és a Tanáts szavára a seggit sem mozdíttya". Ezért tizenkét korbácsra ítélték, amelyet azzal a feltétellel változtattak dorgálásra, hogy legközelebb ha ilyet mond, az ítéletet végrehajtják.[128] Amikor azonban *M. Tóth Péter özvegye* szidalmazta az elöljárókat és a

121 Lenyomata TtREL. I. 31. d. 20. állagban.
122 PAPP K. 1987. 136. A contributio összege a 19. századra jelentősen megnőtt. Udvari 1810-re pl. 1878 Ft és 20 kr-t fizetett, a domestica cassába ugyanekkor 1475 Ft és 50 kr-t. HBML. V. 668. a. 2. Prot. currentale. 1810.
123 HBML. V. 668. a. 2. Prot. Curr. 1810. Egy első osztályú házhely nyolc dicának, a másodosztályú pedig négy dicának számított.
124 HBML. V. 668. a. 2. 1809. okt. 25.
125 HBML. V. 668. a. 2.
126 HBML. V. 668. a. 2. 1812. jan. 2.
127 HBML. V. 668. a. 1. Sedr. jkv. 1801. márc.
128 HBML. V. 668. a. 1. Sedr. jkv. 10. p.

prédikátort, s a „számos Esztendőkig fő Bíróságot viselt Bodó Péter ő kigyelme házát rágalmazta, háza népét fenével etette," mégiscsak pálcára ítélték.[129]

Előfordult azonban, hogy a földesúr tisztje még ezekben a kisebb ügyekben hozott ítéletet is felülbírálta. 1801 decemberében például többeket korcsmai verekedésért pálcára ítéltek, de a kezdeményezőt — aki a földesúr alkalmazottjának a fia volt — „a méltóságos Uraság Gremiális Tisztye" a büntetés alól mentesített.[130]

Nagyobb ügyekben, például rablásért a tettest egyenesen az úriszék elé küldték.[131]

A község társadalmi és közigazgatási képének *különös színfoltját* jelentette az ún. *nemesi kommunitás.* A XVIII. századi összeírások — amint erre utaltunk is — nem tesznek említést arról, hogy Udvariban nemesek éltek volna, ami azért is feltűnő, mert a környék számos falujában, különösen Bajomban és Szerepen nagy számban éltek.[132] Ezért valószínű, hogy már a XVIII. században lehettek Udvariban is, de a jogukat nem tudták érvényesíteni. Erre a XVIII. század végén, a XIX. század elején került sor, amely időszak országosan is kedvezett a nemesi jogok érvényesítésének. 1800-ban például a nemesi felkelés elrendelésekor nemes *Nyíri Sámuelné* — a törvény adta jogával és kötelességével élve — a maga megváltására Kéri János nevű kontribuens (jobbágy) lakost fogadta fel, s ezt a cserét *Beöthy László* alispán törvényesnek ítélte.[133] 1840-ben mint nemeseket írták össze a *Domány,* a *Kiss,* a *Domári,* a *Mile,* a *Nyíri,* a *Győri,* a *Nagy,* a *Saápi,* a *Fodor,* a *Cseh,* a *Szabó* és a *Végh* családokat.

E nemes családok azonban ugyanúgy éltek, mint a módosabb jobbágyok, leglényegesebb különbség közöttük személyüket illetően — a jog terén — volt. Földjük is jobbágytermészetű volt, nem pedig kuriális (nemesi) telek. 1828-ban e családok kezén összesen 5 3/8-ad jobbágytelek volt.

A jobbágyok és nemesek közti különbség hozta létre az úgynevezett nemesi kommunitást, amely azt jelentette, hogy a *nemesi famíliák kivonták magukat a jobbágybíró illetékessége alól.* 1813-ban pecsétnyomót is készítettek, amelynek címerképe vágtató lovast ábrázol, jobb kezében kivont szablyával. Körirata: „UDVARI NEMESEK 1813".[134] Jogaik érvényesítése érdekében egységesen léptek fel, s bizonyos kérdésekben egységesen foglaltak állást, mint például 1844-ben a helybeli református pap viselkedésével kapcsolatban.[135]

A falu *egészét* illető kérdésekben azonban *együtt léptek* fel a jobbágybíróval. 1847-ben például közösen írt levelet az udvari *külső és belső elöljáróság Tőzsér István főbíróval* és a *nemesi kommunitás* elöljárójával, a főhadnaggyal nemes *Szabó Istvánnal* együtt.

129 HBML. V. 668. a. 1. Sedr. jkv. 37—38. p.
130 HBML. V. 668. a. 1. Sedr. jkv. 1801. dec. 1. 41. p.
131 HBML. V. 668. a. 1. 1801. dec. Ház felveréséért Váradra küldik az úriszékre.
132 A környéken különösen jelentős volt a szerepi nemesi kommunitás. Vö. RETTEGI I. 1972. 91—122. A nemesi kommunitás létéről Derecskén is tudunk. Vö. SZENDREY I.—NYAKAS M. 1980. Bihar megye más részéről még lásd NYAKAS M. 1983.
133 HBML. V. 668. a. 1. 1800. nov. 25.
134 Lenyomata TtREL. I. 31. d. 20. állagban.
135 TtREL. I. 31. d. 20.

Sárrétudvari lakossága a XVIII. és a XIX. században gyakorlatilag színtiszta református volt. A katolikusok száma 1800 elején néhány fő volt csupán, s ezek egyházi ügyekben Bárándhoz tartoztak.[136]

Az egyház és az iskolák állapotáról a XVIII. század elejéről többékevésbé rendszeres adatokkal rendelkezünk.[137] 1711-ben a református lelkész fizetése például ötven forint és megfelelő természetbeni járandóság volt, mint pl. nyolc köböl őszi búza, négy szekér fa, két cseber vaj és elegendő őrletés. A rektor fizetése ugyanebből az évből a lelkészének a fele volt.[138] 1798-ban a prédikátor fizetése évi száz forint mellett ötven köböl búza, ötven köböl árpa, négy szekér tűzifa. Van ezen kívül az egyháznak egy telek földje, amelyet ingyen műveltetnek meg. Az őszi nyolc köblös földet kétszeri, a tavaszi fordulót pedig egyszeri szántással úgy, hogy a magot a prédikátor adta. Járt ezen kívül neki két icce méz, két icce vaj, s minden tehénnek az egyszeri fejése, fűtenivalóra pedig hat vonás forint, illetve elegendő őrletés.[319]

A rektor fizetése 1798-ból a következőképpen alakult. Évi 30 magyar forint, nyolc köböl kétszeres búza, fél telek föld (14 köblös) és a hozzátartozó kaszáló (6 köböl). Az őszi búzavetést végezték el neki ingyen, azt is csak egyszeri szántásba. Sorétkezést (coquia) kaphatott, vagy helyette ötven magyar forintot. Tandíjak a következők voltak: minden gyerektől egy véka kétszeres, osztálytól függően 25-től 150 krajcárig készpénz, a temetéseknél való segédkezésért külön 24, illetve 48 krajcár, egy veder túró, egy icce vaj, egy icce méz és 10 köböl búza megőrölve.[140]

A lányok tanítójának (praeceptor) fizetése ugyanebből az időből a következő. Kap tíz köböl búzát, amelyből kettőt a kommunitás a maga földjébe évi egyszeri szántással elvet. A búza és a borjárandóság a szolgálati időtől és a „magaviselettől" függ. Jár még négy köböl búza kenyérnek valónak, ha a rektortól külön lenne, illetve sorfőzetés (coquia) vagy e helyett 30 rénes forint.[141]

A fizetések közötti különbségek elsősorban végzettségbeli különbséget takarnak, s természetesen jelzik a társadalmi megbecsülés mértékét is. Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy a rektor mindig olyan fiatalember, aki általában papnak készül.

A fentiekből következik, hogy *Udvariban partikula működött, amely a debreceni református kollégiumhoz tartozott,* s egyfajta magasabb iskolát, mintegy a gimnázium ősét jelentette.[142]

A partikulát a debreceni református kollégium felügyelte, onnan küldték a tanítót (rektort), aki rendszerint három évre vállalta feladatát,

136 1817-ben 5 fő, 1830-ban pedig 6 fő volt a számuk. Vö. MOLNÁR A. 1985. b. 81.
137 Bár BARCSA azt mondja, hogy munkája készítése során nem talált adatokat a Biharudvariban működő partikulára, ezt az álláspontot a közölt adatok után módosítani kell. Vö. BARCSA J. 1905. Előszó. Sajnálatos, hogy Debrecen legújabb monográfiájának második kötetéből, a partikulákat feltüntető térképről Udvari szintén hiányzik.
138 TtREL. I. 31. b. 1. 1711.
139 HBML. V. 668. a. 1. 3. p.
140 HBML. V. 668. a. 1.
141 HBML. V. 668. a. 1. 64.
142 Máig legjobb feldolgozása BARCSA J. 1905.

hogy aztán magasabb szinten folytassa tanulmányait. A kollégium állapította meg a tantervet is, illetve felügyelte az iskola működését. A fő cél az elemi ismeretek elsajátítása mellett bizonyos földrajzi, számtani ismeretek nyújtása, illetve a latinos műveltség és a latin nyelv alapjainak a lerakása. A *sárrétudvari partikulában* 1798-ban a következő osztályok működtek: *ábécések, collectorok, olvasók, declinisták, grammatisták, syntaxisták.*[143] A gyermekek nagy létszámára való tekintettel a fiúk iskolájába idővel egy segédtanítót állítottak be, aki az apróbb gyermekekkel foglalkozott. 1793-ban például a rektor V. Nagy Mihály keze alatt 48 tanítvány volt, míg a kisebb fiúkat egy másik tanító tanította, létszámuk 66 fő volt. A lányokat pedig Pápai Márton nevelte, akinek a keze alá nyolcvanheten jártak.[144]

A debreceni református kollégium *rendszeresen ellenőrizte* az itt folyó oktatást. 1767-ben például megállapították, hogy *Balogh János* rektor hetven tanítványa szorgalmasan látogatja az iskolát.[145] A lányok iskolájába ugyanekkor ötvenen jártak. 1769-ben viszont *Piskolti István* rektorról, akinek hatvan tanítvány volt a kezén, azt jegyezték meg, hogy a gyermekei tudása gyenge, ezért *„megintették"*.[146] A következő évben el is ment a rektorságból. 1770-ben *Tormási Ferenc* rektor 49 grammatistát, 4 conjugistát, 5 declinistát és 7 exaministát (végzőst) tanított.[147] 1800-ban pedig azt vetették *Pataki István* rektor szemére, hogy gyermekei gyengén olvasnak. Ezt az érintett azzal mentette, hogy az iskolában nincs Biblia, s mappa (térkép) is hiányzik. Ekkor a mester (rektor) keze alá 51 gyermek járt, míg a fiúk kisebb tanítójához, akit ekkor már praeceptornak neveznek, ötvenheten. A lányok tanítójának pedig ugyanekkor 112 tanítványa volt.[148]

A prédikátort a hívek választották, s az egyház élete felett a presbitérium segítségével önkormányzati ellenőrzést gyakoroltak. Ha a lelkészszel meg voltak elégedve, az akár haláláig hivatalában maradhatott. 1763-ban például a prédikátorról, *Molnár Istvánról* azt olvashattuk hogy az új ember, 1769-ben pedig azt, hogy *híveit jól kormányozza, jó erkölcsre és hitbuzgalomra* tanítja. Meg voltak vele tehát elégedve, s hivatalában is maradt egészen 1778-ban bekövetkezett haláláig.[149]

Az évenkénti ellenőrzések (canonica visitatio) rendszeresen vizsgálták a gyülekezet állapotát is. Megadják a gyülekezet lélekszámát — 1781-ben például 1514 főben jelölték meg —, amelyet a későbbiekben az ágyszám (házaspárok, illetve önálló háztartásban élő egyházközösségi tagok) nyilvántartásával helyettesítenek.[150] Ezt 1843-ban 595-ben adták meg, ebből új házas volt 39.[151]

143 HBML. V. 668. a. 1. A rector díjlevelében tételesen említve.
144 TtREL. I. 31. 1. Canonica visitatio.
145 TtREL. I. 31. 1.
146 HBML. TtREL. I. 31. 1. A fiúk létszáma ekkor hatvan, a leányoké pedig ötven fő volt.
147 TtREL. I. 31. 1.
148 TtREL. I. 31. 1. A gyülekezet lélekszáma ekkor 1830 fő volt, s 329 családból és 23 özvegyből állott.
149 TtREL. I. 1. 1. A canonica visitatiók alapján.
150 TtREL. I. 31. 1.
151 TtREL. I. 31. d. 20. Ebben az állagban van a hat osztályos iskola tanterve is.

Az egyház anyagi ügyeit a curator (gondnok) intézte, akinek a feladata a gazdálkodástól kezdve az egyházi épületek (templom, iskolák, paplak stb.) állagának megóvásáig, illetve újak építéséig terjedt. Az egyház curatora 1763-ban például öreg Rábéi István volt, 1769-ben pedig Kántor János, 1796-ban pedig Szabó János.[152]

A sárrétudvari református egyház is készíttetett magának pecsétnyomót 1830-ban a következő körirattal: „SIGILL. PAROCHI ECCL. H. C. UDVARIENSI. 1830." Azaz az udvari református egyház pecsétje.[153]

A földesúr és a jobbágyközösség viszonya

Sárrétudvari szerencséjére a község *nem volt uradalmi központ*, ezt a szerepét Báránd töltötte be, ahol az ottani tiszttartó felügyelete alá tartozott *Báránd, Nagyrábé és Sárrétudvari*. Ezt a három községet együttesen nevezték a váradi püspökség *sárréti uradalmának*, amelynek tiszttartója Bárándon lakott.[154] Ez egyben azt is jelentette, hogy a földesúr így a mindennapi életbe kevésbé szólt bele.

Majorsági gazdálkodásra ugyan már a XVIII. század közepétől vannak adataink, de ennek mennyisége *lényegesen nem nőhetett* a következő száz évben sem. Fényes Elek szerint a külön kezelt urasági táblák nagysága a feudalizmus legutolsó időszakában sem haladta meg a 274 holdat.[155] Ezt a területet a jobbágyok robotmunkával művelték meg, amelyről az 1772-es urbárium úgy rendelkezett, hogy azt minden telkes gazda két marhával, a maga szekerével, szántáskor pedig négy marhával, a maga ekéjével és boronájával köteles végezni. Ha egy gazda vagyoni állapota ezt nem teszi lehetővé, mással fogjon össze, azaz „cimboraságban" szántsanak.[156] A termelt gabonát rendszerint Bárándra kellett behordani.

A földesúr gondosan vigyázott arra, hogy a telkeket tudomása, jóváhagyása nélkül ne forgalmazzák. Ez részéről természetesen érthető, hiszen mindez az adóalapot is érintette. A XVIII. század végén például a község elöljárósága a „tekintetes Officiolatus engedelméből" — azaz a bárándi tiszttartó tudtával — adott egy házhelyet és egy malomhelyet Barkóczi István helybeli lakosnak.[157] Ennek hossza napnyugat felé 49 öl, széle pedig a malomtelekkel együtt 11 öl volt. 1801 júniusában pedig az elöljáróság a „Földes Uraság Gremiális Tisztye Fő Számtartó Fehér Miklós Úr" útmutatása szerint adott az úgynevezett Pejre utcán az ivókúttól keletre Nagy Mihály szomszédságában házhelyet egy asszonynak, amelynek az utca felőli szélessége hat öl, a déli irányba eső szélessége 8 öl,

152 Vö. BARCSA J. 1908. II. 211. és TtREL. I. 31. 1. Canonica visitatio 1763., 1769., 1796. Ekkor egyébként nagyon jókat mondanak a prédikátorról, Gerendási Mátyásról is. Kedvelik! Az oskolamestert, Váradi Györgyöt ugyancsak dicsérik: „a retorikától fogva tanít a declinatioig". A mester praeceptorával azonban nincsenek megelégedve, ezért elbocsátják. A lányok tanítójával, akinek egyébként 71 tanítványa volt, az volt a legnagyobb baj, hogy az elöljáróktól nem akar függeni, *„nemességét hánytorgatja"*.

153 Lenyomata a TtREL. I. 31. d. 20. állagban.

154 Vö. BÁRSONY I. 1979. 59—116. és HBML. V. 668. a. 1. Prot. sedria. 1791. nov. 3. 27. p. Az udvari, a rábéi és a bárándi tanácsbeli személyek által nemzetes Szilvai János *„sárréti számtartó úr"* elnöklete alatt tartottak úriszéket.

155 FÉNYES E. 1851. IV. k. 228.

156 HBML. IV. A. 1. d. 26.

157 HBML. V. 668. a. 1. 10. p.

hosszúsága pedig 10 öl volt. Ezt azonban eladni nem adhatta el, halála után a telek a földesúrra szállt vissza.[158] 1812-ben pedig két ember házcseréje csak a földesúr tiszttartója, Vágó János és „a Bírák Uraimék tudtával s Hírével" mehetett végbe.[159]

Hogy miért kellett a házcseréhez az uraság engedélye, jól megvilágítja a következő eset. Madar Sándor elcserélte házát és telkét az uraság engedélyével Kiss Sámuellel, arra hivatkozva, hogy „feles számú gyermekeit" csak így táplálhatja. Munkaképes korú fia ugyanis katona lett, maga pedig „sinledező", azaz beteges. A cseréért Kiss Sándortól harminc forintot kapott. Ez a csere nyilvánvalóan érintette a földesúri adóalapot, amelyről a tiszttartónak tudnia kellett.[160]

A földesúr tisztje különösen szigorúan vette, ha a határbeli tartozékokat adták-vették, cserélték, vagy elzálogosították. 1810-ben az úriszéken került tárgyalásra, hogy a lakosok a ház után való földeket szabadon elidegenítik, zálogba adják a földesúr tudomása nélkül, sőt ha több gyerek van, 1/8-ad teleknél kisebb részre osztják, s így „magok is szegénységet tapasztalnak, mind a Publicum, mind a földes Uraság nagy hátra maradást szenved, mert az erő széllyel menvén a szolgálatot nem telyesíthetik".[161] Álláspontja itt is teljesen világos, hiszen a *földesúr az adóalapot védelmezte.* Éppen ezért az úriszék úgy határozott, hogy a *zselléresedés tiltását* a templom előtt is ki kell hirdetni.

Mint a fentiekben utaltunk rá, a szőlőskertek osztása is a földesúr tudtával és engedelmével történt. Éppen ezért az urasági tiszt a szőlők forgalmát is ellenőrizte. 1801-ben például az került terítékre, hogy számos szőlősgazda, aki korábban szőlőjét eladta, most vissza akarja szerezni.[162] Az ügyben *Fehér Miklós uradalmi tiszt* a következőket rendelte: „Ha a szőlő Atyai Örökség s a Méltóságos Földes Uraság engedelméből s megegyezéséből adatott háza után, s ha szükségből illendő áron eladta, két fél szomszédgyának is helyben hagyásával", visszaválthatja, ha a vételárat visszaadja.[163] Abban az esetben viszont, ha a gazda a szőlőjét romlásba viszi, gyepesedni hagyja, nem műveli, s ha az új tulajdonos azt jobbá teszi, vissza nem követelhető. Az adóalap védelme itt is teljesen nyilvánvaló.

Az úriszék összetétele 1791-ben például a következő volt. *Bárándot* Nagy István és Földesi Mihály képviselte, *Sárrétudvarit* a főbíró, *Bodó Péter* és *Vigh András* esküdt, *Nagyrábét* pedig *Pap János* és *Farmosi János.* A jegyzőkönyvet Ujvárosi József bárándi jegyző vezette. Az *elnök* természetesen a váradi püspökség *sárréti számtartója,* nemzetes *Szilvai János* volt, aki mindenkor a döntő szót mondta ki.[164] Az úriszék elé csak komolyabb természetű ügyek kerültek. Kis Istvánné udvari lakos panaszát Németh Gergely ellen azzal utasították el, „hogy az efféle aprólékossággal a Tekintetes Úri Szék ne terheltessék".[165]

158 HBML. V. 668. a. 1. 10. p.
159 HBML. V. 668. a. 1. 1802. febr. 12.
160 HBML. V. 668. a. 1. 53—54. p.
161 HBML. V. 668. a. 1. 26. p. Úriszéki végzés kihirdetése. 1810.
162 HBML. V. 668. a. 1. 34—35. p.
163 Ebben Fehér Miklós a korabeli magyar törvényekhez és törvényes jogszokásokhoz tartotta magát.
164 HBML. V. 668. a. 1. 1791.
165 HBML. V. a. 1. Sedr. prot. 1791. nov. 3. 27. p.

Ettől függetlenül a tiszttartó — nyilván erkölcsi megfontolásokból is — mégiscsak intézkedett a mai kor számára apróságoknak tetsző ügyekben. 1803-ban az uradalmi tiszt megparancsolta az uraság csaplárjának, Dán Istvánnak, hogy a kocsmában *„senkinek a hegedűt... meghúzni ne engedje"*. De Görbe Mihály ennek ellenére a vonót mégis meghúzta, mire Dan István a hegedűt összetörte. A kárt Görbe István *magának tulajdonítsa*, szólt a végzés.[166]

Az úriszéki határozatok végrehajtásáról — például örökösödési ügyekben — az ügyvédek jelentést voltak kötelesek az úriszékhez benyújtani.[167]

Az udvarbíró kötelessége volt ellenőrizni az egyes jobbágyfalvak számadásait is. 1816-ban például új udvarbíró állt be hivatalába, aki felülvizsgálta a három sárréti falu *Rábé, Bárand* és *Udvari* számadását. Ezek a jelentés szerint nagyon hiányosak voltak. Bárándon azt mondták, hogy a néhai udvarbíró megnézegette ugyan a számadásokat, de hibát nem talált benne. Erről a vizsgálatról azonban jegyzőkönyvet nem vett fel. Udvariban talált ugyan az új udvarbíró számadásokat, illetve revíziós jegyzőkönyveket, de itt a bírák *semmit sem tettek* a hibák kijavítására. Ezért szigorú számadásra szólította fel őket, illetve a hibák kijavítására. Erre írásbeli utasítást is kaptak.[168]

166 HBML. V. 668. a. 1. Sedr. prot.

167 HBML. V. 668. a. 1. Sedr. prot. 1803. jún. 12. 47. p. Érdekes és néprajzi szempontból értékelhető adat: A vármegye 1769-ben tilalmazta az éjszakai kóborlást. Ezért „Helységünkben is a szokott Húshagyó Kedden levő régi, *bolondok módgyára való Farsangok* meg vagyon egy nehány esztendőtől tiltva". Néhányan ezt megszegték, ezért 12 pálcát kaptak. HBML. V. 668. a. 1. Sedr. prot. 1.

168 HBML. V. 668. a. 1. 1811. febr. 7. 50. p. Ügyvédi örökvallási jelentés az úriszék határozatának végrehajtásáról.

169 HBML. V. 668. a. 1. febr. 24.

IRODALOM

BALOGH István: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve I. 1958. (Szerk. CSALLÁNY Dezső, Budapest, 1960)

BALOGH István: Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez = Építés és Építéstudomány X. évf. 1—4. sz. (1980)

BARCSA János: A debreceni kollégium partikulái. (Debrecen, 1905)

BARCSA János: A tiszántúli református egyházkerület történelme I—II. (Debrecen, 1908)

BÁRSONY István: A váradi püspökség Bihar megyei birtokainak jobbágysága a XVIII. század első felében. Magyar Történeti Tanulmányok. (Szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1979.)

BÁRSONY István: A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történeti Tanulmányok XVIII. k. (Szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1985.)

BÉL Mátyás: Bihar megye leírása. (Ford. P. SZALAY Emőke, jegyzetekkel ellátta CSORBA Csaba.) In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. HÉTHY Zoltán, Berettyóújfalu, 1978.)

BOROVSZKY Sámuel: Bihar vármegye és Nagyvárad. (Budapest, é. n.)

DANKÓ Imre: (Szerk.) Ladányi Híradó. Különszám. (Püspökladány, 1974)

DANYI Dezső—DÁVID Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. (Budapest, 1960)

DÁVID Zoltán: Az 1738/43. évi pestisjárvány pusztítása Bihar megyében. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969/70. (Szerk. DANKÓ Imre, MÓDY György és OROSZ István közreműk. Debrecen, 1971.)

DÁVID Zoltán: Az 1692. évi összeírás forrásértéke. In: A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX. (Szerk. GAZDAG István, Debrecen, 1982.)

EOE VI Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1880.)

FÉNYES Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak állatpotja statisztikai és geographiai tekintetben 1—6. k. (Pest, 1836—1840)

FÉNYES Elek: Magyarország leírása 1—2. (Pest, 1847)

FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára I—IV. (Pest, 1851)

GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (Budapest, 1987)

ILA Bálint: A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai. In: A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVACSICS József, Budapest, 1957.)

KOMÁROMY András: Nagy András hajdúgenerális halála. Hadtörténeti Közlemények. (1910)

LUKINICH Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711. (Budapest, 1918)

MEZŐSI Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (Budapest, 1943)

MÓDY György: Adatok a bajomi vár tartozékainak történetéhez. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. (Szerk. BENCSIK János, Hajdúböszörmény, 1973.)

MOLNÁR Ambrus: Bajom (Biharnagybajom) a XVI. és XVII. század fordulóján. In: Bajomi Krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. (Szerk. DANKÓ Imre, Biharnagybajom, 1973.)

MOLNÁR Ambrus: Jobbágygazdálkodás és dézsmaszedés a nádudvari járásban 1550 és 1650 között. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. (Szerk. DANKÓ Imre, MÓDY György és DURKÓ Mátyás közreműk. Debrecen, 1979.)

MOLNÁR Ambrus: Báránd története és élete a török hódoltság végéig. In: Báránd története és néprajza. (Szerk. BALASSA Iván, Báránd, 1985.)

MOLNÁR Ambrus: Báránd a török hódoltság után 1848-ig. In: Báránd története és néprajza. (Szerk. BALASSA Iván, Báránd, 1985.)

MOLNÁRNÉ MAYER Mária: Mutatvány Pesty Frigyes helynévgyűjtéséből. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. MÓDY György, közreműk. ZSUPOS Zoltán, Berettyóújfalu, 1986.)

NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XI. (Pest, 1857—1865)

NAGY Ödön: Sárréti föld és gazdaság. Magyar Gazda, 1845.

NYAKAS Miklós: A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításáig 1717—1848. In: Polgár története. (Szerk. BENCSIK János, Polgár, 1974.)

NYAKAS Miklós: A bihari részek református javainak összeírása 1809-ből. In: A Bihari Múzeum Évkönyve I. (Szerk. MÓDY György közreműk. HÉTHY Zoltán, Berettyóújfalu, 1976.)
NYAKAS Miklós: A báródsági nemes kerület rendtartása. In: A Bihari Múzeum Évkönyve III. (Szerk. HÉTHY Zoltán, Berettyóújfalu, 1983.)
OSVÁTH Pál: Bihar vármegye sárréti járásának leírása II. (Nagyvárad, 1875)
PANKOTAI László: Mezőgazdasági termelőkörzetek a XVIII. század végi Bihar megyében. Magyar Történeti Tanulmányok XVIII. (Szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1985.)
PAPP Klára: Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történeti Tanulmányok XX. (Szerk. SZENDREY István, Debrecen, 1987.)
RÁCZ István: A hajdúkérdés Bocskai István szabadságharca után. Nagy András hajdúgenerális Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominate. Series Historica III. és IV. (Szerk. VARGA Zoltán, Budapest, 1964—1965.)
RETTEGI Istvánné: A szerepi „Nemes Communitas Protocolluma". Adatközlés. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971. (Szerk. DANKÓ Imre, MÓDY György és OROSZ István közreműk. Debrecen, 1972.)
SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. (Budapest, 1981)
SZENDREY István—NYAKAS Miklós: Derecske története. (Debrecen, 1980)
TAKÁCS Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. (Budapest, 1987)
TÖRÖK—MAGYARKORI OKMÁNYTÁR: I—IX. In: Török—magyarkori Történeti Emlékek. I. osztály: (Szerk. SZILÁDY Áron—SZILÁGYI Sándor, Pest-Budapest, 1868—1874.)
VÁNYI Ferenc: Nagyvárad visszafoglalása a töröktől. Hadtörténeti Közlemények 1917.

Miklós Nyakas

SÁRRÉTUDVARI VOM BEGINN DER TÜRKENHERRSCHAFT BIS HIN ZUR LEIBEIGENENBEFREIUNG

In seiner vorliegenden Arbeit kommt der Verfasser zu der Feststellung, dass die Eroberung durch die Türken im Leben dieses Dorfes nach dem Fall der Burg von Szolnok (1552) spürbar zu werden begann, und dass seine staatsrechtliche Lage durch die Entstehung des das Fortleben der ungarischen Staatlichkeit ausmachenden Fürstentums Siebenbürgen in bedeutendem Masse beeinflusst wurde. So befant sich das Dorf auf einmal dort, wo drei Mächte — das türkische Reich, das ungarische Königreich und das Fürstentum Siebenbürgen — aufeinandertrafen. Was den Zehnten betraf, so gehörte es beispielsweise zum Amtsbereich von Nádudvar, welcher wiederum Teil des zum ungarischen Königreich gehörigen Komitats Szabolcs war. Von anderen Aspekten her gesehen, gehörte Sárrétudvari hingegen zum Fürstentum Siebenbürgen, nach dem Fall von Várad dann aber (1660) zum türkischen Reich. Nachdem die Türken vertrieben worden waren, gelangte das Komitat Bihar eindeutig an das königliche Ungarn, und somit Sárrétudvari auch. Die Wiedereroberung von Várad bedeutete für diese unsere Gegend einde entscheidende Wende (1692).

Im Laufe des 16. und 17. Jahrhunderts wurde die Welt der hiesigen bäuerlichen Gemeinschaft ausser durch die spezifischen geographischen Verhältnisse auch in bedeutendem Masse dadurch beeinflusst, dass Sárrétudvari aus dem Machtbereich des Bischofs von Várad heraustrat und in privaten Grundbesitz überging. Dieses Dorf, dass sich sozusagen auf dem Niemandsland ausbreitete, war praktisch auf sich selbst gestellt, was einen hohen Grad an innerer Freiheit sowie innerer Selbstverwaltung bedeutete. Mitte des 16. Jahrhunderts trat die Gemeinde zur kalvinistischen Richtung innerhalb der Reformation über. Wie allgemein in den dem kalvinistischen Weg angehörigen Gemeinden, so werwendete man auch in Sárrétudvari besondere Sorge auf die Schule, von welcher uns schon Angaben aus dem 17. Jahrhundert zur Verfügung stehen. Der erste Mann am Ort war der Richter (iudex), der jedes Jahr zu St. Georg (24. April) neu gewählt wurde. Seine Person wurde dann durch den Grundbesitzer bestätigt.

Dieses Dorf überlebte in dem von ausserordentlich grossen Verwüstungen heimgesuchten Komitat Bihar auch die schwersten Zeiten als bewohnter Ort; uns sind nur zeitweise Abwanderungen bekannt. Als Erklärung für diese Tatsache mag dienen, dass die Umgebung von Sárrétudvari eine einzige, gute Fluchtmöglichkeiten bietende Sumpflandschaft war. Eine Untersuchung der Abgabenverzeichnisse berichtet über die Kontinuität der Einwohnerschaft, und zwar während wie auch nach der Türkenherrschaft.

Es ist anzunehmen, dass es hier schon um die Mitte des 16. Jahrhunderts ein herausgebildetes Grundstücksystem gegeben hat; eben diese Angaben erlauben auch die Annahme, dass hier schon im 17. Jahrhundert die Zweifelderwirtschaft betrieben wurde. Vorauszusetzen ist auch eine starke Viehhaltung. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts begann sich dann — im Gegensatz zu der Ernte mit der Sichel — die mit Hilfe der Sense durchzusetzen. Auch die Viehzucht muss bedeutend gewesen sein. Im 18. Jahrhundert machte das Bistum von Várad sein früher zunichte gewordenes Besitzrecht wieder geltend; und in eben diesem Jahrhundert ist auch eine kraftvolle demographische Zuwachsrate zu beobachten. Das Dorf verblieb jedoch auch weiterhin eine reformierte Gemeinde. Entsprechend einer Jahrhunderte alten Ordnung der Ackergemeinschaft wurde die Gemarkung des Ortes von der Gemeinschaft selbst genutzt, welche eifersüchtig auf deren Unterletztheit bedacht war. Im Verlauf des 18. Jahrhunderts nahm der Anteil an Ackerfläche zu, was jedoch keinesfalls einen Rückgang in der Viehhaltung bedeutete; ganz im Gegenteil: die Haltung von Grossvieh war geradezu von hervorragender Bedeutung. Interressant ist es, dass der Bestand an Ochsen mit einigen Schwankungen einen Abstieg vorwies, wohingegen sich die Haltung von Pferden vermehrte. Dies bedeutet gleichzeitig, dass man hier — im Gegensatz zu vielen anderen Landschaften — schon einen bedeutsamen Teil der landwirtschaftlichen Arbeiten mit Hilfe des Pferdes ausführte.

Die Einwohnerschaft war stets und ständig frei beweglich, das heisst, sie durfte im Gegensatz zu den Leibeigenen ihren Wohnsitz frei wechseln. Auch die Leibeigenenlasten waren hier geringer als in den westlichen Teilen des Landes. Die Frondienstordnung nach Maria Theresia wurde im Komitat Bihar 1772 eingeführt, und zu der Zeit wurde auch eine starre Grundstückregelung vorgenommen. An der Wende zum 19. Jahrhundert wurde die Gemarkung von Ingenieuren vermessen und die Anzahl an Leibeigenengrundstücken erhöht. Hinter all diesen Massnahmen versteckte sich eine Erhöhung der Leibeigenenlasten. Hier bedeutete die Regelung des Frondienstes nämlich nicht eine Senkung, sondern vielmehr eine Anhebung der Lasten für die Leibeigenen.

Im 18. und 19. Jahrhundert passte sich die Ordnung der Richterwahl den Gesichtspunkten der militärischen Verwaltung an. An der Seite des Richters stand die Körperschaft der sog, alten Geschworenen (6 Personen) und die Körperschaft der jungen Geschworenen (6 Personen), also insgesamt zwölf Personen. Die schriftlichen Arbeiten oblagen dem Notar. Die mit der Gemeindewirtschaft verbundenen Tätigkeiten wurden von den Gemeindeangestellten ausgeführt. Das Schank- und Schlachtrecht hatte die Gemeinde nämlich vom Gutsherrn gepachtet, doch besass sie auch eine Schankwirtscaft auf eigenem Recht sowie vier Trockenmühlen. Von der Gemeinde wurden auch Ackerflächen verwaltet, die die Einwohner in gemeinsamer Arbeit bewirtschafteten. Eine der wichtigsten Aufgaben der Gemeindeältesten bestand darin, die staatlichen Steuern einzutreiben und die Bedürfnisse des Militärs zufriedenzustellen. Ähnlich der Kriegssteuer wurde auch die Haussteuer des Komitats aufgrund des Belastungsvermögens auferlegt. Als besonders schwerwiegende Form unter den Steuerarten galten die Einquartierung von Militär und die sog. „lange Fuhre", die ebenfalls für das Militär geleistet werden musste. Der Ordnungswidrigkeiten oder Gesetzesverstösse wurden vom Rat mehr oder weniger grosse Strafen verhängt, während schwerwiegendere Fälle vom Gericht des Grundbesitzers, dem Herrentag erledigt wurden. Die hiesige Gesellschaft wurde im 18. und 19. Jahrhundert auf spezifische Weise durch die sog. Adelskommunitas gekennzeichnet. Dies war die Gemeinschaft jener Menschen, die zwar wie Leibeigene lebten, aber den Adelsbriel besassen. Sie erledigten ihre inneren Angelegenheiten unabhängig vom Leibeigenenrichter.

Diese rein reformierte Gemeinde stand während des 18. und 19. Jahrhunderts, war die kirchlichen und schulischen Angelegenheiten betraf, in Abhängigkeit von dem kalvinistischen Debrecen. Der Seelsorger und der Lehrer wurden von der Gemeinde unterhalten. Die Schule von Sárrétudvari war ein Teil des Debrecener Kollegiums, welches auch als Ahne des Gymnasiums an sich betrachtet werden kann, da hier neben den elementaren Kenntnissen auch die Grundlagen des Lateinischen vermittelt wurden. Dem kalvinistischen Kirchenordnungsprinzip nachkommend wurde der Seelsorger von den Gemeindemitgliedern gewählt, welche wiederum kraft des Presbiteriums auch die Kirche streng unter Kontrolle hielten. Die Oberaufsicht oblag dem Bistum zu Debrecen.

Sárrétudvari gehörte zur Domäne Sárrét des Bistums zu Várad. Ihr Zentrum war Báránd. So hatte der Domänenverwalter weniger Einspruchrecht in die täglichen Angelegenheiten. Doch darauf, dass die Steuern für den Grundherrn nicht geringer werden, war er stets bedacht. Dies wurde dadurch begünstigt, dass die Einwohner des Dorfes ihren Richter unter jenen drei Personen auswählen durften, die zuvor vom Grundbesitzer bestimmt worden waren. Ausserdem war der Domänenverwalter bei der Wahl der Dorfältesten stets zugegen. Aufgrund des Herrentages konnte unmittelbaren Einspruch in Erbschaftsangelegenheiten und im Immobilinverkehr erheben und auch die Finanzangelegenheiten des Dorfes kontrollieren.

Kováts Zoltán

Darvas, Furta, Vekerd és Zsáka népességfejlődése a XVIII. századtól napjainkig*

A történésznek mindig mozaikokból kell a múltról a képet megalkotnia, s ennek a képnek lényeges kritériuma, hogy a valóságot a lehető legjobban megközelítse. A *Módy György* által gondosan összegyűjtött mozaikok alapján tisztán látjuk, hogy vizsgált négy településünk mindegyikének eredete a kora Árpád-korig nyúlik vissza.[1] A XV. század végére viszonylag legnépesebb *Zsáka*, de ezt megközelíti *Furta* és *Darvas*, valamint még a XVI—XVII. században is e tájhoz tartozó, de végül elnéptelenedő *Cséf*. Kisebb település a XV. század végén *Vekerd* és *Megyer*.

A XVI—XVII. századról rajzolható kép halványabb. Különösen a XVII. század forrásszegény időszak a magyar történelemben. E táj népét is sokszor érte pusztítás, megpróbáltatás; jelentős a népességmozgás ezekben a századokban. Sok-sok egybevetés, analógia alapján mégis állíthatjuk, hogy a források hiánya nem azt jelenti, hogy a népesség kipusztult volna e vidékről. A XVIII. század első évtizedeiben az adózók viszonylag nagy száma, e községekben a református és görögkeleti népesség együttes jelenléte fontos közvetett bizonyítéka annak, hogy ez a népesség már a korábbi században is e körzetben élt.

Dolgozatunkban a XVIII. század elejétől próbáljuk a községek fejlődését nyomon követni napjainkig. Ezen belül a tagolást a források szabták meg. A XVIII. század első felében még csak az adóösszeírásokból tudunk a népesség nagyságára, fejlődésére következtetni. — A XVIII. század 60-as éveitől kezdve az egyházi anyakönyvek sokkal megbízhatóbb adatokat szolgáltatnak a népességre. Ezeket néhány esetben már egybe tudtuk vetni a korszakból fennmaradt statisztikai jellegű munkákkal. — Igen pontos, egzakt adatokkal csak a XIX. század három utolsó évtizedéből rendelkezünk. Egészen világos ettől kezdve lesz a kép. Ekkor már a természetes szaporodásból adódó népességnövekedést, valamint a mechanikus népmozgalom hatását (oda- és elvándorlás) is pontosan meg tudjuk határozni.

* A XVIII—XIX. századi adatok összegyűjtéséhez anyagi támogatást nyújtott a Kölcsey Ferenc Művelődési Központban alakult „Zsákai közművelődési modellkísérlet" témával foglalkozó csoport, mely Litauszki Tibor irányításával végezte munkáját (1986).

1 *Módy György:* Zsáka és környéke a XVIII. századig. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV—V. (Szerk. *Módy György,* Berettyóújfalu, 1986.) 153—172.

A befejező részben az 1980-as évtized népmozgalmi adatait és arányszámait mutatjuk be. A XIX. század 70-es éveitől rendelkezésre álló pontos statisztikai adatok lehetővé teszik, hogy a népességfejlődési tendenciák ismeretében trendszámítást végezzünk el. Ennek segítségével bemutatunk egy modellt arról, hogy a négy község népe — további elvándorlás nélkül — a születéskorlátozásból és elvándorlásból adódó általános elöregedés következtében mennyire fog lecsökkenni 2050-re.

A népességfejlődés vizsgálata a múlt kutatásának csak egyik területe, azonban ebben a vizsgálatban sok minden tükröződik, s több probléma kutatására hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor e kérdéskör vizsgálatának nagy az aktualitása: mindegyik község népe fogy — különböző mértékben. E községek népességmegtartó képességének megszilárdítása a jövő sorskérdése. Ez gazdasági, közigazgatási és kulturális feladat együttesen. Ha ez nem sikerül, akkor belátható időn belül elnéptelenedés következik be.

1. *A népesség XVII—XVIII. századi kontinuitásának kérdése*

A vizsgálatba bevont négy település — népességét tekintve — négy külön világ.

Zsákáról tudjuk egyértelműen — nem közvetett adatokkal — bizonyítani, hogy népessége folyamatosan itt élt, a XVII. század viszontagságos éveit átvészelte. Földesurai mind a XVI—XVII. században, mind a XVIII. században a református Rhédeyek. A zsákai várat a Rákóczi-szabadságharc után romboltatják le a Habsburgok. A XIX. század végén a Paksyak jutnak itt birtokhoz.[2] A török hódoltság, illetve a Rákóczi-szabadságharc viszontagságai után fennmaradt első adóösszeírásban is szerepel.[3] A viszontagságos évek, évtizede után az adóterheket bíró gazdák száma viszonylag nagy: 47. Az adózók mind magyar családnevűek. Azt, hogy a községben élő, kisebbséget alkotó románok mikor is települtek, vagy esetleg — egy részük — már a XVIII. század elején is itt élt, ezt nehéz eldönteni. 1828-ban Ludovicus Nagy már 540 ortodox katolikus és 1169 református lakost mutat ki.[4] Tíz évvel később Fényes Elek magyar—román falunak mondja Zsákát, melyben reformált és óhitű templom áll.[5] Református anyakönyv 1766-tól, ortodox katolikus csak 1840-től maradt fenn. Zsáka a kora-középkortól lakott magyar település, melybe románok telepedtek.

Darvas más problémákat vet fel. Az 1713-as megyei és az 1720-as országos összeírásban nem szerepel. Az 1723-as összeírás „... ad antiquo populosa"-ról ír, s 40 adózó háztartást tüntetnek fel.[6] A családnevek mind magyar etnikumra utalnak. Mindössze 2 „Oláh" családnevűt találtam. Mivel az összeírás is régen itt élő népességről tudósít, úgy vélem,

2 Bihar megye és Nagyvárad. (Szerk. *Borovszky Samu.* Bp. é. n. 1901?) 165—166.
3 *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár* (HBML) IV. A. 4. Bihar vármegye adószedőjének iratai 1552—1848. b. adóösszeírások. Conscriptio processus Sárrét 1713. 2. köt.
4 *Nagy, Ludovicus:* Notitiae politico-geographico statisticae inclvti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. (Buda, 1828) 98. p.
5 *Fényes Elek:* Magyar Országnak s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai, geographiai tekintetben. IV. (Pest, 1839) 105—106.
6 *HBML* IV. A. 4. b. Adóösszeírások 1723. 13. köt.

nyugodtan feltételezhetjük, hogy Darvas népessége már a XVIII. században is itt élt, csak a bizonytalan közállapotok, gyenge megyei adminisztráció miatt kerülte el az összeírást. — Ludovicus Nagy 1828-ban csak reformátusokat tüntet fel rendkívül nagy számban (2929), ugyanakkor ortodox katolikusokat nem említ.[7] A közléseket hitelesnek nem fogadhatjuk el. Fényes Elek 1839-ben 581 reformátust és 575 ortodox katolikus lakost ad meg. Darvast magyar—román falunak mondja „református és óhitű templommal gazdag róna határral."[8] Kérdés, hogy ez a román népesség mikor települt? Ahogy a magyar népesség ősei is itt, vagy a közvetlen közelben élhettek 1723 előtt, ugyanígy a románok is. Igaz, későbbi beköltözésre vagy inkább későbbi birtokszerzésre utal az, hogy az adóösszeírásokban csak magyar családnevűek szerepelnek. De az a lehetőség is felmerül, hogy a román népesség már magyar családneveket visel a XVIII. század elején is. E kérdés további vizsgálódást kíván.

Furtát csak magyarok lakják, de azok két felekezetben, a reformátushoz és a római katolikushoz tartoznak. Az első összeírásokban (1713, 1720) nem említik, de 1723-ban 54 adózó háztartást írnak össze![9] Az 1728-as adóösszeírás, ugyan azt említi, hogy 8 évvel korábban néptelen („Furta. Ab omnis octo impopulata..."), mégis sok analógia, egybevetés után úgy vélem, hogy a község református lakosai vagy itt a községben, vagy közvetlen környékén lakhattak már korábban is.[10] A Sárrét világában sokan élhettek úgy a XVII. században, s még a XVIII. század első évtizedeiben is, hogy az adóösszeírók elkerülték őket, vagy ők elhúzódtak előlük. A furtai reformátusok ilyenek lehettek. Az kétségtelen, hogy a római katolikus családokat a földesúr, a váradi prépost telepíthette távolabbi vidékekről. Itt messze környéken nem éltek a XVIII. század elején római katolikusok. Furtához, mint anyaszentegyházhoz 7—8 más szomszédos község tartozott. — 1723-ban 54, 1728-ban 60 adózó háztartást írnak össze, ezek szerint a 4 település közül a legnépesebb. Valószínű, hogy ilyen létszámú népesség megélhetéséhez nem voltak adva az életfeltételek, 1767 és 1784 között jelentős elvándorlás következik be.

Vekerd a XVII. században elnéptelenedett. Még az 1723-as, gondosabb felvételt mutató összeírásban sem szerepel. Ezt követően román családok veszik birtokba a területet. 1728-ban 19 telkes jobbágyot írnak össze.[11] Néhány kivételével (Nagy, Szarka, Szilágyi) román családnevek. Az újjátelepült község nagyon sokáig etnikailag és vallásilag homogén, ortodox katolikus románok lakják. Fényes Elek így ír róla 1839-ben: „Oláh falu. Óhitű anyatemplommal. Jeles sertés-, juh- és marhatenyésztéssel. Földesura Dersőffy, Molnár, Olasz, Buday."[12]

A középkorban a térségben létező Bozsod, Cséf, Megyer községek nem települtek újra.

7 *Nagy* i. m. 88.
8 *Fényes* i. m. 101.
9 *HBML* IV. A. 4. b. Adóösszeírások 1723. 13. köt.
10 *HBML* IV. A. b. Adóösszeírások 1728. 20. köt.
11 *HBML* IV. A. 4. b. Adóösszeírások 1728. 20. köt.
12 *Fényes* IV. 105.

Adózó háztartások száma[13]

Év	Zsáka Jobbágy	Zsáka Inquilini	Zsáka Össz.	Darvas J.	Darvas I.	Darvas Ö.	Furta J.	Furta I.	Furta Ö.	Vekerd J.	Vekerd I.	Vekerd Ö.	Összesen J.	Összesen I.	Összesen Ö.
1713	47	—	47	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	—	47
1720	48	—	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	48	—	48
1723	55	10	65	29	11	40	49	5	54	—	—	—	133	26	159
%			40,9			25,1			34,0						100,0
1728	37	—	37	22	—	22	60	—	60	19	—	19	138	—	138
%			26,8			15,9			43,5			13,8			100,0
1730	26	4	30	31	34	45	50	5	55	18	—	18	125	23	148
%			20,2			30,4			37,2			12,2			100,0
1743	51	12	63	36	4	40	51	1	52	20	1	21	158	18	176
%			35,8			22,7			29,6			11,9			100,0
1753	65	14	79	45	3	48	45	1	46	22	—	22	177	18	195
%			40,5			24,6			23,6			11,3			100,0
1767	20	3	23	28	1	29	50	9	59	17	—	17	115	13	128
%			18,0			22,6			46,1			13,3			100,0

	Házt. száma	Össz. lakos	Házt. száma	Össz. lakos	Házt. száma	Össz. lakos	Házt. száma	Össz. lakos	Házt. száma	Összes lakos
1784/85[14]	300	1546	164	858	146	793	58	303	668	3500
%		44,2		24,5		22,7		8,6		100,0

13 *HBML* IV. A. 4. b. Adóösszeírások Concriptio processus Sárrét. 2. köt. 713; 13. köt. 1723; 20. köt. 1728; 25. köt. 1730; 49. köt. 1743; 65. köt. 1765; 83. köt. 1767.

14 Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). (Szerk. *Danyi Dezső* és *Dávid Zoltán*, Bp. 1960.) 28—29., 38—39. p.

Előző táblázatunkban bemutatjuk az 1760-as évek elejéig fennmaradt adóösszeírások fontosabb adatait. Ebből a korból ezek az adatok támpontjaink. Az egyes községek össznépességét majd jobban tudjuk a valóságnak megfelelően megközelíteni, ha figyelembe vesszük a II. József korabeli népösszeírás adatait. A visszakövetkeztető módszer is segítséget ad. Most bemutatásra kerülő táblázatunk segít az adóösszeírások forrásértékének feltárásában s a minket érdeklő arányok (községek egymáshoz való viszonya) láttatásában.

Táblázatunkban szereplő korabeli adóösszeírási adatokra építeni a népesség nagyságának meghatározásakor — láthatjuk az egybevetésből — csak erős forráskritikával és bizonyos hibahatárok mellett lehet.

Zsáka adózóinak száma 1728-ra nagyon visszaesik, de 1743-ra újra a korábbi szintre emelkedik, további növekedés mutatkozik 1753-ban, majd nagy visszaesés 1767-re. Darvas adózóinak száma is nagy hullámzást mutat. Furta esetében úgy tűnik, hogy az 1720-as években történő betelepítések után olyan nagyságú településsé lett, mint Zsáka. 1767 és 1784 között jelentős elvándorlás történhetett. Vekerd a megtelepülés után tartja magát, lassú népességnövekedésre lehet következtetni az adóösszeírásokból.

A települések népességének egymáshoz való aránya némiképpen változik, ha az 1784/85-ös népszámlálást nézzük. Vekerd mintha csökkent volna népességében a többihez képest. Darvas 1784-re megtartotta 24—25%-os arányát. Furta jelentősen visszaesett 46%-ról 22,7%-ra. Zsáka ugyanakkor „ismét" azt mutatja, hogy a négy település közül itt él az összesnek 40%-a. Ezeknek a hullámzásoknak kellene keresni az okait, ha lenne rá forrás. Vajon e hullámzások mögött valóságos népességmozgás áll, vagy csak, — s ami valószínűbb — az adózásba való felvétel rendszere változott?

2. *Népességfejlődés az első anyakönyvi adatoktól (1766) az első modern népszámlálásig (1870)*

A községek népességfejlődésének egyik legkézenfekvőbb, leggyorsabb megközelítési módja, ha a fennmaradt statisztikai jellegű munkák adatait gyűjtjük ki és állítjuk sorba. Ezeket az adatokat azonban „nyersen" felhasználni nem lehet, mert téves következtetésekre juthatunk. A legutóbbi két évtizedben a történeti kutatás egyre több forráskritikai észrevételt tett ezekkel kapcsolatban. Ismertetésükre terjedelmi korlátaink miatt nincs mód, csak a végső konklúziót ismertetem, ahogy ma, 1990 januárjában ezeket a forrásokat értékelem.

Több mint negyed százada alapvető bázisadatoknak számítanak a II. József korában, 1784 ősze és 1785 tavasza között katonai segédlettel végrehajtott népszámlálás adatai. Ekkor történt első ízben az, hogy az összeírást a nemesekre is kiterjesztik. Kisebb hiányai az újabb vizsgálódások fényében feltárultak. A nemesi ellenállás mind a nemesi számbavételt, mind a nemesi, majorsági birtokon élők számbavételét akadályozta. Jelentős hiányosság mutatkozik nagyobb városaink esetében. Különösen ott nagy a hiányosság, ahol a tanyásodás folyamata már megindult, valószínű, hogy a pásztorok és a „más házában lakók" számbavé-

tele hiányos. Mutatja a II. József korabeli népszámlálás hiányosságait, hogy a két évvel később megismételt „rektifikáció" már 5—10%-kal nagyobb népességet tüntet fel. Ily mérvű népességnövekedés természetes szaporodás útján nem következhetett be. Az össznépesség kérdésében úgy lehet állást foglalni, hogy e népszámlálást 10%-kal kell megnövelni ahhoz, hogy a valóságot jól megközelítsük.

Az 1820-as évektől a püspökségek, érsekségek, főapátságok készítenek egyházmegyei leírásokat, schematismusokat. Ezekben többek között az anyaegyházban és a filiákban élők számát felekezetenként közlik. Valószínűleg ezeket az egyházi schematismusokat felhasználta két jeles tudósunk, *Nagy Lajos* (1828) és *Fényes Elek* (1839) földrajzi-statisztikai munkájukhoz. Már az egyházi schematismusok sem tartalmazzák a községek teljes népességét. A szegények, az egyházi adót nem fizetők kimaradhattak, de a nem római katolikus felekezetűek számbavétele is hiányos. A végső konklúzió az, hogy mind az egyházi schematismusok (bár ezek forrásértéke javul), mind *Nagy Lajos* és *Fényes Elek* munkáiban szereplő népességi adatok 15%-os kiegészítést igényelnek. E kiegészítés megtételére azért is szükség van, mert ha nem végezzük el, akkor olyan mértékű belső népességfejlődést mutatnak a számítások, amelyet más területen végzett vizsgálódások nem igazolnak. 1839 után a következő támpont az 1869. december 31-i eszmei időponttal végrehajtott népszámlálás. Ezt már nagy pontossággal hajtották végre. 1839 és 1870 között egyetlen mikroelemzés sem mutatott arra, hogy a halandósági viszonyok javultak volna. Tehát 1839 és 1870 között nem lehet 5—6 ezreléknél magasabb természetes szaporodás. Ha nem végezzük el a 15%-os kiegészítést *Nagy Lajos* és *Fényes Elek* munkájához, akkor 10 ezreléknél jóval magasabb természetes szaporodást kell feltételezni az ország majd mindegyik településén. Ez mai ismereteink szerint nem lehetséges.

Következő táblázatunkban bemutatjuk a statisztikai munkák adatait, megtesszük az eddigi forráskritika alapján a szükséges kiegészítéseket és ez alapján kiszámítjuk az egy évre jutó népességnövekedés mértékét.

Statisztikai adatok, kiegészítések, a népességfejlődés mértéke[15]

Időpont	Zsáka Népesség	Zsáka 1 évi növek. ezer lak.	Darvas Népesség	Darvas 1 évi növek. ezer lak.	Furta Népesség	Furta 1 évi növek. ezer lak.	Vekerd Népesség	Vekerd 1 évi növek. ezer lak.	Összesen Népesség	Összesen 1 évi növek. ezer lak.
1784/85	1546		858		796 ?		303		3500	
+10%	155		86		79		30		350	
Össz.	1701		944		872		333		3850	
1785—1828		4,3				18,8 ?		3,5		
1828	1753		2929 ??		1371		326			
+15%	263				206		49			
Össz.	2016				1577		375			
1828—1839		6,1				3,0		9,3		
1839	1879		1194		1417		359		4849	
+15%	282		179		213		54		728	
Össz.	2161		1373		1630		413		5577	
1839—1870		6,9				10,5		1,8		
1870	2376		1012		1957		469		5814	
1870—1881		10,5		10,9		—9,0		— 7,0		2,6
1881	2650		1133		1762		433		5978	
1881—1891		5,1		5,2		17,9		7,9		8,7
1891	2784		1169		2077		467		6497	
1891—1901		10,5		10,0		—4,4		10,1		5,6
1901	3076		1286		1985		514		6861	

15 1784/85. Az első magyarországi népszámlálás i. m. 28—29., 38—39.
1828. *Nagy* i. m. 88—89., 98.
1839. *Fényes* i. m. 101., 105—106.
1870, 1881, 1891, 1901. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. (Bp. 1902) 556.

Zsáka népességnövekedési arányszámai az eddigi magyarországi mikroelemzések eredményeivel megegyeznek. 1784/75 és 1828 között általában ezer lakosra 5 ezrelék alatt számítjuk az évi növekedés mértékét. Ez egyezik meg e korszak vonatkozó természetes szaporodás átlagával. Ha ettől eltérés van pozitív irányban, akkor beköltözéssel, ha eltérés van negatív irányban, akkor elvándorlással számolunk. Zsáka az átlag körüli értéket mutatja az 1828 és 1839, valamint az 1839 és 1870 közötti időszakban is. A 6,1 ill. 6,9 ezrelékes évi népességfejlődés minimálisan az átlag felett van. Lehetséges kismérvű beköltözés. Az 1870 utáni magasabb, 10 ezrelék körüli népességnövekedés már származhatna természetes szaporodásból is. Ezt az időszakot a következő részben még elemezzük.

Darvas 1828-as össznépességi adata érthetetlen! Átmeneti időre ilyen nagy népesség telepedett volna meg? (2929?) Az elgondolkoztató, ha ezt az adatot nem vesszük figyelembe, akkor is 1784 és 1839 között az évi népességnövekedési arány: 8,4. Ily mérvű növekedés csak úgy lehetséges, ha a természetes szaporodás mellett kisebb mérvű beköltözés is segíti a növekedést.

Furta 1784/85-ös össznépességi adata nem illik bele a sorba. Rendkívül nagy az adózó háztartások számához képest a visszaesés. Nagy a valószínűsége annak, hogy az 1784/85 telén végrehajtott népszámláláskor az átlagnál is többen maradtak ki az összeírásból. Valami köznemesi ellenállást sejtünk mögötte, mert ugyan 3 köznemesi famíliát összeírnak, de lehetséges, hogy ennél jóval többen éltek a faluban. Az 1785 és 1828 közötti időszak évi átlagos népességnövekedése azért olyan magas (18,8), mert 1784/85-ben a valóságosnál kisebbnek adták meg a község népességét. — A kor viszonyainak megfelelő, azzal összhangban lévő népességnövekedési arány mutatkozik 1828 és 1839 között: évi 3 ezrelék. Erre az időszakra esik az 1831. évi kolerajárvány. Ez nem egyformán pusztított minden községben. Lehetséges, hogy Furtán több áldozatot szedett. — 1839 és 1870 között az 5 ezrelékes átlagnál magasabb az egy évre jutó növekedés. Némi beköltözéssel kell ebben az időszakban számolnunk. — Meglepő az 1870 és 1881 közötti jelentős népességcsökkenés: évi 9 ezrelékes átlag. Az 1873-as kolera hatása? Elköltözés csökkenti a falu népességét? Részletesebb kutatás tudja ezt kideríteni. — 1891 és 1901 között újabb fogyás van, ugyanakkor az előtte lévő évtizedben jelentős mértékű növekedés. Mindez közelebbi vizsgálódást igényel.

Vekerd 1785 és 1828 között az országos átlag alatti növekedést tapasztalunk, majd 1828 és 1839 között az átlagnál magasabbat. Ebben az évtizedben beköltözések növelhették a népességet, mert erre az időszakra esik egy nagyobb kolerajárvány. Vagy a kolera kevésbé pusztított? — 1839 és 1870 között igen alacsony az egy évre jutó átlagos népességnövekedés: 1,8 (ezer lakosra). — Az 1870—1881. időszak jelentős népességfogyása magyarázható az újabb kolerával. Utána minden az országos átlag szerint következik be.

Fejtegetéseinkből le lehet vonni azt a konklúziót, hogy a statisztikai jellegű munkák adatai ebben az időben még nem megbízhatóak, de a hiányosság mértéke változó.

A következőkben a népességfejlődés folyamatát egy másik, a magyar történetírásban eddig kevésbé kiaknázott forrás segítségével pró-

báljuk mélyebben, valósághűbben megközelítve bemutatni. Kigyűjtöttük a 4 település mindegyik felekezetének (református, ortodox katolikus, római katolikus) keresztelési adatait évenként, majd ezeket évtizedenként összegeztük.[16] Felmerül a kérdés, hogy miért csak a keresztelési adatok kigyűjtésére került sor. Ennek magyarázata kettős. Több mint két évtizedes kutatói tapasztalatom az, hogy az újszülöttek anyakönyvezése sokkal megbízhatóbb, mint az elhalálozottaké. A halálozási anyakönyv adatainak értékelése — a való megközelítése érdekében — sok időt és terjedelmet vett volna igénybe.

Mivel az elhalálozottak adatait nem gyűjtöttük ki, így a természetes szaporodás mértékét sem tudjuk megközelíteni anyakönyvek alapján. A keresztelési adatok kigyűjtése azonban a népességfejlődés folyamatát igen jól érzékelteti. 1766 és 1827 közötti időből az eredeti anyakönyvek filmmásolataiból dolgoztunk (Magyar Országos Levéltár — Filmarchívum). 1828-tól 1895-ig a Központi Statisztikai Hivatal: A népmozgalom főbb adadtai községenként 1828—1900. VII. kötet volt a forrásunk. Ők is az eredeti anyakönyvek filmmásolataiból dolgoztak. 1895 után a kiadvány bizonyos hiányosságokat mutatott, s ezért közvetlenül a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár hajdúböszörményi fióklevéltárához fordultunk, ahol az állami anyakönyvek hivatalos másolatait őrzik.

Következő táblázatainkban tehát az anyakönyvekből feltárt adatok az újak és perdöntőek. A „valószínű össznépességet" a meglévő adatokból az eddigi forráskritika felhasználásával, azok alapján kombináltuk. — Az 1713-as megyei és az 1720-as országos adóösszeírás háztartásfőinek számát 25-tel szoroztuk, hogy az össznépességet megkapjuk.[17] Az 1723-as, 1743-as és az 1753-as megyei összeírások esetén a szorzószám 20 volt. — A már idézett statisztikai jellegű munkákat, azok össznépességi adatait 10, illetve 15%-os kiegészítéssel vettük figyelembe. — Az 1844-es schematismus adatai már jól illeszkedtek az 1870-es népszámlálás felekezeti adataihoz. Itt sem vettünk kiegészítést. Zsáka esetében azonban nem tudtuk figyelembe venni az 1844-es schematismus adatát, mert oly kevés reformátust adott meg (1140), amely az összefüggésben nem állja meg a helyét.

16 Izraeliták is élnek a községekben nem nagy létszámban. A rájuk vonatkozó adatokat a függelékben közöljük. Szórványos anyakönyvi adatokat találtunk az OL Filmarchívumában 1840-es évekből — a KSH kiadványban 1877-től — de ezek nem alkalmasak népességfejlődési arányok kiszámítására.

17 *Dávid Zoltán:* Az 1715—20. évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. (Szerk. *Kovacsics József,* Bp. 1957.) 163—173. p. — *Kováts Zoltán:* A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle, 1969. 1—2. sz. 218—227. — *Kováts Zoltán:* A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. 1—2. rész. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleménye. (Szerk. *Benkő László,* Szeged, 1971.) 77—88. (1972) 3—25.

Év időszak	Református Valószínű össz. népes.	Keresztelések száma	Keresztelések ezer lakosra	Ortodox katolikus Valószínű össz. népes.	Keresztelések száma	Keresztelések ezer	Adózók száma	Össz. népess.
1713							47	1175
1720							48	1200
1723							65	1300
1743							63	1260
1753							79	1580
1767—69	1078	36,7	34,1					
1770—79	1098	35,7	30,7					
1780—89	1135	41,7	36,7					
1784—85	1135			527				1701
1790—99	1183	40,3	34,1					
1800—09	1232	52,4	42,5					
1810—19	1280	53,3	41,6					
1820—29	1329	53,5	40,3					
1828	1344			621				2016
1830—39	1581	63,7	40,3					
1839	1716			401				2161
1840—49	1716	68,5	39,9	445	31,7	71,2		
1850—59	1716	68,7	40,0	551	33,1	60,1		
1860—69	1610	65,8	40,9	614	41,7	67,9		
1870	1566			647				2376

A református egyház kereszteltjeinek száma — egy év átlaga — évtizedről évtizedre lassú emelkedést mutat. Hasonló a helyzet az ortodox katolikus népességnél; itt 1840-től maradt fenn az egyházi anyakönyv. Ha a reformátusok ezer lakosra jutó kereszteléseit nézzük, akkor az általában az országos átlagnak felel meg. 40 és 45 közöttire tesszük a „születéskorlátozás tömeges megindulása előtti időszakban a születések ezer lakosra jutó számát. Itt az alsó határ közelében ingadoznak az arányszámok. Ez még nem a „családtervezés" jelentkezését mutatja, hanem az a valószínűbb, hogy itt is az a gyakorlat, hogy vasárnap, a gyülekezet előtt keresztelnek (Debrecenben így volt 1766-ig). Így a csecsemők kis hányada — a korai csecsemőhalálozás miatt — nem került be az anyakönyvbe.

Meglepő az ortodox katolikusok magas születési (keresztelési) arányszáma. Ebből még nem következtethetünk magasabb termékenységükre, mert fennáll annak a valószínűsége, hogy Zsákára más falvakból is, ortodox katolikus szórványoktól hoztak keresztelni. Vagy talán a módosabb református családoknál már van bizonyos születéskorlátozás? A probléma még csak felmerül, további kutatást igényel.

18 *OL* Filmarchívum. Református anyakönyv: A 2467. Ortodox katolikus anyakönyv: KSH A népmozgalom főbb adatai községenként 1828—1900. (Szerk. *Klinger András*, Bp. 1980.) 96—97.

Darvas[19]

Év időszak	Református Valószínű össz. népesség	Keresztelések száma	Keresztelések ezer lakosra	Ortodox katolikus Valószínű össz. népesség	Keresztelések száma	Keresztelések ezer lakosra	Adózók száma	Össz. népesség
1723							40	800
1743							40	800
1753							48	960
1771—79	477	18,5	38,8					
1780—89	477	17,8	37,3					
1784—85	477			467				944
1790—99	514	22,5	43,8					
1800—09	552	23,8	43,1					
1810—19	589	20,5	34,8	572	17,2	30,1		
1820—29	627	23,1	36,8	607	15.4	25,4		
1830—39	646	25,7	39,8	642	18,9	29,4		
1839	668			657				1373
1840—49	637	24,2	38,0	657	20,4	31,1		
1850—59	585	24,7	42,2	504	17,9	35,5		
1860—69	533	23,6	44,3	400 ?	18,8	47,0 ?		
1870	506			351 ?				1012

Reformátusoknál a keresztelések száma évtizedről évtizedre lassan emelkedik, az 1840-es évtizedtől kezdve stagnálás, majd csökkenés figyelhető meg. Az össznépességi adatok is viszonylag jelentős elköltözésre mutatnak 1870-ig. Ha ezer lakosra számítjuk ki a születéseket, a 40 ezrelék körüli ingadozást tapasztaljuk. Rendkívül nagy a megegyezés Zsáka népességfejlődésével és arányszámaival.

A darvasi ortodoxok esetében a zsákaival ellentétes jelenséget tapasztalunk. Itt az országos átlaghoz képest jóval kevesebb az ezer lakosra jutó születés. E népcsoportnál jelentkezne az egyke? — Meglepő, hogy az első modern, pontosnak vélt népszámlálás idején (1870) mily kis létszámú ortodox katolikust írtak össze. Az összefüggésből ez kérdésnek látszik. Az ezer lakosra jutó születési arány azért szökik oly magasra, mert a korábbihoz képest sokkal kevesebb ortodox lakosságot adtak meg.

19 A református anyakönyvi adatok 1770 áprilisában kezdődnek, első teljes év 1771. *OL* Filmarchívum: A 2178 — Az ortodox katolikus anyakönyv vezetése 1814 novemberében kezdődik, első teljes év: 1815. Az évtizedben itt is az egy évre jutó átlagot vettük. *OL* Filmarchívum: A 5469. — Az 1784/85-ös össznépességi adatból számítással jutottunk a reformátusok és az ortodox katolikusok adatához: *Ludovicus Nagy* 1828-as felekezeti megoszlását vettük alapul.

Furta[20]

Év időszak	Református Valószínű össz. népesség	Református Keresztelések száma	Református Keresztelések ezer lakosra	Római katolikus Valószínű össz. népesség	Római katolikus Keresztelések száma	Római katolikus Keresztelések ezer lakosra	Adózók száma	Össz. népesség
1723							54	1080
1743							51	1020
1753							46	920
1766—69	650	29,5	45,5					
1770—79	680	35,3	51,9					
1880—89	700	32,3	46,1	250	9,3	37,2		
1784—85	698 ?			(174) ?				872 ?
1790—99	750	41,2	54,9	280	8,8	31,4		
1800—09	850	36,1	42,5	320	10,1	31,6		
1810—19	950	41,5	43,7	400	12,7	31,8		
1820—29	1148	52,3	47,5	478	18,8	39,3		
1828	1148			478*				1577
1830—39	1200	48,5	40,5	517	30,1	58,2		
1839	1287			557				1832
1840—49	1500	46,9	31,3	636	34,6	54,4		
1844	1572			636*				2092
1850—59	1500	56,9	37,9	636	30,3	47,6		
1860—69	1400	54,0	38,6	636	45,2	71,1		
1870	1368			470				1957

Reformátusok esetében a kereszteltek száma ugyanazt a fokozatos emelkedést mutatja, mint Zsákánál és Darvasnál. 1830 és 1849 között egy kis visszaesés tapasztalható. Ennek oka kisebb mérvű elvándorlás lehet. — Az ezer lakosra jutó születési arányok igen magasak. Ez az arány nem a valóságos helyzetet tükrözi, ez azzal van összefüggésben, hogy az 1784—85-ös népszámláláskor a népességnek viszonylag jelentős hányada nem került felvételre. Itt, Furtán nem 10%, hanem jóval több a kimaradtak aránya. Ez a kutatás is jól alátámasztja az eddigi forráskritikai megállapításokat. Az 1830-as évtizedtől kezdve már 40 ezrelék és annál kevesebb a születési arány. Ez kicsit alacsony! Kutatni kellene, hogy miért.

20 *OL* Filmarchívum: Református anyakönyv A. 2224. Római katolikus anyakönyv A. 3271. — 1828-tól az egyházi anyakönyvek adatait kiadták: KSH A népmozgalom főbb adatai községenként 1828—1900. (Szerk. *Klinger András*, VII., Bp. 1980.) 92—93. — A római katolikus össznépesség esetében a Furtához tartozó filiák (Csökmő, Darvas, Homorog, Szakáll, Zsáka községek, valamint Nyesta, Bozsód, Erdőhely, Kenéz és Körmösd, Orros és Veszely, Aka és Boldogasszony puszták) népességét is figyelembe vettük. Schematismusok: 1827-ből 64—65., 1837-ből 59—60., 1844-ből 63—64.

A római katolikus keresztelések száma egy darabig lassú emelkedést mutat, majd két kisebb ugrás is tapasztalható: 1830—39-es és az 1860—69-es évtized. — Amikor az ezer lakosra jutó születési arányt számítottuk ki, elvetettük az 1784—85-ös népszámlálás össznépességi adatát, az abból kiszámítható római katolikusok számát. Találtunk egy másik támpontot. A különböző schematismusok (1827, 1837, 1844) megadták a Furtához tartozó filiák római katolikus népességét. Az össznépességnél ezt is figyelembe vettük. Ez esetben 1829-ig a kor átlagának megfelelő születési arányokat kaptunk, vagy valamivel kevesebbeket. Az alacsonyabb születési arány (31 ezrelék körül) azzal áll összefüggésben, hogy a filiákból a csecsemőket jóval a születés után hozhatták keresztelni, s a korai csecsemőhalálozás miatt soknak az anyakönyvezése elmaradt. — Hiába vesszük figyelembe a filiák össznépességi adatait, mégis azt tapasztaljuk, hogy 1830 után nagyon magas az ezer lakosra jutó születések száma. Valószínű, hogy e filiáknál szélesebb körből is hozhattak keresztelni csecsemőket.

Vekerd[21]

Év időszak	Ortodox Valószínű össz. népesség	Katolikus Keresztelések száma	Keresztelések ezer lakosra	Adózók száma	Össz. népesség
1728				19	380
1743				21	420
1753				22	440
1767				17	340
1790—99					
339					
22,4					
7,6					
1784—89	330	5,9	17,9		
1784—85					333
1784—89	330	5,9	17,9		
1800—09	348	10,7	30,7		
1810—19	357	11,3	31,7		
1820—29	363	13,0	35,8		
1828	369				375
1830—39	387	26,5 ?	68,5 ?		
1839	397				413
1840—49	482	19,3	40,0		
1844	482				495
1950—59	463	22,0	47,5		
1860—69	442	23,8	53,7		
1870	427				469

21 *OL* Filmarchívum: görögkeleti (ortodox) anyakönyv A. 5469. 1828-tól: KSH A népmozgalom főbb adatai községenként 1828—1900. VII. köt. (Bp. 1980) 96—97.

Az ortodox keresztelési adatok 1830-ig egyenletes emelkedést mutatnak. Egy érthetetlen kiugrás mutatkozik az 1830—39-es évtizedben. Ez azzal is magyarázható, hogy valamelyik környező ortodox katolikus egyházban nem volt pópa — egy ideig —, s ide hozták a gyermekeket keresztelni. 1840-től újra egyenletes növekedés tapasztalható, bár 1930 és 1840 között némi betelepüléssel is számolhatunk. — Az ezer lakosra jutó születési arányok a XVIII. század utolsó évtizedeiben, még 1829-ig igen alacsonyak. Ez több okkal is magyarázható. Fiatal, újonnan szervezett egyházról van szó, talán a keresztelési gyakorlat fokozatosan szilárdult meg. De az is lehet, hogy a korábbi gyakorlatnak megfelelően egy másik község pópájához vitték a gyermekeket keresztelni. 1840 után az országos átlag szerint alakul az ezer lakosra jutó keresztelések száma, sőt 1850-től az átlag felett van. Az utóbbi arányokkal kapcsolatban annyi az aggályom, hogy ebben az esetben is felmerül annak a lehetősége, hogy 1870-ben némi hiányokkal történt a község össznépességének számbavétele. Az 1870-es népszámlálás ilyen értelmű kritikájára még nem tudok példát a szakirodalomban. Furta és Vekerd nagyon elgondolkodtató.

3. A XIX. század három utolsó évtizede

1870-ig a népesedési folyamat bemutatásában — az össznépességi adatokon kívül — csak a keresztelési (születési) adatokra támaszkodhatunk. Kutatott anyakönyveinkben az elhalálozási adatok is benne vannak, de az elmúlt negyed század kutatásai során azt tapasztaltuk, hogy ezek változó forrásértéket képviselnek, vagyis időben közelebb kerülve válnak pontosabbá. Az már bizonyosnak látszik, hogy 1870-től biztosan támaszkodhatunk a halotti anyakönyvekre is. A szakirodalom ugyanakkor pontosnak fogadja el az 1869. december 31-i eszmei időponttal végrehajtott népszámlálást is. Így pontosan meg tudjuk határozni a születési, a halálozási és természetes szaporodási arányszámokat is.

Zsáka[22]

Évtized	Közép népesség	Református Szül.	Hal.	Term. szap. egy évi átlaga	Közép népesség	Ortodox katolikus Szül.	Hal.	Term. szap. egy évi átlaga
1870—79	1652	71,6	66,6	5,1	668	41,7	33,4	8,3
ezer lakosra		43,3	40,2	3,1		62,4	50,0	12,4
1880—89	1824	85,2	56,9	28,3	710	49,8	31,8	18,0
ezer lakosra		46,7	31,2	15,5		70,1	44,8	25,3
1890—99	1996	88,6	69,2	19,4	752	42,1	21,5	20,6
ezer lakosra		44,4	34,7	9,7		56,0	28,6	27,4
			Darvas[23]					
1870—78	527	21,9	21,9	0,0	376	20,1	17,0	3,1
ezer lakosra		41,6	41,6	0,0		53,5	45,2	8,3
1880—89	569	24,1	16,8	7,3	427	30,2	22,8	7,4
ezer lakosra		42,3	29,5	12,8		70,7	53,4	17,3
1890—99	611	29,8	20,0	9,8	478	30,3	21,1	9,2
ezer lakosra		48,7	32,7	16,0		63,4	44,1	19,3

22 A népmozgalom főbb adatai községenként 1828—1900. VII. 96—97., 116—117.
23 I. m. 90—91., 110—111.

Évtized	Közép népesség	Református Szül.	Hal.	Term. szap. egy évi átlaga	Közép népesség	Ortodox katolikus Szül.	Hal.	Term. szap. egy évi átlaga
		Furta[24]						
						Római katolikus		
1870—79	1372	62,4	61,6	0,8	477	39,6	34,6	5,0
ezer lakosra		45,4	44,9	0,6		83,0	72,5	10,5
1880—89	1381	49,6	50,0	—0,4	491	31,1	30,9	0,2
ezer lakosra		35,9	36,2	—0,3		63,3	62,9	0,4
1890—99	1390	57,1	48,4	8,7	505	31,3	28,1	3,2
ezer lakosra		41,1	34,8	6,3		61,9	55,6	6,3
		Vekerd[25]						
						Ortodox katolikus		
1870—79					431	24,4	15,9	5,5
ezer lakosra						49,7	36,9	12,8
1880—89					438	27,8	20,4	7,4
ezer lakosra						63,5	46,6	16,9
1890—99					449	26,0	18,6	7,4
ezer lakosra						57,9	41,4	16,5

Táblázatunk megfelelő értékeléséhez jó lesz bemutatnunk az országos — ezer lakosra jutó — arányszámokat.[26]

Időszak	Születés	Halálozás	term. szap.
1876—1880	45,6	36,5	9,1
1881—1885	45,0	33,5	11,5
1886—1890	43,7	32,4	11,3
1891—1895	41,7	31,9	9,8
1899—1900	39,9	26,8	13,1

Az egybevetés alapján azt mondhatjuk, hogy általában mind a születési, mind a halálozási arányok az országos átlag körül vannak. Mostani vizsgálódásunk leglényegesebb eredményének azt tartom, hogy megállapítást nyert, hogy a XIX. század utolsó három évtizedében ezen a tájon sem a reformátusok, sem az ortodox katolikusok körében nem kezdődött el a tömegméretű születéskorlátozás. Az elemzés során az egyke gyökereit, elindulását kerestem. A dunántúli egykés tájakon, a szászok körében, egyes városainkban (Budapest, Pozsony, Pécs) már régebben is ismert volt, hogy a XIX. század második felében, sőt az Ormánságban és a Sárközben már korábban is elkezdődött a „családtervezés". A legutóbbi évek vizsgálatai megmutatták, hogy a XIX. század során Debrecenben, Hajdúnánáson egyes társadalmi rétegeknél megkezdődött a kevés gyermek vállalására való törekvés. A mostani kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy községeinknél ez a demográfiai folyamat még nem kezdődött el.

24 I. m. 92—93., 102—103.
25 I. m. 96—97., 116—117.
26 Magyarország népesedése 1961. (Bp. 1963) 44.

Táblázatunkból az is kitűnik, hogy mely kérdés nyitott, mi igényel további vizsgálódást. Azt még meg tudjuk magyarázni, hogy az 1870-es évtizedben miért alacsony a természetes szaporodás a reformátusoknál: hatalmas kolerajárvány pusztított az országban, így szökött magasra a halandósági arány. De az ortodox katolikus népesség esetében ugyanakkor miért magas a természetes szaporodás? Gyanús, hogy nem valós az a rendkívül magas születési arányszám. Fel kell tételeznünk, hogy más községekből is ide hozzák az ortodox családok gyermekeiket keresztelni. Az is lehetséges, hogy az össznépességi adat valamivel kevesebb a valóságosnál. Vagy tényleg termékenyebb ez a népesség? Ha igen, akkor is nem ennyivel! — Furtánál az a meggondolkodtató, hogy mind a reformátusok, mind az ortodox katolikusok esetében rendkívül magas a halandóság az 1880—1889 közötti évtizedben. Országos járvány ekkor nem volt. Egy speciális eset lehet. Egy másik járványra gyanakodunk.

A XIX. század utolsó évtizedében az országos arányok is magas természetes szaporodást mutatnak. Ez az ország legtermékenyebb évtizede. A halandósági viszonyok már javulnak, de még a születési arányok országosan nem csökkennek. Négy községünkből ebből a sorból megint Furta „lóg ki"; itt alacsony a természetes szaporodás. Miért? (Azt, hogy mind a születési arány, mind a halálozási arány jóval magasabb az országos átlagnál a római katolikus népesség esetében, azt azzal tudjuk magyarázni, hogy az össznépességi adatnál most nem vettük figyelembe, hogy a szomszédos községek (filiák) római katolikus családjainak gyermekeit ide hozták keresztelni, s itt történt az elhalálozottak anyakönyvezése is.)

Ha a népszámlálásokból ismerjük a lakosság számát, ha ismerjük a természetes szaporodás nagyságát, akkor azt is meg tudjuk mondani, hogy egy-egy népszámlálás közötti időben mennyi volt az oda- vagy az elvándorlók száma, más szóval meg tudjuk határozni a mechanikus népmozgalom nagyságát. Számításainkat és a kapott eredményeket következő kis táblázatunkban mutatjuk be az 1870—1900 közötti időszakból.

Természetes és mechanikus népmozgalom
(+ = odavándorlás, — = elvándorlás)

	Zsáka	Darvas	Furta	Vekerd	Összesen
1870	2376	1012	1957	469	5814
Term. szap.	134	31	13	55	233
Összesen:	2510	1043	1970	524	6047
Mech. népmozg.	+ 140	+ 90	— 208	— 91	— 69
1881	2650	1133	1762	433	5978
Term. szap.	463	147	— 2	74	682
Összesen:	3110	1270	1760	507	6647
Mech. népmozg.	— 326	— 101	+ 317	— 40	— 150
1891	2784	1169	2077	467	6497
Term. szap.	450	190	119	74	833
Összesen:	3234	1359	2196	541	7330
Mech. népmozg.	— 158	— 73	— 211	— 27	— 469
1901	3076	1286	1985	514	6861

Elemzésünk azt mutatja, hogy az 1870 és 1881 közötti időben még az elvándorlás nem csökkenti falvaink népességét. A természetes szaporodás mértéke szerint növekedik a községek lakossága. Sőt Zsákára és Darvasra kisebb beköltözések történnek. Vekerdről megkezdődik — minimális mértékben — az elvándorlás. Furta megint különleges helyzetet foglal el. 1870—1881 között elvándorlás, majd 1891-ig jelentős beköltözés és 1901-ig újabb elvándorlás mutatható ki. Általában azt mondhatjuk, hogy 1881-től kezdve falvainkból megkezdődik az elvándorlás. Ez összefüggésben lehet a kapitalizálódó Magyarországgal. Városaink iparának fejlődése a falusinál jobb munkalehetőségeket teremt.

Fejezetünk lezárásaként bemutatunk egy táblázatot arról, hogyan is változott településeink népességének (lélekszám) egymáshoz való viszonya. Most ismét közöljük a nyers — forráskritika nélküli — adatokat.

A települések egymáshoz való aránya

Név	Zsáka		Darvas		Furta		Vekerd		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1728 Adózók	37	26,8	22	15,9	60	43,5	19	13,8	138	100,0
1753 Adózók	79	40,5	48	24,6	46	23,6,	22	41,3	195	100,0
1784/85	1546	44,2	858	24,3	793?	22,7	303	8,6	3500	100,0
1828 Népesség	1753		2931?		1371		326		?	100,0
1839 Népesség	1879	38,8	1194	24,6	1417	29,2	359	7,4	4849	100,0
1870 Népesség	2376	40,9	1012	17,4	1957	33,7	469	8,0	5814	100,0
1901 Népesség	3123	45,5	1286	18,8	1985	28,9	467	6,8	6861	100,0

A kétszáz éves fejlődés során adatainkból az tűnik ki, hogy Zsáka népességnövekedése a legerőteljesebb, egyre nagyobb hányadot foglal el a négy település össznépességében. Darvas népességének aránya a XIX. század utolsó három évtizedében kicsit csökken. Furta mutatja a legnagyobb hullámzást; volt, amikor nagyobb volt Zsákánál. A XIX. század utolsó évtizedeiben népességi arányai kicsit csökkennek. Vekerd népessége 1870-ig nő, majd egy stagnálás következik. A községek egymáshoz viszonyított arányában fokozatos visszaszorulás tapasztalható.

Befejezésül bemutatjuk azt a statisztikánkat, amely először adja meg községenként azt, hogy a lakosság milyen anyanyelvűnek vallja magát. Az elmúlt két évszázad során Zsáka és Darvas ortodox katolikus népessége fokozatosan magyar anyanyelvűvé vált. Ezt úgy tudjuk el-

képzelni, hogy már a XVIII. század első felében — esetleg korábban — megtelepülő ortodox román népesség kétnyelvű volt. A sok magyar családnév ezt csak megerősíti. A nagyobb lélekszámú magyar lakossággal való együttélés az egész falu népességét magyar anyanyelvűvé tette. Az 1720-as években megtelepülő vekerdi román lakosság a XIX. század utolsó évtizedeiben kezd kétnyelvűvé válni. A statisztika ezt a folyamatot tükrözi.

Anyanyelv 1900-ban[27]

Község	magyar	német	román	összesen	Magyarul beszélni tud
Zsáka	3101	—	22	3125	3123
Darvas	1199	30	57	1286	1282
Furta	1963	12	10	1985	1924
Vekerd	18	—	449	467	373
Összesen:	6281	42	538	6861	6762

4. *Népességfejlődés 1900 és 1980 között*

A rendszeresen megismételt népszámlálások össznépességi adatai, az azokból egy évre és ezer lakosra kiszámított népességnövekedési vagy népességfogyási arányok már igen sokat mondanak a községek helyzetéről. Felhívják a figyelmet lassú növekedés vagy fogyás esetén arra, hogy egyes rétegeknél nincsenek meg a feltételek a megélhetésre, vagy ezek a feltételek jóval rosszabbak az országos átlagnál.

27 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községenként. (Bp. 1902) 282—283.

Össznépesség és az ezer lakosra jutó évi növekedés (+) vagy fogyás (—)[28]

Népszámlálás éve	Zsáka		Darvas		Furta		Vekerd		Összesen	
	Nép. száma	Ezer lakosra	Nép. száma	Ezer lakosra	Nép. száma	Ezer lakosra	Nép. száma	Ezer lakosra	Nép. száma	Ezer lakosra
1900	3076		1286		1985		514		6861	
		+ 6,6		+ 1,5		+12,5		— 4,8		+ 6,4
1910	3276		1305		2233		489		7303	
		+ 5,6		— 2,8		— 6,8		+ 2,8		+ 0,1
1920	3459		1268		2082		503		7312	
		— 2,1		+15,1		— 5,0		+ 2,4		+ 3,2
1930	3386		1462		2185		515		7548	
		+ 1,7		— 7,2		+ 7,2		— 2,5		+ 1,8
1941	3449		1347		2358		501		7655	
		+ 0,5		+ 4,4		— 2,2		+10,0		+ 1,0
1949	3463		1394		2317		541		7715	
		— 8,9		— 0,3		— 9,4		—15,5		— 8,0
1960	3124		1389		2077		449		7039	
		—11,9		—19,9		—14,9		—14,5		—17,4
1970	2551		1113		1767		384		5815	
		—15,1		—18,4		— 8,0		—21,6		—14,0
1980	2165		908		1625		301		4999	

28 1980. évi népszámlálás. 9. Hajdú-Bihar megye adatai. Bp. 1981. 510—511. p. — Az arányszámok kiszámításakor figyelembe vettük, hogy az 1930-as és 1941-es népszámlálás között 11 év, az 1941-es és 1949-es között 8 év, és az 1949-es és 1960-as között ismét 11 év telt el.

A *XX. század első évtizedében* a tényleges népességnövekedés legkedvezőbb Furtán, évi 12,5 százalék. Láttuk az előző fejezetben, hogy itt indult meg legkorábban a születéskorlátozás, mai szóhasználattal élve a családtervezés. Ennek ellenére kedvező a népességnövekedési mutató. Ebből arra következtetünk, hogy Furtáról még nem indult meg az elköltözés sem más magyar városokba, sem külföldre. További kutatást érdemlő problémára hívja fel ez a jelenség a figyelmet. Ebben az évtizedben legnagyobb a kivándorlás Magyarországról, elsősorban az „ígéret földjére", az Amerikai Egyesült Államokba vándorolnak ki sokan. Kutattuk például Hajdúnánás népesedéstörténetét. Ott is hasonló jelenségre lettünk figyelmesek. A városka lakosságának túlnyomó többsége református. Határozottan kimutatható a kevesebb gyermek vállalására való törekvés, ugyanakkor az elvándorlás Hajdúnánásról nem indul meg. — Zsáka és Darvas tényleges népességnövekedése (6,6 illetve 1,5 ezrelék) kisebb természetes szaporodásánál, így kismérvű elköltözéssel kell számolnunk. — Az össznépességhez viszonyítva Vekerdről vándoroltak el legtöbben. A tényleges népesség 4,9 ezrelékes évi fogyása azt jelenti, hogy elköltözött 76 főnyi népesség, a 10 év természetes szaporodása azonkívül még további 6 fő, összesen 82-en költöztek el ebből az 500 lelkes kis faluból.

Az 1910-es évtized népességi szempontból a nagy világégés, az első világháború miatt érdemel figyelmet. Még a történeti demográfia tudománya nem munkálta ki, hogy melyik falu, melyik város hozta népességének számához képest a legtöbb áldozatot; hol, melyik területen legnagyobb a születések számának visszaesése. Mi is csak annyit tudunk megállapítani, hogy az eddig normálisan fejlődő Furta népessége csökken a legnagyobb mértékben, ezer lakosra számítva évi 6,8-del. Ezt Darvas követi, ahol ezer lakosra 2,8 a fogyás. Vekerd népessége stagnál, mindössze 14 fővel növekedik az évtized során. Legkedvezőbb ebben az évtizedben Zsáka helyzete. 183 fővel nő a lakossága, ami évi 5,6 ezrelékes növekedést jelent. Ez azonban alatta marad a természetes szaporodása mértékének, tehát kismérvű elköltözés volt ebben az évtizedben is. Furta népességcsökkenésében is főként az elvándorlás megindulása volt a döntő. A születések száma csak kismértékben csökken a férfiak háborús távolléte miatt, ezer lakosra 32 születés jut évente. A halandósági arányok elég kedvezőtlenek, sok lehetett az első világháborús áldozat, ezer lakosra 24,9 halálozás jut. A négy község közül ennél csak Vekerd rosszabb 31,5 ezrelékkel. Furta népesedéstörténetében mégis az elköltözés negatív jelensége a legkárosabb ebben az évtizedben. Elvándorolt a természetes szaporodásának (155 fő) megfelelő népesség, azonkívül még 151 fő. Az 1910-ben 2235 lelket számláló községből több mint 300-an költöztek el.

Az 1920-as évtized országosan is, községeink esetében is a stabilizáció évtizede. Mindegyik község népessége növekedik, csak Zsákáé nem. Itt a 491 főnyi természetes szaporodás mellett még további 73 fővel csökken a népesség, ami összesen 564 főnyi elvándorlást jelent. A trianoni békeszerződéssel megvont határok, az általános életkörülmények Zsákán hatottak a legkedvezőtlenebbül. — Minimális a népességnövekedés, a természetes szaporodásnál kisebb Vekerden (2,4 ezrelék) és Fur-

tán (5,0 ezrelék). Darvas tudott a legjobban alkalmazkodni a helyzethez, itt 194 fővel nőtt a lakosság, ami évi 15,1 ezrelékes évi növekedésnek felel meg.

*Az 1930-as évtized*ben a népesség szenvedte a nagy gazdasági válság hatását. A századfordulót követő évek nagy létszámú korosztályaitól még született volna elég gyermek egy közepes méretű népességnövekedéshez, de a kismérvű elvándorlás csökkentette vagy stagnációra kényszerítette a falvak népességét. Láthatjuk, hogy a falvak eltartó képessége már ezekben az évtizedekben sem megfelelő. A népesség keresi a jobb életkörülményeket, elhagyja szülőfaluját. Furta és Zsáka össznépessége minimális mértékben növekedik (7,2 illetve 1,2 ezrelék); Darvas és Vekerd elveszíti természetes szaporodását, azonkívül még 115, illetve 14 főnyi népességet, ami ezer lakosra vetítve 7,2 illetve 2,5 fogyásnak felel meg.

Az 1940-es évtized újabb világégést hoz. A népességfejlődés megtorpan, a stagnáció a jellemző. Furta népessége fogy (ezer lakosra 2,2), Zsáka és Darvas össznépessége minimálisan nő, ezer lakosra 0,5, illetve 4,4). Egyedül Vekerd népessége növekedik természetes szaporodásának megfelelően, ezer lakosra 10,0.

*Az 1950-es évtized*ben megindul a föld népe minden korábbinál jobban. Vekerden a fogyás ezer lakosra 15,5, Furtán 9,4, Zsákán 8,9. Egyedül Darvas tartja még magát úgy, hogy „csak" a természetes szaporodásnak megfelelő nagyságú népesség vándorol el: 125 fő, plusz még 5 fő.

Az 1960-as évtized hozza a legnagyobb mértékű elvándorlást mind a négy vizsgált községben. Ehhez járul még a születések számának rohamos csökkenése. Nyugodtan alkalmazhatjuk a szemléletes képet: a gyertyát két végén égetjük. Ez — sajnos —, nem ennek a négy községnek a „specialitása", így van ez falvaink nagy többségében is. Ez a „dicsőséges tsz szervezés" időszaka. A kiszolgáltatott, bérmunkássá degradált és elszegényített mezőgazdasági népesség a városokban próbált jobb megélhetést keresni. Mindegyik községből elköltözött a természetes szaporodásnak megfelelő fiatal népesség, azonkívül még Zsákáról 573-an, Furtáról 310-en, Darvasról 276-an és Vekerdről 65-en hagyták el szülőfalujukat.

*Az 1970-es évtized*ben a folyamat tovább tart. A községek elveszítették, nem tudják visszanyerni népességmegtartó képességüket, hiába már az „arányos területfejlesztési" koncepció. Az elvándorlás, valamint a születéskorlátozás gyakorlata, terjedése együttesen olyan elöregedést eredményez, hogy ebben az évtizedben nincs természetes szaporodás, az össznépesség a következőképpen csökken: Zsáka 386, Darvas 205, Furta 142, Vekerd 83 fővel lesz kevesebb. Az elöregedett községekből ebben az évtizedben már kevesebben költöznek el. Vekerdről még többen!

*Az 1980-as évtized*et egy záró fejezetben tárgyaljuk. Mielőtt erre sor kerülne a természetes népmozgalom kérdését vizsgáljuk meg egy kicsit behatóbban. Erre a lényeges népességfejlődési tényezőre már többször utaltunk.

A természetes népmozgalom adatai és arányai[29]

Évtized	Közép népesség	születések		Halálozások egy évi átlaga		Term. szap. egy évi átlaga	
		Zsáka					
1990—1909	3176	147,2		95,2		52,0	
ezer lakosra			46,3		30,0		16,3
1910—1919	3367	121,8		80,4		41,4	
ezer lakosra			36,2		23,9		12,3
1920—1929	3423	123,9		74,8		49,1	
ezer lakosra			36,2		21,9		14,3
1930—1939	3413	97,5		56,1		41,4	
ezer lakosra			28,5		16,4		14,1
1940—1949	3456	82,8		47,7		35,1	
ezer lakosra			23,9		13,8		10,1
1950—1959	3309	77,7		36,3		41,4	
ezer lakosra			23,5		11,0		12,5
1960—1969	2938	36,6		28,3		8,3	
ezer lakosra			12,4		9,6		2,8
1970—1979	2368	31,5		28,3		2,7	
ezer lakosra			13,3		12,2		1,1

A természetes népmozgalom adatai és arányai[30]

Évtized	Közép népesség	Születések		Halálozások egy évi átlaga		Term. szap. egy évi átlaga	
		Darvas					
1900—1909	1304	50,9		36,2		14,7	
ezer lakosra			39,0		27,8		11,2
1910—1919	1287	36,6		27,9		8,7	
ezer lakosra			28,4		21,7		6,7
1920—1929	1365	47,0		27,1		19,9	
ezer lakosra			34,4		19,9		14,5
1930—1939	1339	34,1		23,2		10,9	
ezer lakosra			25,5		17,3		8,2
1940—1949	1360	28,3		18,4		9,9	
ezer lakosra			20,8		13,5		7,3
1950—1959	1392	34,6		12,5		22,1	
ezer lakosra			24,8		9,0		15,8
1960—1969	1201	19,4		11,8		7,6	
ezer lakosra		18,4			9,8		6,3
1970—1979	1011	12,1		11,4		0,7	
ezer lakosra			11,9		11,2		0,7

29 Az adatokat „A népmozgalom főbb adatai községenként 1901—1968" (Bp. 1969) kötetből vettük. 128—129. és 380—381. — A középnépességet az egyes népszámlálások közötti össznépességi adatokból számítottuk ki. — Az arányszámok számításaink eredménye.

30 „A népmozgalom főbb adatai községenként 1901—1968". 124—125., 376—377. p.

Évtized	Közép népesség		Születések	Halálozások	Term. szap.
			egy évi átlaga		
			Furta		
1900—1909	2109	94,4	61,1	33,3	
ezer lakosra			44,8	29,0	15,8
1910—1919	2178	69,8	54,3	15,5	
ezer lakosra			32,0	24,9	7,1
1920—1929	2133	72,3	48,6	23,7	
ezer lakosra			33,9	22,8	11,1
1930—1939	2271	71,0	39,8	31,2	
ezer lakosra			31,2	17,5	13,7
1940—1949	2238	57,9	34,0	23,9	
ezer lakosra			25,9	15,2	10,7
1950—1959	2197	50,9	24,5	26,4	
ezer lakosra			23,2	11,2	12,0
1960—1969	1922	23,2	23,1	0,1	
ezer lakosra			12,1	12,0	0,1
1970—1979	1696	19,7	20,5	—0,8	
ezer lakosra			11,6	12,1	—0,5

Természetes népmozgalom adatai és arányai[31]

Évtized	Közép népesség		Születések	Halálozások	Term. szap.
			egy évi átlaga		
			Vekerd		
1900—1909	502	25,9	18,3	7,6	
ezer lakosra			51,5	36,5	15,0
1910—1919	496	15,6	15,6	1,0	
ezer lakosra			33,5	31,5	2,0
1920—1929	509	16,7	11,5	5,2	
ezer lakosra			32,8	22,6	10,2
1930—1939	508	14,8	9,3	5,5	
ezer lakosra			29,1	18,3	10,8
1940—1949	521	11,4	7,1	4,3	
ezer lakosra			21,9	13,6	8,3
1950—1959	395	8,8	5,5	3,3	
ezer lakosra			17,8	11,1	6,7
1960—1969	417	4,5	3,9	0,6	
ezer lakosra			10,8	9,4	1,4
1970—1979	342	2,7	5,0	—2,3	
ezer lakosra			7,9	14,6	—6,7

31 Az adatok 1900-tól 1968-ig „A népmozgalom főbb adatai községenként 1901—1968" c. kötet 124—125. és 376—307. Attól kezdve „Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve 1969. 388.; 1970. 364.; 1971. 392.; 1972. 374.; 1973. 370.; 1974. 364.; 1975. 374.; 1976. 358.; 1977. 368.; 1978. 408.; 1979. 394.

A természetes népmozgalom egyik összetevője a termékenység, amit a születések számának ezer lakosra jutó mértékével mérünk. Mind a négy község — mondhatni az egész ország — közös jellemzője az, hogy ennek ezer lakosra jutó mértéke fokozatosan csökken. Az első világháború négy éve során nagyon visszaesett a születések száma, a háború utáni években volt egy kis születési megélénkülés, de már nem állt vissza a háború előtti szintre a termékenység. A születések száma kismértékben csökkent a második világháború idején, ez azonban a 10 éves ciklusban csak kicsit tükröződik. Az 1950-es években a megtermékenyülés megszakítását tiltó rendelkezések — Ratkó-törvény — csak rövid időre tudták megállítani, a termékenység csökkenésének folyamatát. A vizsgálatba bevont falvaink demográfiai helyzete, az azt meghatározó születési arányok még kicsit jobbak az országos átlagnál. Országosan 1951—1955: 21,2; 1956—1960 16,5 ezrelék. Ezzel szemben Zsákán az 1950—1959-es évtizedben 23,5; Darvason 24,8; Furtán 23,2 és Vekerden 17,8 a születési arány. Vekerden ugyan már az országos aránynál roszszabb a helyzet, mégis a népesedési tudat leromlásáról még ott sem beszélhetünk. A születéskorlátozás gyakorlatának, a magyar népesség fogyása irányába mutató tendenciának a terjedése a következő évtizedben ér végzetes szakaszába. Vizsgált községeink születési arányai azért tekinthetők ekkor még igen kedvezőnek, mert ezek az arányok úgy alakultak ki, hogy jelentős tömegű — elsősorban fiatal, aktív korú — népesség költözött el a falvakból.

Mind országosan, mind falvainkban a születések száma az 1960-as években nagymértékben csökken. Ezek a születési számok már nem biztosítják a fennmaradást, a tényleges fogyásnak 20 év múlva be kell következnie. Ocsúdni kellett volna a magyarságnak. Néhány „vészharangot" kongató íróra, leszorított szakemberre nem hallgathatott az ország, hiszen a hivatalos politika mindent megtett elhallgattatásukra. Országosan 1961 és 1965 között 13,2 ezrelékre, 1966 és 1970 között 14,6 ezrelékre csökkent a születési arány.[32] (A fennmaradáshoz 16—17 ezrelékes születési arány kellene.) Ettől a negatív helyzettől még rosszabbak, még alacsonyabbak falvaink népesedési arányai az 1960-as évtizedben: Vekerd 10,8, Furta 12,1 és Zsáka 12,4 ezrelék. Egyedül Darvason kedvezőbbek — a községekhez és az országoshoz viszonyítva — a születési arányok: 16,1 ezrelék. Hangsúlyoznunk kell, hogy a nagymérvű elköltözéssel szemben ezek az arányok azt jelentik, hogy falvainkban nem beszélhetünk a magyar népesség pusztulását hozó egykés szemléletről. Itt még az országos, nagyvárosi tendenciáktól eltérően lenne elég gyermek a fennmaradáshoz, csak az elvándorlás pusztítja el falvainkat. Ezt a kérdést a következő részben elemezzük.

A termékenység alakulásának kérdését az 1970-es évtizedig vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ekkorra már lényeges az eltérés az országos átlagtól. Az elvándorlás továbbfolytatódása, a születéskorlátozás gyakorlatának terjedése — két végén égetve a gyertyát — itt is meghozza „gyümölcsét". Országosan az újságjaink igen tévesen — „demográfiai

32 Demográfiai Évkönyv 1988. (Bp. 1989) 42.

robbanásról" írnak, amikor 1971 és 1975 között csak 16,1 ezrelékre emelkedik a születési arány, s 1976 és 1980 között már megint 15,8 ezrelékre esik.[33]

Nincs biztosítva az egyszerű újratermelés sem! Falvaink helyzete még rosszabb, kétségbeejtővé válik a hozzáértő szakember számára: Vekerden ezer lakostól már csak 7,9 gyermek születik. Egyesek azzal vígasztalnak bennünket, hogy a gazdag Nyugat-Németországban egy Maina-Frankfurtban vagy Hamburgban ugyanennyi a születési arány. Engem ez nem vígasztal, minden magyar falu pusztulása nagy-nagy szomorúsággal tölt el. Furtán 11,6, Darvason 11,9 és Zsákán 13,3 ezrelék a születési arány. Mindez a nagy „demográfiai robbanás" évtizedében!

A teljesség igénye nélkül még egy problémára utalnunk kell. Sokan úgy gondolják, hogy a cigányság körében általában nagy a gyermekáldás. Sajnos, nem így van. A cigány eredetű lakosság felénél ugyanúgy terjed a „fehér kór", ahogy ezt az európai szakemberek nevezik. Náluk is egy, esetleg két gyermek születik. A másik felénél valóban sok a gyermek, megfelelő életszínvonalon nem is tudják őket eltartani, s sokan ezért nagyon elítélik őket. Pedig ebben a kis országban minden kézre szükség lenne. A munkanélküliség csak átmeneti jelenség lesz nálunk. A beáramló külföldi tőkének rövidesen rá kell döbbennie, hogy nincs elég vagy nincs megfelelő munkaerő az országban. — A cigányságnak a másik fele egy Baranya megyei kutatás szerint két és félszer szaporább a magyar átlagnál.[34] Vizsgált községeinkben a cigányság száma elenyésző. Darvason, Furtán, Vekerden csak néhány család él. Zsákán tehető a létszámuk másfél százra.[35] Abban, hogy Zsákán egy kicsit kedvezőbb a születési arány, talán ennek is szerepe van. Sajnos, a kérdés azért lényegtelen, mert a kulturális előrehaladtával a cigányság is átveszi a körülötte élők népességpusztító demográfiai magatartását.

A természetes népmozgalom másik összetevője a *halandóság*. A XX. század első évtizedében községeinkben a halandósági arányok rosszabbak az országos átlagnál. Ahol a termékenység magas, ahol sok gyermek születik, ott az akkori rossz egészségügyi viszonyok miatt a halandóság is magas. Országosan 1901 és 1905 között 25,6; 1906—1910 között 24,0 az ezer lakosra jutó halálozás.[36] Vekerden 36,5, Zsákán 30,0 Furtán 29,0 és Darvason 27,8 ezrelék. — Az első világháború népességpusztításával terhelt évtizedben általában 25—35 százalékkal csökken a születések száma; a halálozási arányok ugyanakkor csak 10—20 százalékkal csökkennek. Vekerden ezer lakosra 31,5, Zsákán 23,9, Furtán 24,9 és Darvason 21,7 halálozás jut. Ha egybevetjük ezeket az arányszámokat a születésekre vonatkozólag, láthatjuk a szoros összefüggést. A magas csecsemő- és gyermekhalandóság határozza meg elsősorban a halálozási arányokat. A legfájdalmasabb veszteség, a hősi halottak nagy száma „csak" erősíti a magas halandóságot.

33 Demográfiai Évkönyv 1988. 42.
34 *Hoóz István:* A cigányok születési jellegzetességei a sellyei járásban. In: Demográfia, 1964. 2. sz. 232.
35 Ezúton szeretném megköszönni Zsáka tanácsa szakigazgatási szerve vezetőjének, Szörnyü Sándornénak a szíves adatközlését.
36 Demográfiai Évkönyv 1988. 42.

Az egészségügyi viszonyok Magyarországon a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdenek érdemben javulni. Az utolsó nagy országos járvány (kolera) 1873-ban volt. A himlő, majd a diftériaoltás kötelezővé tétele és megvalósítása, jó artézi kutak fúrása, az általános higiénia javulása szoros összefüggésben az iskoláztatás előrehaladásával meghozta az eredményt. Mind az 1920-as, mind az 1930-as évtizedben erőteljesen javulnak a halandósági viszonyok. Községeinkben ugyanakkor az ezer lakosra jutó halálozások aránya lassan közelít az országos átlaghoz. Országosan ezer lakosra 1920 és 1925 között 19,9; 1926 és 1930 között 17,0; 1930 és 1935 között 15,8; 1936 és 1940 között 14,1 halálozás jut. Községeink halálozási arányaiban nincs lényeges különbség. Az 1920-as évtizedben még 21 ezrelék körüli, de már az 1930-as évtizedben 16—17 ezrelék körüli. A kismérvű negatív irányú eltérés még megvan, de ezen a területen a „családtervezés" még csak elindul, községeinkben az „egyke" nem vált belső törvénnyé. — Ha több gyermek születik, a még mindig magas halandóság miatt több a halálozás is.

Az 1940-es évtized első felében a második világháború népességpusztító hatása miatt országosan emelkedik a halálozások száma és aránya: 1941—1945 között 16,4 ezrelék, de már 1946 és 1950 között csak 12,5 ezrelék. Erre az évtizedre közelíti meg az országos átlagot községeink halálozási aránya. Az 1940-es évtizedben Furtán — elég magas — a halálozási arány: 15,2 ezrelék; a másik háromban már kedvezőbb: Zsákán 13,8, Vekerden 13,6 és Darvason 13,5 ezrelék.

Az 1950-es évtizedben már nagyon lassan javulnak a halandósági viszonyok, a népesség elöregedése érezteti hatását. 1951—1955 között 11,1, 1956—1960 között 10,3 ezrelék a halálozási arány.[37] Furta 11,2, Vekerd 11,1 és Zsáka 11,0 aránya az országos átlaghoz hasonló, Darvas egy kicsit jobb az országos átlagnál: 9,0 ezrelék.

Az ország közvéleménye nem nagyon tudja, hogy az 1960-as évtized szomorú fordulatot hoz népesedési viszonyunkban. 1961 az az esztendő, amikor ezer lakosra számítva a legkevesebben halnak meg: 9,6. Ettől kezdve már évről évre nem csak kevesebben születnek, hanem több az elhalálozottak száma. Ezer lakosra számítva 1962: 10,8, 1963: 9,9, 1964: 10,0 1965: 10,7 és így tovább. A mi községeink esetében az 1960-as évtized a legkedvezőbb, majd itt is megkezdődik a halálozási arányok emelkedése. Vekerd 9,4, Zsáka 9,6, Darvas 9,8. Az elvándorlások miatt, valamint a születéskorlátozás miatt bekövetkező elöregedés legjobban Furtán érezteti hatását, itt már ebben az évtizedben is 12,0 ezrelékre emelkedett a halálozási arány.

A sokat propagált „családtervezés", a termékenység sokféle eszközzel történő korlátozása mind országosan, mind helyileg úgy is meghozta „gyümölcsét", hogy az elöregedés következtében szépen emelkedik az ezer lakosra jutó halálozások száma: 1971—1975 között 11,9, 1976 és 1990 között 12,9 az arány.[38] Az országos átlag körül van az elöregedés, illetve a halálozás Darvason 11,2; Furtán 12,1, Zsákán 12,2, de Vekerd már kiemelkedően rossz arányszámot mutat: 14,6.

37 Demográfiai Évkönyv 1988. 42.
38 Demográfiai Évkönyv 1988. 37.

A születési és halálozási arányok különbözete adja a *természetes szaporodás* arányszámait. A XX. század első évtizedében községeink mindegyikében az országos átlagnál kedvezőbb a helyzet. Igen, mert az ország egyes tájain és nagyvárosaiban igen előrehaladt a születéskorlátozás gyakorlata. Országosan 1901 és 1905 között „csak" 11,3, 1906 és 1910 között „csak" 11,8 ezrelék a természetes szaporodás aránya.[39] Ma már ez túl magas aránynak minősülne. 1975-ben 6,0 ezrelék volt a természetes szaporodás, s újságjaink — a Központi Statisztikai Hivataltól nyert eligazítás után — demográfiai robbanásról írtak. Még ma is általános, hogy veszélyes demográfiai hullámról írnak az újságok. A XX. század első évtizedében Zsákán 16,3 Furtán 15,8, Vekerden 15,0 ezrelék a természetes szaporodás mértéke. Legalacsonyabb arányt Darvas mutatja, de még ott is 11,2 ezrelék, az országos átlaggal megegyező.

Nem kísérjük nyomon évtizedről évtizedre a természetes szaporodás arányait községeinkben. A táblázat alapján minden kiolvasható. A két alaptényezőt — termékenység és halandóság — elemezzük.

A következő táblázatunkban a négy község adatait és újraszámított arányszámait együttesen mutatjuk be. Az összesített adatok alapján szentelünk figyelmet a természetes népmozgalom arányszámainak.

A községegyüttes népmozgalmi adatai és arányai
(Darvas, Furta, Vekerd, Zsáka)

Évtized	Közép nép.	Születések		Halálozások		Term. szap.	
		száma egy évre	ezer lakosra	száma egy évre	ezer lakosra	száma egy évre	ezer lakosra
1870—1879	5503*	278,7	51,6	250,9	45,6	27,8	5,0
1880—1889	5840*	297,8	50,9	229,6	39,3	68,2	11,6
1890—1899	6181	305,2	49,4	226,9	36,7	78,3	12,7
1900—1909	7091	318,4	44,9	210,8	29,7	107,6	15,2
1910—1919	7328	244,8	33,4	178,2	24,3	66,6	9,1
1920—1929	7430	259,9	35,0	162,0	21,8	97,9	13,2
1930—1939	7531	217,4	28,9	128,4	17,1	89,0	11,8
1940—1949	7575	180,4	23,8	107,2	14,1	73,2	9,7
1950—1959	7393	172,0	23,3	78,8	10,7	93,2	12,6
1960—1969	6478	83,7	12,9	67,1	13,3	16,6	2,6
1970—1979	5417	66,0	12,2	65,7	12,1	0,3	0,1
1980—1988	4450	47,3	11,8	63,7	15,7	—18,2	—4,1

* Vekerd nélkül

Az együttes adatokat két okból mutatjuk be a XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve. A születésekkel kapcsolatos adataink lesznek a trendszámítás bázisai. Az elemzéshez az így bemutatott adatsor mélyebb elemzést tesz lehetővé.

Az 1870-es évtized még községeinkben is a korábbi évszázadokra is jellemző 5 ezrelékes természetes szaporodási arányszámot mutatja. Az 1880-as és 1890-es évtized a halandósági viszonyok kismérvű javulása

39 Demográfiai Évkönyv 1988. 42.

miatt jelentős emelkedést hoz. A helyzet az országosnál kicsit jobb. A XX. század első évtizede a legkedvezőbb a természetes szaporodás szempontjából. Ennek okaira, körülményeire már utaltunk.

Az I. világháborúval sújtott évtizedben községeink belső erői leküzdötték a születések számának visszaeséséből és a harcokban elesettek nagy számából adódó következményeket. A 9,1 ezrelékes természetes szaporodási arány a körülményekhez képest kedvező, mert országosan 1911—1915 között ugyan még 9,2 ezrelék, de már 1916 és 1920 között csak 0,1 ezrelék.[40]

Az 1920-as és 1930-as évtizedben községeinkben kiemelkedően kedvezően alakul a természetes szaporodás. Még ugyancsak jobbak az országos átlaghoz képest az arányok az 1940-es és 1950-es évtizedben.

Időszak	Országos Ezer lakosra jutó	4 község természetes szaporodás Időszak	
1921—1925	9,5		
1926—1930	9,0	1920—1929	13,2
1931—1935	6,6		
1936—1940	5,8	1930—1939	11,8
1941—1945	3,0		
1946—1950	7,9	1940—1949	9,7
1951—1955	10,1		
1956—1960	6,2	1950—1959	12,6

Az 1960-as évtized összesített adatai és az adatokból kiszámított arányszám már kedvezőtlenebb népesedési helyzetről tanúskodik: 2,6 ezrelék az évi természetes szaporodás. Országosan 1961 és 1965 között 3,0; 1966 és 1970 között 3,6 ezrelék.[41] A régóta egykéző megyékben, s általában azokban, amelyekben a mezőgazdasági termelés dominál, ott kedvezőtlen a természetes szaporodás mértéke. E megyében nemcsak a születéskorlátozás gyakorlata terjed, hanem az aktív népesség elvándorlása is jelentős. Például 1964-ben Csongrád és Somogy megyékben már csak 0,5 ezrelék a természetes szaporodás, Békésben 1,9, Bács-Kiskunban és Hevesben 2,2. Négy községünkhöz hasonló Vasban: 2,5; Tolnában 2,7; Zalában 2,9 ezrelék.[42] Az 1970-es évtizedben községeinkben minimálisra csökken a természetes szaporodás: 0,7 ezrelék.

Az 1980-as évtized elemzésére még a zárófejezetben visszatérünk, de táblázatunkból már most láthatjuk, hogy a folyamatos elvándorlás, a születések számának csökkenése hogyan vezet falvaink népességének elfogyásához.

40 Demográfiai Évkönyv 1988. 42.
41 Demográfiai Évkönyv 1988. 42.
42 Magyarország népesedése 1964. (Bp. 1966) 29.

Az elvándorlás mértéke

Darvas, Furta, Vekerd és Zsáka együttesen

Évtized	Közép népesség	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Tényleges nép. növ. ill. fogyás	Elvándorlók (—) száma	ezer lakosra
1900—1909	7091	1076	442	634	— 8,9
1910—1919	7328	666	9	657	— 9,0
1920—1929	7430	979	236	743	—10,0
1930—1939	7531	890	107	783	—10,4
1940—1949	7575	732	60	672	— 8,9
1950—1959	7393	932	— 676	1608	—21,8
1960—1969	6478	166	—1224	1390	—21,5
1970—1979	5417	3	— 816	819	—15,1
Összesen:		5280		7835	

Többször utaltunk már arra, hogy a népesedéstörténeti vizsgálatba bevont településeink mindegyikének szomorú jellemvonása az, hogy népességét nem tudja megtartani. Az elvándorlás mértéke azonban időszakról időszakra más és más. Ezt is az ezer lakosra jutó arányszámmal mérjük. A kérdést nagy pontossággal 1900-tól tudjuk vizsgálni. Még a XIX. században a népesség természetes szaporodásának felekezetenként való számbavétele nem tekinthető teljesen pontosnak.

Két népszámlálás adatából először is megállapíthatjuk az időszak tényleges népességnövekedését. Az állami anyakönyvezés bevezetése óta (1895. okt. 1.) mindegyik felekezetre együttesen rendelkezésre állnak a születési és halálozási adatok. Ezekből kiszámítható a természetes szaporodás nagysága. A természetes szaporodásból levonva a tényleges népességnövekedést, megkapjuk az elvándorolt népesség számát. Sajnos, a vizsgált községeinkben mindig negatív a mérleg. Az elvándoroltak számát a két népszámlálás közötti köznépességhez viszonyítjuk, így határozható meg az ezer lakosra jutó elvándorlás mértéke.

Táblázatunkból láthatjuk, hogy már a XX. század első évtizedében viszonylag sokan vándoroltak el, ezer lakosra számítva évenként 8,9 fő. A kapitalista iparosodás az előző évtizedekben is hatott, az elvándorlás kezdeteit sikerült feltárnunk. Az iparosodás előrehaladtával egyre több munkáskézre volt szükség, s a város jobb életlehetőségeket biztosított. Elsősorban a rohamosan fejlődő Budapest vonzotta a népességet, de Debrecennek és Nagyváradnak is volt vonzása.

Az első világháború évtizede, az 1920-as, majd az 1930-as évtized is hasonló értéket mutat, mint az előző: ezer lakosra számítva 9—10 fő hagyja el falvainkat.

Mintha az 1940-es évtizedben az elvándorlási folyamat lassulna. Már „csak" 8,9 az ezer lakosra jutó elvándorlás. Városainkban 1945-ben és 1946-ban igen nehéz volt a megélhetés. A földosztás is reményt keltett, úgy tűnt, hogy a földből jól meg lehet majd élni. A kisparaszti árutermelés azonban hiába teremtett — mondhatni — csodát 1948-ban és 1949-ben, a keleti példát követnünk kellett. Megkezdődött a parasztság

életszínvonalának leszorítása, megkezdődött különféle eszközökkel a téeszesítés. Az önállósághoz szokott nép futott a függés elől, futott a rosszabbodó életkörülmények elől. Elsősorban a fiatalság hagyta el a falvakat, látta szülei sorsát, más életet szeretett volna magának. 1950 és 1959 között a négy községből több mint 1600-an költöztek el. Ez azt jelenti, hogy évenként ezer lakosból majd 22 az elvándorló. A községek népessége most már erőteljesen fogy. A következő évtizedben már „csak" 1400 körüli az elvándorló, az ezer lakosra jutó arány 21,5.

Fut a föld népe, de meddig. Egyre kevesebb a fiatal a falvakban, egyre népszerűbbek a hormonális tabletták, egyre kevesebb a gyermek. Sok minden összefügg. Növekszik az idősek száma és aránya. Az egyre zsugorodó határmenti falvainkból 1970 és 1979 között még mindig 819-en költöznek el véglegesen. Ez azt jelenti, hogy ezer lakosra 15,1 vándorlás jut. Az előző két évtized igen nagymérvű elvándorlása után még mindig kétszer annyian vándorolnak el, mint a XX. század első öt évtizedében. Az arány ugyan javul az 1980-as évtizedre, (11,9 ezrelék), de az öregedő falvakban az 529 elköltöző nagy veszteség. Az elvándoroltak száma és aránya ugyan csökkent az elmúlt két évtizedben, de a XX. század összegzett adatai megdöbbentő eredményt hoztak. Az eltelt 89 évben a négy falu természetes szaporodása 5280 volt, ugyanakkor 7835 azoknak a száma, akik ezt a földet elhagyták.

5. Az utolsó évtized (1980—1988) és e tendenciák következményei

Népmozgalmi adatok[43]

Év	Zsáka				Darvas			
	Lakónépesség	Szül. száma	Hal. száma	Term. sz.	Lakónépesség	Szül. száma	Hal. száma	Term. sz.
1980	2019	19	25	— 6	835	10	11	— 1
1981	1985	30	28	2	806	13	9	4
1982	1957	25	38	—13	831	13	9	4
1983	1921	29	28	1	817	8	10	— 2
1984	1887	23	36	—13	796	19	15	4
1985	1988	26	33	— 7	800	15	10	5
1986	1949	16	33	—17	778	9	11	— 2
1987	1929	27	31	— 4	752	10	14	— 4
1988	1929	28	28	0	749	11	7	4
Összesen:		223	280	—57		108	96	12

43 Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve 1980. 426—427.; 1981. 248.; 1982. 276.; 1983. 288.; 1984. 264.; 1985. 288.; 1986. 240.; 1987. 252.; 1988. 246.

Év	Furta				Vekerd			
	Lakó-népesség	Szül. száma	Hal. száma	Term. sz.	Lakó-népesség	Szül. száma	Hal. száma	Term. sz.
1980	1470	11	25	—14	285	1	6	— 5
1981	1444	10	23	—13	285	—	6	— 6
1982	1419	14	24	—10	264	3	3	0
1983	1382	9	25	—16	260	1	7	— 6
1984	1366	23	17	6	244	—	7	— 7
1985	1467	16	23	— 7	284	—	2	— 2
1986	1428	15	24	— 9	242	—	2	— 2
1987	1413	22	33	—11	235	2	3	— 1
1988	1387	15	26	—11	241	—	5	— 5
összesen:		135	220	—85		7	41	—34

Népmozgalmi adatok

Darvas, Furta, Vekerd és Zsáka együttesen

Év	Lakó-népesség	Születés		Halálozás		Természetes fogyás (—)	
		száma	ezer lakosra	száma	ezer lakosra	száma	ezer lakosra
1980	4609	41	8,9	67	14,5	26	—5,6
1981	4503	53	11,8	66	14,7	13	—2,9
1982	4471	61	13,6	74	16,5	13	—2,9
1983	4380	47	10,7	70	10,6	23	—5,3
1984	4293	65	15,2	75	17,5	10	—2,3
1985	4503	57	12,6	68	15,1	11	—2,5
1986	4397	40	9,1	70	15,9	30	—6,8
1987	4329	61	14,1	81	18,7	20	—4,6
1988	4306	54	12,5	66	15,3	12	—2,8

Országos[44]

Év	Születés ezer lakosra	Halálozás ezer lakosra	Term. szap., ill. fogyás (—) ezer lakosra
1980	— 13,9	13,6	0,3
1981	13,3	13,5	—0,2
1982	12,5	13,5	—1,0
1983	11,9	13,9	—2,0
1984	11,8	13,8	—2,0
1985	12,2	12,8	—1,6
1986	12,1	13,8	—1,7
1987	11,9	13,4	—1,6
1988	11,7	13,2	—1,5

44 Demográfiai Évkönyv 1988. 37.

Az elmúlt évtizedben megérlelődtek az 1950-es és 1960-as évtized nagy tömegű elvándorlásának következményei. Az elöregedés miatt, a termékenységi időszakban lévő korosztályok kis létszáma miatt általában több volt már évenként a halálozás, mint a születés. Vekerden az elmúlt 9 évben mindössze 7-en születtek, ugyanakkor 41 volt az eltemetettek száma. Ha a 9 évet összesítjük, akkor mindegyikben többen haltak meg, mint születtek. Érdemes a kérdés súlyosságának érzékeltetésére községenként összesíteni az adatokat.

Az 1980-as évek összesítve

Község	Középnépesség	Születések száma évenként	Születések ezer lakosra	Halálozások száma évenként	Halálozások ezer lakosra	Természetes fogyás száma évenként	Természetes fogyás ezer lakosra
Zsáka	1974	24,8	12,6	31,3	15,9	—6,5	— 3,3
Darvas	792	12,0	15,1	13,5	17,0	—1,5	— 1,9
Furta	1429	15,0	10,5	24,4	17,1	—9,4	— 6,6
Vekerd	263	0,8	3,0	4,6	17,5	—3,8	—14,5

A négy község népesedési helyzete már sok rokon vonást mutat, mégsem azonos. *Vekerd* népesedési helyzete a legkedvezőtlenebb. Elképesztően alacsony a születési arány. A számítógépek Magyarország egészére csak 100 év múlva jeleznek ilyen születési arányt. Érdekes, hogy a halálozási arány majdnem azonos a többi községével. Ha az időskorúak aránya nagy, akkor a halandóságnak is nagyobbnak kellene lenni. Igen eredményes születéskorlátozásra utalnak — első látásra — ezek az arányszámok. Legkorábban *Furtán* volt kimutatható a családtervezés, itt most is alacsony a születési arány. — *Zsákán* valamivel kedvezőbb a helyzet, az országos átlagot mutatja. A nem nagy létszámú cigányság esetleges magasabb termékenysége nem sokat segít a helyzeten. Valószínű, hogy a cigányság körében is terjed a „családtervezés". — A születések száma és aránya tekintetében *Darvason* kedvezőbb a helyzet, ennek okait és körülményeit jó lenne megvizsgálni.

Befejezésül vessünk egy pillantást az 1980-as évtized évenkénti adataira. — Ezek után az eddig gyűjtött adatokból, az elvégzett arányszámításokból a tendenciákat tudjuk meghatározni. A jövő képe igen szomorú.

Az országos *születési* arányok az egyenletes csökkenési folyamatot jól tükrözik.

A négy község jóval kisebb tömegű adata — természetesen — hullámzást mutat. 1982-ben, különösen 1984-ben és még 1987-ben úgy tűnik, hogy a születési arányok megközelítik azt az értéket, amely az egyszerű újratermeléshez, a fennmaradáshoz kell (16—17 ezrelék). Más évek azonban mélyen az elfogyást mutató országos érték alatt vannak: 1980 és 1986. A születési arányok még nem is lennének oly kedvezőtlenek, ha figyelembe vesszük, hogy mindig a fiatal korosztályok hagyták el a falvakat.

Az arányszámok jól mutatják, hogy a fő bajjá az általános elöregedés következtében a magas *halandóság* vált. Az előzőekben bemutattuk,

hogy ezt a következetes és egyes évtizedekben különösen is nagy méreteket öltő elvándorlás okozta. Községeinkben a halandósági arányok már jóval kedvezőtlenebbek az országos átlaghoz képest. Ezek a magyarországi halandósági arányok pedig Európában a legrosszabbak közé tartoznak.

A születési arányok ugyan nem rosszabbak az 1980-as évtizedben az országoshoz képest, de a halandósági arányok igen. Ezért aztán a *természetes fogyás* mértéke nagyobb az országoshoz viszonyítva.

Végigtekintettük a négy község népesedési viszonyát 1700-tól napjainkig. Egyenletes népességnövekedésnek voltunk tanúi a XIX. század utolsó évtizedéig. Növekszik ugyan kismértékben a népesség 1949-ig, de népesedési mozgalom mindkét ágában negatív előjelek mutatkoznak. Csökken a születések száma, terjed a születéskorlátozás, de ennél súlyosabb a rendszeres és egyre növekvő elvándorlás. Mind a természetes népmozgalom, mind az elvándorlás arányszámai tendenciát fejeznek ki. A tendenciákat a matematika nyelvére is lefordíthatjuk, ha az adatokból trendszámítást végzünk. E számítás segítségével időszakról időszakra megmondhatjuk, hogy településeinkben vagy a négy községegyüttesben mennyien fognak élni. A számítás eredménye azt mutatja, meg, hogy az elmúlt 8 évtized születési és halálozási tendenciái, valamint az elvándorlási tendenciák alapján mennyi népesség várható. Természetesen, ha befolyást tudnánk gyakorolni arra, hogy családonként több gyermek szülessen, ha befolyást tudnánk gyakorolni arra, hogy jobb életlehetőségeket teremtve az elvándorlás folyamata megálljon, akkor lassulna az itt bemutatott elfogyási tendencia.

A népességi előreszámításoknak nagy nemzetközi szakirodalma van. Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal demográfusai az elismert módszert, a „component method"-ot alkalmazzák. A számításhoz két adatot, két feltételezést kell jól megadni. Egyik az, hogy hogyan is fog alakulni a jövőben a termékenység, szaknyelven a nettó vagy a bruttó reprodukciós együttható. Ezt a megbecsülést az elmúlt két évtizedben mindig rosszul végezték el, így mindig tévedtek. Kétévenként új és új előrebecsléseket végeznek, kullognak az „események" után. Mindig arról ábrándoznak, hogy a termékenység csökkenésének folyamata megáll. De miért állna meg? — Hosszú ideig a halálozási viszonyok romlásának tendenciáját nem akarták figyelembe venni, így a másik feltételezést se tudták a számítógépnek jól megadni, az ún. korspecifikus halandóság megbecsülését sem a történeti tendenciáknak megfelelően végezték.

A nemzetközi szakirodalomban a demográfiai előrebecsléseknek van egy egyszerűbb módja, amit a gazdasági életben mindenütt alkalmaznak: a trendszámításon nyugvó előrebecslés. A meglévő születési és halálozási arányszámok tendenciát fejeznek ki, ezt írják le a matematika nyelvén a trendszámítással. Persze ez nem olyan finom. Például a mi esetünkben nem fogja láttatni azt, hogy 1994 és 1996 közötti 3 évben a születések csökkenésének folyamata megáll, minimális születési megélénkülés lesz, mert 1974 és 1976 között kicsit több gyermek született, de a lényeget jól érzékelteti. Trendszámítással 1978 óta végzünk előrebecsléseket mind országosan, mind kisebb területekre. Ezek — sajnos — mind beteljesedtek.

A születési és a halálozási arányok előrebecslési módszerében kis megkülönböztetést kellett tennünk, hogy a jövendő valót jobban megközelíthessük. A termékenység alakulásához az adatokat 1870-től vesszük figyelembe. Országosan is, településenként is ettől kezdve már igen megbízhatóak adataink. Megfigyelésünk szerint trendünk akkor közelíti meg legjobban a későbbi helyzetet, ha nem lineáris, hanem exponenciális függvénnyel számítjuk ki. Ennek magyarázata az, hogy 1912 óta (családi pótlék az állami alkalmazottaknak) befolyást próbáltak gyakorolni a a család-, a gyermekellenes gazdasági tényezőkre. Ez csak valamelyest sikerült. Így azért nem egyenes vonalúan, lineárisan csökkennek a születési arányok, hanem csak „enyhén mérséklődve". Ezt az enyhülést tudja leírni az exponenciális függvény.

A halálozási arányok későbbi alakulását lineáris függvénnyel határozzuk meg. Először alapul a legkedvezőbb évet, 1961-et vettük. Az 1960-as évtizedben igen erőteljesen romlottak a halandósági arányok. Az 1970-es évtizedben egy kicsit lassult a folyamat. Ezt tapasztaltuk az 1980-as évtizedben is. Ennek az a magyarázata, hogy az 1960-as és 1970-es évtizedben egy kicsit lassult a folyamat. Ezt tapasztaltuk az 1980-as évtizedben is. Ennek az a magyarázata, hogy az 1960-as és 1970-es évtizedben távoztak tőlünk — zömében— a századforduló körüli évtizedek nagy létszámú korosztályai. Az idősek korcsoportjának létszáma csökken, ami a halandósági arányok emelkedési tendenciáját lassítja. Így számításainkhoz csak az elmúlt 15 év halandósági arányait használtuk fel. (Ha 1961-től adjuk meg az adatokat a számítógépnek, akkor az itt bemutatottnál kedvezőtlenebb lesz a jövőbeli kép.)

4 községünkben 1988-as megyei statisztikai évkönyv szerint 4306-an éltek. Számításunk szerint 2000-re 3800 alatt lesz a népesség. 2010-ben 3400; 2020-ban 2800; 2030-ban 2200 és 2040-ben 1700 körül lesz. A XXI. század közepén ezekben a községekben a mostaniak leszármazottaiból már csak 1200-an fognak élni. Ezt mondja a számítógép az eddigi tendenciák alapján. — Természetesen nagy a valószínűsége annak, hogy be fog ez a környék akkorra népesülni, de kikből?

(A számítások alapjául szolgáló adatokat, a számítások eredményeit évenként a 2. számú függelékben közöljük.)

FÜGGELÉK (1)

NÉPESSÉG ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁS

Év	Felekezet	Zsáka	Darvas	Furta	Vekerd
1827*	R. kat.	33	22	347	—
	Ref.	1169	448	998	5
	Ev.	—	—	4	—
	Izr.	9	5	—	—
	Gör. kel.	548	620	43	327
	Gör. kat.	1	3	10	—
Összesen:		1760	1098	1402	332

* Schematismus venerabilis cleri dioecesis M. Varadiensis. MDCCCXXVII. (Posoni) 64—65.

NÉPESSÉG ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁS

Év	Felekezet	Zsáka	Darvas	Furta	Vekerd
1828**	R. kat.	35	—	343	—
	Ref.	1169	2929?	986	—
	Ev.	—	—	—	—
	Izr.	9.	2	—	5
	Gör. kel.	540	—	42	321
	Gör. kat.	—	—	—	—
Összesen:		1753	2931?	1371	326
1837***	R. kat.	22	25	440	—
	Ref.	1513	492	1119	—
	Ev.	—	—	4	—
	Izr.	25	16	15	—
	Gör. kel.	393	686	9	412
	Gör. kat.	5	6	6	—
Összesen:		1957	1225	1593	412
1839****	R. kat.	22	20	387	6
	Ref.	1493	581	1015	8
	Ev.	—	—	—	—
	Izr.	15	18	—	—
	Gör. kel.	349	575	15	345
	Gör. kat.	—	—	—	—
Összesen:		1879	1194	1417	359
1844*****	R. kat.	33	27	477	—
	Ref.	1165	389	1572	10
	Ev.	—	—	5	—
	Izr.	25	19	18	3
	Gör. kel.	482	386	13	482
	Gör. kat.	5	5	5	—
Összesen:		1710	826	2090	495
1871******	R. kat.	55	77	470	4
	Ref.	1602	506	1368	6
	Ev.	4	6	—	—
	Izr.	96	43	80	—
	Gör. kel.	647	336	39	424
	Gör. kat.	8	—	—	8
Összesen:		2412	968	1957	442
1869*******					
XII. 31.	R. kat.	55	93	470	9
	Ref.	1566	506	1368	18
	Ev.	4	6	—	—
	Izr.	96	53	80	14
	Gör. kel.	647	351	39	427
	Gör. kat.	8	3	—	Egyéb 1
Összesen:		2376	1012	1957	469

** *Nagy, Ludovico:* Notatiae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungari partiumque eidem adnexarum. (Buda) 88., 89., 98.

*** Schematismus venerabilis cleri dioecesis M. Varadiensis. MDCCCXXXVII. (Posoni) 59—60.

**** *Fényes Elek:* Magyar Országnak s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. (Pest, 1839) 101., 105—106.

***** Schematismus venerabilis cleri dioecesis M. Veradiensis pro anno MDCCCXLV. (Posoni) 62.

****** Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno Varadiensis. MDCCCLXXI. (M. Varadin) 77—78.

FÜGGELÉK 1

NÉPESSÉG ÉS FELEKEZETI MEGOSZLÁS

Év	Felekezet	Zsáka	Darvas	Furta	Vekerd
1900*******					
XII. 31.	R. kat.	130	74	512	1
	Ref.	2083	632	1393	17
	Ev.	—	30	—	—
	Izr.	122	40	47	—
	Gör. kel.	774	503	30	449
	Gör. kat.	13	1	—	—
	Egyéb	1	6	3	—
Összesen:		3123	1286	1985	467

FÜGGELÉK (2)

Darvas, Furta, Vekerd és Zsáka községegyüttes népmozgalmi arányai és trendjei

Évtized	Születések ezer lakosra	trend	Év	Halálozások ezer lakosra	trend	Természetes szap., ill. fogyás (—) trend	Össznépesség
1870—1879	50,6						
1880—1889	50,9						
1890—1899	49,4						
1900—1909	44,9						
1910—1919	33,4		1974	11,8			
			1975	12,5			
1920—1929	30,5		1976	15,3			
			1977	13,3			
1930—1939	28,9		1978	11,1			
			1979	13,1			
1940—1949	23,8		1980	14,5			
			1981	14,7			
1950—1959	23,3		1982	16,6			
			1983	16,0			
1960—1969	12,9		1984	17,5			
			1985	15,1			
1970—1979	12,2		1986	15,9			
			1987	18,7			
1980—1988	11,8		1988	15,3			

******* 1869. és 1900-as. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. általános leírása községenként. Bp. 1902) 282—283.

Darvas, Furta, Vekerd és Zsáka községegyüttes népmozgalmi arányai és trendjei

Évtized	Születések ezer lakosra	trend	Halálozás ezer lakosra	trend	Természetes szap., ill. fogyás (—)	trend	Össznépesség
Év 1988	12,6		15,3		— 2,7		4306
1989		11,7		17,5	— 5,8		4281
1990		11,6		17,9	— 6,3		4254
1991		11,5		18,2	— 6,7		4225
1992		11,3		18,6	— 7,3		4194
1993		11,2		19,0	— 7,8		4161
1994		11,1		19,3	— 8,2		4137
1995		11,0		19,7	— 8,7		4101
1996		10,8		20,0	— 9,2		4063
1997		10,7		20,4	— 9,7		4024
1998		10,6		20,7	—10,1		3983
1999		10,5		21,1	—10,6		3941
2000		10,3		21,4	—11,1		3798
2001		10,2		21,8	—11,6		3754
2002		10,0		22,1	—12,1		3709
2003		9,9		22,5	—12,6		3663
2004		9,7		22,8	—13,1		3615
2005		9,6		23,2	—13,6		3566
2006		9,4		23,5	—14,1		3516
2007		9,3		23,9	—14,6		3564
2008		9,1		24,3	—15,2		3510
2009		9,0		24,6	—15,6		3455
2010		8,8		25,0	—16,2		3399
2011		8,7		25,4	—16,7		3342
2012		8,5		25,7	—17,2		3284
2013		8,4		26,0	—17,6		3226
2014		8,3		26,4	—18,1		3168
2015		8,1		26,7	—18,6		3109
2016		8,0		27,1	—19,1		3050
2017		7,9		27,4	—19,5		2991
2018		7,7		27,8	—20,1		2931
2019		7,6		28,1	—20,5		2871
2020		7,5		28,5	—21,0		2811
2021		7,4		28,9	—21,5		2751
2022		7,3		29,2	—21,9		2691
2023		7,2		29,6	—22,4		2631
2024		7,1		29,9	—22,8		2571
2025		7,1		30,3	—23,2		2512
2026		7,0		30,6	—23,6		2453
2027		6,9		31,0	—24,1		2394
2028		6,8		31,3	—24,5		2335
2029		6,7		31,7	—25,0		2277
2030		6,6		32,0	—25,4		2219

Darvas, Furta, Veberd és Zádba községegyesítés népmozgalmi evőnyei és trendjei

Évtized	Születések ezer lakosra	trend	Halálozások ezer lakosra	trend	Természetes szap., ill. fogyás (—) trend	Összlépesség
[illegible]	[illegible]	6,5	[illegible]	22,4	—15,9	[illegible]
[illegible]	[illegible]	6,4	[illegible]	22,7	—15,3	[illegible]
[illegible]	[illegible]	6,3	[illegible]	22,1	—15,8	[illegible]
[illegible]	[illegible]	6,2	[illegible]	22,5	—17,3	[illegible]
[illegible]	[illegible]	6,2	[illegible]	22,8	—17,6	[illegible]
[illegible]	[illegible]	6,1	[illegible]	22,2	—16,1	[illegible]
[illegible]	[illegible]	6,0	[illegible]	22,5	—16,5	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,9	[illegible]	22,9	—17,0	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,8	[illegible]	22,2	—16,4	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,7	[illegible]	22,6	—16,9	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,6	[illegible]	22,0	—16,3	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,5	[illegible]	22,3	—16,8	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,5	[illegible]	22,6	—16,1	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,6	[illegible]	27,0	—21,5	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,5	[illegible]	27,3	—21,8	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,5	[illegible]	27,7	—22,3	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,5	[illegible]	28,0	—22,5	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,1	[illegible]	28,4	—23,3	[illegible]
[illegible]	[illegible]	5,0	[illegible]	28,8	—23,8	[illegible]
[illegible]	[illegible]	4,9	[illegible]	29,1	—24,2	[illegible]

Zoltán Kovács

BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG DER DORFGEMEINDEN DARVAS, FURTA, VEKERD UND ZSÁKA IM KOMITAT HAJDÚ-BIHAR VOM XVIII. JAHRHUNDERT BIS ZU UNSERER ZEIT

György Módy hat über die Geschichte der sich in der Nähe der rumänischen Grenze befindenden Gemeinden und ihrer Umgebung von der ältesten Zeit bis zum Ende des XVII. Jahrhunderts einen Überblick geboten. Er ist im „Jahrbuch des Bihari-Museums 1966" erschienen. Bei der Erschliessung der weiteren Geschichte der vier Gemeinden wurden vor allem die demographischen Verhältnisse beachtet.

Die Gliederung der Abhandlung, sowie der Kreis der sich ergebenden Fragen wurden durch die verfügbaren Quellen bestimmt. In der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts konnte man ausschliesslich aus den Steuerkonskiptionen auf die Grösse, ethnische Zusammensetzung und Entwicklung der Population folgern. Seit den 60-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts konnte man die demographischen Vorgänge auf Grund der Angaben der Kirchenbücher viel eingehender untersuchen. Von den 20-er Jahren des XIX. Jahrhunderts an wird die Analyse sogar durch zeitgenössische statistische Arbeiten unterstützt. Über ganz genaue Angaben verfügen wir seit der ersten, den modernen Maximen entsprechenden Volkszählung im Jahre 1920.

Die Population von Darvas hat — laut Steuerkonskriptionen — ungarische Familiennamen. Nach und nach ziehen Rumänen in die Dorfgemeinde. Der statistischen Arbeit von Elek Fényes nach, die im Jahre 1839 erschienen ist, hat die Gemeinde 581 reformierte (Ungarn) und 575 orthodox-katholische Einwohner. — In Furta wohnen nur Ungarn, sie gehören aber zwei verschiedenen Kirchen an. 1839 wohnen hier 1015 Reformierte und 387 Katholiken. Die Katholiken sind hier im XVIII. Jahrhundert sesshaft geworden. — Vekerd ist eine während des XVIII. Jahrhunderts (ab 1725) besiedelte Dorfgemeinde. Ludovicus Nagy gibt in seiner statistischer Arbeit (1828) 321 orthodox-katholische und 5 israelitische Einwohner an. — Die Besiedlung von Zsáka ist vom Mittelalter an gut dokumentiert. In den Steuerkonskriptionen kommen nur Einwohner mit ungarischen Familiennamen vor. 1828 gibt die Arbeit von Ludovicus Nagy 1169 reformierte und 540 orthodox-katholische (rumänische) Einwohner an.

Um den Bevölkerungsvorgang zu zeigen, wurden die Tauf- und Sterbeangaben aus den Kirchenbüchern gesammelt. Die Anzahl der Geburte — 1000 Einwohner gerechnet — schwankt zwischen 40 und 45, die Anzahl der Sterbefälle jährlich zwischen 35 und 40. Es scheint so, als wenn die Sterblichkeitsverhältnisse in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts ungünstiger wären, als sie in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts gewesen waren. Unsere Sterblichkeitsregistrierung ist nur allmählich präzis geworden. Die natürliche Vermehrung betägt jährlich — 1000 Einwohner gerechnet — jedenfalls weniger als 5 Personen. Von der Volkszählung im Jahre 1870 an ist eine langsame Besserung der Mortalitätsverhältnisse in den vier Gemeinden nachzuweisen, zu derselben Zeit beginnt aber auch die Geburtenbeschränkung. Zuerst ist sie in Furta erweisbar. Von dem ersten Jahrzehnt des XX. Jahrhunderts ab beginnt eine Abwanderung aus den Dörfern, die nur von geringem Masse ist. Sie steht mit dem Kapitalisationsprozess im Zusammenhang. Sie setzt sich in den 20-er, 30-er und 40-er Jahren fort, wozu die Verbreitung der Geburtenbeschränkung hinkommt. Die gewaltsame Vergenossenschaftlichung, das Herabdrücken des Lebensstandards des Bauerntums regte die Dorfbevölkerung an, zu fliehen. Die Anzahl und die Proportion der Abwandernden verdoppelt sich in den 50-er und 60-er Jahren des XX. Jahrhunderts. Die Bevölkerung der vier Gemeinden war um 7400 in den 50-er Jahren, davon sind 1966 Personen weggezogen. Dieser Prozess wird in den 70-er und 80-er Jahren langsamer, aber er dauert auch weiterhin an. In den vier Gemeinden lebten zur Zeit der Volkszählung von 1949 7715 Personen, diese Population vermindert sich bis 1966 auf 4306 Personen.

Auf Grund der Geburts- und Sterbeproportionen kann man den Trend ausrechnen. (Aus den Geburtverhältnissen von 1870 an hat man mit Hilfe einer Exponentialfunktion, aus den Sterbeverhältnissen von 1974 an mit Hilfe einer Linearfunktion den Trend gerechnet.) Auf Grund der bisherigen Tendenzen zeigt das Computerergebnis, dass die Bevölkerung der vier Gemeinden bis 2000 auf 3800, bis 2010 auf 3400, bis 2050 auf 1200 Personen vermindern wird. Die Erschliessung dieses Problems soll zur Aufhaltung der Verminderungstendenz dienen.

Varga Gyula

A paraszti élet körvonalai a XVIII. század első felében egy protokollum tükrében

Az ötlet, hogy a szóbanforgó protokollum alapján próbáljuk megrajzolni egy falusi társadalom pillanatképét, *Szabó István* professzortól származik. 1948 nyarán, amikor munkatársaival, barátaival a Bocskai hagyományokat akkor még híven őrző Kismarjába tett egy kirándulást, a városi magtár padlásán egy félreeső zugban megtalálta az 1731—1733 között keletkezett 226 oldalas kéziratot. Rövid lapozgatás után megállapította, hogy ez a jegyzőkönyvsorozat lényegében feltárja a közösség mindennapi életét. Így — megfelelő kitekintéssel — alkalmas arra, hogy a falusi, paraszti életforma egészéről képet adjon. Azóta — viszonylag bőséges levéltári források alapján — megírhattam falum mintegy 800 éves történetét. (Egy falu az országban. Kismarja életrajza a felszabadulásig. Debrecen, 1978.) Munkámban néhány esetben jelen jegyzőkönyvre is hivatkoztam, de ott, ahol más források álltak rendelkezésemre, szándékosan kerültem ezt a számomra oly becses iratot, mert *Szabó István* első felhívása óta mindig foglalkoztat a gondolat, hogy érdemes lenne teljes mélységben kibányászni a kincseket, melyeket ez a forrás magában rejt.

A történetíró örök dilemmája többek közt, hogy a különböző időben keletkezett, különböző minőségű forrásokból származó adatok „összevágásával" kénytelen megszerkeszteni a vélt történelmi összképet. Itt viszont a három évbe s egyetlen forrásba sűrített adatsorozatnak minden eleme egybe tartozik, egyetlen élő valóságot tükröz. Ugyanazok a szereplők élik meg az eseményeket, foglalnak állást, helyezkednek bele a különböző szituációkba: halásznak, szántanak, jószágot őriznek a pásztortűznél, vásárra járnak, verekednek a korcsmákban, táncolnak és káromkodnak, szemmel vernek, titkos boszorkányságot művelnek. S perlekedéseik közben „kifecsegik" teljes életüket: milyen földrajzi táj veszi őket körül? Milyen a telkük, házuk, ruházatuk, felszerelésük? Milyen rend szerint örökölnek? Hogyan tartják állataikat? Hogyan művelik földjeiket? Milyen a családi, rokonsági szervezetük? Fény derül arra is, milyen a faluközösség önkormányzata, társadalma, erkölcsi felfogása, etikai magatartása. Szóval egy pillanatkép tárul elénk a XVIII. századi faluról, mely minden részletében egyetlen szerves egészet tükröz. Egy torzításmentes valóságot, melyben nincs mód manipulációra.

A kísérlet arra is jó, hogy kipróbáljuk, mire képes egyetlen jó forrás? Hiszen az újabbkori forrásbőség rendszerint arra csábítja a kutatót, hogy az egyes forrásokat ne elemezzék végig minden szempontból, teljes rész-

letességgel (ahogy azt pl. egy ritka középkori oklevéllel teszik!), hanem mindig csak a számukra fontosnak, érdekesnek tartott részleteket „cédulázzák" ki, holott ezzel valójában elvész a forrás teljes és összefüggő forrásértéke. Ezért is vállalkozunk a szokatlannak tűnő feladatra: a protokollum minden részletének feltárására.

A 225 sűrűn teleírt kéziratos oldalt tartalmazó iratköteg teljes, szöveghű közléséről terjedelmi okokból le kell mondanunk, de magunk a teljes szöveget leírtuk, az összetartozó szövegrészeket egybe szerkesztettük, s az így kialakult összefüggő jegyzőkönyveket sorszámokkal láttuk el. Végül közöljük a jegyzőkönyvek tartalmi mutatóját és sorszámát, illetve azt, hogy a jegyzőkönyv szövege az eredeti forrás hányadik oldalán található meg. Tanulmány szövegünkben zárójelben a jegyzőkönyvek sorszámára hivatkozunk.

A falusi (mezővárosi) önkormányzat 1731—1733-ban

Az idézett protokollum valójában; „Kis Marja Város" 1731 február 23-tól 1733 november végéig egybefűzött tanácsi „törvényszéki" jegyzőkönyveit, illetve ezekkel összefüggő fejlegyzéseit tartalmazza, a korra jellemző meglehetősen laza szerkezetben. Megértésükhöz feltétlenül ismernünk kell Kismarja sajátos mezővárosi státuszát, önkormányzatát, s bíráskodásának a XVIII. század első felére jellemző gyakorlatát. (L. idézett munkám első fejezete).

A kismarjai joggyakorlat elsőszámú forrása a Bocskai István által 1606. szeptember 22-én Kassán kelt szabadalomlevél, mely — a szintén Bocskai által kiadott úgynevezett „nagy" hajdú oklevelektől eltérően — részletesen szabályozza a mezővárossá (Oppidum) tett falu szervezeti, működési feltételeit. (Az oklevél teljes szövegét eredetiben és fordításban közlöm i.m. 216—226.)

Az oklevél első pontja mindjárt arról intézkedik, hogy minden kifogástalan és tisztességes kismarjai polgár vallomástételnél, tanúskodásnál két közrendű emberként tekintessék. Ezzel feltűnően megkülönböztették őket a közönséges jobbágyoktól.

A második és harmadik pont biztosítja a városnak a szabad igazságszolgáltatás és a szabad bíróválasztás jogát. Azt is kimondva, hogy a bíró „lopásokat, rablásokat, gyilkosságokat, gyújtogatásokat", vagyis a „publica crimina" néven számontartott közbűntetteket és minden egyéb bűnöket is ítéljen meg (melyekért ebben az időben halálbüntetés járt).

Az oklevél 16 pontban felsorolt dispositioja lényegében körülírja, meghatározza az önkormányzat részleteit, mint az öröklési rend, a polgárjog megszerzésének és elvesztésének feltételeit, az adózás, a pecséthasználat, s nem utolsósorban a makkoltatás, legelőhasználat feltételeit.

Számunkra itt talán legfontosabb, hogy kivonta a várost a földesúri jurisdictio, vagyis az úriszék ítélkezései alól, így saját magának kellett megszerveznie a maga önkormányzati intézményeit. Az 1606-os oklevélben körvonalazott kiváltság így a helyi feltételek szerint valósult meg. Nyilvánvalóan, ezt csakis valamely már működő minta alapján lehet elképzelni. Az alig néhány száz főt magában foglaló kis településen ebben az időben a lelkipásztoron és az iskolarektoron kívül más értelmiségi elem még nem élt. Igaz, közel évszázada, hogy földesúr sem lakott a faluban, így

valamelyest megszokhatták az önállóságot. Több mint fél évszázada, hogy református hitre tért a falu, ennek megfelelően gyakorolták az egyházi önkormányzatot. De a viszonylag magasszintű városi rang nyilvánvalóan új feladatokat is szabott a közösségre. Ma már teljesen világos, hogy az önkormányzat kiépítésének legkézenfekvőbb mintája Debrecen volt, hiszen azon kívül, hogy onnan hoztak papot, tanítót, az iskola a református kollégium partikulája volt. (Így volt ez a hajdú városokban is. v. ö. *Nagy Sándor:* Fejezetek a hajdúvárosok és a Hajdúkerület büntetőbíráskodásából. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI. (1987). 85.) Természetesen, márcsak a város méretei miatt is, mások voltak az önkormányzati szervezet arányai, így belső szerkezete is. De ez a kezdeti szervezet is tovább alakult az 1660-as török megszállás, majd az 1686-tól vidékünket is elérő „felszabadító háború" következtében. Lipót császár ugyan 1692-ben megerősítette a város kiváltságát, de részben a váradi püspökség helyreállítása, majd a kuruc háborúk és az azt követő neoaquistica birtokokért folyó küzdelmei felbolygatták és próbálták megrengetni a város száz éves kiváltságait. Ennek során a Váradi püspökség előbb a dézsmaszedés jogát szerzi vissza, majd földesúri függés alá próbálja vonni a várost. A Szepesi Kamara pedig a kiváltság egészét támadja meg. A „nagy per" első szakasza az 1720-as években a város győzelmével csitul el. Majd 1735-től újul fel ismét, mely 1738-ban III. Károly a régit megerősítő új kiváltságlevelével ér véget.

Jegyzőkönyvünk tehát a város egy viszonylagosan békés, de véglegesen még nem konszolidálódott korszakában keletkezett. Már csak emlékezésekben jön elő a XVII. századvégi „nagy futás" és a kuruc korszak nosztalgiája. Igaz, a német katonaság jelenléte, a forspontozás, a „heti szer", a portio nyomasztja a közhangulatot. „Német alá vetettek", mondja Kiss András szolgája, s ezt Kiss András meg is toldja mondván: „a héten már háromszor voltam forsponton". (29) Pedig a város a maga lovaival is besegít a forspontba. (89) A német jelenlétét aztán lassan megszokták, sőt vannak asszonyok, akik össze is barátkoztak a katonákkal. (53., 123.) Megszokták a püspökség dézsmaszedését is (133. 4. tanú), de a portio itt is okoz feszültségeket, mint országszerte mindenütt. (93, 170/a.)

Az 1730-as években az önkormányzat legfontosabb szerve, mintegy a város megtestesítője, a „Becsületes Nemes Tanács" maradt. A XVIII. század első felében még itt is két részből álló tanács működött: volt egy 60 tagú ún. „communitas", melynek tagjait az utcák, azaz a „tizedek" választották, s egy szűkebb testület, melyet itt „12 tagú communitásbeli személy" néven emlegetnek. (145) Az egész tanács feje, egyben a város első embere a *főbíró* volt. Személyére a jegyzőkönyvek t.m. 70%-a utal. Érdekes, hogy bár abszolút tekintélyt élvez a faluban, mégis elég gyakran megsértik, személyében és hivatali funkciójában gyalázzák. 1731-ben Kiss András többek közt azt mondta a főbírónak: „megh etted a lovamnak a sirját"! „Ha bíró vagy sem vagy jobb ember másoknál"! „Ebnek parancsolsz"! Természetesen, Kiss András súlyos büntetést kap: „fizessen 12 forintot s adjon reverzálist, hogy többet nem fog véteni semmi dolog iránt". (29) Kocsis Mihály is panaszolja; „A Bírák nem igazán teszik a törvényt, megisszák a kurvának a büntetísit". Ezen kívül több alkalommal engedetlennek is mutatkozott, hívásra nem jelent meg a törvényen. Ezért a törvényszék úgy intézkedett, hogy Kocsis Mihály „3 nap alatt a várost hagyja

el, különben kitolattatik és a Városnak lakossa nem lészen". (39., 51) Nagy János is mocskolta a bírót: „Ördögh atta, mit csinálok a lelke' Birájának és a többieknek". „Nekem nem parancsol az Ördögh atta Birója"! A törvényszék szerint Nagy János is megérdemelné, hogy kitolattassák, „de ez egyszer a B. N. Tanács megh engedvén eö kglminek, büntetése lészen; a mái nap estéigh a nyak vasban áljon ő kglme, és midőn kivetetik, az Armasoktul ő kglme a Furatossal megh csapattatik". (55) Rajtuk kívül a három év alatt még tíz embert büntetnek meg „engedetlenségért", azért, mert „meghamissolták", „dehonestalták" a bírót.

A főbíró ebben az időben már idejének nagy részét a község szolgálatában töltötte. Községháza (városháza) ebben az időben még nem lévén, az ügyintézés a saját házánál történt. Ezért munkájáért némi fizetést kap. A főbíró évi fizetése 8 váltó forint, 8 köböl búza, portiot abban az évben nem ad, de a taxát fizeti. (145)

Gazdasági ügyekben „a Bíró másikja", vagyis a *másodikbíró* intézkedett, általában a főbíró helyettese volt. Hivatali funkciójáról keveset tudunk. (80) A városi irányítás speciális feladatait a „12 communitásbeli személy" között osztották fel. Közülük kerültek ki a *városgazda*, a *malombíró*, (185) a *borbírók*, az *adószedő perceptorok*. Az írásbeli ügyeket a *nótárius* végezte, aki tulajdonképpen a tanács fizetett alkalmazottja. Igen fontos szerepe volt a *lelkipásztor*nak, akinek szellemi befolyása alatt működött az egész önkormányzat.

A tanács tagjait évenként választotta meg a falu népe. A választás hagyományos formaságok között minden év november 1-jén történt a templomban, az összes hívek jelenlétében. Itt megjelenni s a választásokban részt venni minden felnőtt polgár joga, sőt kötelessége volt. Úgyszintén kötelező volt a kapott tisztség elfogadása is. Esztendő elteltével minden tisztségviselő tevékenységéről a közösség előtt elszámolt, majd lemondott. Ha a választott tisztségviselő ellen év közben indokolt panasz merült fel, tisztségétől bármikor megfoszthatták.

A 12 tagú tanácsi testület választotta meg azután azokat a „belső embereket", akik a teljes tanácsi apparátust jelentették. Ilyenek voltak; a *város gazdasszonya*, aki a szinte naponként ülésező testület számára főzött. A malomba *molnárt*, a csapszékbe *korcsmárosokat* fogadtak. Alkalmaztak három *kisbírót*, 3—5 *kocsist*, *harangozót*, *éjjeliőröket*, *csőszöket* vagyis *kerülőket*. Szükség volt 2—3 *ármásra*, akik a rabokra vigyáztak, a törvény elé idézett személyeket előállították, az ítéleteket végrehajtották. A tanácsbeliek fogadták a *pásztorokat* is. Volt a városnak *hites bábája*. Király Mártonné bába „annak idejibe" a várost elhagyta. Helyette Szabó Istvánnét választották. Most Királyné — férje nélkül — visszajött. Róla a tanács úgy határozott, hogy ezentúl csak Szabóné engedélyével gyógyíthat, s a betegtől felvett pénznek felét tartozik Szabónénak átadni. (127) A tanács fogadta fel a convenciós *halászokat*, *mészárosokat*, *konvenciós kovácsot*, vagy más alkalmazottakat. Ezek együttesen 40—50 főt is kitehettek. Mind valamilyen módon „belső ember"-nek számított, s ez a közösségen belül valamiféle respektust jelentett számukra.

Az önkormányzat kétségtelenül leglátványosabb tevékenysége a bíráskodás volt. A „Szabad Kis Mária Városa Polgári pereket és bűnöket ítélő Nemes Törvényszéke" lényegében a főbíróból és a 12 tanácsbeliből állott, de a tárgyaláson jelen volt a nótárius, mint jegyző. Ez a testület a

privilégium értelmében teljes bírói hatalommal rendelkezett. A privilégiumlevél különböző megújításai nem szüntették meg a bíró korábbi jogkörét, így elvileg ekkor is jogosult még halálbüntetés kiszabására, de 1731—1733 között halálbüntetés végrehajtásával nem találkozunk.

A törvényszék különben igen nagy aktivitással dolgozott. A tárgyalt nem egészen három év alatt 225 többé-kevésbé önálló esetet tudunk a protocollumból rekonstruálni. Egy-egy irat néha csupán néhány mondatos határozatot (Deliberatum) jelent, legtöbbször azonban több részből álló feljegyzés sorozatról van szó. A 225 önálló tartalmú irat mellett 344, az ügyekhez tartozó feljegyzés is kiegészíti a sorozatot.

A peres eljárás rendszerint azzal kezdődött, hogy valaki „feliratta" az esetet. Ez a személy rendszerint a felperes (actor), (vagyis a feljelentő), büntető eljárás esetén a főbíró. A feljelentést valószínűleg szóban tették meg, melyet mint tényt a nótárius a protocollumban rögzített. A felíratásért (feljelentésért), ha azt magánszemély tette 36 dénárt kellett fizetni. Az ilyet „pénzes per"-nek nevezték.

A felíratott személyeket felszólították, hogy — lehetőleg a tanácstagok közül — nevezzenek meg egy személyt az ő „szószólójuknak" (procurator), vagy — főként kiskorúak és nők — „meghatalmazottjuknak" (plenipotentiarius), akik az eljárás során az ő érdekeiket képviselik. E „kijelölt" (constitualt) személyek nevét beírták a protocollumba a következő formulával: „N. N. úr constituálya XY uramat procuratornak (vagy plenipotentiariusnak) Z. N. uram ellen." 1731—1733 között 120 esetben Kiss Andrást jelölték procuratornak, azután Kovács Györgyöt 41 esetben. Ebből úgy tűnik, ez a két tanácsbeli már szinte ügyvédnek számított a városban, holott ilyen jellegű képesítésük nem volt. Meghatalmazottként rendszerint az asszonyok férjeiket, kiskorúaknak apját, rokonát jelölték.

A fő aktus az „inquisitio" volt. Ennek során mind a felperest (szabálysértés esetén a főbírót), mind az alperest (illetve gyanúsítottat) felszólították, hogy állítsanak szavahihető tanúkat a maguk igazolására. (Formulája: „Bizonyicsa megh Bíró úr (vagy XY) feleleti szerint, hogy . . ."). Ha ez megtörtént, akkor összeült a „törvényszék". Beidézték (szükség esetén az ármásokkal elővezettették) az érdekelteket. A tárgyaláson a nótárius felolvasta a tényállásra vonatkozó kérdést: „Tudja-é, látta-é, hallotta-é világossan a Tanú, hogy . . ." Tanú bárki lehetett, aki az ügyben hitelesnek tűnő adatokat szolgáltathatott, nemre, életkorra való tekintet nélkül. Vallomás előtt felírták a tanú nevét, körülbelüli („circiter") életkorát, szükség esetén meg is eskették. („Bizonyicsa megh Balogh János a B. N. Tanács előtt kimondott szavait, hogy a tanúk hamissan esküdtek ő kigyelmire") (96) Mindezeket „Utrum de Eo"-címen jegyzőkönyvbe foglalták. Annyi tanút hallgattak ki, míg az igazság teljesen nyilvánvalóvá nem lett.

Ha a tárgyalás során kétely merült fel, újabb bizonyító eljárást rendeltek el. Ebben az esetben újabb tanúkat rendeltek be. Sokszor külön tárgyaláson, vagyis „Utrum"-ban hallgatták meg a felperes és külön az alperes tanúit. Érdekes, hogy maguknak a tárgyalásban érintett személyeknek (felperes, alperes, gyanúsított) a vallomását is a tanúk között hallgatták meg.

A tárgyalás záró mozzanata a *határozat* (deliberatum) volt. Az ügyben a törvényszék szavazattal döntött. Ha a szavazás egyhangú volt, akkor csak a határozat szövegét közölték. Ha ellenben a tanácsbeliek véleménye

megoszlott, akkor előbb közölték „A kisebb rész", majd „a nagyobb rész" véleményét. Néha „három részre oszlott" a tanács. Mindig a „nagyobb rész", vagyis a szavazattöbbség volt az érvényes.

A deliberatum nem mindig jelentette az ügy lezárását, hanem igen gyakran további bizonyítást vagy nyomozást rendeltek el. Ebből következik, hogy az idézett 225 esetnek alig fele zárult le a jelzett időben. (Mintegy 150 olyan deliberatumról tudunk, mely az ügy befejezését rögzíti.)

Büntető perek esetében az ítéletet rendszerint azonnal végre is hajtották. Tipikus büntetések: *pénzbírság*. (Az esett kár megtérítésén túl maximum 20 forintig, amit néha „szék színin", vagyis a gyűlés bezárásáig az ítélethozatal napján meg kellett fizetni.), *botozás*, mely 12—100 pálcaütésig terjedt. Ezt legtöbbször mogyorófa pálcával, ritkábban az ún. „furatossal" hajtották végre. Káromkodás, paráznaság esetén igen gyakori volt a *kalodába tétel*. Ezt rendszerint vasárnap délelőtt hajtották végre, s a vétkesnek „egy prédikációig", ritkán egész napig kellett a templom előtt a kalodában állnia. Ezt legtöbbször az eklézsia megkövetése követte („Az Istenit kövesse megh"!) Három év alatt egyszer fordult elő, hogy a törvényszék határozottan és egyértelműen „halálos poena"-t állapít meg, amikor Kovács Jánosné Nagy János házát otthon nem létében felverte, ládájából a pénzét ellopta, így mint „házfelverő tolvaj" halálos bűnt követett el(116. jkv.), de az ítélet kimondásáról és végrehajtásáról nem esik szó. Néhány káromkodó esetében megállapítják, hogy az illető „kűvel való agyonveríst érdemelne", de aztán rendszerint 100 pálcaütéssel megússza azzal a fenyítéssel, hogy „többé gratia nem adattatik, hanem halál lesz a vége". (38 és 71.)

A polgári perek esetében az elmarasztalt fél egyik, vagy másik tanú vallomása ellen „protestaciót" nyújthatott be. Ha három protestacióra az ellenfél nem jelentkezett, akkor a bíróság a tiltakozást figyelembe vette, és új tanút hallgatott meg, vagy határozatát megváltoztatta. Néhány per ilyen módon évekig elhúzódhatott, s ezek végleges lezárását nem is tudjuk mindig nyomon követni.

Ebből is következik, hogy a jegyzőkönyvek nagyobb része nem teljes. Néha csak az „Utrum" van meg, máskor csak valamelyik határozat, de olyan is van, hogy csak a perrel kapcsolatos előkészítő feljegyzéseket találjuk meg (felíratás, protestáció, procurator vagy plenipotentiarius megnevezése, tanúk kijelölése stb.) Így ezekből a csonka feljegyzésekből a per teljes folyamatát nem lehet nyomon követni. A csonka szövegeknek külön-külön az ügyirat egészéből kiragadva a per tartalmát illetően nincs is teljes forrásértékük. Azonban rendkívül fontos részlet adatokat közölhetnek magáról a faluról, a társadalomról, a szokásokról, hiedelmekről, szóval a népi kultúráról. E részadatokat jól lehet illeszteni más forrásokból előbukkanó adatokhoz. De olykor maguk ezek a részadatok is fontos alapinformációkká válnak. Ilyenek pl. a személynevek, tárgyak, eszközök nevei, földrajzi nevek, s egész sor népi terminológia. Ha ezeket összerakjuk, elénk tárul a közösség szinte teljesnek mondható néprajzi képe.

Az iratok tárgyköre tematikailag a következő:

Büntető ügyek

Lopás, rablás, garázdaság	25 esetben
A köz- és a magántulajdon megsértése	21 esetben
Káromkodás	21 esetben
A hivatalos személyek megsértése	8 esetben
Paráznaság	3 esetben

Polgári perek

Rágalmazás, becsületsértés	29 esetben
Korcsmai verekedés	25 esetben
Hagyatéki, örökösödési perek	22 esetben
Kötött fogadás, alku megszegése	8 esetben
Gazda és szolga, munkás viták	5 esetben
Határperek	4 esetben

Közigazgatási ügyek

A városi jogszabályok megsértése	23 esetben
A gazdálkodással kapcsolatos perek	19 esetben
A pásztorok felelőssége	15 esetben
A tanácsbeliek és a pásztorok bére	3 esetben

(Néhány jegyzőkönyv több tárgykörbe is besorolható, ezért több az esetek száma, mint a jegyzőkönyv).

Bennünket azonban a tárgyköri statisztikánál jobban érdekel a jegyzőkönyvek tényleges tartalma, illetve az a néprajzi kép, ami ezek alapján megrajzolható, hiszen ez adja forrásunk valódi értékét.

Demográfiai következtetések

Ismeretes, hogy a XVI—XVII. században a magyarság súlyos vérveszteségeket szenvedett. A pusztulás mértékét azonban Acsády Ignácz nagy apparátussal és tudományos alapossággal megírt munkája óta (Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. MSK. XII. Bp. 1896) a történészek, újabban főként a történeti demográfusok vitatják. Ma már bizonyos, hogy a kérdést végső soron csak a kellő kritikával feltárt helytörténeti források dönthetik el. Az Acsádyt kritizáló legújabb kutatások főként két forrástípus elemzésével értek el számottevő eredményeket. Egyik a történetstatisztika keretébe tartozó különböző összeírások (dézsmajegyzékek, adóösszeírások, urbániumok stb.) együttese, másik a korai anyakönyvek népességtörténeti szempontból való értékelése, feldolgozása. (A mi tájunkra vonatkozóan főként Dávid Zoltán, Kováts Zoltán munkásságát kell kiemelnünk.)

Szinte minden kutató, aki a fent említett források bármelyikével foglalkozott, rámutatott ezek hiányosságára. Ezért nagyon jó, ha rajtuk kívül más források is állnak a kutató rendelkezésére. Ilyen forrás többek közt az általunk vizsgált jegyzőkönyvsorozat is, mely szinte hihetetlenül gazdag névanyagot tartalmaz.

A vizsgált protocollum 1731—1733 között 566 kismarjai személynevet tartalmaz. Mivel egy név többször is szerepel, összesen 2278 esetben lehet neveket azonosítani.

A nevek előfordulási aránya a következő:

Csak egyszer fordul elő:	219 név
kétszer:	121 név
háromtól ötig:	104 név
hattól tízig:	71 név
tizenegytől húszig:	38 név
huszonötig:	6 név
harmincháromszor:	1 név
hatvanegyszer:	1 név
százegyvenháromszor:	1 név

A felírt nevek a következő szerepekben fordulnak elő:

felperes: (Actor)	259
alperes: (In causam attractus)	413
tanú: (fatens)	1069
szószóló (procurator) vagy meghatalmazott (plenipot)	324
egyéb:	213

Legnagyobb arányban tehát a tanúk szerepelnek. Mivel a tanúknak legtöbbször a körülbelüli életkorát is felírták, nők esetében a házastárs, gyerekek esetében a szülők nevét, így gyakran a szereplők családi kapcsolataira is fény derül. Ez főként azért lényeges, mert helységünkben az anyakönyvezés csak 1733-ban kezdődött, s jó 10 éven át mindhárom anyakönyvet még igen hiányosan vezették. Így a jegyzőkönyvi adatok a családrekonstrukcióknak is igen fontos forrásai.

Az 1731—1733 közötti jegyzőkönyvekből összesen *165 családnevet* sikerült rekonstruálni. Ebből 60 csak egy-egy fővel képviselteti magát, 40 két fővel, a többi több mint háromszor fordul elő. De a Tóth famíliának 13, a Szabóknak 17, a Kovácsoknak 20, a Kisseknek 36, a Nagy családnak 40 tagját ismerjük meg. Kis szorgalommal így két-három generációs családfák is megrajzolhatók. Szinte hihetetlennek tűnik, de a jegyzőkönyvekből felbukkanó családnévsor *teljesebb képet ad a faluról a legrészletesebb adóösszeírásoknál* is. Pl. a három évvel korábban készült, viszonylag teljesnek tartott 1728. évi megyei adóösszeírás csak 157 adózó családfőt jelöl meg, akik csupán *71 családnevet* viseltek. A legközelebbi, ugyancsak teljesnek tartott 1740-ből való járási összeíráskor 185 adózó főt találtak a faluban, akik *80 családnevet* képviselnek. A jegyzőkönyvekből tehát *több mint kétszer* annyi családnevet ismerhetünk meg, mint az adóösszeírásokból. Pedig 1728-ban 9, 1740-ben 11 olyan név is szerepel az összeírásokban, akik nem fordulnak elő a jegyzőkönyvekben, akik tehát a három év során nem fordultak meg a törvényszék előtt.

A nagyfokú eltérésnek több oka is lehet. Egy minden bizonnyal az, hogy a jegyzőkönyvekben szereplő személyek egy része nem törzslakos, vagyis nem házzal bíró polgár, hanem olyan személy — legalábbis az összeírások idején — aki még nem számított önálló adózó polgárnak. Egye-

sek talán nem is laktak a faluban, csak örökség ügyben jöttek haza olyan távoli helységekből, ahova maguk, vagy őseik elköltöztek. Szép számmal lehettek azok a szolgalegények, cselédek vagy más munkavállalók, akik csak ideiglenesen éltek a faluban. Itt szóljunk néhány szót a szolgákról.

A jegyzőkönyvi utalásokból az derül ki, hogy majdnem minden gazdaember tartott szolgát vagy cselédet. (A legényt nevezték *szolgának*, a szolgáló leányt *cselédnek).* Némely gazdának két-három szolgája is volt. (Nagy Ferenc, Pethő János stb.) Összesen 20 névről deríthető ki bizonyosan, hogy szolgalegény, s három esetben van utalás cselédlányra. Már ez maga 23 olyan név, akik nem szerepelhetnek az adóösszeírásokban. Az is megállapítható, hogy a szolgalegények zöme nem visel itteni családnevet, tehát bizonyosan más helységekből valók.

Bárhonnan jött is a szolgalegény, itt beépült a gazda családjába. Két alkalommal tárgyalták és összesen 20 tanút hallgattak ki a falu egyik legtekintélyesebb gazdája, Kiss András és szolgája, Molnár István között kirobbant perben. Molnár István ugyanis bepanaszolta Kiss Andrást, hogy olyan szegény kenyérrel tartotta, hogy azt nem ehette meg. De azt is szemére vetette a gazdájának, hogy az „külön kenyeret eszik', „külön tálbul eszik a gazdája tülle", „szalonnát sem ad elegendőt a kenyérhez". (12., 12/a) Ebből az következik, hogy normális esetben a gazda „egy tálból eszik" szolgájával, s a kenyér mellé a szolga annyi szalonnát ehet, amennyire szüksége van. Arra is van példa, hogy Czégényi János, Csutoros István szolgája „borozásra adta magát", s ilyenkor napokig csavargott. Hiába küldte utána a gazda a cselédlányt, majd a kisbírót, az „boritala miá egyik háztól a másikhoz járván" nem ment haza. (188)

A szolga a gazdaságban éppen úgy mindenes volt, mint a család bármelyik tagja. Az előbb említett Molnár István pl. már reggel kivitte a lovat a Fadgyason a legelőre, ott elengedte (nyilván felbékózva!) majd haza ment dolgát végezni. Még este megfejte a tehenet, azután elment „a lú után". A tanúk szerint azonban éjjel nem vigyázott a lóra, hanem csak „a tűzhelyen dohányzott", s reggelre a lovat „megmardosta a farkas". (28) Tehát a szolga a napi munka mellett éjjel a lovat is őrizte. Kiss Gergelyné szolgája éjjel az erdőről gazdája számára fát hozott, emiatt „elmarad erdő tilalmán". (25) A cselédlányok is többnyire állatokat őriztek. Erdős István és Tóth Mihály cselédei pl. ökröket őriztek, de az ökrök valaki tengerijében kárt tettek. (148) Pethő Mihály 12 éves leánycselédje disznókat hajtott ki a legelőre, amikor egy disznót valaki szekérrel elgázolt. (151) Kocsis Ferenc 1731-ben „megkísértette" cselédjét, emiatt törvény elé állították. (10/a, 10/b) Szolgák gyakran szerepelnek együtt gazdalegényekkel a kocsmai verekedésekben, sőt még lopásokban, garázdaságokban is. Ilyenkor a törvényszék nem tesz különbséget, hogy a törvénytelenséget ki követte el, egyformán büntet. (8, 82, 49/a, 101, 112, 112/a) A szolgák célja, hogy kis vagyont szerezzenek, s egykor ők maguk is gazdák lehessenek. (Ez néha sikerül is.)

Nem szerepeltek az adóösszeírásokban a *cigányok.* A jegyzőkönyvek többnyire keresztnevükön említik őket, tehát már mind megkeresztelkedtek. (Czigány Péter, Czigány András, Czigány Sámuel stb.) Összesen 8 férfiről lehet tudni biztosan, hogy cigány, közülük kettő, György és Péter *vajda* címet is viselt. Péter vajda az 1720-as években egyik megüresedett gazdaportán lakott a Közép utcában. Az, hogy az említett cigányok a bí-

róság előtt tanúként szerepelnek, azt bizonyítja, hogy ekkor már letelepedett életet éltek, s a tanács elfogadta vallomásukat teljes értékű tanúként. Több cigánycsalád már ekkor kettős nevet viselt (Hamza Ádám és György, Renge András, és János, a Bodi család három fővel). Velük együtt már 15 cigány férfiról tudunk, akik beilleszkedtek a falu társadalmába.

Kimaradtak az adóösszeírásokból a *pásztorok*, akiknek nem volt itt házuk, földjük, hanem más helyről szegődtek ide bojtárságra. A jegyzőkönyvekből három ilyen családot ismerünk meg. Van azonkívül idegenből származó *csősz, csapláros* a feleségével. Idegen a *nótárius* négy tagú családjával. Velük már 44-re duzzad az összeírásokból igazolhatóan kimaradt családnevek száma. Rajtuk kívül is találkozunk azonban még 34 családnévvel, akikről nem tudjuk, miért nem szerepeltek az idézett adóösszeírásokban. Közöttük 9 olyan, akinek felesége, vagy 18 éven aluli gyereke, sőt háza is van a faluban, tehát bizonyos, hogy állandóan itt lakó polgárok voltak. Feltehető, hogy ezek egy része valamiféle kiváltsággal rendelkezett, vagy a városban betöltött funkciója miatt mentesült az adózástól. Bármi volt is az oka kimaradásuknak, mégis feltűnő, hogy a jegyzőkönyvek összesen 78 olyan családnévről adnak hírt, akik nem szerepelnek az adófizetők között. (Kismarja életrajzáról írt könyvemben is feltűnt már, hogy voltak olyan „bolygó" lelkek, akik hol felbukkannak, hol eltűnnek szem elől. Úgy látszik, ez az állapot itt is tükröződik. Varga. 1978. 49.) A jegyzőkönyvek tehát sokkal teljesebb képet adnak a lakosságról, mint a különböző összeírások.

A névanyag vizsgálata még további következtetésekre is ad módot. Ha a névsort áttekintjük, kiderül, hogy valójában nem 165 családról van itt szó, hiszen némely család több ágra bomlik, vagyis több önálló kiscsaládból áll. Az azonos nevűek talán nem is közös nemből származtak, csak a névadási szokások hozták össze őket (pl. Kis, Nagy, Szabó, stb.)

Gondos elemzéssel 180 olyan családot ismerünk meg, amelyben a családfő neve mellett a feleség, vagy a gyerek neve is szerepel. Ezen túl még 144 esetben bizonyosnak vehető, hogy önálló családfőről van szó akkor is, ha neve magánosan szerepel, mert a jegyzőkönyvek szövege erre enged következtetni. Ez összesen 324 családfő, ami az adóösszeírások 157—185 főjéhez képest számottevő többlet. (Nem is szólva az 1715. évi országos összeírásról, mely csupán 21 adózó főt jelöl, vagy az 1720. évről, mely 84 családfő nevét közli. 1715-höz képest tehát több mint 15-szörös, 1720-hoz képest megközelítően 4-szeres szorzószámot kellene alkalmazni, hogy viszonylag reális eredményt kapjunk. *(Dávid Zoltán* országosan 15, *Kováts Zoltán* 20—25-szörös szorzószámot javasol!)

Holott ezek csak a rekonstruálható családok! Nem szerepelnek közte azok a magánosan előforduló nevek, akiknek hovatartozandóságát nem tudtuk megállapítani. Összesen 35 ilyen magánosan felbukkanó nevet találunk, akik lehetséges, hogy valamely tisztes család tagjai, vagy ideiglenes lakói a falunak, akik azonban pillanatnyilag legalábbis a maguk személyében gyarapították a falu lélekszámát. A teljes népesség megítélésénél tehát nem hagyhatók figyelmen kívül. Annál nyugodtabb lelkiismerettel tehetjük ezt, mert azt is számításba kell venni, hogy bizonyosan voltak olyan családok, akik három év során elkerülték a törvénykezést, így nevük nem szerepel a jegyzőkönyvekben. Az 1728-as összeírásban 9, az 1740-esben 11 ilyen névvel találkozunk, akiket nem ismerhettünk meg a

jegyzőkönyvekből. Azt hiszem nem túlzás tehát, ha 1731—1733 között kb. 340—350 családdal számolunk a faluban.

Sajnos, a családok összetételéhez a jegyzőkönyvek nem adnak biztos támpontot. A törvénykezések során ritkán kerül szóba a család, a gyerekek. Így ebben az esetben is csak a szokásos szorzószám alkalmazásával számíthatjuk ki a lélekszámot. Régi hagyomány, hogy öttel szorozzák meg a családfők számát, hogy a lélekszámot megkaphassák. Újabban főként *Kováts Zoltán* ennél nagyobb szorzószámot javasol. Magam arra az eredményre jutottam, hogy Kismarja esetében megközelítően helyes eredményt értünk el az ötös szorzószámmal. Az önálló család ugyanis két fővel kezdődik, s csak igen rövid ideig tart, míg a maximális gyerekszám együtt van, azután mindinkább a magánosság felé tendál a család. Vannak ugyan mindig, akik „egy kenyérre állnak", de legalább annyian szétválnak, „külön kenyírre szakadnak". Beszámítva a gyerekhalandóságot, csak igen ritkán érheti el a család a 10—12 főt, de annál gyakoribbak a csonka, 2—3 fős családok. Ennek kiszámításához némi támpontot a jegyzőkönyvek is adnak.

A tanúvallomást tevők közül 143 házaspárnak a nevét és életkorát ismerjük. Közülük 17 pár 20—30 év közötti. A XVIII. század első felében az anyakönyvek tanúsága szerint falunkban a nők átlagban 20, a férfiak 25 éves korban kötöttek házasságot. Ennél a korosztálynál tehát maximum 2—3 gyerekkel számolhatunk, így — mivel szüleik még rendszerint aktívak — nem igen érik el az 5 fős átlagot. Ez a csoport tehát összesen 70—90 főt jelent.

66 pár 30—40 év közötti. Ez lehet az a korosztály, amikor a családok legteljesebbek lehettek. Ha átlagban 8 élő gyereket számolunk (ami túlzás!), a szülőkkel, nagyszülőkkel együtt az ő esetükben jön ki a 10—12 fős családátlag, ami összesen 700—800 lelket ad ki.

A 40—50 közötti családok száma 41. Ebben az időszakban már erőteljesen csökken a családtagok száma. Az öregszülők elhalnak, a gyerekek kirajzanak. Így ismét nem számolhatunk többel, mint 4—5 fő családonként, ami összesen 160—200 főt jelent.

19 házaspár felül volt az 50. éven. Gondolom, az ő csoportjuk már nem lehet több 40 főnél.

Az idézett 143 család összes lélekszáma e számítás szerint 1000—1100 fő, ami családonként 7—8 fős átlagot ad. De ne feledjük, a bizonyosan házasságban élők mellett 173 név magánosan szerepel. Ezek egy része bizonyára családos ember, más részük családtag. Bizonyos azonban, hogy sok köztük a valóban magános, vagy csonka család, amelyikben még, vagy már nincs gyerek. Azt hiszem, nagyon optimálisan számolunk tehát, ha a 173 főt kettővel szorozzuk, így 350 lélekkel számolunk. Ha ezt hozzáadjuk a családosok számához, 1350—1500 körüli lelket kapunk, így 4,2—4,7-es családátlag jön ki. Az ötös szorzószám tehát eszerint a számítás szerint se tekinthető alacsonynak. (Az anyakönyvek szerinti becsléshez l. idézett munkám 55. l.)

A jegyzőkönyvek személynév anyaga a népességszám becslésen túl alkalmas mindazokra a vizsgálatokra, melyeket eddig főleg a statisztikai jellegű források alapján végeztek el. Megállapítható pl., hogy a vizsgált névanyag 100%-ban magyar, tehát ide a XVIII. század első felében román betelepítés nem történt, mint a közeli bihari falukba (Pocsaj, Bedő,

Nagyléta stb.) Az 1731—1733 között tanúskodó 60—70 éves emberek, akik átélték a Thököly-, Rákóczi-féle kuruc háborúkat, részben kihaló családok utolsó sarjai (Borsi Mihály, Lénárt Mihály), de nagyobbrészt a XX. század közepéig élő famíliák ősei (Csüröp, Egeresi, Janó, Joó, Kiss, Kovács, Kozma, Kulin, Nagy, Oláh, Pethő, Sajó, Sajti, Sinyi, Sipos, Szabó, Szalai, Szász, Szűcs, Varga, Vass) . Ugyanakkor új dinasztiák sora bukkan fel pontosan ebben az időben, akiknek azonban a XX. századra nyoma vész (Ajtoni, Balla, Bányai, Barakony, Baráth, Bársony, Beteges, Bőcs [Bölcs], Czégényi, Csizmadia, Dudás, Fekete, Hunyadi, Jámbor, Kalmár, Kasza, Király, Koncz, Kutron, Lázár, Lazonyi, Makrai, Mártha, Mile, Miskolczi, Soós, Szánthó, Szekeres, Szerző, Takaró, Varonyai, Vígh, Vincze). Három év jegyzőkönyvi anyaga még nem tükrözheti a falusi társadalom cserélődésének a folyamatát, de más forrásokkal együtt megmutatja, melyek az újonnan felbukkanó családok. Ezek 1731-ben még csak a fiatalabb korosztályban képviseltetik magukat, de aztán később, egészen az 1950-es évekig ők lesznek a falu törzslakosai. Ilyenek a Bakó, Barcsa, Buzgó, Czellér, Csutoros, Erdős, Farkas, Gaál, Gencsi, Halász, Hőgye, Kéri, Kökényesi, László, Lukács, Molnár, Oszlányi, Pintér, Szilágyi, Szilasi, Takács, Telegdi, Tóth, Turi, Ujlaki, Veres, Vida.

Utal a jegyzőkönyvek névanyaga a XVIII. század elejének névadási tendenciájára is. A férfinevek előfordulási aránya:

János	84	Péter	16	Bálint	2
István	79	Ferencz	13	Benedek	2
Mihály	60	Sámuel	6	Dániel	2
György	30	Márton	6	Demeter	1
András	22	László	4	Balázs	1
Pál	19	Tamás	4	József	1
Gergely	17	Gáspár	3	Zsigmond	1
		Ádám	3		

Női nevet mindössze 26-ot jegyeztek fel. (Az asszonyok legtöbbször férjük nevén szerepelnek.) Az Ilona név vezet (15), azután a Kata (4), Erzsébet 3, Sára (2), Anna, Annók, Panda (1—1).

A jegyzőkönyvek elég sok rokonsági terminológiát rögzítettek. Ezek: „Ángyom asszony" = idősebb testvérének a felesége (76), „anyja asszony" = édesanyja (133), „atyafi" = rokon (137), „atyja" = édesapja, „bátyád úr" = idősebb férfi testvér (76), „fia", „lánya" = gyerekei, „ipa" = gyermeke házastársának az apja (201), „nagyapja", „nagyanyja" = szüleinek az apja, anyja, „napa", „napaasszony" = gyermeke házastársának az anyja (156), „menye" = fiának a felesége (201), „menyecske" = leányanya, itt ritkán gyermekes fiatalasszony. (201), „mostoha" (apja, anyja, leánya, fia) = nem természetes apja, anyja, házastársának mástól fogant gyermeke, „öccse" = fiatalabb fiú testvére, „sógor", „sógorasszony" = testvére férje, vagy más nem vér szerinti rokon, „szép attya" = nagyapjának az apja, „veje" = leányának a férje. (112)

Tulajdonviszonyok: a telek és tartozékai

„A telek a feudális falu legfontosabb alkotó eleme" *(Szabó István:* A középkori magyar falu c. munka 1969. 9.), de a telek szerkezete, felépítése helyenként és korszakonként változó formákat mutat. Jegyzőkönyvünkben a „telek" szó mindenekelőtt azt a „város" belsejében elhelyezkedő földdarabot jelenti, amelyen az azt bíró polgár házát felépíthette, gazdaságát berendezhette. A szakirodalom ezt elsősorban „belső telek" néven ismeri. A jegyzőkönyvek szerint legalább két fő részre tagolható. Egyik az utcafronton elhelyezkedő „háztelek" a rajta levő lakóházzal, istállóval s más épületekkel, másik a „kert", melynek egy része a „szérűskert", vagyis az a terület, ahol a gabonát nyomtatták, majd a szalmát és a téli takarmányt tárolták, a másik része minden bizonnyal konyhakert.

Telekhez kétféleképpen lehetett hozzájutni: „igaz öröksígh" útján, vagyis az ősöktől való „vérségi" leszármazás jogán, vagy pénzen lehetett megvásárolni. Mindkettő „igaz telek"-nek számított. De pénzen csak olyan telket lehetett megvásárolni, amelyre vér szerinti örökös nem tartott igényt. A vér szerinti öröklésjog nem szakadt meg akkor sem, ha a tulajdonos elköltözött a városból. S ez a jog későbbi leszármazottat is megillette. Ezek „jussukat" akkor is visszaperelhették, ha közben idegenek költöztek a telekre. Több per tárgya éppen annak a bizonyítása, hogy az örökséget követő személy valóban vér szerinti leszármazottja-e a telek ősi tulajdonosának. A 110., 110/a., 133. számú jegyzőkönyvekben pl. azt vizsgálják, hogy Csizmadia Jánosné valóban vér szerinti leszármazottja-e annak a Kiss-Lőrincz famíliának, akié a vitatott Közép utcai telek volt? Hasonlóan vitatott a 22. sz. jegyzőkönyvben Beteges István joga az egykori Fazekas István-féle telekhez. Bakó István leszármazottjai Nagy Ferenctől szintén a „vírsígh" jogán próbálják visszaperelni azt a telket, melyen most Nagy Ferenc lakik, bár az örökösök egy része már elkerült a városból. De bizonyítják, hogy az őseik „mind a török idejében, mind a keresztyénség birodalma alatt" adózott a telekért. Amikor a bíró Bécsben járt a város ügyeinek intézésében (kb. 1727-ben), az akkor felmerülő költségekhez is hozzájárultak, tehát az örökség az ő famíliájukat illeti, s azt csakis pénzért hajlandók Nagy Ferencnek átadni. (203/a—e)

Gyakori tárgya a pereknek, hogy „az elmúlt zavaros idők miatt" nem mindig bizonyítható már egyértelműen, hogy ősi soron ki is volt a telek tulajdonosa? Pl. a 11. sz. jegyzőkönyvben Szilasi Gergely azt próbálja igazolni, hogy az a telek, amelyen ő lakik a most Debrecenben lakó Föld-Szin család „igaz telekje" volt, aki után őt illeti az örökség. Nem ilyen egyértelmű az előbb idézett 110. sz. jegyzőkönyvben szereplő telek sorsa, mert annak tulajdonosa meg azt állítja, hogy a perben forgó Közép utcai telekre Kis Lőrincz Tamás csak később költözött. Az korábban azé a Patkai Istváné volt, aki a kuruc időkben „Császár Őfelséghe részére laboncz lévén", a kurucok elfogták, s megfenyegették, hogy „fejit veszik a piacon". Az akkori bíró, id. Sajó Mihály, — aki „attyafia" volt Patkai Istvánnak — 100 forintért kiváltotta a kurucok rabságából. Patkai aztán Tokajba költözött, ahonnan nem jött többé haza. Az üresen maradt telekre előbb egy Péter nevű cigány vajda költözött, majd ezután Kis Lőrincz Tamás, aki házat is akart építeni a telekre, de Patkai István letiltotta, mondván, hogy jog szerint nem az övé a telek. (A telek sorsa 1733-ig nem dől el véglegesen. 133/a—e, 207)

A telek „első", vagyis az utca felőli részén minden esetben kerítést és zárható kaput építettek. Oldalsó és hátsó határán azonban gyakran vitatkoztak, tehát itt nem mindig volt kerítés. A Vágó-féle teleknek pl. egy bodzafa volt a határa, melyet Bányai András kivágott, ezután saját telkét a Vágó-féle telekből megnagyobbította, s oda sövényt is vont. (171) A 146-os jegyzőkönyvben is azon vitáznak, hogy a Csizmadia Jánosné telkének „meddig van a határa"?

A telek alsó végét rendszerint sövény határolta. Nagy Benedek „által akart menni a sövényen", de a felesége megfogta mondván: „ne menjen által, mert ott lesi Jámbor Pál a fejszivel". (13) A harag onnan volt, hogy Jámbor Pálné „a sövényen által hajított valamit" Nagy Benedek portájára (13/a). Sövényből készülhettek az utcai kerítések is, s csak később terjedt el a deszkapalánk. Egy utcai szóváltás alkalmával Dudás András Böszörményi Györgyöt a Fegyverneki úr „sövényénél" kiáltotta gyilkosnak. (192/a)

A szomszédok egymás közt gyakran a sövényen hagyott *hágcsón* át közlekedtek. Vincze Istvánné veje pl. azzal fenyegette meg szomszédját, Mózsik Jánost, „ha ide jű a hágcsójára, levágja az inát". (111) A *hágcsó* a sövényen hagyott keskeny nyílás, melyet alul kb. térdmagasságig befontak vesszővel, ezen lehetett átlépni. A sövényt földbe vert, felül kihegyezett karók közé fonták marékra fogott hajlékony fűzfa vesszőből. Tetejét szalmával fedték, hogy az esőtől védjék. (Vincze Istvánné is azért veszett össze Mósik Jánossal, mert az úgy rakta rá a sövényre a szalmát, hogy az a szomszédba is áthullott. (111) A szalma fölé még szúrós gallyakat is helyeztek, hogy ezzel az átjárást akadályozzák. A telek hátsó végén lévő sövény a folyamatos építés során feltöltődött, alatta bozót sarjadt. Így a sövény lassan *garágyává* alakult. A *garágyán* kívül mély árkot is ástak, mely a szomszédokkal összeköttetésben az egész falut körülvette. 1731 koraőszén Kiss István azért perel, mert egyik tehenét valaki Kiss Gergely kertje hátulján a garágyán keresztül ugratta, s a tehén kívül az árokba bukott, nyaka kitört és elpusztult. (109)

A háztelek első, utca felőli része volt az *udvar,* melyet minden bizonnyal valamilyen egyszerűbb kerítés választott el a kerttől. Az udvar legfontosabb épülete a *ház* volt. Néhány utalásból következtethetünk a házak milyenségére. A 133. sz. jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a régi Patkai-féle telken Kis Lőrincz Tamás akart házat építeni. „Háznak való fát hordatott azon telekre, hogy házat épicsen rajta". „Az ágasokat azon telken fel ásták". Ebből minden bizonnyal szelemenes, faágasos patics házat óhajtottak építeni.

A házak két-, vagy háromosztatúak lehettek. A bejárat a *pitvaron* át történt a *házba* és a *kamrába.* Lakatos János valószínűleg kétosztatú házban lakott. Nagy János ugyanis itt a *pitvarban* a *patkán* találta meg elveszett zsákját. Tehát a pitvarban volt a tüzelőpatka, amelyen éjszakára „a tüzet bé takarták", tehát ügyeltek arra, hogy a parázs lehetőleg ne aludjon ki. (159) A tűzgyújtás „kiütés"-sel, tehát acél, kova, tapló segítségével történt. (191) Mások szerint a pitvarban „a lajtorja fogán" volt Nagy János zsákja. (24/c) Eszerint a pitvar nem volt lepadolva, mert itt lehetett felmenni a padlásra. Mivel kéményről egyáltalán nincs említés, feltételezhető, hogy a tüzelőpadkáról a füst — bizonyára valamilyen szikrafogó terelő szerkezettel — közvetlenül a padlástérbe szállhatott. (Ezt a

technikai megoldást még XX. századi szőlőskerti pajtákon is láthattuk, de Kalotaszegen, a Mezőségen Erdélyben ma is felbukkan.)

Az idézett jegyzőkönyv egyik tanúja a pitvarból a házba is belátott, mert az ajtó nyitva volt. Hasonló lehetett Deczki Sára „szállása" is, mert amikor az egyik tanú bement a pitvarba, „a ház ajtót bé nyitván, a háznak egyik oldalából" kijött az asszony és egy cigánylegény. (10/a) A Vigh Pálék háza azonban már három osztatú kellett, hogy legyen. Vigh Pálné, amikor az ura nem volt otthon, „hálóul hivta" Sajó István 15 éves lányát. A leány éjjel arra ébredt, hogy egyedül van a *házban.* Félni kezdett, ezért kinézett az ajtó hasadékán a pitvarba, s látta világosan, hogy Kéri Jankó, a Pető János szolgája „a hasán volt Vígh Pálnénak". Aztán arra lett figyelmes, hogy jöttek az „ármások", s Kéri Jankó előbb „a pitarbul a kamrába", majd azután „a ház hijára ment, s onnan huzták le az ármások" (123) Ebben az esetben tehát a lakóház *ház, pitar* és *kamra* részből állt. A legény itt is a pitarból mászhatott fel a „ház híjára", tehát hasonló lehetett a pitar szerkezet, mint Lakatos Jánosnénál.

A padlást tehát „ház híjának" nevezték. A 89. jegyzőkönyv szerint miután Nagy János megvett Péter kocsistól egy lopott fejszét, azt „a Ház híjára vitette". Mártha János *házhíjárul* egy zsák dohányt loptak el. (124) Nagy Ferenc szalonnáját a *hájszijárul* lopta el valaki, tehát a ház hiját már kezdték rövidítve ejteni, amiből később lett a „hászja", amit a XX. században a környéken már csak Konyáron használtak. (Saját gyűjtés) Ez az utóbbi adat is azt bizonyítja, hogy még itt nem volt ekkor „szabad kémény", mert később a szalonnát itt akasztották fel.

A rangosabb házak padozatát kissé a föld fölé emelték, hiszen Czellér Pál a „garádicson" esett le, amikor Bársony Jánosné megbabonázta. (19) A szegények és a cigányok viszont még legtöbbször „kunyhóban" laktak, amely „még nincsen bé kerítve sem". (118) A házon *ablak* is volt, de valószínűleg *disznóhójagból,* hiszen Bagosi Mihályné asszonynál egy fekete tyúk „az Ablakot ki szakasztotta". (45). Egy Ádány nevű legény Dániel mester ablakát „bé döfte" (32) Lehetséges, hogy nyáron nem is fedték be az ablakot, hiszen egyik verekedés alkalmával egy Hunyadi János nevű szolgalegény az ablakon át szökött ki a házból, miközben a többiek „tüzes üszökkel" keresték. (159)

A házat általában náddal fedték (217/b), de Faraghó Pál kaszálójából a Zálogosból a gazt hazahordatta valaki „ház fedni" (119), tehát voltak *taposott* széna tetők, amelyeket a XX. században már csak a Bihar hegység román falvaiban, vagy hegyi szállásokon lehetett látni.

Feltűnő, hogy egyetlen utalás sincs még *tornácra, ámbitusra.* Az udvaron helyezkedett el az *ól* vagy *istálló,* amelyben a marhákat, lovakat tartották. Lehetséges, hogy egy udvaron több ól is volt, mert megkülönböztették a „nagy istállót", amelyben a „marha volt" (104)

Többször történik utalás a *verem-re.* Kiss Gergely halála után „verme teli vagyon buzával", „egy verem árpája is van" (108) Mártha János búzavetés idején hazament mondván: „vermet veszek fel", tehát a vetőmag búzát is veremben tartották (93). Ebben az esetben a verem valahol a ház körül lehetett. Az alacsonyabb fekvésű udvarokon azonban nem lehetett vermet ásni, mert feljött benne a talajvíz. Ezeknek a vermei a falun kívül a Temetőháton, a Külső Csapszék környékén sorakoztak. I. Sajó János és Kalmár Ferenc ifjú legények pl. a Külső Csapszékről jöttek haza-

felé, s itten „a vermek közt bolondoskodván" I. Sajó János baltával véletlenül elvágta az inát Kalmár Ferencnek. (131) Ezeket a körte alakú, belül erősen kiégetett vermeket, elszenesedett gabonamaradványokkal az 1930-as években sírások gyakran megtalálták a temetőben.

Történik említés még *pincéről* is, de csak csapszékek alatt. A külső csapszék alatt olyan pince volt, hogy abba kívülről is le lehetett menni és a kocsmából is. Néha a vendégek a pincében boroztak. (129) Itt az ivóban nyitott tűzhely is volt, s hideg időben a tűz mellett ültek a vendégek. (14) Ennek alapján a téglával boltozott pincét ismerhették már, s bizonyos, hogy a faluban is volt már néhány ilyen.

A belső telkek egymás mellett sorban úgy helyezkedtek el, hogy utcát képeztek. A jegyzőkönyvekből három nagyobb utcát ismerhetünk meg; A templom előtt ívesen hajló fő utcát (nevét nem találtuk meg), a vele párhuzamosan haladó *Közép utcát* és a *Sziget utcát.* A három utca egymásba torkollott, s mivel a falut víz vette körül, itt, ezen a helyen építettek egy hidat, amelyen át száraz lábbal be lehetett jutni a településre. Később a Sziget utca végénél is építettek egy gátat Nagymarja irányába. Ezen kívül még két kisebb kivezető utca volt, a *Szunyogh* utca és a *Vár* utca, de ezeken át már csak vízen át lehetett a faluból kijutni. A Szunyogh utca végén a *Fadgyason,* a Vár utcánál a *Rónán,* vagyis az előbbi afféle „téli" kijárat, a másik meg a „nyári", ahol úsztatással lehetett a csordát kihajtani a legelőre. Ugyanitt az emberek részére valószínűleg szálfákból pallót építettek.

A Sziget utca után egy 40—50 méter széles vízfolyás következett. Ezen át lehetett bejutni a *Sziget-be,* mely ebben az időben valószínűleg több kisebb szigetecskét jelentett. Egy része erdő volt (Szigeterdő), más része szántóföld vagy kaszáló (Első-Telek), a nagyobb rész pedig konyhakert (káposztáskert), amely szerkezetileg szigorúan a belső telekhez kötődött. A 79. számú jegyzőkönyvből úgy tűnik, egyesek itt, a Sziget valamely részén jószágot is teleltettek. Szabó István „a Telekbe mind árpaszalmát tüzelte és marhájával a szinát étette". Épületről ugyan nincs szó, de elképzelhető valamiféle akol, vagy karám, amely az állatokat együtt tartotta. Valóságos ólaskertek azonban itt nem alakultak ki. 1835-ben pedig az egész Szigetet házhelyek céljára kiosztották. E falurész neve ma is *Sziget.*

A belső telket és kertet bárki eladhatta, örökül hagyhatta. Ennek megfelelően a telek osztódhatott, a telekhatárok változhattak. Mindez igen sok öröklésjogi bonyodalmat eredményezett. Három év alatt 22 ilyen jellegű perről tudunk, de ezek nagyobb része nem zárult le 1733 előtt. A Tanács nagy gonddal, idős emberek megkérdezésével próbálta mindig kideríteni az örökösök tényleges jogát. Ha ez nem sikerült, akkor a privilégium szerint a vitás telek a communitás birtokába jutott, amit aztán a Tanács újra kiosztott valakinek azzal a feltétellel, hogy addig használhatja, amíg „rá vír támad", vagyis vér szerinti jogos örökös jelentkezik. Több jogos örökös esetén a telek „osztóra megyen", s ha az örökösök nem tudnak megegyezni, akkor a Tanács tesz igazságot.

Aki a faluban háztelekkel rendelkezett, azt megillették a falun kívüli appertinentiák. Így tudjuk, hogy a Közép utcában levő egykori *Patkai-féle telekhez a Kismarjai földön* szántóföldek, a *Vasadon* kaszáló rétek, a *Takács szigetben* kaszálók tartoztak. (133) Az egykori Föld-Szin telek után

bírták az örökösök a *Szarvas Sziget*-ben levő kaszálót, melyen egyikőjüknek „szállása" is volt. (11) I. Lénárth Mihály telkének appertinentiái: az *Orditó*-ban levő kaszáló, a Mile György földe mellett egy kaszáló, a *Nagy-Szigetben* egy darab szántó, az *Ország útjára dűlő*-ben egy darab szántó, a *Kereki útra dűlő*-ben egy árpaföld. (171)

A tartozékok lazán kötődtek a telekhez. Maga a telek valójában csak a külsőségekhez való jogot biztosította. E jog alapján minden kismarjai polgár mindenekelőtt teljesen szabad legeltetési jogot kapott a közös legelőkön és a szabaduláson, vagyis a lekaszált réteken és tallókon. Ezen kívül úgy tűnik, még a XVIII. század elején, az arra kijelölt határrészeken gyepet törhetett, azaz szántóföldnek valót foglalhatott. (Szabó István hallotta, hogy a mostani Kereki útra dűlőben levő árpaföldet „Vágó Istvánnak törtük fel." (171) De a gyepfeltörést később korlátozták: „Mártha János úr azon tilalmon marad el, amellyel megh tiltatott azon Mezőn a gyepnek fel szaggatása . . ." (42) Büntetése 12 forint. Hasonlóképpen marad el Turi Mihály is. (u.ott) Ekkor már csak a Tanács, illetve a Tanács által kijelölt személy oszthatott csak a telek után szántóföldet és rétet.

Az appertinentiáknak a telektulajdonhoz való kötődése vonatkozásában furcsa kettősség figyelhető meg. A jegyzőkönyvekből úgy tűnik, az appertinentiák használói folyton változtak: ugyanazt a földdarabot más és más veti, kaszálja. Ugyanakkor az egyszer megkapott földdarabhoz generációkon át ragaszkodnak, annak mozgását nyomon kísérik, s ha véletlenül illetéktelen kézre jut, megpróbálják visszaperelni. Úgy látszik, a „vír szerinti" jog ebben az esetben is döntő érv: ha ilyen örökös jelentkezik, előbbi használójától elveszik. Természetesen, ilyenkor az örökösnek kárpótolni kell azt, akitől a földet elveszik.

A polgárjoggal, s a privilégium értelmében birtoklási joggal is rendelkező kismarjaiak tehát már konkrét tulajdonjogot élvezhetnek legalábbis a szántóföldek és a rétek esetében, de a földközösségi, vagy inkább a közös birtoklási hagyományok még oly erősek, hogy a tanács nemcsak oszthat, de el is vehet olyan parcellákat, amelynek megművelését nem látja biztosítottnak. S mindaddig, amíg a tényleges öröklési jog, vagy a föld megművelése, bevetése nem biztosított, másnak adja oda használatra. A gazdálkodás rendjét irányító belső önkormányzat rendkívül szigorúan őrködik a közösségi érdekek fölött. Tóth István „a magha autoritásából" megkaszált egy rétet, mely állítólag Kiss Istváné volt. Mindkét felet felszólítják, hogy „emberséges emberek által" mutassanak határt. Ha ezt nem teszik, a kaszáló, sem egyiké, sem másiké, hanem a Városé lészen. (5) Lefoglalják az örökös nélkül maradt birtokot, de azt is, amit a tulajdonos időben nem vet be hasznos növénnyel.

A Tanács a legapróbb részletekig szabályozza a gazdálkodás, a termelés rendjét. A Tanács fogadta a csőszöket, kerülőket, akik minden ember határbeli javait őrizték. A város maga is gazdálkodott. A Sziget utca végénél „Városmajort" tart fenn. Itt vannak a város lovai a kocsisokkal, szekerekkel, s minden gazdasági felszereléssel. Itt volt felhalmozva a takarmány, amelyből többek közt a közös apaállatokat tartották. Volt egy közös granarium is, ahol a terményeket gyűjtötték össze. A város itt gyűjtötte be az adókat is, s innen fizette ki a város közös terheit a vármegyének, a katonaságnak, a dézsmaszéknek. A közös jövedelmekből fizették a tisztségviselőket, rendben tartották az utakat, középületeket, s minden közös kiadást.

A tanácsnak nagyon fontos szerepe volt a szét nem osztott közösségi javak kezelésében is. Ilyen volt a közös legelő, az erdők, a halászati jog. Azonkívül volt vízimalom, a tanács működtette a kocsmákat, a mészárszéket és az iskolát. Szántóföldet maga a város nem műveltetett, hanem azt mindig kiadta arra érdemesnek bérletbe.

A gazdálkodás rendje

A gazdálkodás színtere a határ. Ha sorra vesszük a jegyzőkönyvekben felbukkanó határneveket, lényegében kirajzolódik a gazdálkodás „háttere", az élettér, amelyből a falunak és népének meg kellett élni.

AKASZTÓFA MELLETT (207)
BERETTYÓ (76)
BIGE FÖLDE (171)
BÍKA FERTEJE (48, 50)
CSÍKOS TÓ (75)
ELSŐ TELEK (98/a)
ESZTÁRI CSERE (98)
FADGYAS (28)
HALASTÓ (legelő) (81)
HENCIDAI FŐD (75)
HOLT BERETTYÓ (76)
KASZAI FŐD (83, 100)
KENDERFŐD (77)
KEREKI ÚTRA DŰLŐ (171, 207)
KISMARJAI FŐDEK (115, 133)
KÖZÉP-SZÍK (128)
KÖZÉPÚTRA DŰLŐ (207)
LÁPERDŐ (98/a)
MARJAI TILALMAS (75)
MEDGYES ALATT VALÓ (77)
NAGYMARJA (75)
NAGYMARJAI FŐD (52, 206)
DURINA (78)
NAGYSZIGET (100, 206)
NYOMÁS (75)
ORDÍTÓ (171)
ORSZÁGÚTRA DŰLŐ (171)
PÓSKA (75, 76)
RÉT (159)
RÓNA (98/a)
SZARVASSZIGET (11)
SZIGET, SZIGETERDŐ (160)
SZŰCSÖK RÉTJE (4/a, 4/b)
TAKÁCSSZIGET (207)
TELEK (79)
TEMETŐHÁT (58)
TIBOR HALMÁNÁL (171, 207)
TOMPA FOKA (207)
TIBORHALOM (171)
TILALMAS,
MARJAI TILALMAS (75)
TÖRSÖKÖS (98/a)
VÁGÓRÉT (171)
VASAD (87, 93, 95)
VASADERDŐ (90)
VASADOLDAL (207)
ZÁLOGOS (119)

A 46 határnév lényegében átfogja az egész határt, az itt hiányzó határnevek csupán e határrészek közeit töltik ki. E nevekből kirajzolódik a határ jellege. A falu (város) valójában szigeten épült, s kerti illetékességébe bevont még egy másik szigetet is. E „Sziget" nyugati oldalán — a XVII. század folyamán elpusztult Nagymarja falu mellett — haladt el az „Országút" (171) Debrecentől kiindulva, Dél felől a Temetőháton félig megkerülve a falut tartott Régenen, Biharon át Várad felé. Az országút a falu délnyugati sarkánál elágazott, s annak egyenes folytatása a *Kereki felé menő út* (171, 207), mely Kerekin, Szántón át ugyancsak Váradra vezetett. Az Országútból, amikor a falut elhagyta, még két földút ágazott ki. Egyik a *Közép út* (207) mai nevén *Sós út),* mely mintegy megfelezi a *Kismarjai fődek*-et (133), egyúttal két fordulóra tagolta az itteni szántóföl-

deket. A másik út Kelet felé ágazik, mely az egykori ős-Berettyó egyik legmélyebb kanyarulata mellett elhaladva *(Foka lapos, Póska)* vezet Pelbárthidán, Nyüveden, Paptamásin át Szalárd felé.

A határnak ez a déli fele zömmel szántóföld volt, mely általában 5—6 méterrel magasabb, mint a tőle északra eső falu, s az azt követő rétségek. Így ezeket a földeket sohasem fenyegette árvíz, itt biztonságosan lehetett termelni. Csak az volt a baj, hogy az itteni 500—600 hold csak igen szűkösen volt elég a szükséges élelem megtermeléséhez. Ezért igyekezett a falu zálogbirtokokat szerezni a falutól nyugatra az úgynevezett *Nagymarjai fődön,* az elpusztult Nagymarja falu helyén. Ez éppen ebben az időben épült be a Beöthy-féle uradalomba, akiktől a kismarjaiak mindig béreltek itt földeket.

A határ nagyobb része a Berettyó folyó különböző erei által behálózott alacsony fekvésű, itt-ott mocsaras terület. Nagyobb tavaszi áradások alkalmával szinte az egész határrész víz alá került, csak egy-egy sziget, halom, hát emelkedett ki. Az ár elvonulása után a víz a kusza összevisszaságban kanyargó folyókba, erekbe húzódott vissza. Ezek egyike-másika nyáron teljesen kiszáradt, de többségükben állandóan „élő víz" folyt bennük, s volt olyan, amelyik vízimalmot is hajtott. Több helyen alakult lefolyásmentes *tó,* zsombékos *nádas,* (9) egy-két helyen *feneketlen*-nek tartott kút. A vízből az áradások után kiemelkedő szárazulatokon, szigeteken sok helyen dús erdők tenyésztek, másokon kisebb szántók, kaszálók, legelők voltak. A földek minősége itt szinte lépésenként változott. Így pl. a szigetszerűen kiemelkedő Vasadon egyszerre emlegetnek erdőt (90), szántóföldet (93, 100), kaszálót (87, 95), de sokan járnak ide legeltetni is.

Kismarja határának ez a része — amit összefoglalóan „Kaszáló"-nak neveznek — avatatlan számára hasznavehetetlen vadon, elátkozott labirintus, réti farkasok tanyája, ahova ha kóbor marha betéved, még a helyet jól ismerő pásztor se mindig mer érte menni. A kismarjai ember számára azonban ebben az időben valóságos kincsesbánya, mert megtanult benne élni, rajta gazdálkodni. Ez a sajátos életforma szépen tükröződik a jegyzőkönyvekből. Magát a gazdálkodási szisztémát az ország más vidékeiről is ismerjük. Andrásfalvi Bertalan a Duna menti Sárköz vidékén írta le először, s ő *ártéri gazdálkodás*-nak nevezi. E rendszer lényege, hogy az emberek megtanultak együttélni a vízi világgal, kihasználni annak lehetőségeit, adottságait. Az alkalmazkodás a természet feltételeihez nagy körültekintést, rugalmasságot követelt az emberektől. Ezért itt nem tehették azt, hogy beszűkítsék tevékenységüket egy-két gazdasági ágazatra, hanem igyekeztek minden lehetőséget megragadni, ami megélhetésüket, boldogulásukat szolgálta. Ezt a törekvést híven tükrözi az idézett jegyzőkönyv kötet.

Állattartás

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az állattartás döntő tényező volt a gazdálkodásban. Magáról az állatállományról nem kapunk ugyan statisztikai tájékoztatást, de annak körvonalai jól érzékelhetők. A 108. sz. jegyzőkönyv szerint Kiss Gergely lovat, szarvasmarhát és juhot hagyott örököseire. A lovak és a juhok számát illetően a tanúk elég bizonytalanok. Van, aki úgy tudja, hogy az örökhagyónak egy lova, egy csikója volt,

de olyan tanú is van, aki négy lóról tud. A juhok száma több tanú szerint 17—20, de van olyan, aki ezek mellett még 7 tavalyi és 20 idei bárányról is tud. Ezzel szemben azt minden tanú pontosan tudta, hogy Kiss Gergelynek 4 ökre, 2 tehene és 3, vagy 4 tinója volt, tehát összesen 10 darab szarvasmarhával rendelkezett halála előtt. Gyakorlatilag tehát minden köblös szántóföldre jutott egy felnőtt szarvasmarha. Holott valószínű, hogy egy halála előtt álló idős ember már nem tartott annyi jószágot, mint egy ereje teljében lévő fiatal gazdaember. A fajta jegyekre csak egy-két feljegyzés utal; „daru ökör", „vad tulok". Ezek is valószínűsítik, hogy itt is, mint másutt az Alföldön, a „magyar szürke" fajtát tartották.

A tartásmódot illetően egy több rétegű, de egymással szorosan összefüggő rendszer körvonalai rajzolódnak ki. Az ismert két alapvető forma, vagyis a közös nyájak létrehozásával megszervezett legeltetés, és a kezes tartás itt megfigyelhető, de mindkét forma sajátos módon tükrözi a helyi adottságokat.

A közös nyájakat a gazdák alakítják ki, de a pásztorokat a tanács fogadja, abba közvetlenül az érdekelt gazdák nem szólhatnak bele. A jószágok kihajtásának és beverésének az időpontját nem ismerjük, de úgy tűnik, hogy itt is Szent György nap táján engedik ki a csordákat, s azok kb. karácsonyig vannak kint a legelőn. A juhokat télen is kint tartják a mezőn. A pásztor a tanács előtt felel a rábízott jószágokért. 1731—1733 között a következő csordákról, nyájakról olvashatunk:

a) tehéncsordák. 1731-ben két tehéncsordást fogadtak a tehenek őrzésére, Zalányi Istvánt és Galgóczi Mihályt. (Valószínűleg egyik sem volt tősgyökeres kismarjai lakos). 1732-ben csak egy tehéncsordás fogadásról tájékoztat a jegyzőkönyv, Mónus Istvánról. A pásztorfogadás újesztendő napján történt. (136) A tehéncsordások fizetése:

fejős tehéntől 6 dénár és egyszeri fejés
medűtül: 9 dénár
két tavalyitul: 9 dénár
rugott bornyutul: 3 dénár
— ezenkívül fél bőr vagy 8 pár bocskor, két tehénre egy napi tartás, vagyis fél kenyér és vacsora. Portiót abban az évben nem ad. (94, 136)

A tehéncsorda valószínűleg minden este hazajárt. Molnár István, Kiss András szolgája 1731 nyarán, amikor a csorda hazajött, azután ment a ménesre a lóért (28). Olajos Mihályné három tehenet fejt. (122) Tóth András reggeli kihajtáskor sánta tehenét úgy csapta a csordához, hogy a pásztornak nem szólt. Napközben a tehén a csordától elmaradt, s este se ment haza. Éjjel a tehenet „megölte a vad". Tóth András a pásztort beperelte, de a tanács szerint a pásztor nem felelős a tehénért, hanem „a gazda valya kárát, ha elbocsátotta." (184) Reggeli kihajtáskor tehát a tehenet úgy kell átadni a pásztornak, hogy az megláthassa, egészséges-e az állat.

A tehenet rendszeresen fejték. Jobb gazdáknál a szolgalegény fejt (28), de a fejés általában a gazdasszony dolga volt, aki fejés után mindig „elszűrte" a tejet. (122) Ő adta ki a tej járandóságot a bornyúcsordásnak, a felesleget letette aludni, majd az aludttejnek leszedte a „felét", azaz a tejfölt, s a maradékot „kihevítette" túrónak.

A tehenet a család féltő szeretettel gondozta. Ha gyenge volt a mező, este a fejéskor kevés takarmányt is adtak neki. Ha a tehén elpusztult, azt

mondták, hogy „megholt". (108) Előfordult, hogy valaki megfizette a csordásnak a bérét, mégis maga legeltette, bizonyára azért, hogy így jobban tudta tartani. 1732-ben Kolos Pál pl. megfizetett a csordásnak, mégis maga legeltette egy üszőjét, de nem nagy szerencsével, mert egy éjjel így is megmarta a farkas. (175)

b) Bornyúcsorda. A bornyúcsordára az első éves, „idei" borjúk jártak. A csorda kint hált a legelőn, de a kisebb, szopós borjúkat esténként a gazda hazahajtotta. A bornyúpásztorról keveset tudunk. Az bizonyos, hogy minden bornyú után egy fejés tej járt neki. Olajos Mihályné három tehenet fejt, de csak két tehén után adta ki a tejet azzal az indokkal, hogy két bornyú hazajár. A tanács azonban az indokot nem fogadta el, tehát nemcsak a kintháló, hanem a hazajáró után is ki kellett adni a tejet. (122)

c) Ökörcsorda. 1731-ben két ökörcsordást fogadtak, Balla Mihályt és Hentes Jánost. Mivel az ökörcsorda kint hált, vagyis éjjel, nappal a szabadban volt, a két pásztor egymás között megegyezett, hogy váltják egymást a csordánál, s mindig az lesz a felelős, akinek kintlétében a kár esik. 1731 tavaszán éppen Hentes János volt kint a csordánál, amikor Tóth Mihály ökre a Rónán át bement az Első Telekbe, a Láperdőre. A pásztor ezt látta, hideg is volt, nagy is volt a víz, így nem ment utána. Valakitől üzent a gazdának, hogy menjen érte az ökrökért, de az se mert átgázolni a vizen, így az ökör elveszett, valószínűleg a farkasok ölték meg. A kérdés az volt, hogy kié a kár? A Tanács úgy döntött, hogy a két pásztor együtt felelős, hiszen ketten vállalták a pásztorságot. Tehát ketten fizessék meg a kárt. (98)

Éppen emiatt 1732-től már csak egy felelős pásztort fogad a Tanács az ökörcsordához is azzal, hogy maga szerezzen magának segítséget, ha szüksége van rá, de a felelősség csak őt magát terheli. Az ökörcsordás fizetése:

„Egy jármos ökörtül három poltura (9 dénár)
(1733-ban öt poltura!)
heverő tuloktul négy poltura (12 dénár)
heverő negyedfű marhától három poltura
harmadfűtül két poltúra
tavalyitól egy poltura
— három ökörtől egy kenyér, minden pásztornak egy-egy köböl vetés, fél bűr vagy 8 pár bocskor. Portiót abban az évben nem ad."

Érdekes rendelkezés, hogy a bért és a kenyeret abban az esetben is meg kell adni, ha valaki az ökrét nem hajtja ki a csordára. A kenyeret a pásztor folyamatosan, ház sorjában szedte össze, mindig csak annyit egyszerre, amennyire szüksége volt. (1)

A pásztor éjjel-nappal a csorda mellett volt. Úgy tűnik, sem maga, sem a csorda számára fedeles enyhelyet nem készítettek, csak valami védettebb helyen tüzet rakott, s a tűz mellé lepakolta a *szűrét*, a *tömlőjét*, s ha a csorda nyugodtan legelt, vagy pihent, ide ült le melegedni. Így tett Hentes János is, mikor Tóth Mihály ökre elveszett: „látta az ökörnek el menísit, de megh nem térítvén, hanem szántszándékkal el bocsátotta, és a tűzhöz ment a szűrihez és nem az ökör után." (98/a) A zeg-zugos határban nem is építhettek volna egy helyen pásztorszállást, hiszen a vizek miatt nagy-nagy vesződséggel érhettek el egy-egy szigetet, ahol néhány napig maradhattak csupán, azután továbbmentek.

A gazdák mindig figyelemmel kísérték a csorda mozgását. Időnként meg is nézték jószágaikat, különösen, ha azok valamelyikének baja volt. Takács Ferencék is 1731-ben a mezőn nyomtattak, amikor a közeli *Törsökös*-re lejött az ökörcsorda, elment „ökrinek megh nízísire, mivel betegh volt, ha épül-é"? A betegséget a pásztor mindig jelentette a gazdának. Ha maga nem hagyhatta el a csordát, akkor üzent valamely arra járó embertől. Ennek ellenére előfordult, hogy valaki félévig se nézte meg a csordán levő jószágát, s ősszel már meg se ismerte azt. Varga András is, amikor értesült róla, hogy az ökörcsorda elfutott, és a csordásnak sikerült összeterelni a falkát, kiment, kereste a tinóját, de nem találta. Molnár János ökörcsordás állította, hogy megvan a tinó, csak Varga András nem ismeri meg. (Ebben az esetben Varga Andrásnak volt igaza, mert a tinó valóban elveszett, s azt a pásztornak meg kellett fizetni.)

Lehetett a pásztornak is mentsége, amikor nem kellett az esett kárt megtérítenie. Czellér Pálnak pl. 1732 nyarán a csordán megdöglött egy tinaja. De Molnár János ökörcsordás igazolta, hogy a tinó már akkor is „hibás volt", amikor keze alá adták. A pásztor már akkor mondta a gazdának, hogy ne hajtsa ki, mert ő így nem felelhet érte. Valóban, már az első napokban kiderült, hogy a tinó *kába*. Elmaradt a csordától, belement a rétbe, kódorgott össze-vissza. A pásztor üzent is a gazdának, hogy vigye haza, de az csak nem ment érte. Amikor a tinó „meg holt", a pásztor megnyúzta, bőrit, faggyúját haza adta, ezért kártétellel nem tartozik." (178, 180, 182) 1733 késő őszén az ökörcsordáról eltűnt Kiss Jánosnak egy ökre. A nyomozáskor kiderült, hogy a tinó „nem döggel halt meg, nem farkasok marták meg, nem is a pásztor gondviseletlensighe miá lett elveszése, meghalása, hanem szerencsétlenségből esett bele a vizes kútba." (224) Ezért a pásztornak nem kell kártérítést fizetnie. Mellékesen azt is megtudjuk, hogy már ebben az időben nem talált a jószág a nyomáson mindenütt elegendő szabad ivóvizet, hanem vizes kutat is kellett ásni. Valószínű, hogy még valamiféle „sírkút"-ról lehet szó, melyet nem vettek körül védő korláttal, így eshetett bele az ökör.

Ménes. A kint háló ménesről nagyon kevés szó esik. A 28. számú jegyzőkönyvben említik, hogy Molnár István, a Kiss András szolgája este, amikor megfejte a tehenet, azután ment a lóért, melyet reggel a Faggyason kivitt a legelőre, de nem találta. Kereste a *ménesnél* is, de ott se volt. A ménest éjjel Horváth Ferenc csikós őrizte. Volt tehát kint háló ménes, de Kiss András nem adta oda a lovát, hanem maga, illetve szolgája legeltette. Tehát hasonló volt a rend, mint az ökörcsorda esetében. Az is kiderül, hogy a ménes valahol nem messze a falutól, a Faggyas közelében éjszakázott. A legelőnek ezen a részén ma is látható egy tekintélyes földsánc, mely az idős emberek emlékezete szerint egykor a ménes éjszakai karámja volt. A ménes azonban már a XIX. század végén se itt éjszakázott, hanem még közelebb a faluhoz, egy zugban. A földsánc tehát minden bizonnyal a ménes XVIII. századi szálláshelyét jelöli. Ilyen körülmények között a csikósoknak már minden bizonnyal volt valamiféle kunyhója, amelyben felszerelésüket tarthatták.

e) *Juhnyáj.* Valójában egyetlen per szól „nyáj-juh"-ról is, igaz, hogy ez 14 tanút szólaltat meg, s olyan részletességgel tárgyalja a felmerülő ügyet, hogy abból gazdag információt nyerhetünk a juhtartásról. (80) A tanúvallomásokból röviden a következő tényállás állapítható meg; Barcsa

Gergely „juhászgazda" és Varonyai János juhász 1731 telén „a nyáj juhokat" minden kár nélkül behajtották az „Első telek" nevű szigetbe. Ekkor Barcsa Gergely hazament kenyérért, s a nyájat társára hagyta. A második bírótól olyan utasítást kaptak, hogy 3—4 napig semmiképpen ne hajtsák ki a juhokat a Szigetből. Közben azonban három legény, I. Sajó János, Tóth György és Bányai István valamilyen okból juhaikat ki akarták szakítani a nyájból, vagy talán az egész nyájat ki akarták hajtani a Szigetből? Lehetséges, hogy a közeledő „zöldár"-tól féltették a juhokat? A pásztor tiltakozott, hivatkozva a második bíró utasítására, de a legények megfenyegették, hogy megverik, „a fejit szillyel verik", ha nem engedi kihajtani a juhokat. Ki is verték a nyájat minden baj nélkül, de egy *örű juh* és a szamár bent maradt. A pásztor érte ment, ölébe vette a juhot, s hajtotta a szamarat maga előtt, át a jégen. Itt azonban megcsúszott, elesett, s beszakadt alatta a jég. A pásztorral együtt az örü is, meg a szamár is beleesett a jeges vízbe. Mindenki megzavarodott, össze-vissza kergették a juhokat, és azok sorra az örü után beleugráltak a jég alól feltörő árba. A jég végighasadt, s a juhok nagy része belepusztult a vízbe. Ezáltal a juhos gazdák nagy kárt szenvedtek. Az ítélet úgy szólt, hogy a kárt a legények és a pásztor közösen viseljék, hiszen miután előbb a legények kár nélkül hajtották ki a juhokat, azok valójában a pásztor ügyetlensége folytán futottak vissza a jeges vízbe.

Megtudjuk tehát, hogy volt egy közös nyáj, melyet két juhász őrzött. Régi pásztori gyakorlat szerint a két pásztorra legalább 300—400 darab juhot lehet számítani. A juhok, legalábbis a meddők és az ürük télen is kint voltak a legelőn, sőt talán éppen a jégen tudták legjobban megközelíteni a lápos szigeteket. Nagyon figyelni kellett azonban a jégzajlás megindulására, mert a tavaszi zöldár minden bizonnyal a kisebb szigeteket is elöntötte. Amikor ilyen veszélyhelyzetet éreztek a gazdák, olyankor nem voltak tekintettel sem a pásztorra, sem a bírói utasításra, hanem a maguk belátása szerint intézkedtek, hogy jószágaikat megmentsék. A gazdáknak ezt a jogát a törvény is elismerte, hiszen nemcsak a három legényt, hanem a pásztort is felelőssé tették a juhok elpusztulásáért.

Egyéni (kezes) tartás

A jegyzőkönyvekből úgy tűnik, a közös falkáknál fontosabb és változatosabb volt az egyéni tartás. Láttuk, hogy még a szervezett közös falkák se jelentettek teljesen zárt egységeket; azokból bárki bármikor kiszakíthatta a maga állatait, és külön legeltette. Kismarjában a privilégium értelmében a közös legelőn való legeltetési jog minden polgárt személy szerint megilletett, tehát még ebben az időben nem volt kötelező a közös falkában való legeltetés. A jószágokat a belső telken, az udvaron tartották. A lakóházak mellett, ezeknek mintegy folytatásaként a telek hosszában ólak, istállók következtek. „Bizonyicsa megh Faragho Paál úr, hogy a Nagy Háznál levő Nagy Istállójába mennyi marhájok tartották, hogy azok alól egíszen ki tisztították a ganajt, mind pedig az istálló előtt." (104) Istállóban tartották mindenekelőtt a fejős teheneket, az igás ökröket és a hízó állatokat. Az istálló előtt sokan *aklot is* építettek, ahol alkalomadtán az állatok szabadon mozoghattak. (133)

Tudunk olyanról, hogy valaki „hasznáért" elvállalta más ökrének a tartását egy bizonyos ideig, vagyis a tartás fejében elvégezte vele saját munkáját. Varonyai István elvált feleségétől, de vállalta, hogy a feleség jussát képező ökröket eltartja. Az asszony azonban újból férjhez ment, s visszakérte volt férjétől az ökröket. Varonyai István azt állította, hogy eddig több szénát etetett meg az ökrökkel, mint amennyi hasznát látta, tehát az asszony fizesse meg a többletszéna árát. (204) Egyesek talán betanításra, igába törésre vettek kölcsön tinókat másoktól. Tóth György és Szekeres Ferenc 1733-ban a debreceni Zilahi Szabó Pétertől azzal a feltétellel vettek át négy „vad tulkot" (ebben az esetben minden bizonnyal a pusztáról kifogott „szilaj" ökrökről van szó), hogy egy esztendeig ne fizessenek érte semmit, sőt ha ezalatt „vadságuk miatt lábuk, szarvuk kitörne, semmit érette nem veszen." Csupán azt kérte, hogy saját földjébe Szekeres Ferenc vessen el „5 víka buzát." (214) A per abból származott, hogy Zilahi Szabó Péter nem várta meg az esztendőt, hanem hamarabb haza hajtotta a tulkokat, mielőtt a kismarjai gazdák igazi hasznukat látták volna.

Az egyénileg tartás azonban nem jelentett jászlon tartást. A kezes jószágok is lényegében a legelőn éltek. Elsősorban a megszokott *nyomáson* legeltettek, s kerülni kellett a *tilalmasokat,* mert onnan a csőszök rögtön behajtották a jószágot a város kertjébe, s onnan csak váltságdíj ellenében adták ki. Azonban nemcsak a nyomáson lehetett legeltetni, hanem a különböző szabadulásokon, sőt a szántóföldek között megbújó bármilyen kis füves részeken, ahova a csordák nem mehettek be.

A kezes tartás magyarázza, hogy a külső telek tartozékok között számottevő jelentősége volt a kaszálóknak. A kaszálók tulajdonjogát éppen úgy számon tartották, mint a szántóföldeket, s a vérségi jogon bírt kaszálókat évtizedek múlva is visszaperelték. Kaszálók a határ minden részében előfordultak, a szántóföldeken is, de nagyobb összefüggő területeket az északi vízjárta részeken képeztek, melyeket, mint láttuk egészében is „Kaszáló"-nak neveztek. Itt található az *Ordító, Rét, Szarvassziget, Szűcsök rétje, Takács sziget, Vágórét* stb., melyek ebben az időben összefüggő kaszálók voltak. De bizonyos időszakokban szabad volt legeltetni az erdei tisztásokon, irtásokon is. A kaszálókat éppen úgy adták, vették, mint a háztelkeket. Szokták volt zálogba is venni. Pl. a Szűcsök rétjét egy időben 6 forintért zálogban bírta Kocsis Mihály. (4/b) De ha idegen kézre került a kaszáló, akkor is számon tartották, hogy az melyik telek tartozéka volt. Egeresi László is a szántóföldek közt járván, ott egy kis „gyepre találván mondta, ez a Vágó ház telekje után való lenne." (171)

A kaszálók határát élő fák, bokrok jelezték. Időnként kis földkupacokkal, „csóvákkal" is körül pontozták. E határjelek könnyen elpusztultak. Ilyenkor a szomszédok között nemegyszer pereskedésre került sor. (5)

A szénát rendre kaszálták, majd ha megszáradt, boglyákba gyűjtötték össze. Gyűjtés után a kaszálók felszabadultak, azokon bárki szabadon legeltethetett. A boglyákat azonban legtöbben csak nyár végén, aratás után hordták haza, így a legelő jószágok sok kárt tettek bennük. De egyes garázda fiatalok is nemegyszer feldúlták a kint lévő boglyákat, s ebből számtalan per keletkezett. Pl. 1731 nyarán a Holt Berettyón túl a Póska szélében a Pető István szénáját Dudás István szolgalegény meggyújtotta. (76)

A kézből való legeltetésnek több formáját alkalmazták. Voltak, akik a kaszálójukon *szállást* tartottak. Szűcs Demeternek pl. már 1710—1720-as években volt szállása. (4/b) Szilasi Gergely a Szarvasszigetben levő kaszálóján tartott szállást. A szállás ebben az időben valószínűleg a falutól távolabbi, vagy a vizek miatt nehezebben megközelíthető legelőrészeken készített ideiglenes létesítményeket jelenthetett, ahol a jószággal kint tartózkodók, elsősorban fiatal legények élelmüket, felszerelésüket elhelyezhették, ahol tűzhelyet, esetleg kezdetleges kunyhót építettek. Ilyen „szállás"-okon helyezhették el azokat a kisebb juhfalkákat, melyeket a gazda nem hajtott közös nyájakba, hanem maga őrizhette. Az ilyen magán juhászok gyakran tettek kárt a vetésekben. (Nagy Ferenc juhásza pl. „jól tartotta a juhot" a nagymarjai földön Gergely mesterné lencséjében. 52). A magán-falkák néha úgy álltak össze, hogy egyesek elvállalták a magukéval együtt mások jószágának az őrzését is. 1732-ben Kolos Pál Kovács László ökreit, teheneit „felvállalta", de elővigyázatlansága miatt az egyik ökröt a farkas megmarta. Kolos Pál az ökör húsát, faggyúját elmérte, de ebből Kovács Lászlót nem elégítette ki, ezért pereltek. (175) Pető Mihály sertéseit „cselédgye", egy serdülő korú leány hajtotta kifele, miközben egyet Kiss János szekerével elgázolt. (151) Saját juhásza volt Lázár Istvánnak is, bizonyos Nyiri Tacskó, aki 1731-ben Nagy Jánossal verekedett. (103)

Több esetben esik szó „tanyáról". A *tanya* jelentése a szövegből egyértelműen puszta *tűzhelyet* jelent, amely köré a jószágot őrzők letelepedtek, „letanyáztak", gúnyájukat, eleséges tarisznyájukat lepakolták. Ez főként az éjszakai legeltetéssel függött össze. Szokás volt ugyanis, hogy a dolgozó ökröket vagy lovakat este, vacsora után kihajtották a legelőre, s ott maguk a gazdák, de legtöbbször fiatal szolgalegények, gazdafiúk hajnalig legeltették. Akkor a jóllakott állatokat hazahajtották, még pihentek maguk is egy-két órát, aztán kezdték a napi munkát. (Ez a szokás még a XX. század első felében is megvolt. Néha 10—12 éves gyerekek is őrizték éjszaka az állatokat. Iskoláskorú gyerekek ilyen esetben másnap jelentették a tanítóknak: „az éccaka lú után vótam!", s ilyenkor nem kellett felelniük.) Hogy éjszaka jobban teljen az idő, meg hogy néhány órát aludni is tudjanak, négy-öt fiatal közösen ütötte fel a tanyát, ahol esetenként a tűz mellett beszélgettek, szórakoztak, és felváltva ügyeltek a jószágokra. Néha elfeledkeztek az őrzésről, s ilyen esetekből születtek a peres ügyek, amelyek a protocollumba belekerültek. Néhány ezek közül: Molnár István szolgalegény éjjel is „a Tűz helyrül őrízte a Kiss András lovát." Miközben ott nyugodtan dohányzott, a lovak messze elcsatangoltak, és az egyiket a „farkas megmardosta". (28) Kis Ferencék éjszaka a Halastón, a nyomáson, vagyis a csordajáráson legeltették ökreiket, nem pedig a tilalmason. (81) A Sajó István szénáját a Vasadon Csutoros István jószága vesztegette el. Egyik tanú szerint az ökör „hasig feküdt a színába." (87) Szilasi Gergely szénáját a Vadason Mósik János, Kovács György, Janó Mihály, Bangi Mihály ott éjszakázó ökrei „el vesztegették," de a tanyán őrködő legények nem vallották be: „hallotta a tanú más tanyán levő legínyektűl, hogy beszílik: a Te marhád ette megh, a másik mondotta: de bizony a tiéd!" (91) Tehát a Vasadon egymás közelében több tanya is létezett. A Kaszai földön „Gergely mesterné szűrűjin" Kiss Gergely asztagját dúlták fel Lázár István ökrei, mert a „leginyek," akik az ökröket őriz-

ték, elaludtak. (120) 1732 nyarán Erdős István ökrei a Gencsi István tengerijét gázolták le. Az alperesek azonban igazolták, hogy az ökrök nem a rájuk vigyázó szolgák gondatlanságából, hanem „szaladásbul" mentek a tengeribe. Természetesen, a kárt így is meg kellett fizetniük, de a büntetés alól mentesültek. (148)

Ha a csősz a jószágokat tilosban találta, behajtotta a város kertjébe, s ilyenkor a bíró csak a büntetés lefizetése után adta ki a gazdájának. (174) (Ez a behajtás 1733. február 22-én történt, tehát télen is legeltettek, s télen is volt tilos határrész!) Ritkán olyan is előfordult, hogy a csősz valamelyik haragosának a jószágát a nyomásról is behajtotta. Így tett 1731 nyarán Szabó János hites csősz, aki azt hazudta, hogy Csüröp Pál és Varga Márton ökrei a Csíkos tónál „félig vadnak a boglyában". Kiderült azonban, hogy ez nem volt igaz. Mivel Szabó Jánosra még több más visszaélést is rábizonyítottak, hivatalától megfosztották. (75) Hasonlóan „hamislelkű" csősz volt Fekete István is, aki arra is képes volt, hogy „a kenyeret morzsálta, úgy csalogatta a búzába" valakinek a lovát, hogy aztán feladja. Máskor a „csorda csapáson", vagy a tallón legelő ökrökre vetett ki birságot, mintha tilosban legeltek volna. (81)

A kézből való legeltetés gyakori formája volt az is, amikor munkaidőben a jószágokat, főként az ökröket nem kész takarmányon tartották, hanem naponta háromszor, kora reggel, délben és este, amikor a járomból kifogták, a munkahelyhez legközelebb eső zöld mezőben „jól tartották". Ezt „ítetis"-nek mondták. Erről a szokásról viszonylag kevés említés történik, hiszen ilyenkor a gazda rendszerint fogta a kötelét a jószágnak, tehát az ritka esetben tehetett kárt. Mégis előfordult néhányszor, hogy a gazda elaludt, s ezalatt a jószág kárt tett a vetésben. Kiss András is 1731 tavaszán a csősztől „egy kanta borral" váltotta ki az ökrét. (40) A hites ármások referálták, hogy ökreivel a „más színája alatt találták Nagy Benedeket." (183) Talán ebbe a kategóriába esik a korábban említett Erdős István kártétele is. (148)

Kismarjában régi hagyomány volt a jószágok adás-vétele is, vagyis sokan szívesen kereskedtek az állatokkal. Minden szabad polgár rendszeresen járta a környező vásárokat, s ott „csereberélte" jószágait. Emiatt fontos tevékenység volt az állatok megjelölése, a „bilyogozás." A „bilyogot" rendszerint az állat farára, oldalára vagy nyakára sütötték. Szarvasmarhák esetében ismerős volt az orrsütés is, s ritkán a fül megcsonkítása, behasítása. (1) A fülét jegyezték meg a sertéseknek és a juhoknak is. A jegyzést, bilyogozást minden évben, tavaszi kihajtás előtt elvégezték, mert a csordáról elveszett jószágot is elsősorban a bilyog igazolásával lehetett felkutatni és visszaszerezni.

Voltak a faluban kimondott „köpeczek" is. Ilyen volt többek közt Faraghó Pál, Lázár István, Lázár János és Pető István, akik ökrökkel és lovakkal, vagy néha „süldő" sertésekkel kereskedtek. (121, 130, 187) Némelyek egyedül, de Faraghó Pál és Lázár István együtt, közösen „köpeczkedtek". Ők nemcsak a vásárokat járták, hanem a közeli falukban is voltak megbízottaik, akik az eladó jószágokat felkutatták. Kapcsolatban voltak nagykereskedőkkel is, s néha ezek számára vásároltak. A hivatkozott jegyzőkönyvekből azonban már csak azt tudjuk meg, hogy a „köpeczkedés" nem vált be, s korábbi megállapodásukat felbontották, de keresetükön nem tudtak egymás között megegyezni, ezért fordultak a bírósághoz.

A jószág adás-vevésnek évszázadok során kialakult hagyománya, szokásrendje volt. Ha pl. nem látható hibája volt a jószágnak, azt az eladónak meg kellett mondani. Ilyen esetben nem terhelte felelősség. Ha azonban eltitkolta, akkor később vissza kellett vennie, árát vissza kellett fizetnie. (157, 194) A 195. jegyzőkönyvben arról folyik a vita, hogy a tinó, melyet Lazonyi Pál eladott Kozma Mihálynak, kába volt-e az eladáskor is, vagy csak később, már Kozma Mihály kezén lett hibás? Visszavonhatatlanná vált az alku, amikor az eladó és a vevő kezet fogtak, és áldomást ittak rá. (223)

Igen keveset tudunk a baromfitartásról. 1731-ben Lazonyi Pál ármás Vigh Pálékhoz ment át „tyukmony szedni", amikor Vigh Pálnét éppen intim körülmények között találta egy „némettel". Az ármásoknak ezek szerint tojás szolgáltatás is járt, amit maguk szedtek össze. Megtudjuk, hogy aztán kapott is tojást fölös számban (még a német is adott neki négy polturát), csak hallgasson a látottakról. (123) Tyúkot öltek keresztelőkor, lakodalmakon (45, 201/c). Mivel ezek minden családnál visszatérő családi ünnepek voltak, bizonyos, hogy minden háznál illett tyúkot tartani.

Történik említés méhekről is. Pető István a kasokat a rétben tartotta. Ott valaki két kast felbontott, s a benne található mézet megette. (77)

Földművelés

Az 1690-es években a Várad visszafoglalásával kapcsolatos hadműveletek miatt a hadműveleti zónába eső falvak lakói nagyrészt elfutottak. A korabeli források a „nagy futás"-ról gyakran megemlékeznek. A kismarjaiak főként a Berettyó folyó másik partjára, Pocsajba, Félegyházára menekültek. Ez a kóborló csapatoktól valamelyest megóvta őket, hiszen — mint utaltunk rá — a Berettyó ebben az időben nem egy keskeny folyómedret jelentett, hanem 3—4 km széles mocsár- és érrendszert, melyen nem könnyen lehetett átjutni. Viszont a terepet jól ismerők e közeli községekből is meg tudták művelni földjeik egy részét.

A határhasználati rend azonban felbomlott, hiszen a Várad körüli 5—6 évig folyó csatározások után kóborló kuruc csapatok sarcolták a vidéket, félni kellett még visszatérő török, tatár hordáktól is, sőt a környező várakban megszálló német „praesidium" se viselkedett mindig emberségesen. Mivel a város Bocskaitól nyert privilégiumát Lipót császár ekkor még elismerte, így érthető, hogy a város a kurucokkal szemben inkább labanc érzelmeket mutatott. Így a Rákóczi-féle szabadságharc is több szorongással és félelemmel járt, mint nyugalommal. (Jellemző lehetett a korábban említett Patkai István esete, akit főbíró rokona váltott ki a kurucok rabságából.) (133) Voltak persze kuruc érzelműek is, mint Kocsis Mihály, akiről még 1731-ben is úgy tudják, hogy „ma is Rákóczi katonája." Másik tanú szerint; „ma is Rákóczi fiának a katonája, és ma is tudja, hol vagyon." Fiának is mondta, hogy „nyergelye megh a lovát és csigás kantárja légyen." (83)

A külső bajok mellett tehát az elfutott nép belső lelki válságot is átélt a század első évtizedében. Nem csoda hát, ha csak az 1720-as évektől kezd visszaszivárogni a lakosság zöme, s kezdik újraszervezni az életet. Úgy tűnik, kezdetben itt is szabad volt a földfoglalás. Több jegyzőkönyv utal gyepfeltörésre, földrészek birtokba vételére. Már 1732-ben azonban

minden bizonnyal be kellett jelenteni, ha valaki földet akart fogni, gyepet akart felszaggatni. Bársony János pl. „maga vaktában Bíró híre nélkül többet fogott a maga földihez", ezért felszólítják a maga igazolására. (193) 1731—1732-ben gyepfeltörésért elmarasztalják Turi Mihályt és Mártha Jánost (42), Bakó Istvánt (49), Kiss Györgyöt (73), Nagy Sámuelt (206). Szekeres Ferenc a kismarjai földön megszántott egy darabot. Csutoros István „ellenzíst tett." Mivel Szekeres Ferenc ez ellen nem jelentett be tiltakozást, a tanács úgy döntött, hogy „a jövendőbe még ha aequisituma vóna is Szekeres Ferencz urnak eránta, ne lehessen, mivel nem állott elő az ellenzísre." (115)

Egyeseknek talán éppen a „nagy futás" miatt is hiányos lehetett még a felszerelése. Kiss János is „kölcsön vette Nagy Sámuel eke szerszámát" azzal a feltétellel, hogy ennek fejében megszántja Nagy Sámuel földjét, elveti a búzáját. Panyolai János ugyanakkor ökrét ígérte kölcsön Kiss Jánosnak. (100)

Legfontosabb terményük ebben az időben minden bizonnyal a *búza* volt, melyet már ekkor három szántásba vetettek. Az első szántás neve *ugarolás, ugar szántás* (100), ami azt mutatja, hogy a búzavetés előtt ugarként pihentették a földet. Az ugarolás valamikor július elején történhetett, mert augusztusban már *keverő szántás*-ról olvashatunk (92). A *keverís*-t októberben követte a *mag alá való szántás* vagy *őszi szántás*. (100)

A szántás minden bizonnyal 4—6 ökörrel történt, mert a szántáshoz a gazda gyakran *ostorost* fogadott. Az *ostoros* rendszerint fiatal fiú, aki vagy bért kapott munkájáért, vagy egyik gazda a másiknak kölcsön adta oda a fiát, visszasegítés fejében, vagy egyszerűen azért, hogy ott tanuljon. Mártha János pl. Lakatos János fiát hívta segítségül a mag alá való szántáshoz. Eddig Jámbor Pál fia volt nála, de az most elhagyta, mivel Jámbor Pálnak „sok földi vagyon," tehát bizonyára otthon is szükség volt a munkájára. (92/a)

A földek megszántása, bevetése közügy volt. Ezért, akinek magának nem volt tehetsége hozzá, hogy a vetést maga elvégezze, az összeállt valakivel, és közösen szántottak, vetettek. Az ilyenre úgy mondták, hogy „cimborába szántott." (110) Mások szerszámot, igásállatot kértek kölcsön, mint a fent idézett 100. sz. jegyzőkönyvben. Ha erre sem volt mód, akkor különböző módon felfogadtak olyan embereket, akik a szántást, vetést elvégezték. Bizonyos, hogy akik ilyet vállaltak, előbb a magukét végezték el, azután a másét. Több per keletkezett abból, hogy az ilyen vállalkozók végül is az időből kifutottak, a föld felfagyott, s így a vetőmag nem került bele a földbe. A fent említett Mártha János is még megszántotta a Lakatos János földjét, a vetőmag is készen állott, de előbb „gyámoltalansága miatt" (bizonyára betegség), majd „a Víznek miatta" azt ki nem vihette a földre. Később mégis valahogy kijuttatta a magot a kaszai földre, de csak késő este ért oda, másnap reggelre viszont olyan fagy lett, hogy „a Földet nem lehetett a fejszível is egyszeribe le vágni." Ezért a vetőmag búza a zsákban maradt. (93, 93/a) Hasonlóan járt Kiss János is, aki Nagy Sámuel vetését vállalta el. Érdekes, hogy a vetés elmaradásáért az előbb említett Panyolai Jánost is felelőssé tették, aki nem adta oda ostorosnak a fiát Kiss Jánosnak. (100) Szántás után az ekét úgy látszik, nem minden este vitték haza, hanem éjszakára kint hagyták a földön. Lakatos János is búzavetéskor a Vasadra ment ki, mivel ott volt az ekéje. (93/a)

A vetni való búzát már aratáskor kiválasztották, azt nagy gonddal külön nyomtatták el, majd külön is vermelték el, vagy esetleg zsákokban tartották a vetésig. (u.ott) A vetés természetesen vetőzsákból történt, kézzel. Mivel „mag alá" szántásról van szó, bizonyos, hogy a magot a szántásra szórták el, s azután valami módon beleboronálták. (Érdekes, hogy boronáról nincs a jegyzőkönyvben említés, holott bizonyos, hogy ebben az időben is jól ismerték mind a fogas, mind a tövis boronát.)

A búzát mindig *aratták*, a *takarás* szó egyszer sem fordul elő. Azt is tudjuk, hogy 1731 nyarán a Tibor halmánál „Vágóné aratott." Mivel a nők sohasem kaszáltak, így feltételezhető, hogy itt ebben az időben sarlóval arattak, s csak akkor kaszálták a búzát, ha az olyan hitvány volt, hogy nem lehetett kévékbe kötni. (171)

A learatott búzát kévébe kötötték, majd keresztekbe rakták. Az aratás befejezése után a kereszteket a *szűrűn asztagokba* rakták. Az asztagrakás technikájáról megtudjuk, hogy tetejét a lápszélen direkt erre a célra kaszált *gaz*-zal fedték be, éppen úgy, mint később a XX. században. Tehát itt nem búzakévékkel „hajalták" az asztagot, mint több más szomszédos faluban, főként az uradalmakban. (119) A *szűrűt* készíthették a belső telken, a *szűrűs kert*ben. vagy valahol a határban. Kis Lőrincz Tamás a Közép utcában a Patkai-féle telken szűrűt tartott. (133) Mósik Jánosnak is a kertben volt a szűrűje (111). De Máli Jánosné asztagja 1731 nyarán a Durina-szélben levő szűrűn gyulladt meg. (78) Kiss Gergely asztagját a Kaszai-földön a Gergely mesterné szűrűjén a Lázár István ökrei feldúlták. (120) Mindkét határrész az ún. Kaszáló észak-keleti sarkában, a falutól talán legnagyobb távolságra esett. De voltak szűrűk a faluhoz közelebb is, pl. a nyomás közelében az ún. *Törsökös*-ben (98/a), és más helyeken is. A szövegből kiderül, hogy egy szűrűre többen is rakodtak, bizonyára azok, akik együtt végezték a nyomtatást is.

A búzát minden esetben *nyomtatták*. A cséphadaróval való cséplésnek nincs írásos nyoma. Ha a szűrű a kertben volt, akkor „a kertbe nyomtattak" (111), ha kint, akkor „a mezőn nyomtattak." (98/a) Mindig csak lóval nyomtattak. A lovakat az ágyás közepéről az *ostoros*, vagy *hajtó* hajtotta, a szalmát a *villások* rázták ki, majd rakták kazalba. Mózsik János 1731-ben a kertben nyomtatott, s abból lett per, hogy a villások a szalmát a szomszéd sövényére úgy rakták rá, hogy az áthullott a szomszédba. (111)

A búza magot *élet*-nek mondták. 1732-ben Madarász János a napával abban állapodott meg, hogy „a mennyi élettyek ezen esztendőben termett, mírjík két felé." (156) Nyomtatás után az életet *felrostálták*. Úgy tűnik, míg a nyomtatás kizárólag férfi munka volt, a rostálást inkább nők végezték. 1731-ben Kovács György „az anyját hívja oda, had rostálya fel a buzát." Bizonyos, hogy erre a célra még kézi rostát használtak. Talán legelterjedtebb a kilyuggatott borjúbőrből készült rosta lehetett, mert megkülönböztették a *vasrostát*, amely sodronyból készülhetett. (108) A finomabb, lószőrből szőtt eszköz neve *szita* volt. A bőrrostával a szemek közé került durvább szalma, polyva töredéket választották ki. Utána a magot még *szelelni* kellett: a szemeket fa szórólapáttal magasra dobálták, hogy a szél az apróbb polyvatöredékeket, szemetet a szemek közül kifújja. A vasrosta már a szemek közé került gyommagvak kiválasztására szolgált, a szitával pedig a lisztet osztályozták.

A búzát a malomban őrölték meg. A városnak már a XVII. században is volt vízimalma. A XVIII. sz. elejéről már „két kőre járó" malomról tudunk. A malmot a város tartotta fenn, működtette, „Dániel malommester" irányítása mellett, (24) aki évente egy alkalommal a *malombírónak* tartozott elszámolni. A vámbevétel a városé volt, abból a város kiadásait fedezték, de a szombatnapi vám — a privilégium szellemében — az egyházat illette meg, aki viszont az iskola fenntartására volt köteles azt felhasználni. A malomházat éjszakára bezárták, de a vízkerék tengelyénél, „a gerendelyen felyűl" be lehetett bújni a malomba, mint azt a tolvaj Dudás István tette.

A kenyeret itt minden esetben *búzalisztből* sütötték. A jó kenyér a gazdasszony büszkesége volt, a rossz kenyér miatt a gazdát megvetették, még peres ügy is lett belőle. 1731 nyarán pl. per lett abból, hogy Kiss András „olyan szeginy kenyiren tartotta" szolgáját és munkásait, hogy azok azt nem ehették meg. (12) Vas István szerint „keserű" volt a kenyér, Nagy István azt vallotta, hogy „nehéz ítű" volt a Kiss András kenyere, hogy csak „kínszeregtek" rajta. Annak utána kértek mástól egy véka lisztet, „és azt megh sütvén ugy íltek rajta." Igaz, más alkalommal „meglehehetős kenyeret" ehettek Kiss Andrásnál is, de az említett eset miatt megrótták Kiss Andrást mondván, az olyan rossz kenyeret „a kutyának szokták adni." (12/a)

A búza mellett szó esik még *árpáról, zabról, kölesről,* említik a *lencsét, dinnyét,* a *retket,* a *dohányt,* s elég gyakran szerepel a *tengeri búza,* vagyis a kukorica, s csak egyetlen alkalommal a *burgonya.*

Az árpát már kaszával vágták és villával gyűjtötték csomókba. (171) Elég fontos takarmánynövény lehetett, hiszen Kiss Gergely hagyatékában azt olvashatjuk, hogy „egyik verme tele vagyon buzával és egy verem árpája is van." A „7 zsákrul való buza vetése mellett 2 zsákrul való árpa vetése is van." (108) Zab, köles, tengeri készlete semmi nincs, de van „egy zsákrul való zab vetise," tengeri búza pedig „annak rendi szerint." Utóbbiról nem tudjuk, hogy ténylegesen milyen területet foglalt el, de annyi bizonyos, hogy már nem különleges növényként termesztették, hanem beleilleszkedett a termelés megszokott rendszerébe, vagyis a kettős nyomásba. Valóban, elég gyakran olvashatunk arról, hogy a gabonafélék learatása után felszabadult tarlókon legelő jószágok a tengeriben kárt tettek. (Többek közt: 111, 148) Arról is olvastunk, hogy a tengeri búzát *kapálták.* (10/b) Valószínűleg ekkor még hasonlóan szórva vetették, mint a búzát, csak sokkal ritkábban, hogy közeit kapával megművelhessék.

Szántóföldi növényként termesztették a lencsét is, hiszen Gergely mesterné lencséjét a Nagymarjai földön Nagy Ferenc juhásza megette (52)

Több helyen esik szó dinnyéről. Többnyire dinnyetolvajokat fognak el, legtöbbször a Sziget erdő környékén, tehát itt a Szigeten voltak elsősorban a dinnyeföldek. Itt nem csak a magánembereknek, hanem a városnak is volt dinnyeföldje. A dinnyelopásért a büntetés általában 2—2 forint volt. (141, 142, 160) 1731-ben Lakatos János Varonyai Istvánnal és annak feleségével együtt mentek *dinnye*kapálni, tehát a dinnyeföldek valószínűleg egymás közelében voltak. (24/b) Valószínűleg a dinnyét nem eladásra, hanem saját fogyasztásra termelték.

Úgy tűnik, a XVIII. század első felében már elég elterjedt lehetett a dohányzás, elsősorban a pipázás. 1731 telén Kalmár Ferenc a Külső csapszéken „bolondoskodásból" elvette I. Sajó János pipáját. (131) Molnár István szolgalegény éjjel „a tűz mellett dohányzott," mialatt a rábízott csikót a farkas „megmardosta." (28) Gyakran esik szó dohánylopásról. Amikor a tolvaj Dudás Istvánt elfogták, a szűre ujja tele volt dohánnyal. (187) A leírásokból megtudjuk, hogy a dohányt maguk termelték. A dohányleveleket felfűzték, majd szalmában, zsákban tartották a „házhíján." Mártha János „házhíjárul" a szalmábul egy zsák dohányt, „szaporábbat egy fűzérnél" elloptak. (124) Lakatos János Varga János „szalmájábul feles dohányt egy sákba rakott és Lakatos István házába vitte." (162)

Egy helyen történik említés *retek*ről. Varga Márton az Első-telekben levő retkiből Vass György „vagy kettőt" felvett, és hazahozta. (114) Talán ritkaságnak számított még a retek, s kíváncsiságból vitt haza a tolvaj két darabot, de éppen ezért kerülhetett bíróságra az ügy, mert igen kis mennyiségben termeszthették még.

Szó van a jegyzőkönyvekben „kenderföld"-ről, Kiss Gergely hagyatékában szerepel *szövő, gerebeny, visszáló, szapulló kád,* 12 „darab" fonal, (a „darab" a fonal mértékegysége: a motollára felszedett fonalból 3 szál egy „ige", hatvan „ige" „egy pászma", s négy „pászma" „egy darab") 50 vagy 60 sing vászon, 7 abrosz, 10 szakasztó ruha, 5 kendő, 25 darab zsák. (Egy sing = 60 cm) Kullin Györgyné szőtt Kiss Gergelyéknek 50—60 sing vásznat. Kiss Gergelyné asszony mindjárt fel is szabta, sőt már szövés közben is sürgette Kullin Györgynét, mondván: „szűjje megh hamar, mert nincsen fejér ruhájuk." (Ez is bizonyítja, hogy a fehér ruhát ebben az időben maguk szőtte vászonból készítették!) (108) László Pálné is éppen szűtt, mikor Kocsis Ferenc bement a házba, „azonnal lebocsájtotta a gatyáját és kínszergette." (10/b) Mindez arra utal, hogy a kendertermelés és -feldolgozás általános szokás lehetett.

Külön kell még szólni a szőlőről és a borról. Társas-összejövetelek, mulatságok nem múlhattak el bor nélkül. Három csapszék volt a városban, illetve környékén, amelyekben egész éven át mérték a bort. A bormérés joga a privilégium értelmében a várost illette, csak ősszel, kb. egykét hónapon át volt szabad a bormérés a köznép számára. „Balogh János szürettől fogva a maga házánál Iczés bort árult, öt pínzen iczéjét." Volt, aki „többet vitt egy kantánál.„ (27) Kb. decembertől a polgároknak tilos volt a bormérés, akit ilyenkor rajtakaptak „iczés bor" mérésen, azt megbüntették. A büntetés 2—12 forintig terjedt. (26, 70, 105, 113, 163, 164) Szigorúan büntették azt is, aki „helytelen iczét" használt. (165) (A magyar icce = 0,8484 l.) A három csapszék a „Külső csapszék," mely a várostól Délre, a váradi országút mellett volt, egyben fogadóulis szolgált. A „Nagymarjai Csapszék," mely az egykori Nagymarjának volt valaha „külső" csapszéke a váradi út mellett, s Nagymarja pusztulása után működtetését Kismarja vette át. Megvolt egészen a XIX. század végéig A harmadik a város „belső csapszéke," melyet később „Fehér ló"-nak is neveztek. Mindháromba a város fogadott csaplárost. A tanácson belül a *borbíró* ügyelt a csapszékek rendjére, s év végén elszámoltatta a csaplárosokat. Volt idő, amikor a város a bormérést árendába adta, de ezt 1732-ben megszüntették. (145)

Mindenki törekedett arra, hogy legyen saját bora. Ezért már ebben az időben a Szigetre sokan ültettek szőlőt. Itt azonban nem valami jó minőségű bor termett, ezért, aki tehette, valahol a bihari hegyek lejtőin, az Érmelléken szerzett magának kisebb szőlőbirtokot. Kiss Ferenc pl. „a Kovácsi Promontóriumon" (Hegyközkovácsi) 1714-ben „a háború után, amidőn az Országh haza szállott," „a parlagbul kivette és építette, kezelte, karókkal is felékesítette." A munkálatokra itt helyben fogadott munkásokat, kapásokat, akiknek egy napra 14 polturát, 2 napra 3 márjást fizetett. Azután ezt a szőlőt eladta az öccsének 18 forintért. (173) Nagy Mihály Gergely szintén a kovácsi hegyen örökölt szőlőt, míg Janó Mihálynak a bihari hegyen volt szőlője. (202) Az előbbi Kiss Ferenc Hodoson is örökölt egy darab szőlőt, de ennek absolutionalis levele elveszett. (219)

A szőlő művelése az érmelléki szokások szerint történt. A faluból is többen eljártak „oda a hegyre dolgozni," így az ottani művelési rendszert tanulták meg. (100) A szőlőt télire *elfedték*, tavasszal *kinyitották*, azután *megmeccették*, az *öröksíget elrakták*, *megkarózták*. (Azután már csak kötözni, kapálni, karózni, kaccsolni kellett, mert a permetezést még ebben az időben nem ismerték.) (125) Kiss András és Jámbor Pál szőlőjüket közösen művelték, közösen fizették utána a dézsmát is (125) (Utaltunk rá, hogy 1692 után a Váradi Püspökség igényt formált a dézsmára, és ezt legtöbbször be is szedték. A dézsma körüli per csak 5 év múlva, 1738-ban dőlt el.)

A *szüret* itt is vidám társasmunka volt, közös ebéddel, nótával, tánccal. A szőlőt *„borzsák"*-ban taposták, a mustot *hordóba szűrték*. Aki tehette, a bort pincében tárolta, ahol nem lehetett pincét ásni, ott az udvaron, a kamarában tartották. (152) A bort „iczével" mérték, legtöbbször belőle is itták. (Kovács Ferencz kiment Városunk Külső Csapszékére egy icze bor megh italára" 129) A kocsmában mért bort „pínzes bor"-nak mondták. Házilag használták a *kulacsot* és *kantát* is. (159) Útonjáró ember *tömlőben* vitt bort magával. Varonyai János Hencidáról hozott egy tömlő bort. Szabó Pál azt állította, hogy a tömlő az ő juhának a bőriből készült, mivel a bőrön felismerte a juh jegyét. A tömlő tehát úgy készült, hogy a szőrt rajtahagyták a bőrön, csak magát az irhát készítették ki. (196)

A bor rendkívül fontos volt az emberi kapcsolatok tartásában. Borral kínálták a házhoz érkező kedves vendéget, bort adtak a pásztoroknak, csőszöknek, hogy feladatukat jobb kedvvel ellássák. Este, a napi munka után, vagy ünnepnapokon házaknál, vagy a csapszékekben összejöttek a komák, barátok, s csendben borozgattak. Ritkán került sor nagyobb mulatságokra, amikor a hegedűs cigány, vagy a dudás kísérte éneküket, táncukat. A részegséget általában megvetették, különösen, ha valaki nappal, munkaidőben ivott. Voltak különösen borkedvelő emberek, akik borért még szabálytalanságok elkövetésére is hajlamosak voltak. Szabó János csősz pl. megengedte Mósik Jánosnak, hogy borért fát hordjon haza az erdőről akkor, amikor az tilalmas volt. (75)

Mindebből kitűnik, hogy a XVIII. század első felében az emberek a természeti adottságok komplex kihasználására épített, lényegében önfenntartó gazdaság kiépítésére törekedtek. E gazdaság alapja, mintegy sarkpontja a *háztelek* volt, s magát a megélhetést biztosító „gazdaságot" a hozzá kapcsolódó appertinentiák jelentették. Ezek közül legállandóbbak a kertek, de kezd már megszilárdulni a szántóföldek és a rétek határa is.

Ezzel szemben még szinte teljesen szabad a legeltetés a közös legelőkön és szabadulásokon, biztosítja a szükségleteket az erdőlés, illetve a nádlás, és általában a gyűjtögetés. A nemesi kiváltságokhoz köthető haszonvételek, mint a kocsma, a mészárszék, a malom itt a communitást illetik, tehát lényegében a lakosság érdekeit szolgálják. E feltételek jelentették valójában azt az „életteret", amely az itt lakók megélhetését biztosította.

A megélhetés, főként a táplálék megszerzése szempontjából azonban ebben a korban elég számottevő lehetett még a *halászat*. A falut körülvevő, valamint a falu határát át- meg átszövő vizek, erek hálózata minden bizonnyal tág teret engedett a halászatnak. A jegyzőkönyvek ezen a téren elég szűkszavúak, de néhány kitétel igazolja feltevésünket.

1733-ban Dudás Istvánt azzal vádolják, hogy „a holt Berettyóba lévő Halgátbul vagy akarhol másutt *hurczát* vagy más halfogó jószágot" lopott volna. (187) A „halgát," amint arra *Szilágyi Miklós* több tanulmányában rámutatott (pl. Jég alatti halászat a Sárréten 1811-ben. In. Bajomi Krónika. Biharnagybajom, 1973. 123—131.) az ún. „rekesztő" halászati módra utal, amikor a tavaszi kiöntések után egy-egy területet gáttal elrekesztettek, azt, mint egy tavat, kerítő hálóval lehalászták, majd a gátakat szükség szerint újból megnyitották. Az így képződő vízáteresztő *fokok* segítségével lényegében a vizek állását, mozgását állandóan szabályozni tudták, amint ezt *Andrásfalvy Bertalan* A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása című tanulmányában (Bp. 1973) olyan szépen leírta. Fokokról jegyzőkönyvünkben is szó esik. Ilyen pl. a *Tompa foka*, a *Foka lapos* (207). De erre a rendszerre utalnak a *Csíkos tó*, *Halastó* elnevezések is, melyek egykor minden bizonnyal halgáttal elzárt mesterségesen kialakított haltároló tavakat jelentettek, illetve egyik tó a *csík*-halászatra utal.

A kerítőhalászat (tavi halászat) fontos eszköze volt a csónak, vagy *hajó*. A 97. számú jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy Szabó Péter másokkal együtt „hajó csinálásra adta magát,,. De a hajót nem itthon csinálta, hanem valahol a bihari hegyek erdőiben. Egy alkalommal Szabó Gáspár ment el a hajóért, fel is tették (a szekérre, vagy a szánra), de „a Hágón" leesett, s ott már nem tudták még egyszer feltenni, hanem ott hagyták. (A Hágó, amit az öregek máig emlegetnek Bihar község és Nagyvárad között van). Egyik tanú megjegyzi, hogy ha leesett is a hajó, „ha felvontatta volna" Szabó Gáspár, akkor elhozhatta volna. Ebből arra következtethetünk, hogy meglehetősen súlyos, masszív, bizonyára egyetlen fatörzsből kivájt bodonhajóról lehetett szó, amelyet csúsztatva is lehetett volna vontatni, amely nem tört össze, amikor a járműről leesett. Több embernek is lehetett hajója. Kiss Ferenc pl. a Közép-Szík végiben tartotta a hajóját, ott lelakatolta, sőt el is süllyesztette, hogy mások ne vegyék észre, valaki mégis ellopta. (128) Korábban ezen a hajón látták Szabó Pétert, Szabó Jánost és Kutron Pétert halászni. Ez is a társas, kerítőhalászatra utal.

A *hurcza* valamiféle húzóháló, amellyel folyóban halásztak. A *merekcse* lehet kis lapátszerű eszköz, amellyel a hajóban összegyűlt vizet kiszedték, de lehetett valamilyen halkiemelő eszköz is (mereggyű), mellyel a hálóban összegyűlt nagyobb halakat kiemelték.

A halászat joga itt minden embert megilletett, de a halászóvizek használatát szabályozták, s azok nagyobb részét a város magának tartotta fenn, melyeket aztán halász társaságoknak rendszerint bérbe adta.

A parasztgazdaság és háztartás komplexitását próbáljuk szemléltetni azzal, hogy felsoroljuk a jegyzőkönyvekben előforduló használati tárgyak és eszközök neveit.

Aczél (acél) (192/b) Tűzcsiholó szerszám, „tűzszerszám"

Abrosz (108) Asztalterítő. Hagyatékban 7 darab

Balta (108) Kézi szerszám, többféle rendeltetésű faragó, hasító, ütő eszköz, acélból.

Csikótó, Csikota (108) Forgókarika, vagyis két vaskarika forgó csappal van összekötve. Főként ökörjárom vontatórúdja végére alkalmazzák.

Dagasztóteknő (108) Kenyérsütéshez használt, egy darab puhafából kivájt, kb. öl (189 cm) hosszú teknő

Derékally (108) Ágyban a szalma fölé helyezett, tollal vagy szőrrel bélelt fekhelyalátét.

Désa (dézsa) (108) Vándor román árusok hozták, faabronesokkal készült, többféle nagyságban.

Duda (129) Bőrduda. A kocsmában táncoltak rá.

Eke, ekeszerszám, talyigával, vasastul (108)

Fejsze (108, 59, 187) Nagyobb méretű balta, az élőfa kivágására, farönkök hasítására s faragásra használták.

Fonal (108) hagyatékban 12 darab.

Fúrú (108) Bizonyára kovács által készített, fa nyéllel ellátott, tollas fúróról van szó.

Gerebeny (108) Kenderfésű

Gereblye (108) Volt „kisgereblye," melyet szénagyűjtéskor, az udvar tisztításakor használtak, és „nagygereblye," mellyel kaszálás, aratás után a tarlót igyekeztek megtisztítani.

Gyertya (159) Bizonyára faggyúgyertya, melyet a kocsmában égettek

Hám, strángostul (108) Lószerszám, istránggal

Hajó (97) Valószínűleg bodonhajó.

Hegedű (159) Kocsmai hegedűssel kapcsolatban említik.

Hurcza (hurca) (187) Húzóháló.

Icze (icce) (129, 201) A bor mértékegysége: = 0,8484 l.
Átvitt értelemben pl. „iczés bor" a szürettől kb. karácsonyig kimérhető házibor.

Kalapács (102) Itt „kaszakalapács" értelemben szerepel.

Kaloda (103) Büntetőeszköz, „nyakvas"

Kanta (27, 147) Szélesszájú cserépkorsó. Általában víztároló edény, de néha bort is töltenek bele. Itt kivételesen fekete cserépből égetett pénztartó kantáról van szó.

Kantár, Csigás kantár (83) Itt mint katonai felszerelés szerepel: „csigás kantárja legyen," azaz készenlétben legyen, ha Rákóczi hadba hívja.

Kapa (108)

Kas (10, 89) Vesszőből font szekértartozék, hogy a szekérderékba tett dolgok el ne hulljanak.

Kasza (108)

Kasza űlő (108) A kasza élét a kalapáccsal az űlőn kalapálták élesre.

Kerék (108) A leltárban 4 db szerepel, tehát egy szekér tartozéka.

Kerékszeg (192) Más néven „tengelyvígszeg." A tengely végébe ütötték, hogy a kerék ki ne essen.

Kés (112, 177) Evőeszköz, munkaeszköz és fegyver. Néha „párkés"-ről szólnak.

Kétkézvonó (108) A házi barkácsolás fontos faragóeszköze.

Láda (108, 117) Bútor, melyben a textíliákat tartották. Kulccsal zárhatták, mert a zárját feltörték. Lehetséges, hogy ácsolt ládáról van szó, de valószínűbb, hogy festett láda.

Lakat (87) Egy hajóról lopták el.

Láncz (108) Leggyakoribb a „szekér kötő lánc," mellyel a szekér oldalát kötötték össze, amikor abban súlyos terhet szállítottak.

Lepedő (108) Az ágyban a derékaljra terítették.

Merekcse (187) „halfogó jószág".

Nyereg (89) A város istállójában látták.

Párna (108) Hagyatékban 4 darab, tehát nem lehetett magas ágy.

Párnahíj (108) A párnatokot tollal töltötték, rá párnahíjat húztak.

Rosta (108) Van „bőrrosta" és „vasrosta". Gabonatisztító eszköz.

Sóderáló (108) Ismert ősi eszköz: hatalmas fa ágyba helyezett kettős kő, melynek felső kövét kézzel forgatták.
Ekkor még „kűsót" vettek, amit itthon daráltak meg.

Szakasztó ruha (108) Hagyatékban 10 db. Kenyérsütéskor a szakasztókosárba tették.

Szapuló kád (108) Három lábon álló lapos tölgyfa kád, alul lyukkal. Mosáskor a ruhát belerakták, felül ritka szövésű „hamvas ruhá"-val leterítették, erre fahamut raktak, majd forró vízzel addig locsolgatták, míg a ruhákból a szenny kilúgozódott.

Szekercze (108, 187) Eredetileg ács faragó szerszám.

Szekér (108, 151) A legfontosabb ló-, vagy ökörvontatású szállítóeszköz.

Szekérkötő kötél (108, 187) Amikor a szekeret szálas vagy kévébe kötött terménnyel megrakták, ezzel lekötötték.

Szekriny (108) A házbelső fontos darabja, itt valószínűleg ácsolt ládát jelent, mert az állószekrényt még ekkor ezen a vidéken nem ismerték, s azt később is *sifon*nak nevezték.

Szita (108) Lószőrből szőtt liszt osztályozó eszköz.

Szövő (10/b, 108) Itt ún. „talpas" szövőszéket használtak, melynek hatalmas talpai a földön feküdtek, s azokat lecölöpölték, hogy szövés közben el ne csúszkáljanak.

Talyiga (108) Az eke tartozéka.

Tollas (108) A párnatokot nevezték így.

Tömlő (196) Juhbőrből készült bortartó edény. Kívül rajta hagyták a szőrt.

Túrós zacskó (18) A mezőn dolgozók benne juhtúrót vittek ebédre.

Tüzes üszök (159) A tűzhelyen izzó fatuskó, melyet kézben tartva este világításra is használtak.

Tűzszerszám (192) Csiholó acél, a hozzá való kovakővel és taplóval együtt.

Üst (108) Volt öntöttvas üst és rézüst. Mindkettőt a tűzhelyhez épített katlanon használták, egyiket mosás, szappanfőzés, másikat főzéshez.

Vászon (108) Kenderből szőtt textília. Hagyatékban 50—60 sing vászon szerepel, ez valószínűleg egy vég vászon.

Vedér (108) Tölgyfából, vagy bőrből készült vízmerítő edény.

Villa (108, 187) Van „favilla" és „vasvilla". Előbbi 3—4 ágú, szénagyűjtésnél, nyomtatáskor használták. Utóbbi ekkor még csak kétágú, főként kévehányásra használták.

Visszálló vas (108) Kenderfonalból a visszáló vas segítségével sodortak többágú zsineget.

Zsák (24, 108) Durva kendervászonból. Hagyatékban 25 db.

Az életmód

A korábbi fejezetekben körvonalazott gazdasági, társadalmi, önkormányzati állapot lényegében behatárolta az életfeltételeket. Az egyéneknek, csoportoknak nem volt korlátlan mozgástere, így természetesnek tűnik, hogy az egyes családok, csoportok életmódjában nem mutatkoznak lényegbeli különbségek. Nincsenek olyan „nagy gazdák", akik életvitelükben kiemelkedtek volna társaik közül, és a népi kultúra alapvető elemeit a pásztorok és a szolgák is viselik. Említettük: a gazda egy tálból evett a szolgájával, munkásaival, a pásztorok „sorkoszton" éltek, ugyanúgy, mint az iskolamester, tehát ugyanazt ették, mint a köznép. A jegyzőkönyvek nem adnak ugyan mindenre kiterjedő részletes információt a népi életforma egészéről, de ha a közölt részadatokat egységben nézzük, világosak a népi kultúra körvonalai.

Viselet. Főként a férfiak ruházkodásáról tudunk meg többet. Bizonyos, hogy a férfiak hosszú hajat viseltek. Csak így képzelhető el, hogy a kocsmában dulakodó legények „egymás haját fogták", s úgy próbálták a másikat a földre teperni. (48) Kiss András hajánál fogva verte Kalmár Ferenc fejét a földhöz, de Kalmár is a haját húzta Kiss Andrásnak (85) Sajó János a Szász György „üstökit" fogta és úgy „húzták-vonták egymást". (112/a) Varga János „üstökinél fogva" húzta ki a pincéből Kalmár Ferencet. (99)

Legáltalánosabb férfi viselet az *ing* és a *gatya* volt. 1732. szept. 1-jén Szász György a Renge András „ingit a nyakába hasította". (158) Ez csak úgy képzelhető el, ha a sértett rövid inget viselt. Kocsis Ferenc László Pálné előtt „a gatyáját lebocsájtotta". (10/b) Szűcs Jánosné úgy látta Kéri Jánost, hogy „a gatyája az inába volt a leginynek". (12) Tehát a maguk szőtte vászonból varrt gatyának minden bizonnyal két szára volt, s derekukon madzaggal lehetett megkötni, és alatta nem viseltek alsó nadrágot, mint némely más bihari faluban. (Csökmő, Köröstárkány). Tehát úgy nézhetett ki, mint a XIX. századi ábrázolásokból következtetve a XX. század első felében is ismert volt.

Ünnepi alkalmakon viseltek már kék posztóból készült nadrágot, s ez alá szűkre szabott gatyát, úgynevezett *lábravalót.* (Kovács György három ingért és lábravalóért édesanyjának átengedte a vetését.) (85) Elterjedt felsőruha lehetett a *dolmány,* hiszen még szolgák bérében is szerepel. 84) Sokan *mentét* is viseltek, ami pedig nem lehetett olcsó viselet, hiszen Kiss Gergelyné egy lovat adott az urának mentéje árában. (108) Hétköznapokon, főként a pásztorok *bocskor*ban jártak. Láttuk, 8 pár bocskor járt évi bérükben. Az, hogy kész bocskor helyett nyers bőrt is lehetett adni, azt mutatja, hogy a bocskort maguk a pásztorok el tudták készíteni. A legények ünnepnapokon *sarkantyús csizmát* viseltek (131, 159) Férfi fejviselet a *süveg* vagy a bárányból *kucsma volt.* Úgy látszik, a

kucsma előkelőbb viselet volt a süvegnél. Szekeres Ferenc ilyen szókkal mocskolta Kiss András: „Té Kiss András, ha kucsmád vagyon is, nagyobb dolgokat vígbe viszek rajtad!" (172) A férfiak tiszteletadásként mindig levették süvegjüket a fejükről. (13, 215) Úgy tűnik, elengedhetetlen téli viselet volt a *szűr*. Jószágot őrző ember számára a tűzhely mellé letett szűr jelentette a *tanyát*, melyet másoknak tiszteletben illett tartani. Ha valaki a tanyát megsértette, azt úgy vették, mintha a házához törtek volna be. A szűrt vállra vetve hordták. Ujját zsebként használták: Dudás Istvánt mikor elfogták, a szűre ujja tele volt dohánnyal. (98)

A nők ruházatáról kevesebbet tudunk. Úgy tűnik, hajadonfővel akkor is csak lányok járhattak. 1731-ben pl. Deczki Sára asszony mindjárt gyanús lett, amikor „hajadon fűvel jött elő". Valóban kiderült, hogy egy Tapló Gyurka nevű szolgalegénnyel paráználkodott előtte, a *kas* alatt. (10/a) Vászonból szőtt inget, pendelyt viseltek a nők is. (17) Tisztességes asszonynak egész ládára való ruhája volt, melyet még leány korában megszőtt magának. A vásznat nem mindig vágták fel előre, hanem *türetben*, végben tartották, s csak akkor varrták meg, amikor szükség volt rá.

Az ing fölé *szoknyát* vettek, hétköznapokon olcsóbb (esetleg maguk által festett vászon), ünnepeken drágább anyagból. Szekeres Ferencnének egyik szoknyáját 12 forintra, vagyis egy ló árára becsülték. (205) Egy hagyatékban szó van „szoknyára való bársony perém"-ről. (108) A Fekete Körözs melléki Várasfenesen, az egykori Belényesi járásban idősebb asszonyok ma is viselnek olyan szoknyát, amelynek a szélén kb. 5 cm széles bársony csík fut körbe. Úgy látszik ez korábban szélesebb körben ismeretes volt. Egy másik jegyzőkönyvben említik a „bagazia kötőt". Nem kizárt, hogy a Kalotaszegről ismeretes „muszuly", vagy „bagazia" nevű elől felhajtós szoknya-típus vidékünkön is ismeretes volt. Hiszen Bihar ebben az időben szomszédos volt Kalotaszeggel, ahonnan vándor aratók gyakran jöttek a mi falunkba is. Talán éppen az elől nyitott bagazia viselet miatt számított obszcén cselekedetnek, amikor Deczki Sára egy legény előtt „felfogta a kötőjét". (10/b) Szó esik még *kendőről, keszkenőről*, (108, 144), melyek lehettek fejkendők és nyakba való kendők egyaránt.

Társasélet. Az élet legfőbb tevékenysége, meghatározója a munka, a természettel való küzdelem. A társadalom mikróközössége ekkor is a család volt, így a feszültségek, ütközések is legtöbbször a családon belül jelentkeztek. E feszültségek közül a törvény elé elsősorban az anyagi természetű viták kerültek, főként az örökösödési kérdések. Ezek közül is elsősorban a ház, a telek és annak tartozékai képezték a perek tárgyát, de ritkán a gazdasági felszerelés, sőt a jószágok és az apróbb használati tárgyak birtoklásáért is pereskednek. Még a becsületsértések, rágalmazások mögött is gyakran anyagi kérdések lappanganak. Szám szerint legtöbb a rágalmazási per. (A perek 12%-a). Egyeseknek elég könnyen jár a szája. Az olykor obszcén tartalmú szövegek azonban nyelvi, kultúrtörténeti tanulságokat is tartalmaznak; kifejezik a kor emberének stílusát, gondolkodásmódját. Nagy Benedek 1731-ben így mocskolta Jámbor Pálnét: „Bűr Pálné, fenekes, hunczut még a lelked is"! „Ecclésián kivül vagy"! „Bunda Pálné"! „Víkás fenekű"! „Fenekes, hét köblös a valagad"! „Eb ágyába született vagy te"! (13) A többször idézett Deczki

Sára is mocskolta Kocsis Ferencnét mondván: „annak kurvája, akinek ő". Vele szemben a tanács igen szigorú volt: „egész napon álljon nyakvasba, avagy pediglen a városbul menjen ki"! (54) Kovács Ferenc Kiss Andrást mocskolta: „nincs eszed", „bolond vagy"! (65) Kocsis Mihály Nagy Istvánt „latornak", „ördögh atta lelkünek" mondotta, s azzal is gyalázta, hogy „mais Rákóczi katonája és mais tudja hol vagyon". (83) Kiss Péterné Tóth Péternét mocskolta: „Mit farsangolsz annyit széjjel, mert aki jó asszony, talál a dolgot"! Mire Tóth Péterné: „Ha én megyek, nem eszem, ha megyek is, nem szurt b . . . tt megh engem senki"! Aztán folytatta Kiss Péterné: „kit szurtak meg"?

— „Amely levelet a szél nem fú, nem zördül az" — volt Tóthné válasza. De Kissné se hagyta magát: „De bizony, megfejted az uradat egy tál korpán"!

— „Hogy fejik megh az embert egy tál korpán"?

— „Én nem tudom, de ne mondja nekem senki, hogy valaki megszurt volna"! De Tóthné csak erősgette:

— „Fa levele fúvás nélkül nem zördűl". (91)

Vincze Istvánné nem csak becstelenítette, hanem fenyegette is szomszédját Mósik Jánost: „Ördögh ette megh a lelkit, ha erre jön, levágom az inát is"! „Vesztette volna az Isten az annyába ezt a disznó születte részeges fekete fiát"! „Eb ágyába született ríszeges kutya"! „Ördögh atta, Ördögh horgya szíllyel a lelkit, ha idejű a hágcsójára, levágja az inát". Vinczénét 12 forintra büntetik, s helyette a vejit teszik nyakvasba egy prédikációig. Persze Mósik János se akart adós maradni, s ilyeneket mondott vissza Vinczénének: „elloptad az Apád pinzit"! „Tolvaj vagy, mindenemet elloptad, színámat, szalmámat, nádamat, tengeri búzámat, egy karófarkam se maradt"! „A vín apjával együtt egye megh a szart"! (Őt is 12 forintra büntetik). Bakó István a volt bírót, Lénárth Mihály uramat így mocskolta: „megérdemlenéd, hogy házadat le vonnák", „csak pelbárthídi nemes vagy"! „Elloptad a város pinzit", „a fekete kanta pínzt előkírném tűlle"! (153) Lukács Istvánné Kiss Mihálynét gyalázta; „Te fonnyadt kutya, az Isten szárasszon megh, jobb is vesztél volna az országodba"! „Jobbágy valagábul esett"! „Te rossz asszony, a szart is edd megh"! (153) Lazonyi Pálné Kiss Andrást mocskolta: „hamissan gazdagodtál megh, gyilkos nemzetcsigbűl való vagy"! oláh pondrábul esett fattya", „hunczfut lílek, beste lílek"!, „Kurva az Annyok"! „oláh nemzetcsígbűl való"! (155) Czégény János Koncz Györgynét „Ördögh atta nyilvánvaló kurvájának" mondotta, (176) Vida Sámuel Kutron Jánosnét „kutyázta". Azt is mondta: „Kutya Kutron Jánosné", ucza tűköre", „a házamba ne jöjj, mert kiverlek onnan"! (212) Szabó Pál mérgében ilyeneket mondott Czégényi Jánosnéra: „égette volna megh a pogány mind házával edgyütt"! „ilyen ágyába született, disznó csinálta"!

A mocskolódásban az asszonyok vezettek, de a férfiak se nagyon szerénykedtek. Legtöbbször értelmetlen semmiségen zördültek össze, s ha elindult a szó, azt nehéz volt megállítani. Némelyek a kimondott mocskot már azért se vonták vissza, nehogy saját szavuk hitelét veszítsék. „Amit az ember eccer kiköp, fel nem nyalja", — mondta Janó Istvánné, majd önmagát értelmezve folytatta: „amit az ember eccer kimond, nem

lehet azontul azt vissza nyelni". (201/c) Pedig a „nemes törvényszék" a rágalmazókat „nyelvüknek válcságáért" 2—12 forintra, esetenként nyakvasra büntette.

A szót nem egyszer tett követte, különösen italozás közben a kocsmákban. Természetes, hogy a verekedésekben a férfiak, különösen a fiatal legények vezettek. A bortól megbátorodott Vass János is a Külső Csapszéken „csipejire tette a kezét", aztán így szólt: „Kicsoda a legíny, ide jűjjön, mit csinálok a lelkinek"! „Kicsoda a legíny Marjába"? Azután vagy tíz legény „felzendülvén" egymásnak ment, és tépték, cibálták ütötték egymást. (8)Lénárth Mihály volt főbíró szolgája „egy bíkát vitt bé" az ivóba és azt mindenki szeme láttára „ketté harapta". A többiek emiatt csúfolták, s ebből robbant ki egy tömegverekedés. (112) Az ilyen verekedéseknek általában nagyobb volt a füstje, mint a lángja. Legtöbbször puszta kézzel verték, tépték egymást, s csak néha került elő a bot vagy a kés. A három év alatt megtörtént 25 verekedés során haláleset nem történt. A bíróságon súlyosbító körülménynek számított, ha a verekedő „vírit ontotta" a másiknak, azaz vérző sebet ejtett rajta. Előfordult, hogy a legények kulacsban, kantában hazulról is vittek bort a kocsmába, s csak amikor ez elfogyott, akkor vettek „pínzes bort". (159) Mulatozás közben gyakran táncoltak, bár ezt a város puritán törvényei tiltották. A tánchoz a zenét a hegedűs „Czigány András (valódi nevén Renge András), vagy a dudás Czégényi János szolgáltatta. „Fújad koma, had járjak tánczot rajta"! — mondotta Kis János a dudásnak. (129)

A verekedéseket szigorúan büntették. A résztvevők, különösen a kezdeményezők 10—12 forintot is fizettek, ami abban az időben egy ló ára volt. Mivel azonban a verekedés ritkán esett meg káromkodás nélkül, ezért még külön büntetés járt; jobb esetben kaloda és eklézsia megkövetés, súlyosabb esetben pálcázás. Még szigorúbban büntették azokat, akik más falubelieket vertek meg. 1733-ban pl. három kismarjai legény három hencidait vert meg, emiatt mindhármukat 30-30 forintban marasztalták el.

A verekedések ritkán fejeznek ki társadalmi konfliktusokat. A csetepatékban gazdalegények és szolgalegények vegyesen vettek részt. Néha a legjobb barátok verik félholtra egymást. Így semmiségen „bolondoztak" I. Sajó János és Kalmár Ferenc jó barátok, amikor Sajó János egy idegen embertől elvett baltával „véletlenül'" elvágta Kalmár Ferencnek a lábán az inát úgy, hogy az egész életére nyomorék maradt. (131) Súlyosabban ítélik meg, ha hivatalos személyt ütnek meg. Sajó Mihály pl. a város kocsisát ütötte pofon, s ezért 20 forintra büntették. (23) De még ilyen esetben sem beszélhetünk valamiféle hivatal elleni lázadásról, hanem csupán személyi összetűzésekről. Emiatt verekedések esetében is fontosabbak számunkra maguk a perszövegek, a bennük rejlő néprajzi, kultúrtörténeti, tárgytörténeti tanulságokkal, mint maguk a tényleges események.

Hasonló az eset a káromkodással is. Az erdélyi főnemes Apor Péter másfél évtizeddel korábban írta le az erdélyi urak káromkodásait (Metamorphosis Transylvaniae). Úgy tűnik, a protestáns morál itt is hasonlóképpen igyekezett féken tartani az emberek nyelvét, de nem teljes sikerrel, hiszen 21 perszöveg foglalkozik kimondottan káromkodással.

Szám szerint legtöbbször az „Isteni káromkodást" büntették. Ez szó szerint legtöbbször „attával, teremtetté"-vel való káromkodást jelentett, vagyis amikor ellenfelükre azt mondták: „Ördögh atta teremtette", vagy „kutya disznó teremtette"! „Mennykű teremtette"! Mivel a vallás szerint a *teremtés* egyedül az Isten joga, ilyenkor nem egyszer halállal fenyegetik a káromkodót; „halál volna a fejin", (7) „kűvel való veríst érdemlett volna" (38), „legközelebb kűvel veretik agyon" (71/a), de minden esetben „A nemes Tanáts megh gratiazván" csupán „kemínyen meghpálczáztatik". Ez először 24, de visszaesőknél „többször elszenvedendő 100 pálczaütés" is lehet. Azután minden esetben kimondják, hogy „az Istenit kövesse megh", vagyis bűnét a gyülekezet előtt vallja meg és az Isten előtt kérjen bocsánatot, megígérve, hogy hasonló eset többé nem fog előfordulni.

Káromkodásnak minősült a másik ember szidalmazása is, mint pl. „üsse megh a Mennykű"!, de a trágár beszéd is. Az ilyeneket is, mint a rágalmazókat általában 12 forintra, azonkívül kalodázásra, nyakvasba tételre ítélték. Gyakori a „Mit csinálok a lelkednek"! (38) „Baszom az Anyád Lelkit"! (2) Ecclésián kívül való vagy"! (13) „Tüzes a Lelke"! (86) „Mit csinál a lelkinek a vont szemű anyjának"! (103) „Mit csinálj a seggemnek"! „Mit csinál a lelkinek, a lányának és maghának"! (107) „Üsse megh a guta"! (151) „Gyere ki ebatta"! (152) „Hamis a lelked"! (221) Amennyiben a szidalmazó „nyelvel való fenyegetési valósággá lettenek", akkor természetesen meg is pálcázzák őket. Itt is általában 24 pálcaütés az átlag. A káromkodás, verekedés, szitkozódás legtöbbször együtt járt. Voltak „zélus" emberek, akik minden „galyibában" részesek voltak (/b, 85). Ezeket, ha többször ugyanazzal a váddal törvény elé kerültek, a városból kitiltották. Különös szigorúsággal ítélték meg azokat, akik a bírót, prédikátort, kurátort, egyházfit, vagy más hivatalos személyt szidalmaztak. (23. Sajó Mihály a város kocsisát megütötte: büntetése 20,— Ft. 29. Kis András a bírót mocskolta: büntetése 12 forint. 51. Kocsis Mihályt a városból kitiltják, mert azt mondta, hogy a bírák „nem igazán tészik a törvényt", „megisszák a kurvának a büntetését". 55. Nagy János a bírót gyalázta. Kitiltást érdemelne, de „kegyelemből" egy napra nyakvasba teszik, s a „furatossal" megcsapják. 57. Kovács Ferenc a kisbírót megverte, „mustáját" elvette, ezért 12 forintra büntetik.)

A tanács nagy gonddal őrködött a közrend betartásán. Egy Ádány nevű legényt vallattak, mert „András mester ablakát éjjel részegen beverte". (32) Szigorral büntetik meg azt a hat legényt, akik a paróchiális ház ablakát verték be és az udvarról bort loptak. (152) Hat forintra büntetik Nagy András „az ajtón bé nem bocsájtásért", aki bizonyára a kisbírót nem engedte be a lakásába. (33) Illyés János „a bíró hire nélkül házánál lakót tartott", ezért 12 forintra büntetik, s az idegent felszólítják, hogy három napon belül a várost hagyja el. (181) Nagy Sámuelt egy forintra büntetik, mert vasárnap dolgozott. (209) Megkövetelték, hogy ki-ki ne csak a szántóföldjét, vetését tartsa rendben, hanem házatáját is gondozza: ne dobáljon ki szemetet, a ház elejét hetente legalább egyszer felseperje, itt irtsa a gyomokat, javítsa az utat, évente legalább egyszer tegye rendbe a sövényeket, garágyákat, kerítéseket.

Az iskola és az egyház nevelő hatása ellenére általában hittek a babonákban, rontásokban, boszorkányságokban. Kimondott „boszorkány-

per"-rel, amelyben a boszorkányság mint fő vádpont szerepelne, nem találkoztunk, de több rágalmazási, becsületsértési perben szóba jön a boszorkányság is. Ilyen pl. Czellér Pál feljelentése testvére, Szabó Jánosné Bársony Jánosné és saját felesége ellen, mondván, hogy ezek „megettík" őt. (19, 19/A) Czellér Pál boszorkánynak nevezte a három asszonyt. Szabó Jánosnak is azt mondta: „A felesíged csapott tíged a lú hátárul a földre és evett megh"! A saját felesége úgy került gyanúba, hogy ő is ott volt, mikor Szabó János leesett a lóról. Hiába állítja, hogy ő nem lehetett ott, mert akkor éppen „gyermekágyba feküt". Czellér Pál több helyen is elmondta, hogy „mind azulta nincsen egészsége, amiulta Szabó Jánosné a macskáját a kerék alá tette." Czellér Pál onnan szerezte a bizonyságot, hogy elment Perbálthidára Fehér Annók „nízőhöz", és az világosította fel, hogy „hárman vadnak, akik megh ettek és az edgyik az éczaka a fejednél állott". (Ez nem lehetett más, mint a felesége!) „A szomszédban vagyon az edgyik és oltamazd magadat tülle, tudod, mikor az ura a Lú hátárul leesett, akkoris megha csapta a Lú hátárúl az földhöz". Hazafele jövet éjszaka Czellér Pál bement Nagy Ferenc házához, aki csodálkozva kérdezte, „hol tud járni éczakának idejin"? „Nem is tudgya a Felesíghe ilyen éczaka hol jár, és arra a szóra szólván Czellér Pál úr, de bizony tudgya, mit csinálok a lelkinek, mert most is itt halgattya a kéminyben, és ha haza megyek is mindgyárt megh mongya, hogy most Perbálthidán és itt voltam". Azt is mondta Czellér Pál Bársony Jánosnénak: „tudod Sára, mikor a garádicson leestem, akkor ettél megh engemet"!

A törvényszék Szabó Jánosné nevében 29 tanút hallgatott ki, végül Czellér Pált „nyelvinek válcságán" 100 forintra megbüntették. Czellér Pál azonban nem nyugodott, tovább boszorkányozta az asszonyokat. Azt is mondotta: „ki kéne őket vonyogatni a Házbúl"! Szász Györgyöt is kusztonozta: „ők ettek megh tígedet is, mert nem jól forgolódtál utoljára körülötte", „jer, vonnyuk ki a Házbúl", azután „kurvája, boszorkánya" szóval illette a három asszonyt. Többször hivatkozik ismét a „nízőre", aki világosan megmondta, hogy a három fiatalasszony boszorkány, és ők ették meg. Azt is mondta: „Kis Marjába elég Boszorkány Ifju Asszonyok vadnak, nímelyiknek hadra jár a szeretőjük".

Felújul tehát a per. Most Bársonyné a felperes, és most meg 35 tanút hallgatnak meg. A Deliberatum újból 100 forintra marasztalja el Czellér Pált. Mivel Czellér Pál ez ellen tiltakozást jelent be, még 14 tanút idéznek be, de ezek, mintha összebeszéltek volna, egyöntetűen kijelentették, hogy nem tudnak semmit („per omnia nihil"). Összesen tehát a három tárgyaláson 74 tanút hallgattak ki, s mindannyiszor a rágalmazót ítélték el, az asszonyokat viszont felmentették a boszorkányság vádja alól.

Van még néhány célzás boszorkányságra. Nagy Ferencz Nyíri Tacskóval szemben úgy káromkodott: „mit csinál a vont szemű anyjának". A „vont szemű" asszony pedig gyanús, hogy szemével tud rontani. (103) Kasza Pál felesége is szemével rontotta meg unokáját. Először Mósik János kezdte terjeszteni, hogy Kasza Pálné boszorkány, és „ő ette megh a gyermeket". (134/a) E célzásokból azonban nem lett per. Viszont 1733 első felében egy igen csúnya rontási história kelt szárnyra. Szántó Istvánné menye, Szántó Gáspárné azt kezdte beszélni a faluban, hogy anyó-

sa megrontotta a gyermekit. Mikor a gyerek megszületett, még semmi baja nem volt mindaddig, míg egyszer Szántó Istvánné Debrecenből hazaérkezvén „meg nem nézte". Attól kezdve viszont a gyerek „egíszen neki veszett", „Szem látomást veszett". Azt is észrevették, hogy „nem olyan helyen van a szemíremteste, mint ahol kellene lenni". Azután a gyerek nemsokára meg is halt. Holott a város hites bábája is igazolta, hogy a gyerek „születísikor egíszen szípecske volt, és a Szeméremteste szintín oly helyt volt, mint akar kinek". Maga Szántó Istvánné is megdöbbent az eseten, s mondta is: „soha, senki gyermekit nem nízem megh többet, láttam, hogy rossz volt, hogy Debreczenből haza jöttem a Menyemnek a Gyermekit, már reám szólnak felőle, hogy rosszul vagyon." Két tárgyaláson összesen 40 tanút hallgattak ki az ügyben, melybe „rágalmazás" címen még Janó Istvánné is belekeveredett. Szántó Istvánnét a törvény végül nem teszi felelőssé a gyermek megrontásáért és haláláért, de az asszonyok, történetesen saját menye is mindvégig meg voltak győződve, hogy anyósa rontó tehetséggel bír, s ezt talán már maga a vádlott is kezdte elhinni. (201/a—c)

Az igazság megtudakolásának voltak babonás eszközei. Ilyen volt pl. a *rostaforgatás*. Nagy Benedekné is valami rontási gyanúba esett, ezért Szász Györgyné reá forgatta a rostát, s a próbán „a rosta reá fordult". (41) Így megbizonyosodván Szász Györgyné „Ucza hallatára reá fogta a fonalat". (U. ott) (A rostaforgatást az 1930-as években még magam is láttam. Egy rostakéregbe zsoltárt, bibliát és valamilyen füvet tettek. A kéregbe beleszúrtak egy nyitott ollót, majd két asszony [Borbély Pálné és özv. Füzesi Ferencné] egymással szemben állva az olló fogóját mutató ujjukra helyezték s a rostát felemelték. Akkor Füzesiné kérdezte: „Szent Péter és Szent Pál, mondjátok meg nékem igazán..." [a kérdésre már nem emlékszem]. Ha a felelet „igen", akkor a rosta elkezdett fordulni.) A fonal ráfogásáról csak annyit sikerült megtudni, hogy az valamely „oldó" módszer, vagyis a boszorkány rontásától védett.

A rágalmazások, verekedések, veszekedések, babonás cselekedetek mellett némi szenzációt kelthettek a nyilvánosságra jött paráznaságok. Bár az egymással perlekedők gyakran reá kiabálták egymásra, hogy „lator", „kurva", valójában 2-3 nőszemélyről tudunk, akit többször rajtakaptak paráznaságon. Egyik Deczki Sára, Csizmadia János cselédje, akinek törvénytelen gyereke is született, de mert egyidőben több legény is járt hozzá, nem sikerült kideríteni, hogy ki volt a gyerek apja. (10, 10/a—b)

Deczki Sára kikapós menyecske volt; nem egyszer maga kezdett ki a legényekkel.. Látták pl., hogy „felfogta a kötőjit" és mondta: „né tüzes csődörje, mit csinálok a lelkednek". Igaz, Kocsis Ferenc se volt különb férfinek, mert kiderült, nemcsak Deczki Sárával volt dolga, hanem „kinszergette" László Pálnét, Kovács Jánosnét, Molnár Andrásnét, Pintér Györgynét, Mártha Jánosnét, Lakatos Jánosnét, mind 30 év körüli asszonyokat. (10/b) A másik „ismert" személy Vígh Pálné volt, aki, mikor ura nem volt otthon, hol Kéri Jankót, Pethő János szolgáját fogadta be házához, hol a „quartélyos németet" találták vele intim kapcsolatban. Kéri Jankó maga is dicsekedett: „hijába haragszik Ördögh atta Vigh Pálja, de megh míveltem a felesíghit"! De Lazonyi Pál meg „a nímetet" látta a hasán, „amint megmívelte neki". Érdekes, hogy nemcsak magát

a paráznaság tényét büntették, hanem a vele kapcsolatos rágalmazást, káromkodást is. Különben közismert, hogy a törvényen kívüli házaséletet, a paráznaságot igen szigorúan ítélték meg. Vígh Pálnét ugyan felmentik, de Deczki Sárát kitiltják a városból.

A társadalom egészét mindezen összezördülések ellenére inkább a rend és a béke jellemezte. A társadalom nyitott volt. Mindenki szinte mindent tudott a másikról: ki mikor mit mondott, mit csinált, hol járt, mije volt? Így természetes, hogy a legapróbb ellentmondások is a törvény elé kerültek. Az élet zömét a hétköznapok megszokott monotóniája töltötte ki. A hétköznapok egyhangúságát azonban események egész sora tette változatossá, olykor izgalmassá. A jószágkihajtás Szent György nap táján, majd az őszi „szorulás" Karácsony táján szinte egy-egy hétre felbolydította a falut. Hasonlóan a tavaszi áradások s ezek elvezetése kollektív tevékenységet követelt. Számottevő társas összefogásra volt szükség az aratáshoz, főként a nyomtatáshoz, a szénahordáshoz, a szürethez. Mindez nem nélkülözte a szertartásos, ünnepélyes mozzanatokat. Évente négy alkalommal 2-3 napos kikapcsolódást vagy lagalábbis annak lehetőségét adták a vásárok, melyeket 1606 óta mindig megtartottak. Sokan eljártak Váradra, Debrecenbe, de más vásárokra is. A vásározók gyalog, vagy lószekérrel közlekedtek. Ilyenkor szokás volt, hogy „fel vették" a gyalogosokat, (108, 180) be-betértek az útszéli csárdákba, s élménnyel gazdagodva tértek haza.

A jegyzőkönyvekből csak utalásokból értesülünk a szokásos egyházi és családi ünnepekről, „népszokásokról". Bizonyos, hogy vasárnaponként kötelező volt a templomba járás, ami ha nyűggel járt is — hiszen arra fel kellett készülni testben, ruházkodásban, lélekben — de újból és újból felébresztette az emberség, a társadalmi felelősség és a lélek elhivatottságának a tudatát. Hírt kapunk azonkívül a *keresztelőkről.* Bizonyos, hogy ilyenkor nagy közös ebédet adtak, amelyen tyúkot öltek, s amelyet minden bizonnyal mulatság követett. (45, 201/c) Nagy lakodalmakat is tarthattak, amelyekben lovaslegények is szerepeltek, este az utcasorokon tüzet raktak, puskaporral durrogtattak, pisztollyal lövöldöztek (amit aztán mind szigorúbb rendeletek tiltottak!) Nagyszabású halotti torokról is értesülünk. Kiss Gergely két „tavalyi" tinaja közül egyiket „levágták a torjára". Ez több mint egy mázsa húst adhatott, tehát bizonyára több száz résztvevő fogyasztotta el. (108)

A jegyzőkönyvek nem emlékeznek meg több ünnepről. De szó van a disznótorról; megtudjuk, hogy „midőn Barcsa István sertésit megölték", munkásai is ott voltak. (12/a) Tehát a disznótor is társas munkaalkalom volt. Szó esik Karácsonyról, mely minden bizonnyal itt is hagyományos szokáshagyományok mellett folyt, s ismerték a *kántálást,* a *Betlehemezést.* Nincs ugyan szó róla, de a kendert nem fonhatták meg társas fonóka nélkül, s elmaradhatatlan volt az őszi *kenderdörzsölő.* (Mindezekről részletesebben írok idézett munkámban). Ha még ezekhez hozzávesszük a korábban idézett kocsmai mulatságokat, s a még nem említett egyéb társas ünnepeket, bizonyosra vehetjük, a falusi élet az emberi kiteljesedésnek számtalan lehetőségét adta a múltban is. A kemény munka és küzdelem mellett alig múlt el hét, hogy valami ünnepi esemény fel ne emelte volna az embereket a szellemi élet magasabb szféráiba.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy jegyzőkönyvünk a falusi életnek szinte a teljességét átfogja, s ha nem is tárja fel az élet minden mozzanatát, de egy-egy jellemző „elszólás", vagy adat, mintegy „vonatkozási pont" utal azokra a kihagyott motívumokra, amelyek megléte nélkül maga az esemény értelmetlen lenne. Így lesz teljes a kép, melyet a falu e három évéről a jegyzőkönyvekből megtudhatunk.

A Protocollum tartalom mutatója

1. Varga András tinója az ökörcsordáról elveszett, a kárt Molnár János ökörcsordás fizesse meg.
   UTRUM (7 tanú) + Deliberatum 1. old.
   UTRUM (töredék) 224. old.
   UTRUM (5 tanú) 224. old.
2. Kiss Mihály „attával, teremtettével" káromkodott. Megpálcázták.
   UTRUM (21 tanú) + Delib. 3—4. old.
3. Halász János és Draga Mihály a Külső Csapszéken verekedtek. 12—12 forint büntetés.
   UTRUM (3 tanú) + 2 Delib. 7. old.
4. A „Szűcsök rétje" nevű kaszáló „vír" szerinti örököse Kutron János.
   a) Delib. + UTRUM (5 tanú) 8. old.
   b) 2 Deliberatum 11. old.
5. Tóth István és Kiss István kaszálójukon mutassanak határt. Ha nem teszik, a föld a városé legyen.
   Deliberatum 11. old.
6. Nagy Istvánné Nagy Benedekkel mindenről számot vetett.
   UTRUM (4 tanú) 13—15. old.
7. I. Sajó István attával, teremtettével káromkodott. Halál volna a fejin, de csak „megpálczáztatik".
   UTRUM (3 tanú) 15. old.
   Két Deliberatum 16, 55. old.
8. Cégényi János, Móses János és Vas György a Külső Csapszéken verekedtek. Az „indító" Mózes J. büntetése 12 forint.
   UTRUM (9 tanú) + Delib. 17—18. old.
   UTRUM (3 tanú) 19—20. old.
9. Kádár János hittel bizonyítsa, hogy a nádat maga vágta.
   Deliberatum 5. old.
10. Deczki Sára Kocsis Ferenccel és Tapló Gyurkával paráználkodott. Kereşi gyerekének az apját. Kocsis F.-et felmentik, de a pert folytatják.
    a) Delib. + UTRUM (9 tanú) + Delib. 21—23 old.
    b) UTRUM (20 tanú) 25. old.
11. Szilasi Gergely mostani telke kitől maradt rá?
    UTRUM (8 tanú) 27—28. old.
12. Kiss András „szegíny kenyíren" tartotta szolgáját.
    a) UTRUM (8 tanú) 29—30. old.
    b) UTRUM (9 tanú) 34. old.
13. Nagy Benedek Jámbor Pálnét mocskolta, és viszont.
    a) UTRUM (19 tanú) 30—32. old.
    b) UTRUM (14 tanú) 36—37. old.
14. Kovács Ferenc a város csapszékén verekedett és káromkodott.
    UTRUM (4 tanú) + Deliberatum: további bizonyítás. 35, 37. old.
15. Olajos Mihály káromkodott. „Kemínyen megpálcáztatik."
    Deliberatum 16. old.
16. „Idő múlás miatt" a föld az idén Vas János kezén marad, jövőre újra „igazíttassík el"!
    Deliberatum 12. old.
17. Kovács Pálné nem lopta el Hegedűs (Szilágyi) Pálné pendelyét.
    Deliberatum: a rágalmazó elmarad 12 forintban, vagy „fizessen testével". 5, 6. old.

18. Bódi Sámuel beleganélt Kovács György túrószacskójába.
    a) UTRUM (5 tanú) 4, 222. old.
    b) Delib. + UTRUM (3 tanú) 2. old.
    c) Delib: további bizonyítás. 101—102. old.
19. Czellér Pál boszorkánynak nevezte Szabó Jánosnét, ezért „nyelvinek váltságán" 100 forintra büntetik.
    a) UTRUM (29 tanú) + Delib. 39—42. old.
    b) UTRUM (35 tanú) + Delib. 44—48. old.
    c) UTRUM (14 tanú) + Delib. 61. old.
20. Kasza Pál úgy vette el feleségét, hogy az semmit se vitt a házához, így nem örökölhet Kasza Pál után.
    Delib. 35. old.
21. Simándi Gergely megütötte-e Kiss Andrást? Felmentik.
    UTRUM (5 tanú) + Delib. 35. old.
22. Kiss István a Pejo-föld igaz örököse.
    Delib. 43. old.
23. Sajó Mihály a város kocsisát megütötte. Büntetés 20,— Ft.
    Delib. 42. és 48. old.
24. Nagy Ferenc zsákját a malomból ellopták.
    a) Delib. 1—2. 42., 48. old.
    b) UTRUM (8 tanú) 49—50. old.
25. Kiss Gergelyné szolgája erdő tilalmán elmarad 12 Ft-ra.
    Delib. 42. old.
26. Lakatos János elmarad bor hordásért.
    Delib. 42. old.
27. Balogh Szabó János „iczés bort" árult.
    UTRUM (7 tanú) 43. old.
28. Molnár István szolga hanyagságából Kiss András csikóját „megmardosta" a farkas.
    Delib. 48. old.
    UTRUM (5 tanú) 53. old.
29. Kiss András Szabó Pál bírót „mocskolta". Büntetése 12,— Ft.
    Delib. 49. old.
    UTRUM (8 tanú) + Delib. 51—52. old.
30. Kiss István elmarad „erdő tilalmán" 24,— Ft-ban.
    Delib. 54. old.
31. Szánthó Pétert „erdőrontással" vádolják.
    Delib. 54. old.
32. Ádány-nevű mesterlegény Dániel molnár mester ablakát „bé döfte".
    UTRUM (tanú nélkül) 54—55. old.
33. Erdőrontásért büntetik 12—12,— Ft-ra Mósik Jánost, Kicsis Ferencet, Dudás Andrást.
    Delib. 55. old.
34. Vas György a Város Csapszékin verekedett-e?
    Delib. 34. old.
35. I. Sajó János a Város Csapszékin a cigányt verte.
    Delib. 57. old.
    UTRUM (2 tanú) 59. old.
36. Kocsis Mihály káromkodásért megpálcáztatik.
    Delib. 16. old.
37. Barcsa Mihály telke osztóra megy.
    Delib. 55. old.
38. I. Sajó János káromkodott. „Kűvel való agyonveretís" helyett 100 pálcaütésre ítélik.
    UTRUM (5 tanú) + Delib. 56., 59. old.
39. Kocsis Mihály nem betegsége miatt, hanem engedetlenségből nem jelent meg a törvényen, és Varga András ellen „ágált". Büntetése 12,— Ft.
    Két Deliberatum 56., 59. old.
40. Kiss András nem ismeri el, hogy jogosan büntették meg ökör behajtásért fél kanta borra.
    Delib. 57. old.
41. Szász Györgyné „reá fogta a fonalat" és „rostát forgatott" Nagy Benedeknére.
    Delib. 58. old.

42. Mártha János „gyep felszaggatás" tilalmán elmarad 12 Ft-ban.
Delib. 59. old.
43. Kiss Jánost káromkodásért kalodába tették.
Delib. 59. old.
44. Barcsa Istvánnét felmentik egy tamási asszony keresete alól.
Delib. 57. old.
45. Bagosi Mihályné Takács Ferencet tyúk lopással vádolta. A lopott tyúkot „keresztelőn" ölték meg.
Delib. + UTRUM (4 tanú) 57—59. old.
UTRUM (8 tanú) + Delib. 60., 217. old.
46. Lénárth Mihály árpáját Szabó Pál ökrei megették: a kárt fizesse meg.
Delib. + UTRUM (4 tanú) 61—62. old.
Delib. 66. old.
47. Vas István „attával, teremtettével" káromkodott.
UTRUM (10 tanú) + Delib. 62. old.
48. I. Nagy János Szilasi Gergelyt megverte és káromkodott. Büntetése: 12,— Ft, nyakvas, megkövetés.
UTRUM (5 tanú) + Delib. 63. old.
49. Kiss András és Kalmár Ferenc a Külső Csapszéken verekedtek, büntetésük 12—12 forint.
UTRUM (8 tanú) + Delib. 64—67., 78. old.
a) UTRUM (6 tanú) + Delib. 84—85., 86. old.
50. Bakó István elmarad a „Bika fertejiben" való gyepfelszántásért.
Delib. 65. old.
51. Kocsis Mihály a „bírák gyalázásáért" és káromkodásért elmarad, „a városból kitolattatik".
Delib. 65. old.
52. Gergely mesterné lencséjét a Nagymarjai földön megetették.
UTRUM (3 tanú) 66. old.
53. Kocsis Mihály Nagy Istvánnét „mocskolta". Bünt. 12,— Ft.
UTRUM (12 tanú) + Delib. 68—69. old.
54. Deczki Sára Kocsis Ferencnét gyalázta. Nyakvasba teszik, vagy a városból menjen ki.
UTRUM (3 tanú) + Delib. 69—70. old.
55. Nagy János a bírót gyalázta és káromkodott. Nyakvasba teszik és „a furatossal" megcsapják.
UTRUM (3 tanú) + Delib. 69—71. old.
56. Barcsa István elengedte a juh tartozást Barcsa Gergelynek.
Delib. + UTRUM (1 tanú) 71—72. old.
57. Kovács Ferenc a kisbírót megtámadta, elvette a „mustáját". Elmarad 12 forintban.
Delib. + UTRUM (9 tanú) + Delib. 71—74. old.
58. I. Tóth István, Kiss György és Kiss Mihály veszekedtek.
UTRUM (4 tanú) 72. old.
59. Bizonyítsa meg Kutron Mihály, hogy ki lopta el a fejszéjét.
Delib. 73. old.
60. Nagy Sámuel ötszöri szólításra nem „comparealt". Pálcázás.
Delib. 19. old.
61. Varga János elmarad szófogadatlanságért 2 forintban.
Delib. 65. old.
62. Kovács György becsmérelte az egyházfit.
Delib. 65. old.
63. Oláh István elmarad erdő rontásáért, 24 forintban.
Delib. 54. old.
64. Tóth István káromkodott, verekedett.
Delib. 65. old.
65. Nagy Istvánné a Vármegye absolutionalisával igazolja magát.
Delib. 65. old.
66. Bizonyítsa meg Kiss András, hogy Kovács Ferenc mocskolta.
Delib. + UTRUM (2 tanú) 69. old.
67. Bizonyítsa meg Bíró úr, hogy Barcsa Gergely káromkodott.
Delib. 71. old.

68. Nagy János a főbírót mocskolta-e?
Delib. + UTRUM (3 tanú) 70. old.
69. Bőcs Jánosné „fogadatlanságért" 12,— Ft.
Delib. 71. old.
70. I. Tóth István csapszék tilalmán elmarad 12,— Ft-ra.
Delib. 72. old.
71. Böszörményi Györgyöt káromkodásért 100 pálcára büntetik.
Delib. + UTRUM (7 tanú) + Delib. 79. old.
72. Nagy István adjon erősebb bizonyítékot Kovács Mihály ellen.
Delib. 73. old.
73. Kiss György erdő tilalmán elmarad 12 forintban.
Delib. 74. old.
74. Janó Istvánné bizonyítsa meg, hogy Fekete István csősz „hamislelkű".
Delib. 78. old.
75. Szabó Sámuel csősz nem igazán adta elő a jószágot, büntetése 12 forint.
Delib. 74. old.
Delib. + UTRUM (14 tanú) 76—78. old.
76. Pethő István szénáját Dudás István meggyújtotta. 3 Ft.
UTRUM (4 tanú) + Delib. 75. old.
77. Pethő István két kas méhét a Rétben felbontották.
UTRUM (3 tanú) 76. old.
78. Máli Jánosné asztagját a Durinaszélben levő szűrűjén Mónus István felgyújtotta.
Delib. + UTRUM (2 tanú) 76. old.
79. Szabó István a Telekben árpaszalmát etetett és tüzelt.
Delib. 79. old.
80. A nyáj juhokat a Szigetből a pásztor tiltakozása ellenére három legény kihajtotta. A juhok a jég alá vesztek. A kárt a pásztor és a legények közösen viseljék.
Delib. + UTRUM (14 tanú) + Delib. 80—93. old.
81. Fekete István hites csősz hamisan vádolt embereket, hogy fát vágtak és tilosban legeltettek.
UTRUM (10 tanú) 80—81. old.
82. Szánthó Péter szolgája tyúkot lopott. 6,— Ft-ra büntetik.
Delib. 82. old.
83. Nagy István „ma is Rákóczi katonája". A rágalmazó 6,— Ft-ra elmarad.
UTRUM (11 tanú) + 2 Delib. 81—83, 87. old.
84. Kocsis Mihály adós maradt a szolgájának egy dolmánnyal.
UTRUM (4 tanú) 81, 84. old.
85. Kovács Gáspárné inget, lábravalót ad fiának búzáért.
UTRUM (2 tanú) 87. old.
86. Koncz György „attával, teremtettével" káromkodott.
UTRUM (7 tanú) 88. old.
87. Sajó István szénáját a Vasadon Csutoros István ökrei feldúlták.
UTRUM (3 tanú) 91, 93. old.
88. Kovács András hozzon testimonialist Pelbárthidáról, hogy felesége hűséges volt ott lakó Király Istvánhoz, így jogosan vette át annak hagyatékát.
Delib. 94. old.
89. A város kocsisa fejszét lopott, s eladta Nagy Andrásnak, 12 forintban elmarad.
UTRUM (1 tanú) + Delib. 94. old.
UTRUM (4 tanú) + Delib. 95—96. old.
90. Kiss István bizonyítsa, hogy cselédei nem loptak fát.
Delib. 94. old.
91. Tóth Péterné mocskolta Kiss Péternét.
Delib. + UTRUM (13 tanú) 96—98. old.
92. Jámbor Pál nem adta ostorosnak fiát Mártha Jánosnak.
Delib. + UTRUM (8 tanú) 98—99. old.
93. Mártha János nem vetette el Lakatos János búzáját. A kárt közösen viseljék.
Delib. + UTRUM (4 tanú) + Delib. 98—102. old.
94. Tehéncsordás fizetése.
Emlékeztető feljegyzés. 101. old.
95. Szilasi Gergely szénáját a Vasadon megetették.
UTRUM (10 tanú) 101. old.

96. Bizonyítsa meg Balogh János, hogy a tanúk hamisan esküdtek.
Delib. 101. old.
97. Szabó Péter „hajó csinálásra adta magát".
Delib. + UTRUM (3 tanú) 101, 109. old.
98. Balla Mihály és Hentes János ökörcsordások közösen térítsék meg az elveszett ökör árát.
Delib. 102. old.
UTRUM (11 tanú) + Delib. 106—108. old.
99. Varga János a Külső Csapszékben verekedett.
100. Kiss János miért nem vetette el Nagy Sámuel búzáját?
Delib. 103. old.
UTRUM (16 tanú) + Delib. 105—106. old.
UTRUM (6 tanú) 103. old.
101. Pető János szolgája Mészáros János káromkodott, „kemínyen megpálcáztatik" és „Istenit kövesse meg".
UTRUM (7 tanú) + Delib. 104. old.
102. Szász Béláné „kűsót" adott Szánthó Péternek.
Delib. 106. old.
103. Nagy János káromkodott, és „a vont szemű annyát" szidta valakinek a „bika akolnál" Kaloda, pálcázás.
UTRUM (9 tanú) + Delib. 111. old.
104. Bizonyítsa meg Faragó Pál, hogy a „nagy istállójában mennyi marhája volt?
Delib. 111. old.
105. Kalmár Ferenc elmarad „csapszék tilalmán" 12 forintban.
Delib. 111. old.
106. Lénárt Mihály a bírónak nem felelt. Engedetlenségért 2,— Ft. A Bíró küldjön írásos felszólítást!
Delib. 111, 153. old.
107. Balla Mihály „üsse megh a Mennykű"vel káromkodott.
Delib. + UTRUM (4 tanú) 107, 110. old.
108. Kiss Gergely hagyatéka. (Vagyonleltár)
UTRUM (17 tanú) 112—116. old.
109. Kiss János tehenét kiugratták a garágyán.
UTRUM (5 tanú) 166. old.
110. A Kis Lőrinc család telkének sorsa.
UTRUM (7 tanú) + Delib. 117. old.
111. Vincze Istvánné fenyegette Mósik Jánost („Levágom az inát"), Mósik J. tolvajnak mondta Vincze I.-nét, ezért Mósik Jánost 12, Vinczénét 2 forintra büntetik.
UTRUM (16 tanú) + Delib. 118—119. old.
UTRUM (7 tanú) 121. old.
112. Halász János a Külső Csapszéken verekedett, káromkodott, büntetése 12 forint.
Delib. + UTRUM (4 tanú) + Delib. 122—123. old.
UTRUM (5 tanú) + Delib. 122—123. old.
113. Nagy Ferenc elmarad bor árulásért 2 forintban.
Delib. 121. old.
114. Varga Márton retkit az első telekből ellopták.
UTRUM (4 tanú) 123. old.
115. Csutoros István Szekeres Ferenc földjét elszántotta. Büntetése 2 forint.
Memorialis. 123. old.
Delib. 145. old.
116. Kovács Jánosné Nagy János házát feltörte, pénzit elvitte, ezzel halálos „poená"-ba esett. (Az ítélet hiányzik.)
UTRUM (4 tanú) + Delib. 124—125. old.
117. Nagy Ferenc házába valaki betört, ládáját felszaggatták, szalonnáját a „hájszíjárul" elvitték. Ezzel halálos bűnt követtek el. (Az ítélet hiányzik.)
UTRUM (13 tanú) + Delib. 125—126. old.
118. Cigány Horváth Ferencnét és férjét Cigány János és felesége megverte.
UTRUM (8 tanú) 127. old.
119. Faraghó Pál szénáját a Zálogosban valaki „ház fedni, vagy asztag fedni" lekaszálta.
UTRUM (3 tanú) 128. old.

120. Kiss Gergely asztagját a Gergely mester szürüjin Lázár István ökrei feldúlták.
UTRUM (3 tanú) 128. old.
121. Faraghó Pál és Lázár István volt „köpeczek" osztoznak.
Delib. 124. old.
UTRUM (5 tanú) + Delib. 129—130. old.
122. Tóth János nem igazán adta ki a tejet a bornyúpásztornak.
Delib. + UTRUM (4 tanú) 130—131. old.
123. Vigh Pálné Pethő János szolgájával és a quartélyos némettel paráználkodott.
UTRUM (25 tanú) 131—134. old.
124. Ki lopta el Mártha János dohányát?
UTRUM (9 tanú) 134, 138. old.
125. Kiss András és Jámbor Pál szőlőhasználat-ban perelnek.
Delib. + UTRUM (8 tanú) 135, 137. old.
126. Böszörményi György a Vasaderdőről fát lopott.
UTRUM (4 tanú) 136. old.
127. Szabó Istvánné hites bába a gyógyításban osztozzon a visszajött Király Mártonnéval.
Delib. 1—2. 136, 138. old.
128. Kiss Ferenc hajóját a Közép-szik végéből ellopták.
UTRUM (9 tanú) 137. old.
129. Kiss János és Kovács Ferenc a Külső Csapszéken verekedtek.
Delib. + UTRUM (10 tanú) 139—142. old.
130. Fejér István és Lázár István disznóval kereskedtek.
Delib. 139. old.
131. I. Sajó János baltával elvágta Kalmár Ferenc inát.
UTRUM (7 tanú) 143—145. old.
132. Kiss János telke „vír szerinti öröksíg".
Delib. 145. old.
133. Szilasi Mihály mostani telke a labanc Patkai Istváné volt.
UTRUM (5 tanú) + Delib. 146—158. old.
UTRUM (9 tanú) + Delib. kétszer. 167, 170. old.
134. Mósik János Kasza Pált kiüldözte saját házából. Bizonyítás szükséges.
Delib. + UTRUM (2 tanú) 148, 151. old.
Delib. (kétszer) 151, 153. old.
135. Kiss András „a Bíró másikját" dehonestálta. Bizonyítás.
Delib. 148.
136. Pásztorok fizetése 1732. márc. 2.
Memorialis. 149. old.
137. A Pejo Jánosnak kimutatott földet a Kiss família használta.
UTRUM (5 tanú) + Delib. 149. old.
138. Bizonyítsa meg Kiss András, hogy földje mostani háza után való.
Delib. 152. old.
139. Bizonyítsa meg Szekeres Ferenc, hogy öccsével mocskolódtak, de aztán megkövették egymást.
Delib. 152. old.
140. Szekeres Ferenc azért nem boldogulhatott, mert Lénárth Ferenc főbíró leveleivel nem helyesen járt el.
Delib. 152. old.
141. Kutron János a város dinnyéjét lopta. Bizonyítás.
Delib. 152. old.
142. Kutron Mihály a Sziget erdőn dinnyét lopott, büntetése 2 forint.
Delib. 152. old.
143. Szilágyi Pál „bíró híre nélkül" lakót tartott, büntetése 12 forint.
Delib. 153. old.
144. Verekedések a Város Csapszéken. További bizonyítás.
Delib. (négyszer) 153. old.
UTRUM (5 tanú) 158. old.
145. A Főbíró fizetése, a Tanács szervezete. 1732. jún. 18.
Memorialis. 154. old.
146. Hol van a határa Csizmadia Jánosné telkének?
UTRUM (tanúk nélkül) 155. old.

147. Bakó István Lénárth Mihály volt főbírót mocskolta („nem igazi nemes", ellopta a város pénzét). Bizonyítás.
UTRUM (10 tanú) + Delib. 156, 164, 200. old.
148. Erdős István ökrei csak „szaladásból" mentek kárba. Bizonyítás.
Delib. (kétszer) 159, 179. old.
149. Nagy János „attával, teremtettével" káromkodott. „Megpálcáztatik és Istenit kövesse meg."
Delib. + UTRUM (7 tanú) + Delib. 157, 160. old.
150. Járhat-e Nagy András jószága a tilalmason?
Delib. 157. old.
151. Kiss János szekérrel elgázolta Pethő Mihály disznóját.
Delib. + UTRUM (5 tanú) 159—165. old.
152. Garázda legények a paróchiális ház ablakát beverték, bort loptak, káromkodtak.
UTRUM (3 tanú) 161. old.
153. Kiss Mihálynét Lukács Istvánné mocskolta.
Delib. (2) + UTRUM (8 tanú) 157—162. old.
154. Bizonyítsa meg bíró úr, hogy E. Kiss István verekedett.
Delib. 161. old.
155. Kiss András Lazonyi Pálné mocskolta: „hamisan gazdagodott meg", „gyilkos nemzetségből való".
Delib. + UTRUM (16 tanú) 157, 163. old.
156. Madarász János napával egy kenyérre állott.
Delib. 165. old.
157. Az eladott ló hibás volt-e már az alku előtt?
Delib. 166. old.
158. Szász György és Tóth György a Szabó legényt megverték.
UTRUM (5 tanú) 166. old.
159. Szabó István kantával, kulaccsal hordta a bort a külső csapszékre. Ott verekedtek. A hegedűst is megverték.
UTRUM (4 tanú) 168—170. old.
160. Mile Pál a Sziget erdőn dinnyét lopott. Büntetés 2 forint.
Delib. 171. old.
161. Lakatos István dohányt lopott.
Delib. + UTRUM (11 tanú) 178. old.
162. Lakatos István árpáját kétszer megbecsülték. Bizonyítsa meg.
Delib. 138. old.
163. Böszörményi György bor árulásban elmarad 510 dénárra.
Delib. 179. old.
164. Tilos bor mérésben többen elmaradnak 2—3 forintban.
Delib. 171. old.
165. Szilasi György dinnye lopásban elmarad 2 forintban.
Delib. 165. old.
166. Szász György ökrét kereste, de elő nem adhatta.
Delib. 165. old.
167. Farkas Márton verekedett. A kalodából magát kiváltotta 102 dénárért.
Delib. (kétszer 193. old.
168. Szilágyi Zsigmond káromkodott. Kalodába tétetik.
Delib. 171. old.
169. Mónus Istvánt „szitokért" megbüntették 95 dénárra.
Delib. 171. old.
170. A Tanács elleni bizalmatlanságok:
a) Szekeres Ferenc a kisbírót dehonestalta. (1 forint) 168. old.
b) Balogh János szófogadatlansága. (2 forint) 171. old.
c) Vas György zenebonát indított. (3 forint) 171. old.
d) Lázár Istvánra több portiót vetettek. 179. old.
e) Pethő Mihály a Tanács ellen zúgolódott (130 dénár) 179. old.
171. Bányai János és Vágó János a Lénárth Mihály telekjiből szaporították a magukét.
Delib. (kétszer) 167, 171. old.
UTRUM (10 tanú) 172—173. old.
172. Szekeres Ferenc mocskolta Kiss András.
UTRUM (4 tanú) 174. old.

173. Kiss Ferenc szőlője a kovácsi Promontóriumon igaz öröksége.
UTRUM (9 tanú) 174—176. old.
174. Behajtott pocsaji marhák után fizetés 136 dénár.
Delib. 177. old.
175. Kolos Pál „felvállalta" Kovács László ökreit és üszőjét. Az ökröt a farkas megmarta. Húsát,faggyát elmérte.
UTRUM (5 tanú) + Delib. 177. old.
UTRUM (3 tanú) 178. old.
176. Koncz Györgynét Czégényi János gyalázta.
Delib. 179. old.
177. Lopott-e I. Sajó János pénzt Biharon?
Delib. 179—180. old.
178. Czellér János tinaja „kába" volt, mikor a csordás keze alá adta, így pusztulásáért a pásztor nem felelős.
Delib. + UTRUM (6 tanú) + Delib. 180—183. old.
179. Ökörcsordások fizetése 1733-ban.
Memorialis 180. old.
180. Ki gyújtotta fel a pocsaji korcsmaházat?
UTRUM (3 tanú) 180—181. old.
181. Illyés János „bíró híre nélkül" lakót tartott. Büntetése 12 forint.
Delib 181. old.
182. Erdő tilalmán többen elmaradnak 12—12 forintban,
Delib. 181, 184. old.
183. Nagy Benedeket az ármások „más színája alatt" találták. Büntetése 120 dénár.
Delib. 181—182. old.
184. Kinek a hibájából ölte meg „a vad" Tóth András tinaját?
Delib. + UTRUM (3 tanú) + Delib. 182—184. old.
185. Malombíró instrukciója. (Szöveg hiányzik!)
Memorialis 184. old.
186. Szombath Gergely unokája fát lopott. Elmarad 4,— Ft-ra.
Delib. 183. old.
187. Dudás András a Halgátból hurczát, merekcsét, lakatot, más helyről szekercét, dohányt lopott.
UTRUM (2 + 5 tanú) 185—186. old.
188. Csutoros István szolgája, Czégényi János részegeskedésre adta magát.
UTRUM (11 tanú) 185—190. old.
189. Kovács György Rácz Andrásné temetésén mocskolódott.
Delib. + UTRUM (5 tanú) 186, 189—190. old.
190. Csizmadia Jánosné Szekeres Ilona árvái és Csutoros István osztozkodása.
Delib. 1, 2. 187. old.
191. Nagy Mihályné volt csaplárosnak a város nem maradt adós.
Delib. 187. old.
192. Dudás András diffamátióval és fenyegetéssel vádolja Böszörményi Györgyöt, ő pedig lopással Dudás A.-t.
Delib. (kétszer) 190, 200. old.
UTRUM (4 tanú) + Delib. 205—206. old.
Delib. + UTRUM (10 tanú) 206—208. old.
193. Bársony János „Bíró híre nélkül" fogott földet.
Delib. 191. old.
194. Nagy Benedek és Faraghó Pál a ló vételben társ volt.
Delib. 1, 2, 3. 185, 191. old.
195. Mondjon hitet Kozma Mihály, hogy mikor megvette Lazonyi Pál tinaját, az már akkor hibás volt, de Lazonyi Pál eltitkolta.
Delib. 192. old.
196. Varonyai Pál tömlője a Szabó Pál juhának a bőriből készült-é?
Delib. 192. old.
197. Kismarjai legények megverték a Hencidaiakat. Büntetésük fejenként 30—30 forint.
Delib. 190. old.
198. Ö. Sajó István, I. Sajó István és Sajó János a csapszéken verekedtek. Csapszék tilalmán elmaradnak 12 forintban.
Delib. 191. old.

199. Bizonyítsa meg Szekeres Ferenc, hogy Kis Tamás háza után való a föld, melytől Ö. Sajó István eltiltotta.
Delib. 192. old.
UTRUM (3 tanú) + Delib. 2, 3. 200. old.
200. Böszörményi György fenyegetett, káromkodott. Büntetése: 12 forint, nyakvas, 24 pálcaütés.
Delib. 192. old.
201. Szánthó Istvánnét menye „szemmel veréssel" gyanúsítja.
Delib. + UTRUM (12 tanú) + Delib. 192—197. old.
UTRUM (13 tanú) + Delib. 197—199. old.
Delib. + UTRUM (15 tanú) 201—204. old.
202. Gergely mester testamentuma a kovácsi Promontóriumon levő szőlőről.
UTRUM (5 tanú) 193. old.
203. Nagy Ferenc mostani telke „vér szerint" a Bakó családot illeti meg.
Delib. 1—2. + UTRUM (14 tanú) 193, 199, 202—203. old.
Bakó István procur.-t jelöl. 210. old.
Delib. + UTRUM (8 tanú) 210—213. old.
204. Varonyai István ökörtartást vállalt. Az ökör több szénát evett meg, mint amennyi haszna volt.
Delib. 194. old.
205. Szekeres Ferenc megsértette debreceni concivis Zilahi Szabó Pétert. Büntetése: 12,— Ft.
Delib. 196. old.
206. Nagy Sámuel a nagymarjai földön való szántásért elmarad 12 forintban.
Delib. 197. old.
207. Igaz-e, hogy az egykori Patkai István féle telek után becsülték a Tibor halmánál, a Kereki-, a Közép útra dűlő szántóföldeket, s Vasad oldalon és a Takács Szigetbe levő kaszálókat?
UTRUM (6 tanú) 198. old.
208. Kasza Gergely jogos örökös, de „idő múlás miatt" csak jövőre veheti birtokba az örökölt földet.
Delib. 199. old.
209. Nagy Sámuel vasárnap dolgozott. Egy Ft-ra büntetik.
Delib. 200. old.
210. Faraghó Pál oktalanul sértegette Görögh Pétert. Büntetése 3 forint, és „kövesse meg!"
Delib. 204. old.
211. Kalmár Ferenc „attával, teremtettével" káromkodott.
UTRUM (3 tanú) 203. old.
212. Kutron Jánosnét Vida Sámuel „kutyázta", „utca tükörinek" nevezte. Büntetése 2 forint.
UTRUM (8 tanú) + Delib. 200—204. old.
213. Az alperest felmentik, mert a felperes az aperes protestációja ellen nem „comparealt" (nem jelentkezett).
Delib. 204. old.
214. A debreceni Zilahi Szabó Péter „4 vad tulkot" adott betörésre Varonyai Istvánnak.
UTRUM 1—2. (4 tanú) 204—205. old.
215. Kivette el Kiss Ambrus süvegét?
Delib. + UTRUM (6 tanú) 206, 215. old.
216. Szűcs István mészáros megegyezett Görög Jánossal, hogy a marhabőröket neki adja el, százát 25,— Ft-ért.
Delib. a—b. 213—214. old.
217. Szabó Pál elvitte-e a nádat Czégényi Jánosné udvaráról?
Delib. a—b. 214. old.
218. Per a föld megszántásának elmulasztásáért.
Delib. 214. old.
219. Kiss Ferenc hodosi szőlője igaz tulajdona-e?
UTRUM (1 tanú) (csonka) 215. old.
220. Kiss András ökrét behajtották, a bírót dehonestalta.
UTRUM (4 tanú) 216. old.
221. Kiss János „attával, teremtettével" káromkodott.
UTRUM (4 tanú) 216. old.

222. Beteges István telke a Fazekas, vagy Beteges családról maradt-e rá?
UTRUM (6 tanú) 218—219. old.
223. Bagosi Mihály ígért-e juhot Kiss Andrásnak „áldomással" és „kezet is adván róla"?
UTRUM (3 tanú) + Delib. 220. old.
224. A tinó nem a pásztor gondviseletlenségéből esett a kútba, hanem szerencsétlenségből.
Delib. 1—2. 225. old.
225. Bizonyítsa meg Nagy Mihály, hogy Simándi Márton 52 icce borával adós maradt.
Delib. 134. old.

Gyula Varga

UMRISSE DES BÄUERLICHEN LEBENS DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS IM SPIEGEL EINES PROTOKOLLS

In der vorliegenden Studie wird der Versuch unternommen, anhand der Analyse einer zwischen 1731 und 1733 erschienenen Protokollsammlung der Räte und Gerichte von Marktflecken ein Bild von den derzeitigen Zuständen des Lebens auf dem Lande und unter den Bauern aufzuzeichnen. Der hier behandelte Marktflecken Kismarja verfügte laut dem 1606 durch den Fürsten István Bocskai erlangten Privileg über eine Selbstverwaltung, die frei von gutsherrlicher Gerichtsbarkeit war und im wesentlichen auch das Jus gladii besass. Diese Selbstverwaltung war in erster Linie nach dem Vorbild der Stadt Debrecen aufgebaut, doch wurden auch die Verfügungen des Privilegbriefes und gewisse örtliche Überlieferungen in Betracht gezogen. So gab es auch hier eine 60-köpfige „communitas", während die Angelegenheiten in Wirklichkeit jedoch von einer engeren zwölfköpfigen Körperschaft erledigt wurden.

Diese „12 zur communitas gehörigen Personen" an der Spitze mit dem Hauptrichter bildeten den „Szabad Kis Maria Várossa Polgári Pereket és Bünöket Itélő Nemes Törvényszék" (dt.: Adliger Gerichtsstuhl zur Richtung bürgerlicher Prozesse und Strafen in der Freien Stadt Kis Maria). Die bürgerlichen Prozesse und Strafverfahren wurden grob gesehen in ähnlicher Weise durchgeführt: 1. Der Kläger (actor) oder der Hauptrichter liessen den Fall „aufnehmen". 2. Die Beteiligten benannten einen „szószóló" (procurator, dt.: Anwalt) oder „meghatalmazott" (plenipotentiorius, dt.: Anwalt), welche ihre Interessen vertreten sollten. 3. Dann begann die „inquisitio", im Verlaufe welcher sowohl der Kläger als auch der „alperes" (reus) genommen. 4. Wenn ein Abschnitt der Verhandlung abgeschlossen war, wurde Beschluss (Deliberatum) gefasst. 5. Gegen den Beschluss konnte sich jeder verwehren (protestacio), was zur Weiterführung des Prozesses führte. Theoretisch hätte (dt.: Angeklagte) und die Zeugen verhört wurden. Ihre Aussagen wurden zu Proman auch beim Gerichtsstuhl des Komitats Berufung einlegen können, doch davon wurde in den besagten drei Jahren niemals Gebrauch gemacht. 6. Sobald der Endbeschluss gefasst war, wurde das Strafurteil sofort vollzogen. In zwei Fällen wurde die Todesstrafe ausgesprochen, doch von einer Urteilsvollstreckung existieren keine Aufzeichnungen.

In den drei Jahren setzte man sich mit 225 Fällen auseinander, oft mit 3—4 Protokollen und Entschlüssen. Bei den meisten der Fälle handelte es sich um Verleumdungen, Schlägereien, Diebstähle, um Verstösse gegen die Rechtbarkeit und Nachlassprozesse. Die Texte in den Protokollen enthalten unabhängig vom Gegenstand der Fälle sehr viele kulturhistorische Angaben.

Besonders reich sind diese Protokolle an Material zu den Personennamen. Wir konnten feststellen, dass sich dieses Material *auf mehr als ein Zweifaches* dessen beläuft, was uns früher aus den verschiedenen Steuererhebungen bekannt war. In einem Grossteil der Fälle kann auch das Bild der Gesellschaft rekonstruiert werden. Besonders wichtig ist das, was wir hier über Dienstburschen, Hirten und Zigeuner erfahren können, da diese in den Steuerkonskriptionen im allgemeinen nicht erwähnt wurden.

Den Protokollen nach können der Aufbau der inneren Grundstücke und der Charakter der äusseren „appertinentia" (dt.: Zubehör) in ihren Hauptzügen nachgezeichnet werden, sowie auch das Bild der Gemarkung, die Weise der Ländereiennutzung, das System von Vieh- und Feldwirtschaft, und rekonstruieren lassen sich auch die Fischerei und die Wasserwirtschaft sowie die Lebensweise der Menschen, ihre Bräuche und intimen Beziehungen.

So konnten wir feststellen, dass das Dorf drei Hauptstrassen hatte, dass das gesamte Dorf von Wasser umgeben war und man es nur über eine einzige Brücke erreichen konnte. Das Vieh wurde winters über *„Faggyas"* (dt. über das Eis!) und sommers über *„Róna"* (dt.: Ebene, Furt) schwimmend ausgetrieben. Die Hauptgrundlage des Besitzes bildete das Grundstück, zu dem ein Hof und ein Garten gehörten. Es konnte der Blutsverwandtschaft nach verebt werden, konnte jedoch auch frei verkauft oder aufgekauft werden. Auf dem Grundstück wurde das aus zwei oder drei Räumen bestehende Wohnhaus mit Holzgerüst und Strohlehmmauern, die Ställe und ein Teil der Vorratsmieten errichtet. (Die anderen Mieten befanden sich ausserhalb des Dorfes auf dem *Temetőhát* (dt. Freidhofshöhe).

Den inneren Grundstücken gemäss wurden die „appertinentia" berechnet, die zu Beginn des 18. Jahrhunderts noch frei besetzt werden konnten. In dem hier behandelten Zeitraum war es jedoch nur noch „mit dem Wort des Richters" (bíró hírével) gestattet, Weiden umzubrechen. Rund ein Drittel der Gemarkung waren Ackerland, das nach dem System der Zweifelderwirtschaft bearbeitet wurde. Die restlichen zwei Drittel der Gemarkung waren durch die Wasserläufe der Berettyó zerstückelte, überschwemmte Wiesen mit kleinen Inseln, Wäldern und Weideflächen. Häufig waren auch Schilfhaine und Seen. Ganz gewiss konnten die Bewohner damals schon den Lauf der Gewässer regulieren und auf diese Weise Fisch- und Schlammpeitzgerteiche abtrehnen, deren Wasser sie an den Erhebungen je nach Bedarf abliessen und somit den ständigen Betrieb der Wassermühle sicherten. Hauptsächlich, was die Viehhaltung betrifft, zeichnet sich hier im Interesse einer guten Nutzung der Wasserwelt ein farbiges Bild vor uns ab. Es gab hier Herden, die draussen schliefen und täglich in die Ställe zurückkehrten sowie zahlreiche, spezifische Äusserungen für die individuelle Haltung „von Hand". Das Nachtweiden war keine Seltenheit. In Zusammenhang damit wurde oft von Schäden durch Wölfe berichtet. Besonders interessant war die Weidehaltung auf den Inseln, hauptsächlich winters, sowie auch das Weiden in Gruppen auf abgelegeneren Weideplätzen. Hier werden „tanya" (dt. Einzelgehöft) und „szállás" (dt. Quartier) erwähnt.

In Hinblick auf die volkstümliche Lebensform tut sich hier vor uns ein ganzes Inventar auf, mit Hilfe dessen nicht nur die Form der Wirtschaft nachgezeichnet werden kann, sondern auch die Volkstrachten, der Haushalt und das Mibilar rekonstruiert werden können. Mahrere Volksbräuche kommen hier zur Sprache (Taufe, Hochzeit, Schlachtefest, Totenschmaus, Winzerfest, Kneipenvergnügen und Tanzvergnügen). Die Protokolle sind eine Fundgrube an volkstümlichen Spruchweisheiten und Flücken. Auch von abergläubischen Bräuchen ist die Rede, so z. B. von der Hexerei, dem bösen Blick, der Tätigkeit von „nízö", dem Rostwälzen usw. Interessant ist, dass die Hexereien und Verfluchungen von den meisten geglaubt wurden, jedoch nie bestraft wurden. Eine Strafe bekamen eher diejenigen, die derlei Verleumdungen verbreiteten. Aus den Protokollen zeichnet sich eine recht laienhafte, jedoch über vielerlei Rationalität verfügende Gerichtsbarkeitsform ab.

Zsupos Zoltán

Történeti és néprajzi adatok Méhkerékről

Méhkerék valószínűleg a XIII. század végén királyi várföldön, várbirtokon alakult ki. A királyi népek közül kiemelkedő Lél a XIII. században kapta adományul Ősit, s az ő telepítése Méhkerék.[1] Az először 1359-ben *Mehkerek* néven említett település, mint neve is mutatja, erdőben keletkezett irtásfalu volt, melynek lakosai méhészkedtek.[2] Ezt igazolja, hogy 1364-ben a falu telkeknek kijelölt földjét minden oldalról erdő vette körbe. A lakosság egymással és főleg Ősi, Geszt családjaival rokonságban álló kisnemesség. Az ősi és a méhkeréki kisnemesek Léltől származtatták magukat, s a XIV. század közepére fokozatosan elszegényedtek. A XIV. században az Iráz és Csökmő környékén birtokos Aynard fia Jánosnak is volt itt része.[3] A település neve személynévben — *de Mehkereky* — 1400-ban bukkan fel először.[4] A XIV. században lakossága majdnem teljesen nemes, rajtuk kívül csak néhány jobbágycsalád élt itt, mindnyájan magyarok.[5]

Az 1552-es összeírás Bihar megye második járásában említi *Méhkerek* néven. A mindössze három telekből álló kis település Sápy Gergely birtoka volt.[6] Az 1560-as adólajstromban nevét *Mykerek*nek írták, tulajdonosa Gabrielis Sapy és Joannis Zwgody.[7] 1587-ben a Várad várának javára szedett dézsma jegyzéke *Mehkerekeh* néven sorolja fel, amikor 1 földnélküli napszámost és 10 kéve őszi búza dézsmát jegyeztek fel.[8] 1588-ban ismét a Nagyköleséri districtusban írták össze. A dézsmajegyzék, melyben neve *Mehkerek*ként szerepel, 1 zsellér, 12 elszegényedő, de a zselléreknél kedvezőbb helyzetű, és 35 féltelkes lakost említ.[9] Az 1605-ös összeírásban *Mehkerek* néven fordul elő.[10] A zarándi egyházmegyébe tartozó Méhkerék lelkészeként 1664-ben Adoni Pált, 1666-ban Szamosközi Sámuelt szentelték fel.[11]

1 JAKÓ Zs. 1940. 102.
2 JAKÓ Zs. 1940. 300., KISS L. 1978. 416., Méhkerék említéseit összefoglalóan közli HELLER, G. 1986. 210.
3 JAKÓ Zs. 1940. 102., 300.
4 MÁLYUSZ E. 1958. 244.
5 JAKÓ Zs. 1940. 300.
6 MEZŐSI K. 1943. 349.
7 SZABÓ K. 1880. 174.
8 N. KISS I. 1960. 687.
9 N. KISS I. 1960. 644.
10 HELLER, G. 1986. 210.
11 BARCSA J. 1906. 191.

A török uralom során a délbihari síkság minden települése elpusztult. A források nem adnak pontos felvilágosítást arról, hogy Méhkeréket mikor semmisítette meg a török dúlás, azonban a település az 1692-es összeírásában *Mikerek* néven az emberemlékezet óta néptelen falvak hosszú sorában foglalt helyet.[12] Méhkerék később újra benépesedett, de több, a közelében fekvő ősi település végleg elpusztult. Emléküket mindössze a régi oklevelek, összeírások és néhány földrajzi név őrzi. Ilyen volt *Sáp*[13], amely közvetlenül Méhkerék mellett, tőle északkeleti irányban feküdt. Róla kapta nevét a Sápi Ér által határolt Sápi Mező. Hasonló irányban, de messzebb volt *Simonkerék*[14], melytől délre *Vémer*[15] falu nevét őrizte meg a Vimmeri Telek, Vimmer és a Vimmeri tanyák elnevezése. *Tarcsa*[16] hasonló távolságra, délkeletre állt, neve a Tartsai határ szél és Praedium Tartsa elnevezésben élt tovább. Az egykor délnyugatra fekvő *Ősi*[17] falu helyét az Ősi Rét és az Ősi Réten inneni Szék elnevezés jelöli. Kissé távolabb, nyugatra az Étsi Telek, Éts nevű határrészen állt *Écs*[18] Méhkerékhez közelebb, északnyugati irányban feküdt *Oly*[19] település az Ólyi Ér, Ólyi-tanyák közelében. A felsorolt 7 település is jelzi azt a nagyarányú változást, amely a török pusztítás nyomán a vidék településhálózatában bekövetkezett.

Várad visszafoglalása, 1692 után sem következett olyan nyugodt korszak, amely kedvező körülményeket teremtett volna az elpusztult falvak újranépesedésére és megerősödésére. 1693 és 1695 között a tatárok dúlták végig Bihar megyét, 1704-ben a rácok pusztították a lakosságot, majd 1717-ben ismét a tatárok következtek. Súlyosbították a helyzetet az időről időre jelentkező járványos betegségek, mint például az 1710. évi pestis.[20]

A bécsi udvari kamara mint fegyverrel meghódított területet, lefoglalta az elhagyott birtokokat, majd adósságaik rendezéseként zálogba adták őket. Eszterházy Pál hercegnek, Magyarország nádorának igen nagy összeggel tartozott a kamara, ezért 1702-ben cserébe Bihar megyei helységeket kapott zálogbirtokként.[21] Ezt, a központjáról derecskei uradalomnak nevezett birtokot Eszterházy Pál Antal herceg 1745. március 13-án örökös joggal kapta meg Mária Teréziától, s ekkor már Méhkerék neve is szerepelt az adományozott települések sorában.[22] A lakosok az örökös jobbágysorra jutás veszélye miatt tiltakozásukat jelentették be, kivéve Feketebátor és Méhkerék lakosságát[23], aminek az a magyarázata,

12 MEZŐSI K. 1943. 118., 175.
13 JAKÓ Zs. 1940. 334., MEZŐSI K. 1943. 179.
14 CSÁNKI D. 1890. 622., JAKÓ Zs. 1940. 338., MEZŐSI K. 1943. 179., HELLER, G. 1986. 291.
15 CSÁNKI D. 1890. 628., JAKÓ Zs. 1940. 387., MEZŐSI K. 1943. 181., HELLER, G. 1986. 356.
16 Sziltarcsa néven CSÁNKI D. 1890. 625., JAKÓ Zs. 1940. 362., MEZŐSI K. 1943. 180., HELLER, G. 1986. 314.
17 JAKÓ Zs. 1940. 102., 300.
18 CSÁNKI D. 1890. 607., JAKÓ Zs. 1940. 238., MEZŐSI K. 1943. 177., HELLER, G. 1986. 110.
19 JAKÓ Zs. 1940. 309., Olyi néven HELLER, G. 1986. 237.
20 MEZŐSI K. 1943. 230—231.
21 SZENDREY I. 1968. 17.
22 SZENDREY I. 1968. 20.
23 SZENDREY I. 1968. 21—22.

hogy ekkor még Méhkerék lakatlanul állt. Ezért nem szerepelt a domínium taksájának felosztásában 1746-ban, valamint 1786-ig.[24]

1767-ben, mikor Eszterházy Miklós herceg vette át a birtokot, a falvak lakói kérték, hogy a földesúr adja vissza a települések használatába a méhkeréki pusztát. Ő nem teljesítette kérésüket, mert sor került Méhkerék betelepítésére. Az új telepesek évi 400 forint taksát fizettek, s az már az 1768-ban az uradalom településeivel 10 évre kötött szerződésnek is része lett.[25] Méhkerék betelepítése a közeli *Jánosda, Illye, Madarász* és *Inánd* települések lakosaival történt.[26] A falu újbóli benépesülésének történetét a szájhagyomány napjainkban is őrzi, amit *Martyin Emília* gyűjtéséből ismerünk[27]:

„Ezt a történetet még gyermekkoromban hallottam az akkori öregektől, mert nagyon szerettem hallgatni régi történeteiket. Névszerint is emlékezem rájuk, Száva Györgynek és C. Buta Györgynek hívták őket. Tőlük tudom hogyan jött létre a falu. A Vimerun túlról, Ianosda faluból jött egy ember, akit úgy hívtak, hogy Mongra Craciun. Keresett egy jó helyet, ahol letelepedhet családjával és rokonaival. Ianosdát nem szerették, mert nagyon szegény volt arrafelé a föld. Ahogy átjött a Vimerun, megtetszett neki a hely, és elkezdett dolgozni. Kihúzgálta a földből a gazt és a tüskés ágakat. Egész nap dolgozott, este hazament, és reggel újra elkezdte a munkát. A szalontai Balogh nevű nemes szolgái felfigyeltek arra, hogy ott valaki dolgozik. A nemes elküldte hozzá egyik szolgáját, hogy megkérdezze tőle mit csinál. Mongra Craciun tudott egy pár szót magyarul, és így megértették egymást. A szolga visszament urához és elmondta, hogy az az ember nagyon nehéz munkával letisztítja a területet. Erre azt gondolta a nemes, hogy akkor biztos erős ember lehet. Balogh ebben az időben nagy bajban volt. Gyulára akart menni, de Sarkadon volt egy haragosa, aki meg akarta verni. Megismerkedett hát Mongra Craciunnal, aki megígérte, hogy elkíséri, és nem lesz semmi bántódása. Csak az volt a kérése, hogy tegyenek a szekérre hatalmas rudakat, és majd azokkal fog verekedni. A sarkadiak észrevették, hogy mentek Gyulára, és azt gondolták, hogy majd visszafelé jól elpáholják őket. Visszafelé is csak Sarkadon keresztül tudtak menni, mert annak idején mindenütt víz volt és csak a hídon keresztül tudták megközelíteni a falut. Sarkadon már várták őket. Nagy tömeg gyűlt össze, hogy lássa a verekedést. Mongra Craciun elkezdte rázni a rudakat, és ettől mindenki megijedt és elfutott. Így szerencsésen hazaértek. A nemes egy lovat ajándékozott Mongra Craciunnak amiért megvédte, és azt mondta neki, hogy menjen haza és hozzon ide akit akar. Elvitte Mongra Craciunt és rokonait Méhkerékre. Ott üres házak voltak, a lakók kurucok voltak, de elmentek onnan. Mongra Craciun úgy döntött, hogy nem költöznek az elhagyott házakba, mert a lakók visszajöhetnek. Ezért elkezdtek új házakat építeni. A templom helye már ki volt jelölve, és ők az egyik oldalra kezdték építeni a falut. Azért volt sokáig a méhkeréki templom a falu szélén."

Figyelemre méltó, hogy az elbeszélés több hiteles adatot tartalmaz. A lakosság származásának helyeként konkrétan megnevezi Jánosdát. Leírja azt a nehéz munkát, amellyel az elvadult területet vissza kellett hódítani, hiszen az egy évszázadig pusztaként álló település szántóföldjei elparlagosodtak, sok helyen fák nőttek, mindent ellepett a fű és a gaz, szabadon terjeszkedett a mocsár. A történet szerint az elpusztult faluban talált házakat üresen hagyták, és máshol építették fel az új községet. Ezt alátámasztja a Méhkeréktől keletre fekvő Telek föld nevű rész, hiszen a Telek elnevezés általában az elpusztult település helyét mutatja.[28] Elfo-

24 SZENDREY I. 1968. 90., 93.
25 SZENDREY I. 1968. 93—94.
26 NADÁNYI Z. 1938. 497.
27 MARTYIN E. 1983. 6—8.
28 MESTERHÁZY K. 1981. 57.

gadható az az állítás, hogy a templom helyét már a megtelepedéskor kijelölték, a levéltári források szerint igen hamar fel is építették. A görögkeleti vallású lakosság királyi engedély nélkül épített templomának használatát a királynő utólag, 1770-ben engedélyezte[29]:

„Méhkerék falu nem egyesült görög vallású lakosai által a királyi engedély nélkül épített egyházuk számára kért vizsgálat alapján, és azért a tiszteletre méltó urak által pecsétes előírással az elmúlt július hónap 5-én elvégzett szemle alapján, azok előadásában ide a legkegyelmesebb császári királyi felség elé alázatosan előhozva, mélyen tisztelt legkegyelmesebb felség elrendelte, hogy az illető egyház császári és királyi kegyből és jóindulatból megnyittassék és az előbbi lakosok használatára engedtessék. Ezen birtok bírái számára pedig az, hogy bár ezt az egyházat előbbi utasítás által, és felülről jövő kegyes királyi engedély nélkül idő előtt építették, nem javallatik a vármegyei közgyűlésben való megfeddése.

Ennélfogva ezt a legbölcsebb császári és királyi engedélyt a királyi helytartó tanács a legbölcsebb tisztelendő uraknak a foganatosítandók végrehajtása érdekében itt tudtára adja.

Kelt a királyi helytartótanácsban Pozsonyban 1770. szeptember 13-án.

Legkészségesebb jószándékkal"

A hátuljára ráírták: „Felolvastatott és kihirdettetett 1770. november 16-án Váradolasziban tartott közgyűlésen."

Az 1770 januárjában kelt urbárium további értékes adatokkal gazdagítja ismereteinket.[30] Kiderül, hogy nincs korábbi urbáriumuk, „mivel csak három esztendeje, mióta mi ezen Helységet megültük".

„Ezen helységet a' midőn meg ültük akkor mindjárt a Méltóságos Eszterházi Hertzegi Ház Tisztyével, mostani Administrátor Urammal Contractusra léptünk, hogy ott az Uraságot illető minden névvel nevezendő haszon-vételért fizetünk esztendőnként 400 Rh forintokat, tovább való tetszéséig az Uraságnak. Midőn pedig az elmúlt esztendőben az egész Derecskei Dominium Nagy Méltóságú Eszterházi Hertzegi Háznál újabb Contractusra lépett, akkor mi is a' Derecskei Dominiumhoz kapcsoltattunk 's abban a' Contractusban melly a Deretskei Dominális Bíránk kezénél vagyon 's a' mint tőle hallottuk 8 esztendőre tétetett, foglaltunk, 's a' szerént most is az említett 400 forintot fizetjük esztendőnként, felét Szent György, felét Szent Mihály napkor.

Legelő mezőnk határunkon vagyon annyira való, hogy marháinkkal más földjére nem szorulunk, vagyon az Uraság engedelméből elégséges tűzi és mindennemű épületre való fánk, ellenben az árvizek gyakran károkat tesznek, 's mint hogy körös környül vagyunk vízzel véve, a határunkon sok rendbeli gátakat kénteleníttettünk tartani.

A midőn a Falut meg szállottuk, olyan kötelességet vállaltunk magunkra, hogy mi magunk fogjuk magunknak Szántó és Kaszálló földjeinket irtással szaporítani, a' mint hogy már némely részében hozzá is fogtunk, 's utánna is láttunk, de csak ugyan már eddig is vagyon annyira való Szántó 's Kaszálló földünk, hogy két fordulóban lévén határunk felosztva, Őszi 's Tavaszi vetést együvé számlálván, a' kik Helységünkben tehetősebb Gazdának tartatnak, el vethetnek 2 köböl búzát, aki pedig irtani akar bokrot, többet is el vethet. Szénát kaszálhatunk 4 Szekérre valót, Sarjút pedig, minthogy azt a Marháink számára tartjuk, nem szoktunk kaszálni.

Semminémű Robotot nem teszünk, hanem a magunk munkáját 4 's 6 vonó marhákkal szoktuk véghez vinni.

A Kilenced is már az Árendás Summában foglaltatik, azon kívül pedig a Méltóságos Uraságnak semmit sem adunk.

Szabad menetelű... embereknek tartjuk magunkat."

29 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML.) IV. A. 1/b. 106. A latin nyelvű szövegek fordításáért *P. Szalay Emőkének* mondok köszönetet.
30 HBML. IV. A. 1/d. 14

Az 1770 decemberében készült urbárium további részletekre világít rá.[31] A falunak a lakossághoz képest igen kevés szántóföldje volt, annyira, hogy ha más határokra nem mennének, saját határukon lévő szántóföldjükből meg sem tudnának élni. A falu két fordulóban lévő szántóföldje a „kétszeres életet megtermi". A telkek és a kaszáló rétek nem voltak egész vagy fél házhelyre felosztva, s szántóföldjeik sem voltak egyformák, így volt aki 2 s akadt aki 4 pozsonyi mérő gabonát vetett. A gazdáknak 6 vagy 7 kaszásra való rétje volt. Mivel azonban az áradások miatt későn kaszálhattak, sarjút nem tudtak vágni. Mindezeket összefoglalva a földművelésben megállapítható a földbirtoklási rendszer legkezdetlegesebb formájának, a szabadfoglalásnak a megléte Méhkeréken az újjátelepülése utáni első években.

Az állattenyésztés szempontjából fontos makkoltatásra a falu erdeje nem volt alkalmas, ezért reményüket fejezték ki, hogy arra, miként a többi településnek, az uraság tűrhető bérért lehetőséget fog adni. Nádvágó rét bőven van, akárcsak kenderáztatásra alkalmas víz. A helységben ekkor még nincs malom, de fél mérföldnyire jó vízimalmokat említenek. Várad városa 4 mérföldnyire van, de az oda vezető út gyakran rossz, vagyis a földút csapadékos időben egyszerűen járhatatlan volt.

1770-ben 30 szabad menetelű családfőt jegyeztek fel: Marcus Bajkán, Theodorus Bajkán, Demetrius Bálint, Joannes Bálint, Stephanus Buta, Joannes Csefán, Ladislaus Csutye, Laurentius Csutye, Martinus Csutye, Stephanus Duló, Joannes Garzó, Ladislaus Garzó, Petrus Garzó, Theodorus Garzö, Laurentius Gyihor, Christianus Juhász, Joannes Kocsis, Paschalis Nyetye, Joannes Orosz, Georgius Pantya, Demetrius Patkás, Nicolaus Patkás, Ladislaus Prekup, Joannes Puj, Joannes Rajta, Joannes Rajtár, Joannes Szucsigán, Ursius Rósa, Ignátius Tulkán, Theodorus Vancsa. A családnevek között kétszer fordul elő a Bajkán, Bálint, Patkás, háromszor a Csutye és négyszer a Garzó név, tehát a falu betelepüléséről szóló történetben igaz, hogy egymással valószínűleg rokon családok is jöttek ide.

A szilárd telekrendszer, a telekszervezet ekkor még kialakulatlan volt. A lakosság nem tudta pontosan, hogy mennyi telek és azokhoz milyen mennyiségű tartozékok vannak birtokában. 1773-ban 4 3/8 telket vallottak be, amelyhez — mivel Méhkeréket a föld minősége alapján a 2. osztályba sorolták be — összesen 122,36 hold szántó és 43,7 hold rét tartozott. Magas volt a remanentialis, az összeírásból kimaradt telkek száma, ami e település esetében 46 3/8 volt, tehát az összes telkek száma 50 6/8-ot tett ki.[32] Szabad menetelű lakosként 24 családfőt írtak össze: Bajkán Markuly, Bajkán Togyer, Bálint Demeter, Bálint János, Buta István, Csefán János, Csutye László, Csutye Lőrintz, Csutye Márton, Dulló István, Garzó János, Garzó Péter, Garzó Togyer, Juhász Krátson, Kotsis János, Orosz János, Patkás Demeter, Patkás Miklós, Prekup László, Rajta János, Rajtár János, Rosa Ursz, Tulkán Ignát, Vantsa Togyer. Házzal bíró zsellérek: Garzó László, Gligor Lőrintz, Nyetye Paskul, Pantya György, Puj János és Szutsigan János. A szabad menetelű lakosok általában 2 hold szántófölddel és 6 Ember Vágó Réttel, míg a házzal

31 HBML. IV. A. 1/d. 14.
32 SZENDREY I. 1968. 143—145.

rendelkező zsellérek fele ennyivel rendelkeztek. Ekkor, 1773-ban a falu egyetlen, görögkeleti papja az előírások szerint 4 igavonó ökröt, 1 lovat, 2 tehenet és 3 sertést legeltethetett a falu közös legelőjén, és sem az adóterheknek, sem a földesúri tisztségviselőknek nem volt alárendelve. Az ispán, a község jegyzője, az itt lakó két földesúri tisztségviselő mindegyike 2 igavonó ökröt, 1 lovat, 1 tehenet és 2 sertést a falu közös legelőjén szintén legeltethetett.[33]

A névsort olvasva megállapítható — bár a név és a nemzetiség nem azonosítható automatikusan —, hogy a lakosság döntő része román volt, amit alátámaszt egy 1773-as összeírás, mely szerint *Méh Kerék* falunak görög nem egyesült, vagyis görögkeleti egyháza van, s a lakosság által használt nyelv a román.[34] Itt kell röviden szólni a román népesség Bihar vármegyébe történt betelepülésének folyamatáról. Dél-Bihar döntő részén már a XVII. század elején is a román nemzetiség volt túlsúlyban.[35] A török pusztítás után a Bihartól nyugatra és délre fekvő megyék népessége hasonló pusztítást szenvedett, mint megyénk. Az elpusztult helységek benépesítésére magyar telepeseket nem, vagy csak keveset kaptak, így csupán a keleti irányból történő népmozgásra volt lehetőség. A XVIII. században több hullámban végbement folyamat, a tömeges bevándorlás eredményeként a román népi elem súlya tovább növekedett Biharban.[36] Az 1773-ban készített összeírás szerint Bihar megye 130 magyar nyelvű községe mellett 330 olyan község található, melynek lakossága egészen vagy túlnyomó részben román nyelvű.[37] A románok döntően a megye déli részén telepedtek le, így a Váradi járásban a falvak 72%-a, a Belényesi járásban 88%-a román volt.[38]

Méhkerék településéről, földrajzi környezetéről már ejtettünk néhány szót, de a korabeli térképek segítségével érdemes további részleteket is felfedni. A falu legkorábbi ábrázolása az 1783-ban készített I. katonai felmérés térképlapján található.[39] A helységet közvetlen közelében ritkább, kissé távolabb sűrű erdő és mocsár vette körbe. Méhkeréktől keletre a ritkásokban észak-déli irányban két sorban, nyugatra a sűrűbb erdők két szélén szintén észak-déli irányban, és délen sűrű erdő szélén kelet-nyugati irányban szállások feküdtek. Györffy István megállapítása szerint Méhkerék nem volt kertes település, de közelében 36 szállás fekszik.[40] Mindenesetre mint a további adatokból kitűnik, ezeken a szállásokon tartották, teleltették a jószágot, és itt volt felhalmozva a takarmány is. A falu házai a Sarkadról Tarcsa felé vivő úttól északra és délre helyezkedtek el. Az úttól északra, a település keleti szélén a templom épületének rajza látható.

Sokkal részletesebb, ezért bővebb felvilágosítást ad Méhkerék 1819-ben készült térképe.[41] A település a felszíni adottságokhoz alkalmazkodva sűrűn tagolt, nagyobb része a Sarkadról Tarcsára vezető úttól délre fek-

33 HBML. IV. A. 1/d. 14.
34 LEXICON 1920. 66.
35 BÁRSONY I. 1976. 49.
36 BÁRSONY I. 1976. 48.
37 MEZŐSI K. 1943. 234.
38 BÁRSONY I. 1979. 67.
39 Hadtörténeti Múzeum Térképtára I. katonai felmérés Coll. XXIV. Sec. 26.
40 GYÖRFFY I. 1943. 108.
41 REISZ, CH. 1819.

szik. A templomot az úttól északra, a helység északkeleti szélén találjuk, közelében a pap házát, s annak szomszédságában a falu legészakibb szélén tüntetik fel a temetőt. Ekkorra már malmot is építettek a település nyugati részén. A falu határát erek, mocsarak és lápok sűrűn szabdalták. A földrajzi nevek egy része a korábban elpusztult települések helyét jelzi, mint már azokról korábban szóltunk. A földrajzi nevek másik csoportja a tulajdonosokról kapta nevét, például Zugu Bajkanjestje, Balog Ere, Balog Lapossa, Balog Szamokája, Csefan Péter, Csefan Péter Szamokája, Dragan Szamokája, Curzó Péter, Ritului Gurzó, Zugoloi Ignátz, Székje, Kostijan Lapossa, Pap Tjirika Szék, Pater György Székje, Zuguluj Toth Janos Ere, Patkás Szék. Közülük a Bajkán, Csefán, Gurzó, Patkás család nevével már a falu újranépesedésekor találkoztunk. A tarcsai határszél közelében, azzal párhuzamosan húzódott az Ördög Árka, mely népvándorláskori eredetű védelmi rendeltetésű árokrendszer volt.

Huszár Mátyás 1822-ben készített térképe[42] nem ennyire részletes, de fő vonalakban áttekintést ad a környékről, főleg annak vízhálózatáról. Mint a II.[43] és III.[44] katonai felmérés térképei mutatják, a település a XIX. században nem sokat változott, mindössze délnyugati részén bővült néhány utcával.

A falu XVIII—XIX. századi életének mindennapjaiba a levéltári források segítségével nyerhetünk bepillantást. Láthatjuk, hogy mennyi megpróbáltatást és viszályt kellett elviselni a lakosságnak. 1794-ben írott könyörgő levelük[45] az aszály megdöbbentő pusztításáról számol be, melynek következtében éhenhalás fenyegette őket:

„Tekintetes Úr Ordinarius Vice-Ispány Urunk, Kegyes Patrónus Urunk!

Alább írtak Alázatosonn instálunk ez okonn: Minémű nagy nyomorúság vagyunk ezenn nagy drágaságnak idejénn, azt a minden napi szemmel látott tapasztalás bizonyítja. Ugyan is egész határunkonn melly azonkívül is kicsiny, nem termett az Őszi vetés csak annyit, hogy a magvát meg adta volna, a Tavaszi vetésekből pedig a nagy Szárazságnak miatta nem lett semmi. Súllyosodott az Istennek látogató ostora rajtunk azzal is, hogy a Die la July A. C. két hét alatt az ökör Csordabeli marháinkból dög által el döglött, többnyire mind a nagy és jármos ökreinkből 66 darab. Ismét a fejős teheneinkből 18. más veszedelemben hirtelen; melly szerint már sem élelmünk, sem pedig a miből szükségünket pótolhatnánk nincsen, el annyira, hogy ha csak a Felséges Mindenható Isten, Kegyes Atyai Gondoskodó Patrónusaink által élelmünkre valót nem parancsolának, bizonyára sokaknak közülünk, házról házra való koldulásra és szemlátomást való éhen halásra kell jutnunk.

Illyetén keserves állapotunkba azért íme folyamodunk ezenn alázatos instántiánk által Tekintetes Úr Ordinarius Vice-Ispány Urunkhoz, és reménykedünk, hogy mivel teljességgel semmiből pénzt nem kaphatunk, a Porczio Restantiának a vagy csak némelly részét, melly most a Contributionalis Cassába 27 Rft. 30 Xr. a Domesticába pedig 141 Rft. 11 Xr. elengedni, rajtunk könnyebíteni méltóztassonn. Kegyes Atyai Grátióját és Válasszát óhajtva el várván maradunk. Sig. Méhkerék Die 26ª Aug. 794."

A szűk határú település lakosságának anyagi helyzetét egy-egy természeti csapás könnyen megrendítette, ami általános volt a megyében máshol is. Ilyen esetben éhhalál előli menekülésként egész családok kerekedtek fel, és járták koldulva a szomszéd megyéket. 1816-ban például

42 HUSZÁR M. 1822.
43 Hadtörténeti Múzeum Térképtára II. katonai felmérés Coll. XLII. Sec. 56.
44 Hadtörténeti Múzeum Térképtára III. katonai felmérés 5267/3.
45 HBML. IV. A. 1/a. 248.

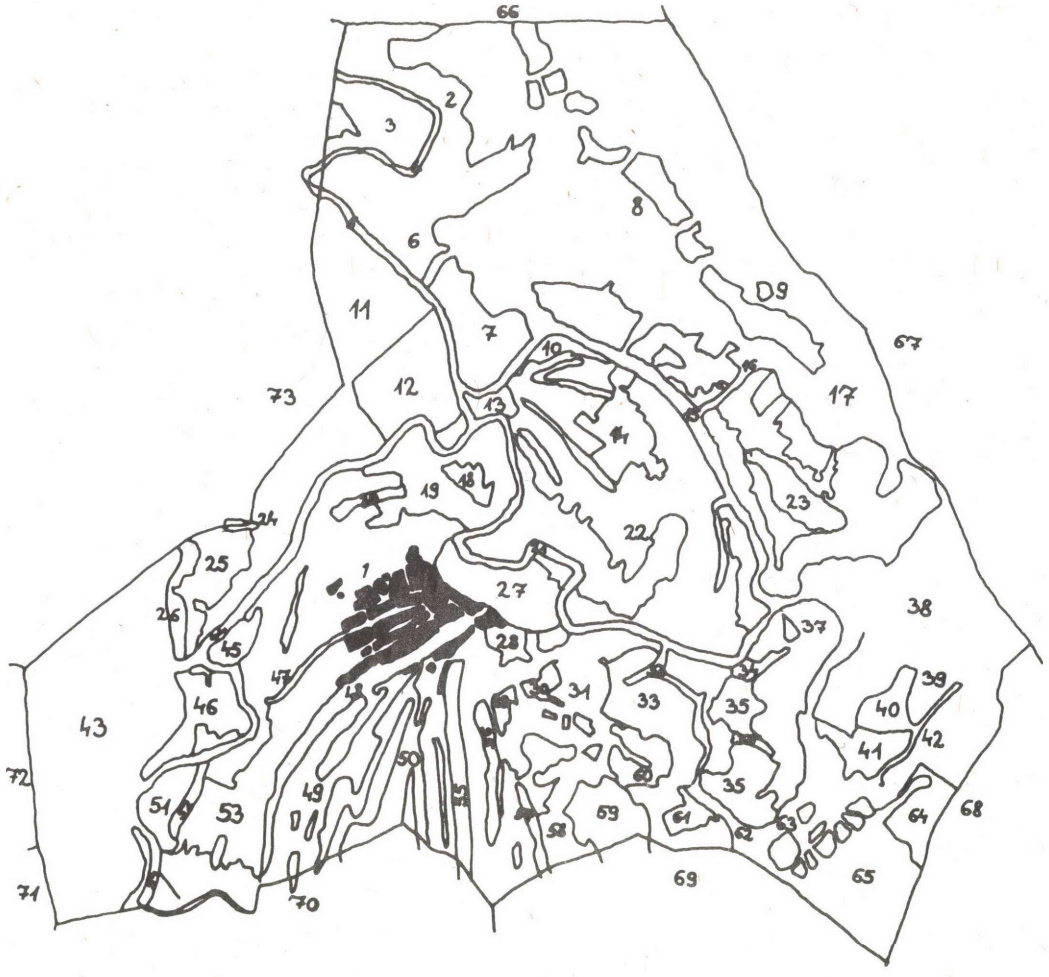
ez olyan arányokat öltött, hogy Békés megye kénytelen volt elrendelni a betódulók visszakísérését, a települések végeire pedig őröket állítottak.[46] Hogy ne kényszerüljenek hasonló bolyongásra, Méhkerék lakói élelmiszert és adósságaik elengedését kérték. Nem tudjuk milyen intézkedés született. Valószínűleg kaptak valamilyen segítséget, mert a falu élete tovább folyt.

Időnként a falu lakossága és a vezetés között éleződött ki az ellentét. 1828-ban Bihar Vármegye közgyűlésének jegyzőkönyve arról tudósít,[47] hogy Méhkerék lakosságának nagyrésze és a jegyző ellentétbe került a bíróval és Roxin Basiliussal, a görögkeleti pappal. A vármegye szükségesnek látta, hogy a Derecskei Uradalom figyelmét felhívja a viszályra, és arra, hogy a Méhkeréken tartandó Úriszék az engedetlenségeket akadályozza meg. A falvak vezetői és a lakosság közötti ellentét ebben a korban nem volt egyedi jelenség. A helység bírájául az uradalmi alkalmazottak által kiszemelt 4 jelölt közül lehetett választani.[48] Természetesen ők már eleve olyanokat jelöltek ki, akikről tudták, hogy a jól jövedelmező állásban — adókedvezményben és fizetésben részesültek, valamint ők kezelték a falu közös vagyonát — az uradalom érdekeit érvényesítik majd. A bíró kiterjedt jogokkal és kötelességekkel rendelkezett. Bizonyos határig ítélkezhetett és büntethetett, ő döntött a lakosok perlekedéseiben, irányította a falu határának felosztását, kivetette az állami és a földesúri adót. Helyzete sok olyan lehetőséget biztosított számára, amely vagyonosodásához, jogtalan előnyök megszerzéséhez és gyakran hatalmaskodáshoz vezetett. Mindezek számtalan súrlódási lehetőséget nyújtottak, személyes ellentét és gyűlölet forrásaivá váltak. Ha hivatalos úton eredménytelen volt velük szemben a fellépés, a lakosok a bosszú kegyetlen eszközeihez nyúltak. A méhkerékiek 1828-ban beadott panaszát nem orvosolták megfelelően, a bíró nem változtatott magatartásán, ezért szinte mindenét felégették.

„Tekéntetes Nemes Vármegye!
Múlt 1828k Esztendő December Hónapja közepe táján, a' külső Tanyámon öszve rakott Takarmányaim között lévő, 's 130 Kereszt Búza Szalmából álló egy Kazalom némely rossz akaróimtól, kik Bíróságom Esztendei alatt reám agyarkodtak, 's most is agyarkodnak meg gyújtatván, résszerént a' Füst, résszerént a' locsolások miatt semmivé tétetett. — Ugyan tsak az 1829k Esztendő Januárius elején, a' belső Telekemen lévő Száraz Malmom hasonlóul meg gyújtatván, és hamuvá égvén, azt csupán Fő Méltóságú Hertzeg Esterházy Miklós Tekintetes Úr Ő Kegyelmessége Tekintetes Tiszttsége adakozásából épithettem fel. — Még itt sem elégedvén meg rossz akaróim, Folyó 1830k Esztendő Június 7kén a külső Tanyámon lévő 12 Öles jó készületű Marha Istállóm hamuvá égettetett tetédződvén szerentsétlenségem a' múlt Augustus Hónapjába a Mezőben kinn volt egy Szekeres Boglya Szénámnak hamuvá tétele által is. — Még ezen négy rendbeli jószágaim fel Perzselése sem láttatván elégségesnek, Folyó Hónap 6ka éjtzakáján a Száraz Malmom ismét porrá égettetett. — Melly öt rendbeli tetemes káraimnak következésébe:

Alázatosan és teljes bizadalommal is folyamodom a' Tekéntetes Nemes Vármegyéhez az eránt: hogy méltó figyelmére vévén a fejjebb elő számlált, és a' Tekintetes Nemes Vármegye K. Parantsolatainak, a' Lakosokkal a' kívánt és lehető módon eszközöltetett és teljesíttetett bé töltése miatt származott Szerentsétlenségeimnek tetemes voltát, — különösen a' Száraz Malombeli káromat (melynek Betsű Le-

46 IMPLOM, J. 1971. 193.
47 HBML. IV. A. 1/a. 129. Nemes Bihar Vármegye Köz Gyűlése Jegyzőkönyve 811. pont 1828 Febr. 25. Várad—Olaszi.
48 SZENDREY I. 1968. 39—44.

Méhkerék földrajzi nevei Reisz Christián 1819-ben készített térképén.

1. Possessio Méhkerék, 2. Perpelig Sziget, 3. Rotjila Zug, 4. Perpelig Ere, 5. Nagy Zug Ere, 6. Nagy Zug, 7. Zugu Bajkanjestje, 8. Puszta Sziget, 9. Funtina Retjek, 10. Ritu Zagravului, 11. Ojuba Szék, 12. Ujuba (Silva Dominalis), 13. Kuretsistje, 14. Kinyepistye, 15. Balog Ere, 16. Zuguluj Toth Janos Ere, 17. Balog Lapossa, 18. Pap Szamoka, 19. Ritu Rozului Szék, 20. Dragan Szamokája, 21. Sápi Ér, 22. Sápi Mező, 23. Balog Szamokája, 24. Csóka Szamoka, 25. Ősi Réten innen Szék, 26. Lapos, 27. Telek Föld, 28. Untre Pere, 29. Csefan Péter, 30. Gurzo Péter, 31. Ritului Gurzó, 32. Jeruga Lebenyitsestye, 33. Lebenyitsistye, 34. Funtina csel de tonat, 35. Untre Puntz, 36. Tzigány Szamoka, 37. Patkás Szék, 38. Balog Lapossa, 39. Sas Fészek, 40. Szamoka, 41. Pap Tjirika Szék, 42. Ördög Árka, 43. Ősi Rét, 44. Ólyi Ér, 45. Pater György Székje, 46. Zugoloi Ignátz Székje, 47. Tzigány Szamoka, 48. Szamoka csé Mare, 49. Intre Szamoka, 50. Szamoka de la Plop, 51. Zugu la Fraxia, 52. La pasz a csel de la Fraxtin, 53. La Padure csel Mare, 54. Jeru Kinyipilor, 55. Cseku Nadu Szamoka, 56. Csefan Péter Szamokája, 57. Barankaj Szamoka, 58. Kerek Láp Székje, 59. Kerek Láp, 60. Untre Kornu, 61. La Ukolo bojlo, 62. Jeruga de la Podutz, 63. Podutz csel Mare, 64. Tartsai határ szél, 65. Kostijan Lapossa, 66. Praedium VARSANYHELY, 67. Terrenum Oppidi SZALONTA, 68. Praedium TARTSA, 69. Praedium TARJAN, 70. Praedium POJAND, 71. SARKAD, 72. KAPITÁNYSZÁLÁS, 73. Terrenum Oppidi SARKAD.

vele mellékeltetik) ha a' gonosztévő, egy vagy két Hónapok alatt ki nem tapogatódhatna, a Lakosokkal egyformán (ha ne talán tán így a' gonosz tévőnek kiadatása eszközöltethetne) meg téríttetni annyival is inkább méltóztasson; mivel a' még keményebb Felsőbbi K. Parantsolatok érkezhetése következésében az Elöljárók, a rosszabb Lelkű Lakosok dühös indulatainak áldozatjaivá lehetnek.

Örökös 's mély tisztelettel maradván a Tekéntetes Nemes Vármegyének Méhkeréken December 10kén 1830.

alázatosan esedező Szolgája

Jánk Mihály
Méhkereki Fő Bíró"[49]

A közgyűlés kiküldöttje 1500 forintra becsülte a kárt, s közölte, hogy Jánk Mihály a falu lakosaitól várja kárának megtérítését, s míg az meg nem történik, se malmát, se istállóját nem meri újra felépíteni.[50]

Időnként az egymás közötti viszályok is gyújtogatáshoz vezettek, mint 1835 márciusában.

„Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr!

A folyó hónap 9dike virradójára itten egy közlakos Iszai Jánosnak a háza valamely gonosztevő által meg gyújtatván tökéletesen a mellette lévő Istállójával edjütt el égett, a mi holmitskák a házába voltak ki hordódtak de különben is a ház padlása bé nem égett; a mi a ház padlásán felyül volt úgy mint két Szalonnája, egy kevés gabonája, üres gabonás zsákjai azok mind el égtek; ezen tűzről mivel hamar érhették; de az akkor éjtszakai eső is akadályul volt, Szomszédjainak semmi károk nem esett.

Valamint a múlt hónapban történt tüzeknek úgy ennek okozóját is még eddig ki tudni nem lehetett.

Mely alázatos Jelentésem tétele után magamat a Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr Tapasztalt Úri gratiójiba ajánlván alázatos tisztelettel vagyok Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrnak Méhkereken Böjtmáshava 11kén 1835.

alázatos szolgája

Dobos Lajos
M Kereki Jegyző"[51]

Az 1828-as panaszban hallottuk, hogy a lakosság a görögkeleti pappal is ellentétbe került. Talán ennek is köze van ahhoz, hogy 1836 júniusában a gyújtogatók az egyházat sem kímélték.

„Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr!

A mai napon az az f. h. 25ke virradójára ezen Helységben egy ótska el avult templom valamely Isten nélkül Krisztus nélkül való gonosz tévő által fel gyújtatván reggeli 2 3/4 órakor kezdődött a láng kiütése, a szél eleinte a falu hossza felé tartván, az egész szerentsétlen esetben tsupán azon szerentse volt, hogy a szél mindjárt fordulván, a templom tornyon az edjik Pap és a Kántor házán kívül más épületek nem égtek, a veszedelem pedig oly fenyegető volt a falunak legnagyobb részére nézve, hogy mindenki azzal tartotta, hogy a leg szívesebb igyekezet mellett is nem lehet mód és út az épületek igen sűrű és a szélnek nagy volta miatt, a pusztítani indult veszedelmes tűz árjának ellent állani; de az Isteni gondviselés és az embereknek is igyekezete által, miután a két fentebb említett ház tökéletesen, a fedelére nézve a templom mely patitsból volt, a torony mely csupán fából volt düledékbe maradt, két igen jól készült és valósággal szép szavú, edjik 2. M és 20 a másik 2. M. 80 egészen öszve olvadtak s égtek a további terjedés a tűz meg szűnt.

49 HBML. IV. A. 1/b. 400.
50 HBML. IV. A. 1/b. 400.
51 HBML. IV. A. 1/b. 454.

Ily veszedelmes környülállások közzé lévén helyheztetve kéntelenek vagyunk a Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrhoz folyamodni az eránt, hogy a f. év Böjtelő hava 22kén s több napokba tartott T. K. Gyűlésnek azon tzélirányos végezésének, mely a gyújtogatásoknak lehető meg gátlásából hozatott, és a Tekintetes Fő Bíró Úrnak csak ugyan éppen a fent említett határ időbe költ becses Hirdetése 2dik pontja alatt Közhírré is tétetett következésébe leendő vételét reánk nézve eszközölni kegyesen méltóztasson.

Mely szomorú és alázatos Jelentésünk tétele mellett Úri kegyes gratiójiba ajánlottak alázatos tisztelettel vagyunk Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrnak M Kereken Iván hava 25 1836

alázatos szolgái
Méhkereki Elöl Járók"[52]

A leírásból egyértelműen kitűnik, hogy a gonosztevő a falu keleti szélén álló görögkeleti templomot gyújtotta fel. A keleti szél először a községet veszélyeztette, amit szerencsére hamarosan déli szél váltott fel, s így mindössze a pap és a kántor a templomtól északra fekvő házai lettek a tűz martalékává. A jelentés fontos adatokat szolgáltat az 1770 előtt épített görögkeleti templomról, hiszen elmondja, hogy a torony fából, többi része pedig paticsból készült. Tehát az ide települő új lakosság a környék adottságainak megfelelően, a közvetlen környezet által nyújtott lehetőségeket kihasználva úgy építette fel templomát, hogy a gerendák között függőlegesen futó karókat vesszővel vízszintesen befonták, majd pelyvás sárral kívül-belül több rétegben betapasztották. Építése után közel 70 évvel ezért joggal nevezhették ócska, elavult templomnak, mely helyett 1848-ban készült el, most már téglából az új épület. A két szép hangú harang is tönkrement, melyből egy darabot elküldtek a jelentéssel együtt, hogy a pusztulást szemléletesebbé tegyék. Sántha György a jelentés kézhezvétele után, mint a Szalontai járás főszolgabírója 24 katona kirendelését kérte a megyétől Méhkerékre.

Alig több mint egy hónap múlva a főbíró szállásán gyújtották fel a szalmakazlat.

„Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr!

A' folyó hónap 27ke éjtszakáján Méhkerék Helységében a főbíró Rokszin János szállásán lévő egy 10 1/2 öles szalma kazal valamely gonosztévő, és itten nem kevés számmal található gyújtogató által fel gyújtatván egésszen el égett.

Az idő csendes és kevés széllel való lévén senkinek, — ezen gyújtásról másnak mint egy Bordás Gergely nevezetű tanya szomszédjának egy rossz ólacskája meg égvén, — valami nagy kára nem történt.

Ki lehetett ezen gonosz tett el követője bizonyosan nem tudni; de igen hihető, hogy itten körül tekergő Bálint Jánoson kívül más nem volt.

A Kár még Tiszti vizsgálat alá nem jövén a mint a Bírák gondolják tészen u. m. a.

Szalma ára	180 VFor.
Ólacska	20 VFor.
Összesen	200 VFor.

Melyet is midőn hivatalos kötelességem szerint alázatosan Jelentenék, mindenkor tapasztalt Úri Kegyes gratiójiba ajánlott alázatos tisztelettel vagyok. Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrnak Méhkeréken Kis Asszony hava 28ka 1836.

alázatos szolgája
Dobos Lajos jegyző"[53]

52 HBML. IV. A. 1/b. 454.
53 HBML. IV. A. 1/b. 454.

Szeptemberben az elöljáróság összefoglalta az év tűzeseteit:

„Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr!

Ezen folyó év Boldog Asszony hava 20dikától fogva a' mikoron is a mostani Fő Bíró Rokszin János, és ugyan azon éjjel a Helység háza, későbben és csak kevés idő teltével egy Köz Lakos társunknak kerítése; Iván hava 20kán a templomunk, — melyről a mellette lévő Parochus, és Kántor házai is el égtek; Kisasszony hava 27dike éjtszakáján Fő bírának Rokszin János szalmája, Sz. Mihály hava 9kén Dobos Lajos Jegyzőnknek a Szalmája, nyilvánságosan az ittend nem kevés számmal található veszedelmes gyújtogatók előre tökéllett gonosz szándékjainál fogva csupán bosszú állás és elrémítés tekintetéből gyújtatván fel, oly kevés idő alatt öt rendbeli gyújtások történvén valóban mindnyájan is, — kivált mikor a gonosz tett veszedelmes elkövetőit kipuhatolni és a mások példájára irtózatos vétkek érdeme szerént büntettetni nem lehetne, — velünk együtt minden Lakostársaink annyira is el rémültek, hogy tulajdon Lakó házaikban még éjjeli nyugalmokat sem lelik.

Szükségessé tette a' Közbátorság eszközölhetése, hogy ily veszedelmes körülményekhez képest a házankénti Strásálás fel állíttasson, mely még mostan is midőn fent állana, nem lehet annyira menni, hogy ezen undok gyújtogatás vétke Zabolláztathasson.

Kéntelenek vagyunk annál fogva a Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrhoz alázatosson folyamodni az eránt, hogy ide Helységünkbe a Környül állásokat figyelembe vévén, ezen Tekintetes Nemes Vármegye által a f. é. Febr. 22kén tartatott T. K. Gyűlés végzéseinél fogva is a további gyújtogatás reménylhető megszüntetésére nézve, a Hely kiterjedéséhez képest Katonaságnak ki rendeltetését eszközölni kegyesen méltóztasson.

Valósággal pontonként látjuk bé teljesedni a Tekintetes Karoknak, és Rendeknek azon észrevételét, mely szerént úgy méltóztatnak vélekedni, hogy a helybeli 'Sidóság kortsmárosok a rossz emberek szaporítására igen sokat tesznek, csak annyiban is, hogy minden féle lopott javakat töllök italokért bé venni nem irtódzván, s azoknak is kik ily gyanús emberek határtalan mennyiségig italokat is ki adnak adattnak, annak mindenkor veszedelmes következése kétségen kívül való: az itten lakó Izraelita Csapszék haszonbérlő is hasonló fajú lévén az italoknak minden felé nagy mennyiségbe lett hitel kiosztásával, — nem vévén figyelembe a Tekintetes Nemes Vármegye e részbeli czél irányos parancsolatit, — az által a gonosz szándékoknak elő segéllője, Elöljáróságnak pedig az által, hogy az ily hitelek bé szedésére mind untalként kénszeríteni, mindenkor nagy alkalmatlanságára, a Községnek pedig nem kevés kárára volt és van.

Melynél fogva esedezünk alázatosan az eránt is a Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr Kegyessége előtt, hogy jól lehet már ezen mi Izraelitánkat a Tekintetes Nemes Vármegye által, az hitelek kiadásai és azoknak árok bé szedése eránt tett czél eránzó parancsolatinak pontos megtartására hathatósan fel szóllítani méltóztatott: miután már annak további munkálódó erejét tartani nem kívánva, adózó Lakos társainknak ezen szűk időbe, — oly sok hitelbe ki adandó italok által való, — kierőtlenítését tekintetbe vévén, ne hogy mi is ezentúl a gyakori végre hajtások által annyira a Csapszék haszonbérlője által terheltessünk; a határtalan hiteli kiadásokat le tiltani kegyesen méltóztasson. Kik is alázatos kérésünk után mély tisztelettel vagyunk Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrnak Méhkeréken Sz. Mihály hava 13k 1836.

alázatos szolgái

Rokszin János Fő Bíró és több
M. Esküttek M Kereki Elöl Járók"[54]

Láthatjuk, hogy a gyújtogatás kétszer a főbíró, egyszer a jegyző és az egyház ellen, tehát valóban a falu vezetői ellen irányult, de a gyúlékony anyagokkal történt építkezés miatt az egész települést veszélyeztette. Ezért állítottak házanként őrséget és kérték a katonaság kirendelését.

54 HBML. IV. A. 1/b. 454.

A gyújtogatás jó ürügy volt, hogy kísérletet tegyenek a helybeli zsidó kocsmáros elleni fellépésre, kérték a kocsmai hitelek megszüntetését. Az előzményeket ismerve ezen nem csodálkozhatunk. Korábban a kocsma a falu tulajdonában volt, majd az uraságtól kellett bérelnie, de még így is fontos bevételi forrást jelentett, mely később kikerült a kezükből. 1827-ben a szomszédos Sarkadra való zsidó is versenyben volt a kocsma bérletéért, de akkor még a falunak sikerült három évre megszerezni a kocsmát. Válaszul a zsidó az Ólyi Pusztán létesített egy földbeásott csapszéket, mely ellen Méhkerék lakói élénken tiltakoztak.

„Tekintetes Universitas!

Alázatosan panaszolni kénteleníttettünk, hogy jóllehet mi, mint Fő Méltóságú Eszterházy Herczegség Derecskei Uradalmához tartozó Méhkerék Helysége Birái és Lakossai, még az 1827dik Esztendő September 25kén Derecskén tartatott Kortsmák licitatiója alkalmával a' Korcsmáltatás Jussát, és magát is a' Méhkereken levő Tekintetes Tisztelt Uraság Kortsmáját Esztendőnként 430 Ft-okba három Esztendőkre pedig 1290 Ft részbe ki árendáltuk a' Communitas részére; még is Issák Ferentz Sarkadi Zsidó azon bosszúságból, hogy a' Csapszékünk kezére nem juthatott, a Méhkereki Határ szomszédságában az úgy nevezett Óllyi Pusztán (kétség kívül a Sarkadi Tiszttség meg egyezéséből) minden Ország úttya nélkül való hellyen egy földbe ásott Csapszéket épített fel, és abba már az Italokat méreti is, oly czélból, hogy minékünk annál nagyobb kárt tehetne, és a' több Esztendőkre ki árendált Csapszékünk hasznának nagyobb részét a' mi tetemes meg károsíttatásunkra magához vonhassa.

Mivel pedig ezen bé panaszlott Ollyi nevezetű Pusztán soha mind ez ideig Korcsma nem volt, azonban nem is Ország úttyába esik azon újjonnan fel állított Csapszék e mellett ezen helly, mint külső rejtek, minden rossz embereknek helyt adhat. Végre szenvedhetetlen kárt is okoz ezen következő három Esztendőben nem csak a' Méhkereki, hanem még a' közelebbi Kis Ország úttyába lévő Báránykai és Szil Tartsai Csapszékek Birtokosainak is: melly alázatossággal esedezünk annak okáért a Tekintetes Universitas előtt, ezen rendetlen, és kárt tévő hellyen a' Sarkadhoz tartozó Ólyi Pusztában építődött új Korcsmának káros és Törvénytelen volta meg vizsgáltatásáért és annak végképpen leendő el töröltetéséért, a' kik a' leg alázatosabb tisztelettel vagyunk A' Tekintetes Universitásnak Méhkereken 25a Febr 1828.

alázatosan esedező Szolgái

a' Méhkereki Communitás Elöl Járói
és Lakosai
Leel-Ősy Mihály Nótárius által"[55]

Az Ólyi Puszta azonban a Sarkadi Uradalomhoz tartozott, amely a Méhkerékiek panaszát keményen elutasította.

„Igaz az, hogy a' Nagy Méltóságú Sarkadi Földes Uraság Ólyiban, mint Önnön valóságos Donationalis Birtokában egy Csapszéket építtetett, 's mint hogy annak helyheztetése alkalmatos, nagyobbat is fog ugyan oda építtetni. — De mivel a Fő Méltóságú Derecskei Herczegi Uradalom, mellytől a panaszolkodó Communitas a' Kortsmáltatást árendálja, az Ólyi Birtokra nézve, semmiféle Jus, vagy Ususbeli öszve köttetésbe nincsen a' Sarkadi Uradalommal, Vakmerőségnek lehet a folyamodók helytelen, 's Törvénytelen kívánságát mondani, hogy tudni illik az ő nyerekedések tekintetéből, egy Tőss Gyökeres Földes Úr Donationalis Birtokának szabad használásából a' Sarkalatos, és egyéb Hazai Törvények ellenére csak rövideden ki forgattasson. — De különben is a' többször érdeklett Communitasnak előadása abban a' részben is távol van az igazságtól, hogy a' Kérdésben forgó Ólyi Csapszék minden Ország úton kívül, rejtek hellyen volna építve — mert az sem Erdők, sem bokrok közt el rejtve nincsen, hanem nyílt, nyilvánságos hellyen, Sarkad Várossa, S. Keresztúr, és Méhkerék Helységei Határának mintegy közepette vagyon helly-

55 HBML. IV. A. 1/b. 376.

heztetve — az hol rossz ember bátorságba nem lappanghat. — Hogy pedig szinte olly járatott kis Ország út mellett áll mint a' például fel hozott Báránykai, és Szil Tartsai Csapszékek bizonyítják az A és B betűk alatt ide mellékelt bizonyítványok — melly szerint Okány — Vésztő — Kőrös Ladány — Kőrös Tartsa — Szeghalom, és több Helységek arra járnak az Erdőhátra, azon az úton kell magoknak is a' panaszolkodó Méhkerekieknek Derecskére, — Debreczenbe, Sarkadra, Gyulára, — Pestre, 's több más hellyekre utazni, hogy merészelnek tehát a folyamodók olyan állítással, hogy az Ólyi Csapszék minden Ország úton kívül való rejtek hellyen legyen építve a' Tekintetes Publicum eleibe járulni."[56]

A Sarkadi Uradalom Fiskálisa mellékelte Vésztő és Okány levelét, melyben bizonyítják, hogy az ólyi csapszék forgalmas út mellett épült.

„Alább írtak, Nemes és Nemzetes Zay István Úrnak, a Méltóságos Sarkadi Uradalom Tiszttartójának requisitiójára tészünk hiteles Tanúbizonyságot arról, hogy mi az Erdő Hátra, nevezetesen az Illyei és Szalontai Erdőkre járván, leg gyakrabban Sarkad Keresztúrnak innen egyenesen Méhkeréknek és ezen keresztül Illyének szoktunk utazni, ezt az utat tartván leg egyenesebbnek; ezen úton szállítottunk a közelebbi télen is mind a Communitas Számára, mind pedig Lakosaink tulajdon hasznokra, sőt ezen úton szállított a' Szeghalmi Communitas is feles számú szánakkal, külömb külömb féle fákat a' Csegődi erdőről, — ezen úton szoktunk mind mi, mind a Szeghalmiak T. N. Vármegyénk által, többnyire az Illyei erdőben vásároltatni szokott Tűzi fának elszállítására menni.

Mellyeknek hitelességére adjuk ezen Bizonyság Levelünket, szokott Petsétünkkel. Kőlt Vésztőn Június 7kén 1828.

Földesi Mihály Bíró
Esküdt Társaimmal"[57]

„Alább írtak, a' Méltóságos Sarkadi Uradalom Tiszttartója, Zay István Úrnak requisitiójára hiteles bizonyságot tészünk arról; hogy mi esztendőnként az Erdőháttságra, nevezetesen a' Csegődi, Barmodi, és Illyei Erdőkre mind a Tekintetes Földes Uraink, mind Communitásunk és Ekklésiánk szükségére meg kívántató Épülethez való és Tűzi fák el szállítására utazván, ezen utunkat rendesen nem más felé, hanem az útnak rövidsége tekintetéből Sarkad Keresztúron, az Óllyi Hídon, és Méhkereken keresztül Télen és Nyáron szoktuk elkövetni: Nem csak mi, hanem ami több Esztendők alatt lett tapasztalásunk szerint, a' szomszéd Vésztőiek, Szeghalmiak, K. Ladányiak, és K. Tartsaiak is rendesen ezen a nevezett úton, tudni illik Okány alatt s Keresztúron keresztül, az úgy nevezett Ólyi Éren levő Hídon, és Méhkereken keresztül szokták velünk együtt úttyokat tenni a fellyebb nevezett Erdős hellyekre.

Mellynek hiteles, és kétséget nem szenvedhető voltára nézve adjuk ezen Helységünk szokott petsétjével meg erősített bizonyság Levelünket. Kőlt Okányban Június 9kén 1828.

Helység Fő Bírója Szarka István
Tanácsa 's
Gara Lajos Nótárius"[58]

Végül megállapítják ugyan, hogy az országút nem arra visz, de télen és ősszel fahordás idején ott járnak el.

„A mi különben a' kérdésben forgó Csapszéket illeti, az, ez előtt valami 10 Holnappal, a Sarkadi Uradalomhoz tartozó Olyi Pusztán, a Méhkereki Határ Szélbe egy föld alatti kis pintzébe állítódott fel, tiszta helyen, hozzá sem bokor, sem erdő közel nincs, és most már az Uradalom a föld színén építteti a Csapszéket, melynek falai fenn is állanak; a mint a' Méhkereki határból ki járnak az Olyi Pusztára, a Csapszék előtt az Út két felé megy — egyik Sarkadnak — másik S. Keresztúrnak,

56 HBML. IV. A. 1/b. 376.
57 HBML. IV. A. 1/b. 376.
58 HBML. IV. A. 1/b. 376.

rendes Nagy Ország Út ugyan arra nem jár, hanem midőn a Fa hordás ideje Télen, és Ősszel bé következik, Vésztő, Okány, S. Keresztúr felől azon járnak el az Erdőhátra, és az bizonyos, hogy ha az Olyi Csapszék nem volna, Méhkeréken jobban kelnének az Italok, de az Olyi Puszta más Uradalomhoz tartozván, annak szabadsága van ottan Italt méretni!... Sarkadkeresztúron

Az Ólyi pusztán felépült kocsma ügye újabb fontos információkat tartalmaz. Egyes falvak határában az erdők által egykor sűrűn borított területeken építkezés és tüzelés céljára erősen megritkították a faállományt. Kénytelenek voltak nagyobb távolságról biztosítani az építőanyagot és a tüzelőt. Okány, Vésztő, Szeghalom, Kőrösladány, Kőröstarcsa és több más helység lakói 20—40 kilométeres távolságra, az Erdőhátra[60] jártak el érte, az okányiak a csegődi, barmodi és illyei, a vésztőiek az illyei és szalontai, a szeghalmiak a csegődi erdőre. Ezek a települések az Erdőhát északi részén a Fekete-Körös közelében Nagyszalontától délre fekszenek. Valószínűleg főleg tölgyerdők borították határukat, melyet Barmod puszta leírásánál Fényes Elek kiemelt,[61] s aki Csegőd pusztánál megemlíti, hogy a Fekete-Körös áradásai gyakran látogatják.

Az általam megvizsgált levéltári források Méhkerék 1838 utáni életére nem adnak felvilágosítást, de reméljük, hogy a további kutatás értékes adatokat szolgáltat majd a település múltjáról.

59 HBML. IV. A. 1/b. 376.
60 KÓSA L.—FILEP A. 1978. 92.
61 FÉNYES E. 1851. 93.
62 FÉNYES E. 1851. 205.

IRODALOM

BARCSA J. 1906. A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme. I. Debrecen.

BÁRSONY I. 1976. Bihar megyei egyházi birtokok jobbágynépessége a XVIII. század első harmadában. Debrecen. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III.

BÁRSONY I. 1979. A váradi püspökség Bihar megyei birtokainak jobbágysága a XVIII. század első harmadában. Debrecen. Magyar Történeti Tanulmányok XII.

CSÁNKI D. 1890. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bu-

FÉNYES E. 1851. Magyarország geographiai szótára. I. Pest.

GYÖRFFY I. 1943. Az Alföld településformái. Budapest. Magyar falu magyar ház.

HELLER, G. 1986. Comitatus Bihariensis. München.

HUSZÁR M. 1822. Hydrographia depressae Regionis fluviatilis Crisiorum Magni, Albi, Nigri, Velocis, Parvi, F. Berettyó... Magyar Országos Levéltár Vízr. Int. 54. téka 39.

IMPLOM, J. 1971. Olvasókönyv Békés megye történetéhez. II. Békéscsaba.

JAKÓ Zs. 1940. Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest. Település és népiségtörténeti értekezések 5.

KISS L. 1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest.

N. KISS I. 1960. 16. századi dézsmajegyzékek. Budapest.

KÓSA L.—FILEP A. 1978. A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest.

LEXICON 1920. Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum Anno 1773 officiose confectum. Budapest.

MARTYIN E. 1983. Jeles napi szokások Méhkeréken. Debrecen. Szakdolgozat. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára 2812.

MÁLYUSZ E. 1958. Zsigmondkori oklevéltár 1387—1410. II/1. Budapest.

MESTERHÁZY K. 1981. Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. Berettyóújfalu. Berettyóújfalu története.

MEZŐSI K. 1943. Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest. Településtörténeti tanulmányok I.

NADÁNYI Z. 1938. Bihar vármegye. Budapest.

REISZ, CH. 1819. Mappa Generalis Terreni Possessionis Méhkerék Inclyto Comitatui Bihariensi ingremiatae... Magyar Országos Levéltár E. T. — XII. 479.

SZENDREY I. 1968. Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest.

Zoltán Zsupos

GESCHICHTLICHE UND VOLKSKUNDLICHE ANGABEN ÜBER MÉHKERÉK

Der Verfasser der vorliegenden Studie hat anhand von Archivquellen sowie handschriftlichen und militärischen Landkarten die wichtigsten Wendepunkte in der Geschichte der Siedlung Méhkerék, die einst zum Komitat Bihar gehörte, und heute vorwiegend von Rumänen bewohnt ist, verfolgt.

Aller Annahme nach ist Méhkerék Ende des 13. Jahrhunderts auf königlichem Burgland, Burgbesitz entstanden. Wie dies auch schon ihr Name zeigt, war diese erstmals 1359 erwähnte Siedlung ein im Wald gelegenes Rodungsdorf, dessen Ein-Wohner sich mit der Bienenzucht beschäftigen. Während des 14. Jahrhunderts war die Einwohnreschaft des Dorfes fast ausschliesslich adliger Herkunft bis auf einige Leibeigenenfamilien, die auch hier lebten. Von der Nationalität her waren sie alle Ungarn. Im Verlauf der Türkenherrschaft wurden alle Siedlungen in der Ebene von Südbihar verwüstet. Zwar geben die Quellen keine genaue Antwort darauf, wann Méhkerék von den Türken zerstört wurde, doch in den Konskriptionen von 1962 stand sein Name schon in der Liste jener Dörfer, die als unbesiedelt seit Menschengedenken galten.

Die Wiener Hofkammer besetzte diese verlassenen Besitztümer als Gebiete, die durch Waffen erobert wurden, um sie dann Regelung ihrer eigenen Schulden zu verpfänden. So gelangten Méhkerék und manche andere Biharer Siedlung 1702 als Pfandbesitz in die Hände des Herzogs Pál Eszterházy und 1745 durch Erbrecht in die Hände des Herzogs Pál Antal Eszterházy. Im Jahre 1767 übernahm Miklós Eszterházy diesen Besitz. Zu der Zeit begann auch die Wiederbesiedlung von Méhkerék, und zwar durch die Einwohner der nahegelegenen Orte Jánosda, Illye, Madarász und Inánd.

Für die Wiederbesiedelung jener einst van Ungarn bewohnten Siedlungen nach den türkischen Verwüstungen erhielten ungarische Siedler kaum oder nur sehr selten das Recht, sodass dies nur durch Volksbewegungen aus Richtung Osten bewerkstelligt werden konnte. So kam es während des 18. Jahrhunderts zu mehreren Einwanderungswellen, im Ergebnis derer das Gewicht an rumänischen Volkselementen in Bihar deutlich zunahm, auch Méhkerék wurde vorwiegend von rumänischstämmiger Einwohnerschaft bevölkert.

Die neuen Siedler nahmen aber nicht die Häuser in Besitz, die sie noch in dem zerstörten Dorf vorfanden, sondern begannen westlich des Dorfes neue Häuser zu errichten. Die von ihrer Religion her girechisch-österich gläubige Einwohnerschaft baute sich auch bald eine Kirche, die durch Pfeiler verstärkte Lehmwände und einen Holzturm hatte. Erst 1770 wurde dieser Bau im nachherein durch den König gestattet.

Der Ort war von Wäldern und Sümpfen umgeben. Nach Osten und Westen hin befanden sich am Waldesrand die sog. Quartiere, wo man Vieh hielt oder überwinterte und auch das Viehfutter speicherte. Infolge der häufigen Dürre- oder eben Überschwemmungsperioden geriet die finanzielle Lage der Einwohnerschaft dieser Siedlung mit ihrer engen Gemarkung immer wieder ins Schwanken. Dann blieb ihnen nichts anderes übrig, als bettelnd durch die Lande zu ziehen. Von Zeit zu Zeit verschärften sich auch die Widersprüche zwischen der Einwohnerschaft des Dorfes und seiner Leitung, was dann immer wieder Brandschatzungen zur Folge hatte.

In der vorliegenden Studie wird das Leben der Siedlung bis zum Jahre 1840 verfolgt, wobei auf wichtige, auch von der Volkskunde her interessante Erscheinungen aufmerksam gemacht wird.

Pálinkás Patrícia

Berettyószentmárton földrajzi nevei

Választásomat, amely e kis községre esett, az indokolta, hogy magam is Berettyóújfaluban lakom, jól ismerem a környéket, s érdekelt, hogy közvetlen környezetemben milyen régi elnevezések éltek a határ különböző részeire, amit ma már nem használnak. Gyűjtésemet 1982-ben kezdtem el, s azóta többször is pontosítottam adataimat, akár közvetlen beszélgetésekben, akár olyan módon, hogy konkrétan rákérdeztem a bizonytalan nevekre, úgy is fogalmazhatnám, hogy direkt és indirekt gyűjtést végeztem.

Adatközlőimet úgy választottam ki, hogy szentmártoni születésűek legyenek, s több korosztályt, illetve foglalkozási ágat képviseljenek, de legtöbbjük földművelő, gazdálkodó volt a faluban. Legtöbbet segítettek munkámban az alábbi adatközlők: Balázs László (szül. év: 1902); Bán János (1928); Csanády Gáspár (1906); Dancsházi Lajos (1892); Dancsházi Gyula (1907); Erdei János (1903); Papp Ferencné (1930); Pozsgai József (1900); Szabó Gábor (1911); Szántó Tivadar (1911); Szilágyi József (1909); Törzsök Sándor (1911); Veres Imre (1905); Veres László (1907); Veres Sándor (1910); Vinkler Ferenc (1922). Nagyobb részt mint nyelvjárási adatközlők is megfeleltek a fent említettek, s így megfigyelhettem a környékre jellemző tiszai nyelvjárástípus sajátosságait.

A szinkron adatgyűjtés mellett történetit is végeztem, egyaránt vizsgáltam kéziratos és nyomtatott forrásokat. A megyei levéltárban és a járási földhivatalban kataszteri térképeket használhattam, amelyek nagy segítségemre voltak a történeti nevek lokalizálásában. Értékes adatokra találtam a berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal és a berettyószentmártoni református lelkészhivatal tulajdonában lévő anyakönyvekben, helytörténeti munkákban és egyéb történeti munkákban. Mikrofilmen átvizsgáltam Pesty Frigyes múlt század végi gyűjtését is. Ezeket az adatokat okmánytárakból, helységnévtárakból, oklevélkiadványokból, és egyéb nyomtatott történeti munkákból egészítettem ki.

Berettyószentmárton története

A falut és egyházát, melytől nevét kapta, 1213-ban említi először oklevél, a település tehát jóval korábban keletkezett. Bolcsból vált ki. Bolcs két temploma közül az egyik Szent Mártonnak volt szentelve és erről nevezték el a falut. Fejlődését a tatárjárás szakíthatta ketté és a falu

elnéptelenedve, ismét az anyaközség része lett, mellyel határa addig is közös és osztatlan volt (*Jakó* 80.). Kérdéses adat szerint ismert birtokosa 1319-ben Pázmány György, kinek Róbert Károly adományozta Szentmártont (DPL. 679.). Még 1323 előtt is lakóitól elhagyott puszta, önálló életet újból csak akkor kezdett, amikor Barsa nembeli Apa fia Miklós feleségül vette Hontpázmány nembeli Ders leányát Erzsébetet és hozományként megkapta Bolcs felét (*Jakó* 352.). Szentmárton papja 1333 és 1337 között évi 4 garas pápai tizedet fizetett, ami a javadalom csekélységét mutatja (*Györffy* 670.; *Ortvay* 549.).

1465-ben Mátyás király újólag a Pázmányoknak adományozta Szentmártont (DPL. 679.; *Csánki* I, 638.). Egy 1470. évi oklevél vámszedő helyként említi meg (*Csánki* I, 624.). A Berettyón révszedési joga is volt, s 1481-ben Mátyás vásártartási jogot adományozott a népes helységnek (*Nadányi* 473.). A XVI. sz. derekán a reformáció már diadalmaskodik, sőt már egy vértanúja is van a faluban: 1550-ben Fráter György itt egy jobbágyot megégettetett hitéért (*Nadányi* 349.). 1552-ben Szentmártonújlak 17 telekből álló község (*Mezősi* 265.). 1594-ben Báthory Zsigmond előde ismét a Pázmányoknak adományozta e helységet. 1606-ban hajdúszabadságot kapott Bocskai Istvántól (*Nadányi* 349.). A XVII. sz. elején Pázmány Péter hatására rekatolizáltak a Pázmányok, ezért Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Pázmány György javait elkobozta és híveinek adományozta (DPL. 679.). A törökökkel való harcokban Szentmárton a hódolt települések sorsára jutott 1566-ban, illetve el is pusztult (*Módy* 1981. 185.).

Rövidesen újra települt, ezt igazolja a református egyház régi jegyzőkönyve, melyben feljegyezték, hogy 1650-ben református leánygyülekezete volt. 1659—60-ban Szejdi hordái dúlták fel ismét a falut. 1660-ban a pusztát kapja zálogba Berettyóújfalu város (DPL. 680.). Csak lassan tud újra benépesülni, úgy hogy 1692-ben és 1720-ban is még csak pusztaként szerepel (*Mezősi* 69.) az összeírásokban. „Elősegítette" ezt a folyamatot, hogy 1693—95 között tatárdúlás volt a környéken, 1704-ben rácok törtek a lakosságra, 1717-ben a tatárok ismét (*Mezősi 230.*).

Pesty ezt írja: „A község csak is egyedül Berettyó Szent Márton név alatt ismeretes. A helységnek hajdani elnevezése volt, 1700-ik év elején Púszta Szent Márton de miután a Berettyó vize körül folyta arról neveztetett el Berettyó Szent Mártonnak" (*Pesty*). 1732-ben a puszta földesurai a Baranyiak, Kodormányok, Orbánok (Szök. 470.), 1747-től a Pázmányok is ismét (DPL. 679.). Még 1773-ban sem írták össze, így a község kialakulása a XVIII. sz. végére tehető (*Mezősi* 265.). A római katolikus egyház 1783-ban állíttatott vissza (*Ortvay* 549.). A kis község két hitfelekezetű lakosainak két külön iskolát kellett fenntartani. A falu lakosságának nagy többsége magyar, elenyésző a tótok és zsidók száma (*Osváth* II, 240.). Szentmárton hajdan hadnagyi szék is volt, a pecsétjén két oroszlán által tartott korona volt bevésve 1829-ben. Ez a régi pecsét elveszett, az újabbnak címere hal és búzakalász, körirata pedig: „B.-SZ.-Márton helység pecsétje 1850" (*Osváth* II, 245.). Az újabb pecsétnek századunk derekán veszett nyoma.

A tagosítás 1845-ben vehette kezdetét (DPL. 728.), és 1847-ben fejeződött be. Úrbériség nincs a faluban s csupán a zselléreknek van 40—50 hold rossz közlegelőjük — állapította meg az író a múlt század végén

(Osváth II, 241.; 248.). 1848-ban mind az orosz, mind a magyar csapatoktól sokat szenvedett a falu *(Borovszky* 50.). Az 1850-es évek második felében önkéntes napszámos munkával kezdték meg a Berettyó szabályozását *(Borovszky* 263.).

Földrajzilag nagyon kedvező helyen fekszik Szentmárton, utak találkozásánál, s folyóvize is van. A tiszai vasút elkészültéig a Biasini-féle gyorskocsi állomáshelye volt (DPL. 726.). Ez magyarázhatja, hogy a tagosítás előtt három csárdája volt, a Furtai régi út mellett a Bócson, a Csárda-háton és a Péntek-halmánál. A tagosítás után a falu alá, a Bócsi-pusztára építettek egy Hámszárító nevű csárdát is még *(Osváth* II, 247—48.).

A helységnévtárak tanúságtétele szerint a falu határa az 1870-es évektől meghaladta mindig a 12 000 kataszteri holdat, 1913-ban volt a legtöbb, 12 236 k. hold. A lakosság száma a múlt század 70-es éveitől, amikor 1000 körül mozgott, 1913-ra elérte az 1541-t, 1930-ra pedig az 1967-t. 1945-ben jelentős területek kerültek Bakonszeg, Mezősas, Mezőpeterd és Újfalu tulajdonába, így most kb. 6000 k. hold Szentmárton határa. A községet 1970-ben Berettyóújfaluhoz csatolták. Berettyószentmárton és határa több Árpád-kori településből alakult ki, amelyek emlékét ma is önálló puszták neve őrzi. Szentmárton történetével való összekapcsolódásukat nyomon követhetjük a következő szócikkekben: *Aka, Bócs; Kórógy; Nyék; Szentadorján; Szent Dénes; Szomojom; Újlak.*

Az adattár felépítése

Munkám fő része az adattár. Ez a névtár a jelöltből, a denotátumból kiindulva, a földrajzi elv alapján épül fel, a neveket szoros betűrendben tartalmazza. Talán nem is egészen helyes csak adattárról beszélnünk, hiszen annál többet tartalmaz, mint amit a cím után feltételezhetünk.

A névtár szócikkekből építkezik. Minden egyes szócikk három egységre oszlik. Az első részben az adatközlőktől kapott adatokat ismertetem. Ha több alakváltozat állt rendelkezésemre, a gyakorisági előfordulásukat próbáltam figyelembe venni, és sorrendben közölni. Ezekből választottam ki a címszót, amit köznyelvi formában írtam *Fábián—Földi—Hőnyi* földrajzi nevekre vonatkozó helyesírási szabályzat alapján *(Fábián Pál—Földi Ervin—Hőnyi Ede:* A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai Bp. 1972).

A fonetikus lejegyzésű szinkron nevek után a történetiek következnek kronologikus sorrendben. Természetesen, ahol csak történeti név található, az először előfordulót, illetve a leggyakoribb formát emeltem címszóvá. A kihalt neveket (+) jellel jelöltem meg. A címszó után a térképeken való elhelyezkedésre utaló szám következik. A történeti nevek nem kerültek térképre. Azok a nevek amelyek előtt nem áll (+) jel, illetve utána szám, a szomszédos községek: Bakonszeg, Furta, Mezősas, Mezőpeterd, Berettyóújfalu határába került részek megnevezései. Ezeket a neveket is fontosnak tartottam felgyűjteni, mivel egyes korszakokban Szentmártonhoz tartoztak, így nem biztos, hogy az ottani gyűjtők foglalkoznak velük, s feledésbe mehetnek. Természetesen ez a felfogás az 1970-ig létező állapotokat mutatja, hiszen akkor a községet és határát Berettyóújfaluhoz kapcsolták.

A belterületet és a külterületet két térképvázlaton mutatom be. A számozásnál az utak (Furtai, Mezősasi, Mezőpeterdi út) elválasztó szerepét vettem figyelembe, s így haladtam sorban. Az első részben előforduló minden egyes névformát utaló címszóvá tettem az adattárban való könnyebb eligazodás érdekében.

A szócikk középső részében az objektum leírása található. A terület határait az égtájak É—Ny—D—K sorrendjében közlöm. A harmadik egységben a névvel kapcsolatos egyéb tudnivalók következnek. A terület fajtáját, művelési ágát, nagyságát írom le, ahol adatot találtam rá.

Névfejtést is végzek ebben a részben, csak a közszói elemek szintjéig vizsgálódva, hiszen ezek etimológiája már nem érdekes munkám célját figyelembe véve.

A szócikkekben aláhúzással kiemelt egyéb helynevek az adattár alkotó elemei, a szócikkek közötti összefüggések megtalálását segíthetik elő.

Az adattárat a helynevekben előforduló földrajzi köznevek szótára egészíti ki. Remélem, hogy ennek segítségével az esetleges ismétléseket sikerült kiküszöbölnöm.

A fejezet végén helyeztem el a külterület és a belterület térképvázlatát, a hozzájuk kapcsolódó számmutatóval együtt.

BERETTYÓSZENTMÁRTON KÖZSÉG FÖLDRAJZI NEVEI

ACSÁS l. Acsási határ.

ACSÁSI HATÁR — *Acsási határ, -ba* (91). — 1852—60: *Acsás* (T3). A Nagy-Bócs D-i részén található, D-ről a Furtai határ övezi. Sík terület, szántó. A név az *Acsás* helynév *-i* melléknévképzős származékából és a *határ* földrajzi köznévből áll. Az *Acsás* az *acsa* ‚szitakötő' jelentésű főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata, szitakötőben bővelkedő helyet jelöl (CzF.; ÚMTSz.).

ADORJÁN l. Adorján-sziget.

ADORJÁN-SZIGET — 1329—1437: *Zenthaderyan (Györffy* 667.); 1643: *Adorján (Nadányi* 428.); 1692: *(Mezősi* 69.); 1864: *Adorján-sziget* (T7). A Kórógyi-pusztán található, a Pénzverő, az Aka-zug, a Zsákai határ, a Közlegelő határolja. Víz veszi körül. A név első eleme személynév, amely eredetileg védőszentnévként, majd falunévként szerepelt. A második tag a *sziget* földrajzi köznév. (A továbbiakban l. a földrajzi köznevek szótárában.) A XIII. sz. második felében a Zovárd nemzetség kialakult falva *Szentadorján* (1329, Bakonszeg határában) *(Módy* 1982, 92.). 1643-ban Telegdy Gáspár birtokolta *Adorjánt (Nadányi* 428.). 1692-ben elnéptelenedett helység a Berettyó partján *Adorján (Mezősi* 69.). *Adorján szigetet* Megyeri Borbála a berettyóújfalusiaknak kezükben hagyta a fejedelmi időkben *(Osváth* II, 251.).

AKA l. Aka-zug.

AKA-VÁR-KERT l. Aka-zug.

AKA-ZUG — 1283: *Aka* (ÁÚO. IX, 364.); 1283/311: *villa Aka;* 1284/304/435/Más: *possessio Aka (Györffy* 592.); 1284: *Akay; Aka (Bunyitai* III, 184.); *Aka (Haka)* a Kórógy táján található (VR. 129.); 1852—60: *Aka vár kert* (T3); 1864: *Aka zúg* (T7). A Kórógyi-pusztán található, a Pap-sziget, az Adorján-sziget határolja. Ma puszta. Az *Aka* talán

összetartozik a régi magyar *Ok* személynévvel, amelynek etimológiája tisztázatlan (FNESz.). A *zug* földrajzi köznév. 1283-ban szerepel először *Aka* a mai Bakonszeg előzményeként oklevélben (*Módy* 1982, 92.). A Zovárd nemzetség magyar szolganépe ülte meg a XIII. sz. előtt. A XIII. sz. végén egyházashely volt (*Jakó* 203.). A falvak szaporodó népe a XIV. sz.-ban hozta létre *Aka* földjén Bakonszeget (*Jakó* 72.). 1434-től lesz Bakonszeg a helyén (*Csánki* I, 603.). 1446 után nem hallunk többet róla (*Jakó* 203.).

ALKOTMÁNY UTCA — *Àkotmány ùcca, '-ba; Temetőü ùcca* (9). Párhuzamosan fut a Puskin úttal, a Furtai út mellett fekvő régi temetőhöz vezet.

ÁLTAL-HEGY — *Átal-hëgy, -be* (67). — 1848: *Által-hegy* (T4). A Szent Dénes-pusztán található, a Tölyvös, Zsáka, Furta határa, a Nyék határolja. Kiemelkedő rész, kb. 20 hektár, szántó. A név a ‚keresztül' át ‚egyenes' jelentésű határozószó, és a *hegy* földrajzi köznév kapcsolata (TESz.). A mellette folyó ér két nagy dombot szel át itt, innen kaphatta nevét a hegy. Csontokat és cserepeket is találtak itt.

ARADI UTCA — *Aradi ùcca, '-ra; Dóuzsa ùcca; Nëmëzs zúg; Vërtány ùcca* (6). A Puskin utat köti össze a Kun Béla utcával. 1970-től hivatalos neve *Aradi utca*, előtte *Dózsa* volt. Az adatközlők *Vertán utcának* említették, mivel itt volt a *Vertán-kastély*, illetve *Nemes zugnak*, mert a nemesek nagy része itt lakott. T alakú.

\+ ÁSVÁNY-KÚT — 1852—60: *Ásvány kút* (T3). A Szolnok-tóban található, még ma is megvan. A név az *ásvány* főnév és a *kút* földrajzi köznév kapcsolata. Az *ásvány* ‚a föld mélyében levő, bányászattal kitermelhető nyersanyag' jelentésben él. Számos helynévi alkalmazásával találkozhatunk, már 1055-ben megjelenik a TA-ban. Az igen régi, feltehetőleg még honfoglalás előtti szó a régiségben ásott, mesterséges árok, tó, kút jelölője volt (EtSz.). Vö. *Szolnok-tó-kút.*

BÁCSÓ l. Nagy-Bácsó.

BÁCSÓ-PUSZTA l. Nagy-Bácsó.

BÁCSÓ-TANYA — 1907: *Bácsó tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Bácsótanya* (Hnt. 70.); 1933: *Bácsótanya* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: (*Nadányi* 473.); 1951: *Bocsútanya* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.). A Nagy-Bácsóban található. A név a tulajdonosra utaló személynévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll. L. *Nagy-Bácsó.*

BAGLYOS — *Bagjos, Bagjozsba; Bagjozs-düllőü, -be* (140) — 1477: *Baglyas fluvius; Baglyas Rethe (Módy* 1981, 109.); 1600 k.: *Baglyos allya* (Szök. 1562.); 1759: *Baglyos* (T1); 1783: *Bagylos Ritt* (T2); 1820: *kis Baglyos* (DPL. 711.); 1860: *Baglyos* (Protocollum); 1864: *Bagjos (Pesty);* 1883—84: *Baglyos* (T8); 1891: (T11); 1945 k.: *Bagjos* (T12); 1945 k.: *Baglyos* (T13). A Szomajomi-pusztán található, a Legelő, a Halom-dűlő, a Csődörös, a Péntek-halom határolja. Kb. 100 hold nagyságú terület, részei a *Belső-Baglyos* és a *Külső-Baglyos.* Legelő és szántó. 1864: „Dülő, halydan mocsáros s jelenleg jó kaszálló föld" (*Pesty*). A név az ‚egyfajta éjjeli ragadozó madár' jelentésű főnév, és az *-s* helynévképző kapcsolatából alakult ki, s bagolyban bővelkedő helyet jelöl (vö. TESz.; FNESz.). A név eredete valószínűsíthető, mivel pl. a réti fülesbagoly vizenyős területeken költ (Uránia Á. 253.).

+ BAGLYOS-ALJA l. Baglyos.
+ BAGLYOS-FOLYÓ l. Baglyos.
+ BAGLYOS-RÉT l. Baglyos.
+ BAGLYOS-RÉTJE l. Baglyos.
BARANYA-SZIGET l. Baranyi-sziget.
+ BARANYI-SZÁLLÁS l. Baranyi-sziget.
BARANYI-SZIGET — *Baranyi-szigët, -be (Baranya-szigët)* (171). — 1759: *Baranyi Sziget* (T1); 1783: *Barognij Szálás* (T2); 1886: *Baranyi-sziget* (T9); 1891: *Baranyi sziget* (T11); 1933: *Baranyi-sziget* (Hnt. 132.); 1937: *Baranyisziget* (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1945 k.: *Baranya Sziget* (T12). A Szomajomban található, Mezőpeterd, a Bere, Told határolja. Vizes terület volt, a Büdös-ér kanyarog itt. Sík terület, ma szántó. A név első tagja a birtokost jelentő *Baranyi* családot jelöli. A *sziget* földrajzi köznév. Az 1732-es összeírásban *Baranyi* Miklóst említik birtokosként *(Osváth* II, 234.; *Borovszky* 50.; DPL. 681.), 1748-ban Nicolai *Baranyi*-t (Szök. 1805.). További adatok a *Baranyi* családról: 1755-ben egy vízimalmot engedtek *Baranyi* Gábor által a Berettyón építtetni *(Osváth* II, 235.). 1783-ban a római katolikus egyház *Baranyi* Péter buzgolkodása folytán állíttatott vissza *(Osváth* II, 239.; Protocollum). 1804-ben született *Baranyi* András (Protocollum). 1823-ban a família *Baranyi*-é a határ 3/6 része Acta 8.). 1837-ben *Baranyi* Lajost említik katolikus vallású földesúrként (DPL. 684.). 1851-ben a *Baranyi* család megszűnt Berettyószentmártonban birtokos lenni, amikor *Baranyi* Károly eladta 1000 holdat meghaladó illetőségét Reviczky Menyhértnek. A Baranyi család leányágán a Leszkay család lett birtokos *(Osváth* II, 235.; *Fényes* IV, 109.). A *Baranyi Baranya* változást az is elősegítette, hogy a Baranyi család eltűnt a faluból.
BÉKE UTCA l. Irinyi utca.
+ BELSŐ-BAGLYOS — 1848: *Belső-Bagjos* (T5). A Nagy-lapos, a Sasi út, az Ölyvös, a Külső-Baglyos határolja. A név első tagja földrajzi jellegű jelző, a terület elhelyezkedésére utal: a belterülethez közelebb esik. A második tag a *Baglyos* helynév. Vö. *Külső-Baglyos.*
BELSŐ-NYÁR-TÓ — *Belső-Nyár-tóu, -ba; Kis-Nyár-tóu* (74). A Nyár-tó Furtai és Mezősasi út közé eső része. Mélyedés, legelő és szántó. A névben a földrajzi jellegű jelző a terület elhelyezkedésére, illetve nagyságára utal a *Nyár-tó* helynév előtt.
BEM UTCA l. Kosztolányi utca.
BERE — *Bërë, '-be; Bërë-düllőü* (174). — 1848: *Bere* (T5); 1886: (T9); 1891: (T11); 1945 k.: (T12). A Szomajomban található, az Ölyvös, Mezősas és Told határolja. Vizes terület volt, ma legelő és szántó. Az adatközlők szerint a birtokos *Bere* családról kapta nevét a terület, más vélemény szerint a csőszt hívták Berének. A *Bere* családnév 1885-től mutatható ki a szentmártoni református anyakönyvekből. Ma is él ilyen nevű család a faluban.
BERE-DŰLŐ l. Bere.
+ BERETTYÓ-MALOM — 1783: *Beretio Mühle* (T2). Közvetlenül a Berettyó mellett feküdt, annak bal partján. Emlékét a *Malom-zug* helynév őrzi. Az 1755-ben Baranyi Gábor által építtetett vízimalomról

van szó *(Osváth* II, 235.). A név a *Berettyó* folyó nevét és a német *Mühle* ‚malom' szót tartalmazza. Vö.: *Malom-zug.*

BERETTYÓSZENTMÁRTON l. Szentmárton.

┼ BERETTYÓSZENTMÁRTON-PUSZTA l. Szentmárton.

┼ BERETTYÓSZENTMÁRTONI-PUSZTA l. Szentmártoni-puszta.

┼ BIKALLÓ l. Bikás.

BIKÁS — *Bikás, Bikázsba; Bikázs-düllőü, -be* (98). — 1648: Kalmár Margitnak jutott Szent-Mártonon két házhely, egyik a *Bikalló Szélin* (Szök. 1611.). Az Ölyvös, a Mezősasi határ, a Pásztor-zug, a Mezősasi út határolja. Sík terület, legelő és szántó, tanya is található itt. A név a ‚szarvasmarha hímjét' jelentő *bika* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata, a valamivel bírót jelenti. Itt tartották a község bikáit az adatközlők szerint. Figyelemre méltó, hogy a Csődörös mellette fekszik.

BIKÁS-DŰLŐ l. Bikás.

BÓCS — *Bóucs, -ba* (76). — 1274: *Bolchyda (Györffy* 604.); 1291: *Bolch (Györffy* 604.); 1453: (Szök. 1101.); 1755: *Bótsi határ* (Szök. 474.); 1783: *Botzy* (T2); 1806: *Bócs (Lipszky);* 1823: *Bots* (Acta 7.); 1832: *Bolcs* (Visitatio 10.); 1851: *Bócs-puszta (Fényes* I, 138.); 1860: *Bócs* (Protocollum); 1863: *Bocs puszta* (Hnt. 176.); 1864: *Bócs puszta* (T7); 1875: *Bócs (Osváth* II, 230.); 1888: *Bocs puszta* (Hnt. 239.); 1891: (T11); 1901: *Bócs-puszta (Borovszky* 50.); 1907: *Bócs puszta* (Hnt. 104.); 1944: *Bócs* (Hnt. 119.); 1945 k.: *Bócs puszta* (T12); 1967: *Bócs* (Hnt. 146.). A belterület, a Furtai út nyugati oldala, az Ölyvös, a Mezősasi út határolja. Nagy kiterjedésű, kb. 2000 hold. Részei a *Kis-Bócs* és a *Nagy-Bócs.* Sík terület, szántó és legelő. Bolcs a Hontpázmány-nem birtokaként tűnik fel, a XII. sz. elején keletkezhetett. 1291—94 körül már két faluból állott: *Ders-Bócs* és *Apa-Bócs (Ortvay* 523.). Egy 1381-es oklevél *Kethbulch*-ot említi. A XIV. sz. elején szakadt ki belőle Szentmárton és a Berettyó túlsó partján fekvő *Sárosbolcs,* melyet a Hontpázmányok bírság fejében engedtek át a Barsa nembeli Apa fia Miklósnak. Sárosbolcs később elnéptelenedett, 1455-ben már puszta *(Jakó* 217.). Sor került a határ megosztására is, a Hontpázmányok és Barsák hosszú pere nyomán a település végleg ketté szakadt. A Mindenszentek tiszteletére emelt templom körüli rész megtartotta a *Bolcshida* nevet, Szent Márton templom mellett pedig kialakult az új falu *(Jakó* 80.). Földesurai a Bolcsiak, Nadányiak, Váncsodiak, 1481-ben Mátyás királytól heti- és országos vásár tartásra nyert jogot *(Csánki* 597.). Vámja és réve (a Berettyón) is volt *(Iványi* 85.). 1515-ben erdő is volt itt. 1552-ben *Bólch* falut 7 telekkel írták össze. Az 1692-es összeírásból már hiányzik a lakott települések közül *(Mezősi* 265.). 1617-ben Zsáka tartozéka volt, utána Bakonszegé, az 1850-es évektől Szentmártoné *(Osváth* II, 239.). Az 1830. évi térkép szerint a Bócsi Telek (faluhely) Berettyóújfaluval szemközt délre, a mai Berettyószentmárton belterületén feküdt *(Bunyitai* III, 212.).(Részletesebben l. *Györffy* 604.; *Mesterházy* 72—74.; *Módy* 1981, 108—109.). Az adatközlők szerint Bócs 1925-től megszűnt urasági birtok lenni. Arra is emlékeznek, hogy a községházánál volt egy pecsét Bócs névvel. A név a *Bolcs* helynévből ered az *-l* elízió-jával és a magánhangzó megnyúlásával. A *Bolcs* helynév személynévből származhat.

BÓCSI ÁLLAMI GAZDASÁG l. Kis-Bócs.

+ BÓCSI GÁT — 1848: *Bócsi gát* (T4). A Szent Dénes-pusztán található, a Szilota, a Tipóka határolja, D-ről a Bócsi-puszta. A név a *gát* földrajzi köznévből és a jelzőjeként használt, helynévből képzett *Bócsi* szóból áll. L. *Bócs.*

+ BÓCSI-HALOM — 1759: *Bótsi Halom* (T1); 1783: *Kis Botzy halom* (T2). A Nagy-Bócsban található, a Vajna-tanyától keletre kb. 1000—1200 m-re *(Mesterházy* 72.). Az adatközlők *Nagy-domb,* vagy *Török-domb* néven emlegették. Domb, ma szántó. A név a *Bócs* helynévből képzett melléknév és a *halom* földrajzi köznév kapcsolata.

+ BÓCSI HATÁR l. Bócs.

BÓCSI-KÚT — *Bóucsi-kút, -ho* (77). A Nagy-Bócsban, a Nagy-völgyben található gémeskút. A név a *Bócs* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *kút* földrajzi köznév összetétele.

BÓCSI UTCA — *Bóucsi ùcca, '-ra* (11). Az Úttörő utcával párhuzamosan fut, a Bócsi-pusztára vezet. *Felszabadulás* utca volt a hivatalos neve 1970 előtt.

BÓCS-PUSZTA l. Bócs.

BÓCSI-PUSZTA l. Bócs.

BOCSKAI UTCA l. Rozgonyi utca.

BOGÁRZÓ — *Bogárzóu, -ba* (104). A Berettyó, a Kodormány és az Ó-Berettyó határolja. Sík terület, ma szántó. A név a *bogároz bogárzik,* a bögölyöktől zavart szarvasmarha nyugtalan viselkedését jelölő igéből *-ó* deverbális nomenképzővel (bogározó bogárzó) alakult. A *bogárzó* főnév tehát ‚homokos vagy vizenyős helyet jelöl, ahova a bogaraktól kínzott jószágot szokták terelni'. A *bogárzó* földrajzi köznév tulajdonnévvé vált, a *Bogárzó* földrajzi név többfelé előfordul (FNESz.).

BOGDÁN-SZÁLLÁS — *Bogdány-szálás, -ba (Bagdány-szálás)* (164). — 1848: *Bogdán szállás* (T5). A Szomajomban található, a Klastrom-zug, az Ölyvös, a Csárda-hát, a Híd-sziget és az Ölyvös határolja. Sík terület, legelő. Az adatközlők szerint egy gazdaember tanyája volt itt. A személynévre Berettyószentmártonból az alábbi adatokat idézhetjük: 1788-Samuelis *Bogdány* (Szök. 1005.). 1840-ben nemesként írták össze a *Bagdán* családot *(Osváth* II, 237.). Református anyakönyvek: 1823: *Bagdány* János; 1841: ifj. *Bogdány* János; 1853: *Bogdány* László földművelő; 1883: *Bogdán* Imre földművelő; 1911: *Bagdán* Károly földművelő. A név első tagja szláv eredetű személynév, amely a magyarban sokféle alakban fordul elő. Itt a tulajdonosra utal. A második tag földrajzi köznév.

BOKORI l. Bokori-puszta.

BOKORI-PUSZTA — *Bokori, -ba* (33). — 1944: *Bokoripuszta* (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.). A Szent Dénesi-pusztán található, a Berettyó, a Tipóka, a Harcsás határolja. Magasabb fekvésű, bokros terület, ma szántó. A név első tagja a ‚cserje, a földfelszínnél elágazó, fás szárú növény' jelentésű főnév és az *-i* melléknévképző kapcsolata, bokros területet jelent. A név második tagja a *puszta* földrajzi köznév. Egy falu maradványait fedezték itt fel. A terület déli részén egy kút még a század közepén is volt.

BOKORI-TANYÁK — *Bokori-tanya, '-ra* (33). — 1926: *Bokoritanya* (Hnt. 70.); 1933: *Bokori tanya* (Hnt. 132.); 1937: *Bokoritanya* (Hnt. 132.); 1945 k.: *Bokori tanya* (T13); 1967: *Bokoritanyák* (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Bokoriban találhatók, a Berettyó, a Bakonszegi dűlőút és a Holt-Berettyó háromszögében. A névben a *Bokori* és a *tanya* többesszámú alakja, egy helynév és egy földrajzi köznév kapcsolata található.

BOKOR-SZÁLLÁS — *Bokor-szálás, -ba* (170). — 1759: *Nagy bokor* (T1); 1848: *Bokor szállás* (T4); 1864: *Bokor szállás (Pesty);* 1909: *Bokorszállás* (Rak.). A Szomajomban található, a Csősz-sziget, a Gombossziget, az Ecsedi-sziget, a Mezőpeterdi határ övezi. Sík terület, ma szántó. „Kisebb embereké" volt, napszámosok laktak itt. A név a *bokor* főnév és a *szállás* földrajzi köznév kapcsolata.

+ BOLCS l. Bócs.

+ BOLCSHIDA l. Bócs.

BOLGÁR — *Boúlgár, -ba* (32). — 1933: *Bolgár* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: *Bolgárkert* (Hnt. 119.). A Morotván található, a Berettyó, a Holt-Berettyó és a falu belterülete határolja. Sík terület, zöldséget termeltek itt belterjesen, öntözéses módszerrel. A bolgárkertészet az 1925—30-as évektől honosodott meg itt az adatközlők szerint. A név a kertészet eredetére utal, a *bolgár* népnév.

+ BOLGÁRKERT l. Bolgár.

BOLYGÓLÁB — *Bojgóláb, -ba* (60). A Szent Dénesi-pusztán, a Szolnoktóhoz közel fekszik. Sík, vizes terület, rét. A *bolygó* a valószínűleg nyugtalan mozgást kifejező, hangfestő eredetű szócsaládból származik. Bolyong, bolydul, *bolygó* ‚járkál, kóboról, tévelyeg' jelentésben. Az *-ó* folyamatos melléknévi igenévképző (TESz.). A névben a *láb* ‚a föld, telek alsó, hátsó végét' jelentő szó, vagy a *láp* deetimologizálódott változata áll (EtSz.).

BÜDÖS-ÉR — *Büdös-ëír, -he* (166). — 1759: *Budö s Ér* (T1). A Szomajomban található, a Mezőpeterdi határon ered, a Szabólapossát és a Koldus-lápot táplálja. Az Ölyvöstől délre öt szigetet vesz közre (a térkép szerint). Lapos terület, kotus (vadvizes, vizenyős), szaga van. A név a *büdös* melléknév és az *ér* földrajzi köznév kapcsolata.

CIGÁNY-LAPOS — *Cigá-lapos, Cigá-lapozsba* (123). 1891: *Czigánylapos* (T11); 1913: (Hnt. 408.); 1933: *Cigánylapos* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1945 k.: (T12). A Mezőpeterdi út és a Váncsodi-dűlő szegletében helyezkedik el, a falu szélétől nem messze. Eres, sík terület. Kiterjedése kb. 12—14 hold, legelő. Urasági birtok volt, a Leszkayaké. A nevet a *cigány* népnév és a *lapos* földrajzi köznév alkotja. Valószínűleg az motiválta a névadást, hogy sok cigány telepedett itt meg. Az azóta létrehozott Cigánytelep sincs innen messze.

+ CIGÁNY-LAPOS-TANYA — 1907: *Czigánylapos tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Cigánylapostanya* (Hnt. 70.). A Cigány-laposban volt található, ma már nincs meg. A név a *Cigány-lapos* helynév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

+ CSAPÓ — 1873: *Csapó tanya* (Hnt. 103.); 1882: (Hnt. 29.); 1883—84: *Csapó* (T8); 1888: *Csapó tanya* (Hnt. 239.). A Berettyó és a vasút

között, a Halász-tanyától keletre, Váncsodtól nyugatra található. A *Csapó* családnévre a következő adatokat sorolhatjuk: az 1820-as években Bihar vármegye perceptora néhai tekintetes Nemes *Csapó* Ferentz úr volt (DPL. 683.). 1893-ban Leszkay János földesúr felesége, *Csapó* Gizella említtetik (DPL. 696.). A református anyakönyv 1901-ben *Csapó* András evangélikus református dohánykertészt említi, aki a Szomajomban lakik. A helynév a *Csapó* családnévből ered.

+ CSAPÓ-TANYA l. Csapó.

CSÁRDA-HÁT — *Csárda-hát, -ra; Ri-hát, -ra* (163). — 1848: *Csárdahát* (T5); 1864: *Csárda hát (Pesty).* A Szomajomban található, az Ölyvös, a Mezősasi út, a Csókási-dűlő, a Híd-sziget határolja. Sík terület, legelő. Területén egy csárda, és két kút is található volt. A név a ‚pusztai vendéglő' jelentésű főnév és a *hát* földrajzi köznév kapcsolata.

+ CSÁRDA-HÁTI-KÚT — 1852—60: *Csárda háti kút* (T3); 1883—84: (T8). A Szomajomban, a Csárda-háton található. A név a *kút* földrajzi köznév, és a helyzetére utaló *Csárda-háti* helynévből képzett melléknévből áll.

+ CSÁRDA-HÁT-TANYA — 1973: *Csárdaháttanya* (Hnt. 181.). A Szomajomban, a Csárda-háton volt található. A név a *Csárda-hát* helynév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

CSARKÓ-LAPOS — *Csarkóu-lapos, Csarkóu-lapozsba* (57). — 1848: *Csarkó lapos* (T4). A Szúnyogos, az Által-hegy, a Szolnok-tó, a Rónadűlő határolja. Sík, eres, mély terület, rét. A *Csarkó* családnév 1809-től mutatható ki a református anyakönyvekben. Az adatközlők szerint egy *Csarkó* nevű ember egész nyáron sást kaszált itt. A terület jellegére utal az a megjegyzés is, hogy „vadruca kőt benne". A név a *Csarkó* személynév és a *lapos* földrajzi köznév kapcsolata.

+ CSENGE — 1759: *Csenge* (T1). A Szomajomban található, az Orbán-sziget, a Rév-sziget, a Baranyi-sziget, a Farkas-sziget határolja. Mindezek távolabbról övezik, mert körülötte vizes terület van. A név talán a folyóvíz csörgedezését felidéző hangképzet alapján magyarázható meg. Így esetleg a *cseng* ige régebbi alakú folyamatos melléknévi igenévi alakja lehet (vö. TESz. *cseng* alatt *Csenge* folyónév).

CSERESZNYÉS — *Csërësznyéis, Csërësznyéizsbe (Csërësnyéis, Csërësnyéizsbe)* (37). A Berettyó, a Harcsás, a Holt-Berettyó, a Morotva határolja. Sík terület, ma szántó. Az adatközlők szerint dr. Magyar Sándor az 1930-as.években telepítette itt gyümölcsöskertjét, néhány cseresznyefa még ma is látható. A név a *cseresznye* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata.

CSÍKÁSZ UTCA — *Csikász ùcca, '-ra* (21). A Morotván található, a Lenin és a Pákász utcát köti össze. Az 1970-es években létesült ez az utca.

CSÍKOS-ÉR — *Csikos-ëír, -be* (148). A Szomajomi-pusztán található az Ölyvösnél. Sík, lapály, legelő és szántó. Az adatközlők szerint csíkásztak benne, ezért egy halászcsárda is volt itt. A név a *Csíkos* képzett melléknév és az *ér* földrajzi köznév kapcsolata. A *csík* állatnévből *-s* képzővel képzett melléknév.

+ CSÍKOS-ÉR-LAPOSSA — 1800 k.: *Csikos ér lapo sa* (ÁTD.). A Szomajomi-pusztán található, a Csíkos-ér mellett. 20 holdnál több ka-

száló és kb. egy hold szántó volt itt. A név a helyre utaló *Csíkos-ér* és a *lapos* földrajzi köznév birtokos személyragos alakjából áll.

CSÓKÁS-DŰLŐ — *Csóukázs-düllőü, -be; Csóukási-düllőü* (172). A Szomajom déli részén található, a Mezősasi határ mellett. Sík, lapos, legelő, ma szántó. A református anyakönyv 1909-ben *Csóka* Gábort említi, aki dohányt termel a Szomajomban. Az adatközlők szerint tulajdonosa *Csókás* nevű ember volt. A név valószínűleg a *Csókás* személynév és a *dűlő* földrajzi köznév kapcsolata.

CSÓKÁSI-DŰLŐ l. Csókás-dűlő.

CSÓNAK UTCA — *Csóunak ùcca, '-ba* (24). A Morotván található, párhuzamosan a Hullám és a Ladik utcával. Az utca az 1970-es évek elején létesült.

CSONKA-DŰLŐ — *Csonka düllőü, -be* (147). A Szomajomi-pusztán található, az Ölyvös és a Mezősasi út szögében. Sík, szántó. Hossza csak pár száz méter. A név a terület alakjára, nagyságára utaló *csonka* melléknévből és a *dűlő* földrajzi köznévből áll.

CSŐDÖRÖS — *Csőüdörös, Csőüdörözsbe* (156). — 1582: *Chyeoderös (Jakó* 632.); 1800 k.: *Csődörös* (ÁTD.); 1848: (T5); 1864: *(Pesty);* 1886: *Csődőrős* (T9); 1891: *Csődörös* (T11); 1900: *Csődörös dűlő* DPL. 715.); 1933: *Csődörös* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1945 k.: (T12). A Szomajomban található, a Baglyos, az Ölyvös, a Bere, a Híd-sziget határolja. Sík, vizes terület. Földje fekete szurkos, réti agyag, így csak legelőnek használható. 1800 körül kb. 22 hold kaszáló volt itt, 1900 körül a református egyháznak kb. 14 hold szántója. Az 1891-es térkép 375 hold területűnek tünteti fel a Csődöröst. Az adatközlők úgy emlékeznek, hogy a falu csődöreit tartották itt, innen kaphatta nevét. A név eszerint a *csődör* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata.

CSŐDÖRÖS-DŰLŐ l. Csődörös.

+ CSŐSZ-SZIGET — 1759: *Csösz Sziget* (T1); 1848: *Csősz sziget* (T5). A Szomajomban található, három oldalról az Ölyvös veszi körül, K-ről a Mezőpeterdi határ övezi. Területén egy kút van. A név első tagja valószínűleg a *csősz* foglalkozásnév, második tagja földrajzi köznév.

CSURGÓ — *Csúrgóu, -ra* (51). A Szent Dénesi-pusztán, a Szúnyogos mellett található. Sík, eres terület, rét, legmélyén forrás. Adatközlők szerint vízről nevezték el. A *csorog csurog* ige eredeti jelentése alapján ‚lassan, csörgedezve folyik' lehetett (TESz.). A *csorgó csurgó* ‚apró vízesést alkotó vékony ér' jelentésű. Eredetileg víznév volt, majd átvonódott a víz melletti földterületre (vö. FNESz.). A név a *csurog* ige *-ó* folyamatos melléknévi igenévképzős főnevesült alakja.

DÁVID-DŰLŐ — *Dávid-düllőü, -be* (161). A Szomajomban található, az Ölyvös, a Diófás, a Baranyi-sziget, a Mezőpeterdi határ övezi. Sík terület, szántó. Egy tanya is volt itt, a *Dávid* Jánosé az adatközlők szerint. A községbeni *Dávid* családra utaló adatok: 1858: *Dávid* Imre földműves; 1890: *Dávid* Gyula kondás; 1924: *Dávid* György földműves (Rak.). A név a tulajdonosra utaló *Dávid* családnévből és a *dűlő* földrajzi köznévből áll.

DÁVID-TANYA — *Dávit-tanya, '-ho* (161). — 1883—84: *Dávid-tanya* (T8). A Dávid-dűlőben található. Adatközlők szerint *Dávid* Jánosról, tulajdonosáról kapta nevét. A név tehát a *Dávid* családnév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

DELELŐ — *Delelőü, -re* (49). Azonos az *Itatóval*, más néven *Pásztorkúttal*. Ma már nincs meg. A nyáj itatására használták. A név a *delel* ige *-ő* melléknévi igenévképzős származéka, amely földrajzi köznévként a nyelvterület nagy részén ismert. Vö. *Itató*.

DÉRYNÉ UTCA — *Dériné ùcca, '-ra; Szabaccság ùcca* (4). A Puskin és a Kun Béla utcát köti össze. Előző, 1970 előtti hivatalos neve *Szabadság* volt.

DERZS — *Dërzs, -be* (45). — 1848: *Derzs* (T4). A Szent Dénes-pusztán található, a Gabonás, a Szúnyogos, a Tölyvös határolja. Kicsi, kb. 1 hold területű szántó. Ér megy mellette, ezért vizes. 1274-ben Bolcs földesura Pázmán fia, Ders volt *(Györffy* 604.). A Dersy család egy tagja „nobilius Laurentius *Dersy* de Pethry" név szerint említtetik 1516 és 1525 között *(Bunyitai* II, 220.). A Dersy birtokos nemesség nagyrésze eltűnt, kihalt a XVI. és XVII. sz. küzdelmei után *(Mezősi* 265.). 1785-ben még a nevezetesebb nemes birtokosok között említik a Dersyeket *(Fényes* 1839. IV, 60.). A Derzs dűlőnévben fennmaradt faluhely, amelyet régészetileg nem sikerült azonosítani *(Mesterházy* 53.). Okleveles említése 1332-ből: *Ders Bulch (Györffy* 604.). A Derzs helynév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szláv személynév szolgál valószínűleg. Szl. *Driži-mir, Drižislav* ó.-m. *Dirs (i) Dërsi* régi m. nyelv: *Dërs Derzs* szn. *Derzs* hn. (EtSz.; FNESz.).

┼ DIENES-PUSZTA l. Szent Dénes.

┼ DIENES-TANYA — 1852—60: *Dienes tanya* (T3); 1883—84: (T8). A Dienes-zugban volt található. A *Dienes* családnévre az alábbiakat idézhetjük Berettyószentmártonból: 1837: *Dienes* József (DPL. 684.): 1840: nemesként írták össze a *Dienes* családot *(Osváth* II, 237.); 1861: *Dienes* Lajos szolgabíró lett *(Osváth* II, 149.); 1886: *Dienes* Lajosé a terület (T9). Az adatközlők szerint a század elején *Dienes* Emma a birtokosa. A név a *Dienes* családnévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

DIENES-ZUG — *Diënëzs-zúg, -ba* (105). A falutól K-re, a Berettyó- az Ó-Berettyó és a vasút által közrezárt területen található. Sík terület, szántó. A név a tulajdonost jelölő *Dienes* családnévből és a terület elhelyezkedésére utaló *zug* földrajzi köznévből áll.

DIÓFÁS — *Dijóufás, Dijóufázsba* (160). — 1759: *Diofas Sziget* (T1)· 1848: *Diófás* (T5); 1864: *(Pesty);* 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.). A Szomajomban található, az Ölyvös, a Nyárfás, a Baranyi-sziget, a Dávid-dűlő határolja. Sík terület, szántó, kb. 70 hold. Egyes adatközlők emlékeznek, hogy valamikor diófák álltak ezen a területen. A név a *diófa* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata, diófával benőtt területet jelöl.

┼ DIÓFÁS-SZIGET l. Diófás.

DOMB-DŰLŐ — *Domb-düllőü, -be* (81). A Nagy-völgyben található, a Nagy-domb mellett. Sík terület, szántó. A név két földrajzi köznév kapcsolata.

+ DOMB-SZIGET — 1864: *Domb sziget* (T7). A Közlegelő K-i végében található, három oldalról víz veszi körül, D-ről Furta határa övezi. A térképpel egyeztetve valószínűleg az Által-heggyel azonos. A név két földrajzi köznévből áll.

DÓZSA UTCA l. Aradi utca.

DRÁGA TEMETŐ — *Drága temetőü, -be* (126). — 1933: *Drága-temető* (Hnt. 132.); 1937: *Drágatemető* (Hnt. 132.). A Leszkai-földön található, a Mezőpeterdi út és a 42-es műút találkozásánál fekszik, DK-ről a Péntek-halom határolja. Domb, ma szántó. Az adatközlők szerint *Drága* János hadvezér volt ide eltemetve lovával együtt. A név első tagja valószínűleg személynév, a második tag a *temető* köznév.

+ DRÁGA TEMETŐ-TANYA — 1852—60: *Draga temető tanya* (T3); 1883—84: *Drága temető tanya* (T8); 1945 k.: (T13). A Drága temetőnél levő tanya. 1945 körül *Lasskai-tanyá*nak is hívták. Ma már nincs meg. A név a *Drága temető* helynév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolata.

+ ECSEDI-SZIGET — 1759: *Etsedi Sziget* (T1). A Szomajomban található, a Mezőpeterdi határ, a Nagy-bokor, a Büdös-ér határolja. A név első tagja valószínűleg a tulajdonosra utaló családnév, bár az *Ecsedi* név csak az 1840-es évektől mutatható ki a református anyakönyvekből. A név második tagja földrajzi köznév.

+ ELEK-TANYA — 1873: *Elek tanya* (Hnt. 103.); 1882: (Hnt. 29.); 1888: (Hnt. 239.). A Szomajomban volt található. Adatok az *Elek* családnévre a faluból: 1839-ben *Elek* Pál zálogos birtokos volt Szomajomban 1/4 részben, a neje után (*Fényes* 1851. IV, 94.). 1834-ben született *Elek* Emília, Leszkay Gyula felesége. 1863-ban *Elek* János, 1865-ben *Elek* Gyula született (Protocollum). A névben az *Elek* családnév és a *tanya* földrajzi köznév található.

ELSŐ-ÉR l. Tó.

ERDEI-TANYA — *rdëi-tanya, '-ra* (48). A Nyár-tóban volt található. 1899-ben *Erdei* István görögkeleti földművest említi a református anyakönyv. A név az *Erdei* családnévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

+ ERDŐ — 1864: *Erdő* (T7). A Közlegelő K-i részén fekszik, a Gál-sziget, a Kis-Asztagos és a Répás határolja. A név az *erdő* földrajzi köznév.

+ EREBERE — 1759: *Erebere* (T1). Folyóvíz a Szomajom D-i részén, a Mezősasi határon ered, a Koldus-lápot táplálja. Közvetlenül a *Bere* nevű terület mellett található, ezért elképzelhető, hogy a *Bere* folyóvizés, erét jelenti a birtokos személyragos, de fordított szórendű, játékos névalak.

+ ERŐS-SZIGET — 1759: *Erős Sziget* (T1); 1848: *Erős sziget* (T5). A Szomajomban található, a Büdös-ér, a Szomajomi-telek, az Erebere, a Mezőpeterdi határ övezi. Vizes terület veszi körbe. A név első tagja személynévi eredetű. Már 1493-ban feljegyeztek egy *Eros* nevű embert a faluban (*Jakó* 351.). A református anyakönyvekből 1820-tól mutatható ki az *Erős* családnév. A név második tagja földrajzi köznév.

+ FARKAS-SZIGET — 1759: *Farkas Sziget* (T1); 1848: *Farkas zug* (T5). A Szomajomban található, a Híd-sziget, a Csárda-hát, az Ölyvös és

a Csősz-sziget határolja. A név első tagja talán arra utal, hogy farkasok búvóhelye volt. Vö. a *Róka-lyuk*kal szintén a Szomajomban. Jobban elképzelhető a tulajdonosra utaló személynévi eredeztetés, mivel az 1785-ös összeírásban nemes birtokosként említik a *Farkas* családot *(Fényes* 1839. IV, 60.). 1930-ban *Farkas* Móric örökösei 229 holddal rendelkeznek a határban *(Nadányi* 349.). A *sziget,* és a *zug* földrajzi köznév is egyaránt kifejezi az elhatárolt területet.

+ FARKAS-ZUG l. Farkas-sziget.

FASOR-DŰLŐ — *Fasor-düllőü, -re* (168). A Büdös-értől egyenesen vezet a dűlőút a Tarsoly-dűlőig, a Mezősasi útig. Fák állnak az út oldalán, erről kaphatta a nevét. A *fasor* főnév és a *dűlő* földrajzi köznév összetétele a név.

+ FÁTYOL-KÚT — 1848: *Fátyol kút* (T6). A Baglyos, a Sark-lapos, a Szomajom, a Külső-Baglyos határolta. Ma már nincs meg. A *fátyol* ‚áttetsző, könnyű, finom kelmét' jelent. A latin eredetű *fágy fáty* ‚rétegesen elrendez' értelmű szóhoz az *-l* deverbális képző járul (ETSz.). Talán az motiválhatta a nevet, hogy áttetsző, finom vizet adott.

FEKETE NYÉK — *Fëkëtë Nyéik, -be* (89). A Nyéktől délre terül el, a Furtai határral érintkezik. Sík terület, szántó. Nevét *Fekete* István tulajdonosától kapta a század elején. A névben a *Fekete* családnév és a *Nyék* helynév található.

FEKETE-TANYA — *Fëkëtë-tanya, '-ra* (90). A Nagy-Bócs déli részén, a Furtai határ mellett található. A század elején a furtai származású *Fekete* Istvánról kaptak nevét. A névben a *Fekete* családnév és a *tanya* földrajzi köznév található.

FELSZABADULÁS UTCA — *Felszabadulás ùcca, '-ba* (11; 13). Nagyon hosszú utca, párhuzamosan fut az Úttörő utcával, az Irinyi utca kettévágja. Az ettől É-ra eső részt most *Liszt Ferenc*nek, a D-t *Bócsi utcá*nak nevezik. Nem régi utca, a felszabadulás után létesült, 1970-ig volt ez a hivatalos neve.

FERTŐ l. Peterdi-fertő.

FODOR-FÖLD — *Fodor-főüd, -re (87).* A Nagy-Bócsban található, a Mezősasi út Ny-i oldalán. Sík terület, szántó. A *Fodor* családnév a múlt századból adatolható a faluban. 1853: *Fodor* Márton kisbirtokos (Rak). 1854—55: *Fodor* Imre tanító (DPL. 710.). Az adatközlők szerint zsidó tulajdonosé volt ez a terület, az 1930-as években már több kisebb pénzű ember kezén. A név a *Fodor* családnévből és a *föld* földrajzi köznévből áll.

FŐ ÚT l. Puskin út.

FURTAI GÁT — *Furtai gát, -ra; Furtai út, -ra* (68). A Furtára vezető köves út, műút. *Furtai út*ként emlegetik még. A névben a *Furta* községnév *-i* melléknévképzős alakja és a *gát* földrajzi köznév található. A *Furta* helynév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló magyar *Fortunád* becéző alakja lehet (vö. FNESz.).

FURTAI ÚT l. Furtai gát.

FŰZFÁS — *Füszfás; Fücfás, Fücfázsba* (151). A szomajomban található, az Ölyvös, a Híd-sziget, a Tanyasor-dűlő, a Nyárfás határolja. Sík terület, szántó. A név a *fűzfa* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata, tehát fűzfával benőtt helyet jelöl.

GABONÁS — *Gabonás, Gabonázsba* (39). — 1848: *Gabonás* (T4). A Berettyó, a Kórógy, a Derzs, a Tölyvös határolja. Sík terület, szántó. Zsellérföldek voltak itt, gabonaféléket termeltek rajta. A név ‚a kenyér sütésére használt lisztes magvú gazdasági növények gyűjtőneve (búza, rozs, kukorica, köles stb.)', a *gabona,* és az *-s* helynévképző kapcsolata.

GAGARIN UTCA — *Gagarin ucca, '-ra; Petőüfi ùcca; Tóut ùcca* (16). A Puskin és az Úttörő utcát köti össze. 1970 előtt hivatalos neve *Petőfi* volt. *Tót* utcának azért nevezték, mert tótok (szlovákok) laktak itt. A XVIII. sz. végén Nyiczky Péter birtokos a Felvidékről 15 katolikus családot hozott, kiknek bizonyos szolgálat mellett házhelyeket s földeket adott. Ezek települtek meg az úgynevezett *Tót utcán (Osváth* II, 239.).

GÁL-SZIGET — 1864: *Gál sziget* (T7). A Kórógyi-pusztán található, a Berettyó, a Telek', a Közlegelő, a Suhogó határolja. Majdnem teljesen víz veszi körül. A névben valószínűleg a *Gál* családnév és a *sziget* földrajzi köznév kapcsolódik össze.

GÁL-TANYÁK — *Gál-tanya, '-ra* (154). A Szomajomban, az Ölyvös és a Diófás mellett voltak találhatók. Adatközlők szerint 4 volt belőle. Már 1573-ban feljegyezték a *Gaal* személynevet a Szomajomban *(Jakó* 632.). Újabban *Gál* Imre földművest említi a Szomajomban a református anyakönyv 1909-ben. A név a *Gál* családnév és a *tanya* földrajzi köznév többesszámú alakjából áll.

+ GÁT-DŰLŐ l. Ölyvös-gát.

+ GERGELY — 1848: *Gergely* (T5). A Szomajomban található, a Csárda-hát, a Mezősasi határ és a Bere határolja. 1497-ben a szomszédos Váncsodot a magyar nevű *Gergel* is lakta *(Jakó* 379.). Talán a közeli Szomajomban bérelt, vagy vett földet az ilyen nevű család. A helynév a *Gergely* személynévből áll, bár az anyakönyvekben sem találkozhatunk ezzel a családnévvel, s ma sincs a faluban.

GÓLYA-LAPOS — *Gója-lapos, Gója-lapozsba* (115). A Tó-háttól keletre fekvő terület. Sík, szántó. A név a *gólya* főnév és a *lapos* földrajzi köznév kapcsolata.

+ GOMBOS-SZIGET — 1759; *Gombos Sziget* (T1). A Szomajomban található, a Nagy-bokor, a Büdös-ér, az Ecsedi-sziget határolja. 1830-ban *Gombos* András nevével találkozunk, aki a közeli Herpályban földesúr *(Nadányi* 429.). A református anyakönyvekből az 1870-es évektől mutatható ki a név. A név első tagja családnév valószínűleg, a második tag földrajzi köznév.

GÖRBE-ÉR — *Gőrbë-ëír, -re* (99). — 1759: *Görbe er* (T1). A Mezősasi határon ered, az Ölyvös alatt folyik, D-ről a Bikás, K-ről a Pásztorzug határolja. Nevét alakjáról kaphatta mint az a térképről is kitűnik. A név a *görbe* melléknév és az *ér* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

GŐZ-HÁT — *Gőüz-hát, -ra* (130). — 1864: *Gözhát* (Pesty). A Mezősasi út, a Zücskő, a Mezőpeterdi úr háromszögében található. Sík, legelő. Egy gémeskút van a területén. Adatközlők szerint nyári melegben gőzölög, erről kapta nevét. A *gőz* főnév ismeretlen eredetű, már 1336-ban helynévként fordul elő (ETSz.). A *gőz* olyan légnemű, ködszerű anyag, amellyé valami (főleg folyadék) bizonyos hőmérsékle-

ten átalakul. A mocsár, a posvány gőzéről is beszélhetünk (ÉrtSz.). A falu felől nézve a napsütésben gőzölgő Zücskő, Fertő valóban úgy tűnhetett, hogy a magasabb terület, a *Gőz-hát* gőzölög.

GŐZ-HÁTI-KÚT — *Gőüz-háti-kút, -ho* (131). A Gőz-háton, a község legelőjén található. Gémeskút egy magaslaton. A név a *Gőz-hát* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *kút* földrajzi köznév kapcsolata.

HALAS-TÓ — *Halas-tóu, -ho* (64). A Furtai gáttól Ny-ra, a Kis-Bócs, a Nyék-ér mellett található. Kis területű állóvíz. A név a *hal* főnév *-s* (melléknév-) helynévképzős alakjából és a *tó* földrajzi köznévből áll, halban bővelkedő vizet jelöl.

+ HALÁSZ-HÍD — 1890: *Halász hid* (T10). A Halász-tanya mellett a Berettyón található, a közúti hídtól 3,5 km-re, a vasúti hídtól 2 km-re K-re található. A név a *Halász* családnév és a *híd* földrajzi köznév kapcsolata. Vö. *Halász-tanya.*

+ HALÁSZ-TANYA — 1873: *Halász tanya* (Hnt. 103.); 1882: (Hnt. 29.); 1883—84: (T8); 1888: (Hnt. 239.). A Berettyó mellett, a Nagy-Bacsóban volt található. A T9 1886-ban *Halász* Józsefet említi tulajdonosként. Adatközlők szerint Nagyváradról került ide. A név a *Halász* családnévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

HALÁSZ UTCA — *Halász ùcca, '-ra* (26). A Morotván található, a Ladik utcával párhuzamos, a Nadányiból nyílik. Az 1970-es évek elején létesült. A névben a *halász* foglalkozásnév található.

HALOM l. Halom-dűlő.

HALOM-DŰLŐ — *Halom-düllőü, -be* (88). — 1848: *Halom dűlő* (T6); 1864: *Halom (Pesty);* 1891: *Halom düllő* (T11); 1908: *Halom dűlő* (Rak); 1945 k.: *Halom* (T12). A Nagy-völgy-dűlő, a Fodor-föld, a Hosszú-sziget, a Mezősasi út határolja. Sík terület, szántó, egy domb van benne. Az 1891-es térkép szerint 144 hold területű. *Pesty:* „Azért neveztetett el így, mert a közepén egy halom van". A halom valószínűleg azonos az 1783-as térképen feltüntetett *Nagy-Bócsi-halom*mal, illetőleg az adatközlők által emlegetett *Vertán-halom*mal. A név két földrajzi köznév összetétele.

+ HALOM-TANYA — 1926: *Halomtanya* (Hnt. 70.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.). A Halom-dűlőben lehetett. A név két földrajzi köznév kapcsolata.

HARCSÁS — *Harcsás, Harcsázsba* (34). — 1848: *Harcsás* (T4); 1864: *(Pesty);* 1864: (T7); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: *Harcsáspuszta* (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: *Harcsás* (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). Alacsony fekvésű, kicsi terület, kb. 50—60 hold. Ma szántó. Az adatközlők szerint régen mocsaras hely volt, itt fogták a halakat, főleg a harcsákat. A név a *harcsa* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata, harcsában gazdag helyet jelölt.

HARCSÁS-PUSZTA l. Harcsás.

HERCEG-DŰLŐ — *Hërcëg-düllőü, -be* (86). A Nagy-Bócsban található, É-ról és Ny-ról a Nagy-völgy határolja. Sík terület, szántó. Az adatközlők szerint *Herceg* Sándor tulajdonosáról kapta nevét a terület. Vö. 1912: *Herceg* Sándor földművelő, furtai születésű (Rak.). A név egy családnév és egy földrajzi köznév kapcsolata.

+ HÍDLÁB — 1848: *Hidláb* (T4). A Szent Dénesben található, É-ról és Ny-ról a Berettyó, D-ről a Furtai út, K-ről a Bokori határolja. A nevet a *híd* főnév és a ‚föld, telek alsó, hátsó vége' jelentésű *láb* főnév alkotja.

HÍD-KÖZ — *Hít-köz, -be.* — 1832: *Hídköz* (Visitatio 10.); 1852—60: *Hídközpuszta* (T3); 1861: *Hidköz* (Protocollum); 1883—84: *Hidközpuszta* (T8); 1888: *Hidköz puszta* (Hnt. 239.); 1891: *Hidközi* (T11); 1901: *Hídköz puszta (Borovszky* 50.); 1944: *Hidköz* (Hnt. 119.); 1945 k.: (T12); 1945 k.: (T13); 1951: *Hídköz* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Berettyótól É-ra terül el, egészen a vasútig. Ny-on a Bakonszegi határig, K-en a Berettyó közúti hídjáig tart. Sík terület, szántó és kaszáló. Kb. 1700 hold. A nevet a *híd* köznév és a *köz* földrajzi köznév alkotja. 1945 után Berettyóújfaluhoz tartozott.

HÍDKÖZI l. Híd-köz.

HÍDKÖZ-PUSZTA l. Híd-köz.

+ HÍD-SZIGET — 1759: *Hid Sziget* (T1); 1848: *Hidsziget* (T5); 1886: (T9); 1891: (T11); 1933: (Hnt. 132.); 1937: *Hídsziget* (Hnt. 132.); 1938: *Hidsziget (Nadányi* 473.); 1945 k.: (T12). A Szomajomban található, a Baglyos, a Csődörös, a Bere, a Klastrom határolja. Az Ölyvösön található híd motiválhatta az elnevezést. Vö. *Szomajomhíd.* A névben a *híd* főnév és a *sziget* földrajzi köznév található.

HOLT-BERETTYÓ — *Hóud-Bërëttyóu, -ho* (35). A Berettyó levágott kanyarulata, Magyar Sándor kertjét öleli körül. Állóvíz. A név a ‚megállott vizű, megrekedt, élettelen, mozdulatlan folyóág ' jelentésű *holt* szó és a *Berettyó* folyónév összetétele. A *holt* a *hal-* ige *-t* befejezett melléknévi igenévképzős alakja (ETSz.).

HOSSZÚ-DŰLŐ — *Hosszú-düllőü, -be* (141). — 1848: *Hosszú dülő* (T6). A Zücskő, a Peterdi-fertő, a Külső-Baglyos, a Péntek-halom határolja. A név a *dűlő* földrajzi köznév és a terület alakjára utaló *hosszú* melléknév kapcsolata.

HOSSZÚ-SZIGET — *Hosszú-szigët, -be* (96). — 1759: *Hosszu Sziget* (T1); 1800 k.: *Hoszszu sziget* (ÁTD.); 1848: *Hosszú sziget* (T5); 1864: *Hosszúsziget (Pesty);* 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *Hosszusziget (Nadányi* 473.). Sík terület, szántó. A Fodor-föld, a Nagy-Jakó, az Ölyvös, a Mezősasi út határolja. 1800 körül kb. 22 hold szántó és kb. 31 hold kaszáló volt itt (ÁTD.). A névben a *hosszú* melléknév a hely alakjára utal, a *sziget* földrajzi köznév.

HULLÁM UTCA — *Hullám ùcca, '-ba* (28). A Morotván található, a Csónak és a Puskin út között. Az 1970-es évek elején létesült.

IRINYI UTCA — *Irinyi ùcca, '-ba; Béike ùcca; Szëiles ucca* (12). A Puskin útból nyílik, párhuzamos a Rozgonyi utcával. A legelőre vezet, a csordát itt terelték ki legeltetni, ezért méretéről nevezték el *Széles utcának.* 1970 előtt hivatalos neve *Béke* volt.

ITATÓ — 1848: *Itató* (T4). A falu alatt, a Furtai út Ny-i oldalán található, a Tipóka mellett. Kút volt itt, ma már nincs meg. Az adatközlők *Pásztor-kút*ként emlegették. A név az ‚állatok itatására szolgáló helyet' jelenti. A név az *itat* ige és az *-ó* főnévképző kapcsolata. Vö. *Delelő.*

+ IZSÁK-TANYA — 1888: *Izsák tanya* (Hnt. 239.). A Szomajomi-pusztán volt található. 1839-ben *Izsák János* 1/4 részben zálogos volt a Szomajomban (*Fényes* 1851. Iv, 94.; Protocollum). A névben az *Izsák* családnév és a *tanya* földrajzi köznév található.

JAKÓ-TANYA — *Jakóu-tanya, '-ra* (93). A Nagy Jakóban található. A név a *Jakó* családnév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolata. L. *Nagy Jakó.*

KÁDÁR-DOMB l. Kádár temetője.

KÁDÁR-HALMA l. Kádár temetője.

KÁDÁR-TEMETŐ l. Kádár temetője.

KÁDÁR TEMETŐJE — *Kádár temetőü, -be; Kádár-domb.* — 1864: *Kádár temetője* (T7); 1891—92:*Kádár halma* (*Ortvay* 524.). A Kórógyi-puszta D-i részén fekszik, a Zsákai határ mentén. Ma már szántó. Akától K-re, a Berettyó jobb partján találhatóak a *Kádár halmának* és a *Kádár temetőjének* nevezett határrészek (*Ortvay* 524.). Nyíllal átlőtt koponyát, emberi csontokat találtak itt 1920-ban. A hagyomány szerint itt temették el *Kádár vitézt*, aki mintegy kétszázad magával, lovas hajdúcsapatával védte a Berettyó hidat a Szejdi dúlás idején, 1658. szept. 23-án Küprüli Mehemmed ellen. Nyíllal átlőtt koponyával menekült idáig. Itt temették el több vitézével együtt, a Bakonszeg közelében levő mély vizekkel, nádassal körülvett magaslaton (*Vermes* 43.). A névben a *Kádár* személynév és a *temető* főnév birtokos személyragos alakja szerepel.

KALICKA — *Kalicka, '-ho* (139). A Péntek-halomban található, a Nagyállás, a Hosszú-dűlő, a Külső-Baglyos, a Nagy-szik határolja. Sík, legelő. Öntözést akartak itt megvalósítani, ezért oldalról, majdnem négyzet alakban, ásott árkokban víz veszi körül. A *kalicka* affrikálódással a szláv eredetű *kalitka* főnév népi alakváltozata (TESz.). ‚Ketrec, szűk fülke, hely' jelentésben él, a terület talán alaki hasonlóság alapján kapta nevét.

KENYERES-BIRTOK l. Kenyeres-föld.

KENYERES-FÖLD — *Kenyeres-főüd, -re; Kënyërëzs-bírtok, -ba* (42). Közvetlenül a falu alatt, a Furtai úttól Ny-ra, a Nyár-tótól É-ra található. Sík, szántó és legelő. Kb. 300 hold. *Kenyeres* Pálé volt az 1930-as években. A *Kenyeres* családnév 1847-től mutatható ki a református anyakönyvekben. A név a *Kenyeres* családnév és a *föld* földrajzi köznév kapcsolata.

KENYERES-TANYA — *Kënyërës-tanya, '-ra* (73). — 1909: *Kenyeres tanya* (Rak.); 1933: *Kenyerestanya* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: (*Nadányi* 473.). A Nagy-Bócsban található a Furtai út mentén, a falutól kb. 600 m-re. A *Kenyeres* családnév a református anyakönyvekben 1847-től található meg. A név a *Kenyeres* családnév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

KESKENY UTCA l. Rozgonyi utca.

+ KEREK NÁD l. Nád szegelet.

KETTŐS — *Këttőüs, Këttőüzsbe* (95). A Hosszú-sziget és a Szomajom között terül el. Sík terület, szántó. Elek Gusztáv, mezőpeterdi nemes tulajdona volt a két egymás mellett fekvő dűlő. A *kettős* főnév ‚páros, iker' jelentésben él.

+ KETTŐS-TANYA — 1973: *Kettőstanya* (Hnt. 181.). A Kettősben található tanya. A név a *Kettős* helynév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolata. L. *Kettős.*

+ KIS-ÁLLÁS — 1848: *Kis állás* (T6). A Nagy-lapos, a Nagy-állás, a Szomajom-puszta, a Nagy-szik határolja. A név első tagja a terület nagyságát jelöli, a *Nagy-állás* névpárjaként. A második tag az *állás* földrajzi köznév.

KIS-ASZTAGOS — 1864: *Kis Asztagos* (T7). A Kórógyi-pusztán található, a Közlegelő, a Nagy-Asztagos, a Szúnyogos, a Harcsás határolja. Szinte teljesen víz veszi körbe. A név első tagja a terület nagyságát jelző melléknév, megkülönböztet a *Nagy-Asztagos*tól. A második tag az asztag főnévből képzett *Asztagos* helynév.

KIS-BÁCSÓ — 1759: *Kis Batsó* (T1); 1944: *Kisbácsópuszta* (Hnt. 119.). A Bácsó kisebbik, keletebbre eső része. L. *Nagy-Bácsó.* A név egy földrajzi jellegű jelzőből és egy személynévi eredetű földrajzi tulajdonnévből áll.

KIS-BÁCSÓ-PUSZTA l. Kis-Bácsó.

+ KIS-BAGLYOS l. Baglyos.

KIS-BÓCS — *Kizs-Bóucs, -ba* (59). — 1852—60: *Kis Bócsi puszta* (T3); 1883—84: (T8); 1898: *Kis-Bócs puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1913: *Kisbócs* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1945 k.: *Kis Bócsi* (T13); 1951: *Kisbócs* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: *Bócsi Állami Gazdaság* (Hnt. 146.). A Bócs Ny-i része, a Vajna-birtokon található, a Tölyvös, a Nyék, a Furtai út határolja. A hajdani Vajna-kastély helyén ma az állami gazdaság központja található. A név első tagja a terület kiterjedésére utal, a második tag a *Bócs* helynév. L. ott.

KIS-BÓCSI l. Kis-Bócs.

+ KIS-BÓCSI-HALOM l. Bócsi-halom.

KIS-BÓCSI-PUSZTA l. Kis-Bócs.

+ KIS-BÓCSI-TANYA — 1852—60: *Kis Bócsi tanya* (T3); 1883—84: (T8); 1926: *Kisbócstanya* (Hnt. 70.). A Kis-Bócsban volt található. A névben a *tanya* földrajzi köznév elhelyezkedésére utal a helynévből képzett *Kis-Bócsi* melléknév. Vö. *Bócs.*

+ KIS-CSŐDÖRÖS — 1759: *Kis Csődörös* (T1); 1848: (T5). A Szomajomban található, az Ölyvös, a Nagy-Csődörös, a Diófás határolja. A név első fele a terület nagyságát jelöli, a *Nagy-Csődörös* névpárjaként. A második tag a *Csődörös* helynév.

+ KIS-CSŐDÖRÖS-TANYA — 1907: *Kiscsődörös tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Kiscsődöröstanya* (Hnt. 70.). A Kis-Csődörösben levő tanyát jelölhette, az adatközlők nem ismerik. A név a *Kis-Csődörös* helynévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll. Vö. *Csődörös.*

+ KIS-ÉR-HÁT — 1848: *Kis érhát* (T5). A Szomajomban található, a Szállások alatt, a Sasi út, a Mihály-réti-csatorna és a Csárda-hát határolja. A névben az *ér* földrajzi köznév *kis* földrajzi jellegű jelzős alakja és a *hát* földrajzi köznév található.

KIS-HÍDKÖZ — 1898: *Kis-Hidköz puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1907: *Kishidköz puszta* (Hnt. 104.); 1913: *Kishidköz* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.);

1944: (Hnt. 119.); 1951: *Kishídköz* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.). A Berettyó és a Bakonszegi út között terül el. A Híd-köz D-i részén fekszik, ez a kisebb terület. Vö. *Nagy-Hídköz*. A név első tagja a terület kiterjedését jelöli, a második tag a *Híd-köz* helynév.

KIS-HÍDKÖZ-PUSZTA l. Kis-Hídköz.

+ KIS-HÍDKÖZ-TANYA — 1852—60: *Kis Hídköz tanya* (T3); 1883—84: *Kis Hidköz tanya* (T8); 1926: Kishidköztanya (Hnt. 70.); 1945 k.: *Kis-Hidköz-tanya* (T13). A Kis Hídközben található, a Berettyótól É-ra, a Bakonszegi úttól D-re. Közelében egy kút van. 1945 körül Farkas Mór birtoka. A név a *Kis-Hídköz* helynévből és a *tanya* földrajzi köznévből tevődik össze.

+ KIS-LAPOS — 1848: *Kis lapos* (T6); 1913: *Kislapos* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.). A Mezőpeterdi út, a Nagy-állás, a Kis-állás, a Nagy-szik határolja. A *Nagy-lapos*tól keletre fekszik. A névben a *kis* földrajzi jellegű jelző és a *lapos* földrajzi köznév található.

+ KIS-LAPOS-TANYA — 1926: *Kislapostanya* (Hnt. 70.). A Kis-laposban volt található. A név a *Kis lapos* helynév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

KIS-NYÁR-TÓ l. Belső-Nyár-tó.

KIS-NYÉK — *Kis-Nyéik, -be* (85). — 1848: *Kis Nyék* (T4). A Lénia-dűlő, a Nyék, a Fekete-Nyék, a Nagy Bócs határolja. A Nyék-ér és a Furtai út teljesen körbefogja. Sík terület, szántó. A név a terület nagyságára utaló *kis* melléknévből és a *Nyék* helynévből áll.

KIS UTCA l. Rozgonyi utca.

+ KIS-VERESNÉ-ERE — 1848: *Kis Veresné ere* (T5). A Szentmártonipuszta, a Péntek-halom, a Nagy-Veresné-ere, a Mezőpeterdi határ övezi. A névben a *Veresné* képzős családnév és a birtokos személyragos *ér* földrajzi köznév alkot helynevet. A *kis* melléknév a terület nagyságára utalhat. Vö. *Nagy-Veresné-ere.*

+ KLASTROM l. Klastrom-dűlő.

KLASTROM-DŰLŐ — *Kastrom-düllőü, -be* (150). — 1759: *Klastrom Sziget* (T1); 1848: *Klastrom zug* (T5); 1886: *Klastrom dűlő* (T9); 1891: *Klastrom düllő* (T11); 1933: *Klastrom* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: Nadányi 473.); 1945 k.: (T12). A Szomajomban található, a Nagy-szik, a Híd-sziget, a Bere, a Baranyi-sziget határolja. Az Ölyvös csatonázása előtt három oldalról ennek a vize határolta. Sík terület, legelő és szántó. Az 1891-es térképen 398 hold területűnek van feltüntetve. A Szomajomban egy kolostor volt, amelynek romjait az 1850-es évekig látni lehetett *(Osváth* II, 229.). Részletesen ír a klastromról *Bunyitai* (im. II, 421—22; III, 326.) és *Ortvay* (im. I, 561.). A névben a ‚rendház' jelentésű kolostor régi alakváltozata és a *dűlő* földraajzi köznév szerepel.

+ KLASTROM-SZIGET l. Klastrom dűlő.

+ KLASTROM-ZUG l. Klastrom dűlő.

KODORMÁNY — *Kodormány, -ba* (102). — 1891: *Kodormán düllő* (T11); 1898: *Kodormány puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1913: *Kodormány* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1945 k.: (T12); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973:

(Hnt. 181.). A falutól keletre fekszik, a Berettyó, a vasút, az Ó-Berettyó határolja. Sík terület, szántó, kb. 200 hold. Az adatközlők szerint valamikor a faluban Pázmány és *Kodormány* nevű katolikus papok is voltak, a terület róla kapta a nevét. A *Kodormány* családnévről a faluban egyetlen adatunk van: 1726: „... Paulo et Georgi *Kodormány* ..." (Szök. 1746.). A név valószínűleg a tulajdonosra utaló családnév.

KODORMÁNY-DŰLŐ l. Kodormány.

KODORMÁNY-PUSZTA l. Kodormány.

+ KODORMÁNY-TANYA — 1907: *Kodormány tanya* (Hnt. 104.); 1917: (Rak.); 1926: *Kodormánytanya* (Hnt. 70.); 1945 k.: *Kodormány tanya* (T13). A Kodormányban volt, ma már nincs meg. A név a *Kodormány* családnév és egy földrajzi köznév kapcsolata.

+ KOLDUS-HÁT — 1883—84: *Koldushát* (T8). A Rekettyés-tanya, a vasút, a Váncsodi-szik, Váncsod határolja. A *koldus* főnév talán a föld szerény termőképességére utal. A *hát* földrajzi köznév.

+ KOLDUS-LÁP l. Koldus-lapos.

+ KOLDUS-LAPOS — 1759: *Kóldus láp* (T1); 1848: *Koldús lapos* (T5). A Szomajomban található, a Büdös-ér, a Szomajomi-telek, a Bere, a Mezőpeterdi határ övezi. A névben a *koldus* főnév talán a szegénységjelképeként szerepel, tehát ez a vízzel körülvett terület nem sok hasznot hajt, szegény föld. A *láp*, a *lapos* földrajzi köznév.

KOLERÁS — *Koletás, Kolerázsba* (71). A Rózsa-háton, a Nyár-tó partján található. Ér-part, most eperfák vannak itt. A kolera idején ide temették a halottakat. Az egyházi anyakönyv így említi: 1831: „újonnan foglalt Nyár domb ódalon lévő *pestises Temető*" (Rak.). A név a *kolera* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolata.

KORHÁNY l. Korhány-halom.

KORHÁNY-HALOM — *Korhány-halom, -ho* (117). — 1759: *Korhany Halom* (T1); 1852—60: *Korhan halom* (T3); 1832: *Korhány* (Visitatio 10.); 1883—84: *Korhán halom* (T8); 1938: *Korhán-halom (Nadányi* 405.); 1982: *Korhán (M. Nepper* 11.). A falutól keletre kb. 1 km-re, a vasút és a Váncsodi út között található, a régi Berettyó árterületén. Kiemelkedés, három oldalról a Láp övezi az 1759-es térképen. 1943 tavaszán váncsodi emberek a halomtulajdonos, Leszkay János engedelmével a halmot kincsszerzés céljából megásták. Arany-ezüst helyett nagy tömegű cserepet, kőtárgyat, agancsszerszámokat, állati csontokat, égett rögöt, hamut-pernyét lapátoltak ki *(M. Nepper* 11.). Kereken ásott árokkal s földhányással védett telep, bronzkori leletet találtak itt *(Nadányi* 405.). A név az ótörök eredetű ‚vár, sánc, erősség, kunhalom, kurgán' jelentésű szó és a *halom* földrajzi köznévből áll.

+ KORHÁNY-SZIGET — 1759: *Korhany Sziget* (T1). A Láp teljesen körbefogja, Ny-ról a Tó-sziget, K-ről a Topa-sziget határolja. A név első tagja a ‚vár, sánc, erősség; kunhalom' jelentésű szó. A második tag a *sziget* földrajzi köznév.

KÓRÓGY — *Kóuróugy, -ba.* — 1323: *Chorog (Györffy* 635.); 1335: *Chorow (Jakó* 282.); 1342: *Koroug* (Jakó 282.); 1460: *Korogh (Csánki* I, 641.); 1692: *Kórogy puszta (Mezősi* 265.); 1808: *Kórógy (Lipszky);* 1839: *Kórógy puszta (Fényes* IV, 107.); 1851: *(Fényes* II, 249.);

1852—60: (T3); 1863: *Korogy puszta* (Hnt. 176.); 1875:*Kórógy (Osváth* II, 251.); 1883—84: *Kórógy puszta* (T8); 1886: *Korogy* (T9); 1891: (T11); 1945 k.: *Kórógy* (T12); 1967: (Hnt. 146.). A Berettyó, a Bakonszegi határ, a Zsákai határ, a Szent Dénesi-puszta határolja. Sík, legelő és szántó. Az 1891-es térkép 1066 holdnak tünteti fel. *Kórógy* a XIV. sz. elejétől szerepel gazdáinak nevében. A királyi ispánság telepítette, feltűnésénél legalább egy századdal korábban *(Jakó* 282.). A Kórógyi nemesek faluja feltételezhetően várföldön alakult ki *(Jakó* 67.). 1389-ben Darabi Péter Kórógyi István, machói bántól, 50 giráért örök áron megvette Kórógy helységet *(Osváth* II, 251.). A XV. sz. második felében még létezett a falu, mert 1460-ban és 1469-ben oly helységül említtetik, melyben Földesi Török Mihálynak, majd Tordai Andrásnak részbirtokai voltak *(Csánki* I, 641.). A XVI. sz.-ban már elpusztulhatott, legalábbis az 1552. évi adókönyvek már nem említik *(Ortvay* 524.). 1617-ben Zsáka tartozéka, 1692-ben már csak puszta helyként írják össze *(Módy* 1981, 187.); *Mezősi* 69.). Az 1850-es évekig Újfalué volt a 2000 hold területű kaszáló, legelő, ekkor került Szentmártonhoz *(Fényes* II, 249.). 1945 óta Bakonszeghez tartozik. A *Kórógy* név a magyar *kóró* ‚száraz, kemény növényi szár' főnév *-d (gy)* helynévképzős származéka, ‚kóróban bővelkedő helyet' jelöl (FNESz.).

KÓRÓGY-PUSZTA l. Kórógy.

KÓRÓGYI-TANYA — 1913: *Kórógyi tanya* (Hnt. 408.). A Kórógyban található. A név a *Kórógy* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

KÓRÓGYI ÚT l. Lenin út.

KOSSUTH ÚT l. Puskin út.

KOSZTOLÁNYI UTCA — *Kosztolányi ùcca, '-ba; Bëm ùcca; Sakter ùcca; Zőütfa ùcca* (5). A Puskin és a Kun Béla utcát köti össze. 1970 előtt *Bem utca* volt a hivatalos neve. *Sakter utcá*nak azért nevezték, mert egy zsidó hentes kimérése, szatócsboltja volt ezen az utcán. A sakter vágta le az állatokat a zsidók számára.

+ KÖZÉP ÚT — 1759: *Via Vántsodiensis alias Közep Ut* (T1). A Mezőpeterdi úttól É-ra vezet Váncsodra. A Péntek-halomnál indul, majd É-ra fordul és a Váncsodi útba torkollik. A név a *közép* határozószó az *út* földrajzi köznév helyzetére utal. Vö. *Váncsodi út.*

KÖZLEGELŐ — 1864: *Közlegelö* (T7). A Kórógyi-pusztán található, annak nagyobbik, keleti felét foglalja el, a Berettyóig terjed. Több kisebb részre oszlik területileg. A név első fele talán a *közös* melléknév rövidebb alakja, a közös használatra utalhat. A *legelő* földrajzi köznév.

KÖZSÉGHÁZA UTCA l. Lenin út.

KÖZSÉGI-LEGELŐ — *Kössëigi-lëgëlőü, -re; Nagy-lëgëlőü* (137). 1886: *Legelő* (T9); 1945 k.: (T12). A Vertánban található, a Zücskő, a Mezősasi út, a Baglyos, a Péntek-halom határolja. Sík, legelő. A község közösen használja, kb. 300 hold nagyságú terület. A névben a *község* főnév *-i* melléknévképzős alakja járul jelzőként a *legelő* földrajzi köznévhez.

KÖZÚTI-HÍD — *Közuti-híd, -ho* (31). — 1890: *B.szt.mártoni közúti híd* (T10). A Berettyóújfaluból jövő közút a falun vezet keresztül. A

híd a Berettyón ível át. A név a *közút* főnév *-i* melléknévképzős alakjából és a *híd* földrajzi köznévből áll.

KUN BÉLA UTCA — *Kún Béla ùcca, '-ba* (7). A Tó-háton található, nem régi utca, párhuzamosan fut a Puskin úttal.

KÚT UTCA l. Sallai utca.

KUTYASZORÍTÓ l. Rozgonyi utca.

+ KÜLSŐ-BAGLYOS — *Külső Bagjos* (T6). A Hosszú-dűlő, a Belső-Baglyos, az Ölyvös, a Klastrom-dűlő határolja. A név első tagja földrajzi jellegű jelző, arra utal, hogy a terület távolabb esik a falutól. A név második tagja a *Baglyos* helynév. Vö. *Belső-Baglyos.*

LADIK UTCA — *Ladik ùcca, '-ba* (25). A Morotván található, a Halász és a Csónak utca között. Az 1970-es évek elején létesült.

LANDLER JENŐ UTCA — *Lànder Jenőü ùcca, '-ba* (8). A Tó-háton található, párhuzamos a Kun Béla utcával, nem régi településű utca.

+ LÁP — 1759: *Laáp* (T1). A Berettyóból ágazott ki, a Tó-szigetet és a Korhány-halmot fogta közre. Ma eres hely, szántó. A név földrajzi köznév.

LAPOS — *Lapos, Lapozsba.* — 1820: *Lapos* (DPL. 711.); 1898: *Lapos puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.). A Berettyó és a Bakonszegi út között található. Sík terület, kaszáló, rét. 1945 óta Berettyóújfaluhoz tartozik. A név a *lapos* földrajzi köznévből áll.

LAPOSI-TANYA l. Lapos-tanya.

LAPOS-PUSZTA l. Lapos.

LAPOS-TANYA — *Lapos-tanya, '-ra.* — 1852—60: *Láposi tanya* (T3); 1883—84: (T8); 1906: *Lapos tanya* (Rrak.); 1907: (Hnt. 104.); 1944: *Lapostanya* (Hnt. 119.); 1945 k.: *Lapos tanya* (T13); 1951: *Lapostanya* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.). A Berettyótól É-ra, a Bakonszegi úttól D-re található. Dr. Magyar Sándor birtoka volt a Laposban. 1906-ban egy juhász lakott itt (Rrak.). A név a helynévvé vált *lapos* földrajzi köznévből, és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

LEGELŐ — *Lëgëlőü, -re; Liba-lëgëlőü* (70). — 1891: *Legelő* (T11). Közvetlenül a falutól délre, a Furtai út, a Rózsa-hát, a Mezősasi út és a Mezőpeterdi út négyszögében található. Sík, legelő, kb. 50 hold nagyságú terület. A szárnyasokat, a libákat legeltették itt. A név a *legelő* földrajzi köznév.

LEGELŐ' l. Községi-legelő.

LÉNIA-DŰLŐ — *Léinija-düllőü, -be* (80). Egyenes dűlőút, amely a Kis-Bócsból a Furtai úton keresztül a Nagy-völgyig vezet. Adatközlők szerint a Vajna uraság kastélyától vezetett ez a fákkal szegélyezett egyenes út. A név az ‚egyenes mezei utat, dűlőutat' jelentő *lénia* főnévből és a dűlő földrajzi köznév kapcsolatából áll.

LENIN ÚT — *Lënin út, -ra; Kóuróugyi út; Kösséikháza ùcca* (18). A Puskin útból nyílik, a Kórógyi-pusztára vezet. A Puskin és a Lenin út sarkán volt régen a községháza, ezért is nevezték így is.

LESZKAY — *Lëckai, -ba; Lëckai-főüd, -re* (121). — 1882: *Leszkay* (Hnt. 29.); 1888: (Hnt. 239.). A Berettyó, a falu, a Mezőpeterdi út, a 42-es műút fogja közre. Szántó. Sík terület, kb. 500 hold, egy kis domb található benne. A községben a *Leszkay* család csaknem 200 éve adatolható. Az 1800-as évek elején *Leszkay* Ferenc katolikus vallású földesúr a birtokosa *(Borovszky* 50.). 1840-ben nemesként írták össze

a *Leszkay* családot (*Osváth* II, 237.). 1829-ben született *Leszkay* Gyula, 1848-ban Gáborján képviselője volt (Protocollum). Az adatközlők szerint árúló volt, az osztrákokhoz húzott. 1884: *Leszkay* János (Rak.), 1886-ban *Leszkay* Gyuláné született Elek Emília a tulajdonos (T9). 1900-ban *Leszkay* Gyula országos képviselő volt (Rak.). 1920: *Leszkay* Jánosné született Csapó Gizella, a főszolgabíró neje (Rak.). A *Leszkay* család a Baranyi család leányágán volt birtokos Szentmártonban (*Osváth* II, 235.), 1945-ben leadták a megmaradt 100 holdjukat. A név a *Leszkay* családnév.

LESZKAY-FÖLD l. Leszkay.

+ LESZKAY-TANYA — 1873: *Leszkay tanya* (Hnt. 103,); 1907: *Leszkai tanya* (Rak.). A Leszkaiban található, ma már nincs meg. A név egy családnév és egy földrajzi köznév összetétele.

LIBA-LEGELŐ l. Legelő.

LISZT FERENC UTCA — *Liszt Fërënc ùcca, -ba* (13). Az Irinyi utcát és a Lenin utat köti össze. 1945 után létesült ez az utca, 1970 előtt hivatalos neve *Felszabadulás* volt.

MADARÁSZ UTCA — *Madarász ùcca, '-ba* (29). A Morotván található, a Nadányiból nyílik, párhuzamosan a Makó utcával. Az 1970-es évek elején létesült. A név a *madarász* foglalkozásnév.

MAGYARI l. Magyar-kert.

MAGYAR-KERT — *Magyar-ker, -be; Magyari, -ba* (36). — 1951: *Magyarkert* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.). A falutól nyugatra, a Berettyó és a Holt-Berettyó által közrezárt terület. Gyümölcsöskert volt, még ma is megvan néhány fa. Dr. Magyar Sándor birtoka volt, akinek összesen 376 holdja volt, és 1938—39 körül halt meg (*Nadányi* 474.). A név a *Magyar* családnév és a *kert* földrajzi köznév kapcsolata.

+ MAGYAR-TANYA — 1907: *Magyar tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Magyartanya* (Hnt. 70.). A Magyariban volt található, a Berettyó mellett. 1886-ban a bakonszegi *Magyar* Bálint volt a tulajdonosa vagy bérlője (T9). A névben a *Magyar* családnév és a *tanya* földrajzi köznév található.

MAKÓ UTCA — *Makóu ùcca, '-ba* (27). A Morotván található, a Madarász és a Halász utca között. Az 1970-es évek elején létesült. Nevét dr. *Makó* István sebész főorvosról kapta, aki 1951-től 1967-ig volt a kórház (Berettyóújfaluban) igazgatója.

MALOM-SZIK l. Malom-zug.

MALOM-VÖLGY l. Malom-zug.

MALOM-ZUG — *Malom-zúg, -ba; Malom-szík, -re* (107). — 1759: *Malom Zug* (T1); 1848: *Malom völgy* (T6); 1875: *Malomzug* (*Osváth* II, 235.). A Leszkaiban található, a Berettyó, a vasút és a 42-es műút által közrezárt háromszögben. Sík terület, szántó. 1755-ben Baranyi Gábor vízimalmot építtetett itt a Berettyón, amelynek helye még ma is megvan (*Osváth* II, 235.). Az adatközlők által használt *szik* földrajzi köznév a talaj minőségére utal, a *zug* földrajzi köznév a terület elhelyezkedésére. A név első tagja a *malom* főnév.

MERZA-HÍDJA — *Merza-higgya, -ho.* Betonhíd az Ölyvösön. *Merza* Jenő birtokához tartozott, ma Mezőpeterd határában található. A név a *Merza* családnév és a *híd* főnév birtokos személyragos alakjának kapcsolata.

+ MERZA-PUSZTA — 1898: *Merza puszta* (Hnt. 66.); 1901: *Borovszky* 50.). Mezőpeterd alatt található, Merza Jenő urasági birtokát jelöli. Ma Mezőpeterdhez tartozik. A név a tulajdonost jelölő családnévből és egy földrajzi köznévből áll.

MERZA-TANYA — 1883—84: *Merza-tanya* (T8); 1945 k.: *Merza tanya* (T13); 1973: *Merzatanya* (Hnt. 181.). Ma már Mezőpeterdhez tartozik. A név a *Merza* családnévből és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

MIHÁLY-RÉT — *Miháj-réit, -re* (162). A Szomajomban található, a Mezősasi út, az Ölyvös és egy belőle kinyúló csatornázott ér fogja közre. Sík terület, rét, kb. 25 hold. Az adatközlők szerint e század elején Tamásházi Mihály tulajdonosáról kapta nevét. A név egy keresztnév és egy földrajzi köznév összetétele.

MIHÁLY-RÉTI-CSATORNA — *Miháj-réiti-csatorna, '-ho* (157). Az Ölyvöstől nyúlik D-re, a Mihály-rétet határolja K-ről. Lecsatornázott ér, valószínűleg azonos a Kis-ér-hátat övező érrel (T5). A név a *Mihály-rét* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *csatorna* földrajzi köznévből áll.

MOROTVA — *Morotva, '-ra* (32). A Berettyótól D-re, a falutól Ny-ra található, a Cseresznyésig terjed. Sík, eres terület, bulgárkertek voltak itt. Ma már házhelyek találhatók rajta. A Morotván régészeti leleteket találtak a középső neolitikumból *(Sz. Máthé* 14—15.). A *Morotva* ‚holt ág' név motivált, mivel a Berettyó több levágott ága található ezen a területen.

NADÁNYI UTCA — *Nadányi ùcca, '-ba* (20). A Puskin útból nyílik, párhuzamos a Pákász utcával. A Morotván található, az 1970-es évek elején létesült. Nevét *Nadányi* Zoltán író-költőről kapta, aki a szomszédos Bakonszegből származott.

NÁD SZEGELET — *Nát szegëlët, -be* (165). — 1759: *Kerek Nad* (T1); 1848: *Kerek nád* (T6). A Szomajomban található, az Ölyvös, a Csődörös, a Büdös-ér, a Diófás határolja. Sík, lapos terület, rét. Az 1759-es térkép egy hosszabban elnyúló, nem kerek alakú, száraz területnek tünteti fel. A névben a *nád* ‚náddal sűrűn benőtt sekély állóvíz vagy vízpart' jelentésű. A *szegelet* a *szeg* ‚sarok, szeglet, zug' jelentésű szóból keletkezett a *-let* denominális nomenképző hosszabb alakjával. A történeti adatokban a *kerek* ‚nagy kiterjedésű, az egész látóhatár betöltő' jelentéssel bír (Vö. ETSz.).

+ NAGY-ÁLLÁS — 1848: *Nagy állás* (T6). A Péntek-halom, a Hosszúdűlő, a Kerek-nád, a Kis-állás határolja. A név első tagja a terület nagyságát jelöli, a *Kis-állás* névpárjaként. A második tag az *állás* földrajzi köznév.

NAGY-ASZTAGOS — 1864: *Nagy Asztagos* (T7). A Kórógyi-pusztán található, a Közlegelő, a Kádár temetője, a Zsákai határ, a Kis-Asztagos határolja. Víz veszi körbe teljesen. A név első tagja a terület nagyságát jelző melléknév, megkülönböztető a kisebb területű *Kis-Asztagos*tól. A második tag az asztag főnévből képzett *Asztagos* helynév.

NAGY-BÁCSÓ — 1759: *Nagy Batsó* (T1); 1848: *Nagy Bácsó* (T6); 1860: *Bácsó* (Protocollum); 1891: *Nagy Bacsó* (T11); 1898: *Bácsó* (Hnt. 66.); 1901: *Bácsó puszta (Borovszky* 50.); 1944: *Nagybácsópuszta* (Hnt.

119.); 1945 k.: *Nagy Bácsó* (T12). A Herpályi-puszta, a Sötét-völgy, a Váncsodi-szik határolja. Nagy területen a Berettyó is övezi, attól É-ra terül el, ezért 1945 óta Berettyóújfalu határához tartozik. Adatok a *Bacsó Bácsó* személynévre Berettyószentmártonból: 1692: Nobilis curialis *Baczo* András *(Mezősi* 71.). 1728: *Bacsó* Péter újfalui földesúri család tagja *(Nadányi* 428.). 1788: Joannis *Bacsó* (Szök. 1004.). 1840: egy *Bacsó* nevű személyt nőágon nemesi birtokkal bírónak írtak össze *(Ostváth* II, 237.). Református anyakönyvek: 1811: *Bátsó* Sándor; 1829: *Bátsó* István; 1850: *Bátsó* József; 1855: *Bácsó* Imre kolerában halt meg. A név első tagja földrajzi jellegű jelző, a terület nagyságára utal. A név második fele a birtokost jelölő családnév.

NAGYBÁCSÓ-PUSZTA l. Nagy-Bácsó.

NAGY-BÓCS — *Nagy-Bóucs, -ba* (84). — 1852—60: *Nagy Bócsi puszta* (T3); 1883—84: (T8); 1898: *Nagy-Bócs puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1913: *Nagybócs* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.). A falu, a Furtai út, az Ölyvös, a Mezősasi út határolja. Átellenben fekszik Kis-Bóccsal, a Furtai úttól keletre. Sík terület, egy-két kiemelkedés van benne. Nagyobb része szántó, de legelő is található itt. A név első tagja a terület nagyságára utal. A második tag a *Bócs* helynév.

NAGY-BÓCSI-PUSZTA l. Nagy-Bócs.

+NAGY-BÓCSI-TANYA — 1852—60: *Nagy Bócsi tanya* (T3); 1883—84: (T8); 1926: *Nagybócstanya* (Hnt. 70.). A Nagy-Bócs déli részén volt található. A *tanya* földrajzi köznév elhelyezkedésére utal a *Nagy-Bócsi* képzett melléknév az elnevezésben.

NAGY-BÓCS-PUSZTA l. Nagy-Bócs.

+ NAGY-BÓCS-TANYA l. Nagy-Bócsi-tanya.

+ NAGY-BOKOR l. Bokor-szállás.

+ NAGY-CSŐDÖRÖS — 1759: *Nagy Csődörös* (T1); 1848: (T5). A Baglyos, a Belső-Baglyos, az Ölyvös, a Kis-Csődörös határolja. Szárazabb terület az 1759-es térkép szerint. A név első fele a terület nagyságára utal, a *Kis-Csődörös* névpárjaként. A második tag a *Csődörös* helynév.

NAGY-DOMB — *Nagy-domb, -ra; Törög-domb* (82). A Nagy-Bócsban található, a Domb-dűlő mellett, délről a Herceg-dűlő övezi. Kb. 1000 m-re északra fekszik a Jakó-tanyától. Domb, ma szántó. Adatközlők szerint a törökök kényszermunkában hordatták ide ezt a dombot. A névváltozatot ez indokolhatja. A név a *nagy* melléknév és a *domb* földrajzi köznév kapcsolata.

NAGY-DŰLŐ l. Tó-háti-dűlő.

NAGY-ÉR — *Nagy-ëir, -be* (56). A Szolnok-tóban, a Szúnyogos mellett található. Vizes terület volt, de lecsapolták. Sík, ma már szántó. Valószínűleg a Kis-ér névpárja volt, bár a történeti adatokban csak a *Kis-ér-hát* helynevet találhatjuk meg. A név az *ér* földrajzi köznévből és az ennek nagyságát jelölő melléknévből áll.

NAGY-ERDŐ — *Nagy-ërdőü, -be* (109). A Leszkaiban található, a Topa-sziget mellett. Sík, erdő. 1930-ban a határban összesen 9 hold erdő volt *(Nadányi* 349.). A név a terület nagyságát jelző melléknév és az *erdő* földrajzi köznév kapcsolata.

NAGY-HÍDKÖZ — 1898: *Nagy-Hídköz puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1907: *Nagyhidköz puszta* (Hnt. 104.); 1909: (Rak.); 1913: *Nagyhidköz* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1951: *Nagyhídköz* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.). A Bakonszegi úttól É-ra terül el, a vasútig terjed. A Híd-köz É-i, nagyobb része. Vö. *Kis-Hídköz.* A *nagy* melléknév a terület nagyságára utal, a név második tagja a *Híd-köz* helynév.

NAGY-HÍDKÖZ-PUSZTA l. Nagy-Hídköz.

+ NAGY-HÍDKÖZ-TANYA — 1852—60: *Nagy Hídköz tanya* (T3); 1883—84: *Nagy Hidköz tanya* (T8); 1926: *Nagyhidköztanya* (Hnt. 70.); 1945 k.: *Nagy Hidköz tanya* (T13). A Nagy-Hídközben volt található. A név a *Nagy-Hídköz* helynév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

NAGY JAKÓ — *Nagy Jakóu, -ba* (92). A Nagy-Bócs déli részén, az Ölyvös mellett található. Sík terület, szántó, egy tanya is van benne. A *Jakó* családnév 1829-től mutatható ki a református anyakönyvekből. Földbirtokosok és földművelők, gazdálkodó egyaránt találhatók közöttük. A 30-as években három testvér földterülete volt itt: *Jakó* Lajos, László, és Sándor, akinek 127 holdja volt *(Nadányi* 473.). A névben a terület nagyságát jelölő *nagy* melléknév és a *Jakó* családnév található.

NAGY-LAPOS — *Nagy-lapos, Nagy-lapozsba* (143). — 1848: *Nagy lapos* (T5); 1848: (T6); 1913: *Nagylapos* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.). A Peterdi-fertő, a Halom-dűlő, a Baglyos, a Hosszú-dűlő határolja. A Vertánban található, a Kis-lapostól Ny-ra. Sík terület, ma szántó. Az adatközlők szerint kerek, nagy vízállás volt itt. A név a terület kiterjedésére utaló *nagy* földrajzi jellegű jelzőből, és a *lapos* földrajzi köznévből áll. Vö. *Kis-lapos.*

+ NAGY-LAPOS-TANYA — 1926: *Nagylapostanya* (Hnt. 70.). A Nagylaposban volt található. A név a *Nagy-lapos* helynévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

NAGY-LEGELŐ l. Községi-legelő.

NAGY-REVICZKY l. Nagy-szik.

NAGY-SZIK — *Naty-szík, -re; Nagy-Rëvëcki, -be* (136). 1848: *Nagy szik* (T6); 1891: (T11); 1945 k.: *Nagyszik* (T12). A Mezőpeterdi út, a Péntek-halom, a Szomajomi-puszta, a Mezőpeterdi határ övezi. Sík terület, disznólegelőnek használták. Az 1891-es térkép szerint 313 hold nagyságú. Egy nyírbátori származású birtokos, *Reviczky* József tulajdona volt. A név a *szik* földrajzi köznévből és az ennek nagyságát jelölő melléknévből áll.

+ NAGY-VERESNÉ-ERE — 1848: *Nagy Veresné ere* (T5). A Kis-Veresné-ere, a Szentmártoni-puszta, az Ölyvös, a Mezőpeterdi határ övezi. A névben a *Veresné* családnév és a birtokos személyragos *ér* földrajzi köznév alkot helynevet. A *nagy* melléknév a terület nagyságára utalhat. Vö. *Kis-Veresné-ere.*

NAGY-VÖLGY — *Nagy-vőgy, -be* (78). — 1891: *Nagy völgy* (T11). A Nagy-Bócsban található, a Furtai út és a Halom-dűlő között terül el.

Lapos, vizes terület, rét, kaszálónak használják. A névben a *nagy* melléknév a terület nagyságát jelöli a *völgy* földrajzi köznév előtt.

NAGY-VÖLGY-DŰLŐ — *Nagy-vőgy-düllőü, -be* (75). A Nagy-Bócsban, a Nagy-völgy É-i részén található. Sík, szántó, jó termőföld. Az *Ördög-árok* egy része. A név a *Nagy-völgy* helynév és a *dűlő* földrajzi köznév összetétele.

NEMES ZUG l. Aradi utca.

+ NOVÁK-TANYA — 1873: *Novák tanya* (Hnt. 103.); 1882: (Hnt. 29.); 1888: (Hnt. 239.). A *Novák* családnév a múlt század elejétől mutatható ki a faluból. *Novák* Kristóf 1816-ban született, házzal bírt (Protocollum). Christophorus *Novák* 1844-ben született római katolikusnak (Protocollum). Novák Kristóf 1850-ben vett földet a határban (*Osváth* II, 236.). A névben a *Novák* családnév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolata található.

NYÁRFÁS — *Nyárfás, Nyárfázsba* (153). A Szomajomban található, az Ölyvös, a Fűzfás, a Mezőpeterdi határ övezi. Sík terület, ma szántó. A dűlőt nyárfák szegélyezik. A név a ‚nedves, homokos talajt kedvelő, igénytelen fák faját' jelölő főnév és az *-s* helynévképző összetétele.

NYÁR-TÓ — *Nyár tóu, -ba* (44). — 1755: *Nyár tó* (Szök. 474.); 1875: *Nyártó* (*Osváth* II, 245.); 1883—84: (T8); 1891: *Nyár tó* (T11); 1913: *Nyártó* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: (*Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Mezősasi úttól Ny-ra egészen a Tölyvösig tart, D-i határa a Nagy-völgy, a Vajna-birtok. Ma szántóföld, árok. A mélyedés nem volt lecsapolva, és akkor a faluig terjedő területet csapadékos időben, nyaranként elöntötte a víz. A lecsapolás után, a nádas kiirtásával úrbéres földeknek osztották szét. A névben a *nyár* főnév az évszakot jelölheti, amikor létrejött ez a *„tó"*. A tó jelentését l. a földrajzi közneveknél.

NYÁR-TÓ-DŰLŐ — *Nyár-tóu-düllőü, -be* (43). A Nyár-tónak a Furtai úttól nyugatra eső része. Mélyedés, szántó. A név a *Nyár-tó* helynév és a *dűlő* földrajzi köznév kapcsolata.

NYÁR-TÓ-HÍD — *Nyár-tóu-híd, -ho* (55). Hír a Furtai úton, ahol a Nyár-tó keresztezi azt. Kis híd, korlát nélküli. A névben a *Nyár-tó* helynév és a *híd* földrajzi köznév található.

NYÁR-TÓ-TANYA — *Nyár-tóu-tanya, '-ra* (44). — 1907: *Nyártó tanya* (Hnt. 104.); 1909: (Rak.); 1926: *Nyártótanya* (Hnt. 70.); 1945 k.: *Nyártó tanya* (T13). A Nyár-tóban, dr. Magyar Sándor birtokán feküdt, délről a Vajna-birtok, keletről a Furtai út határolja. Az adatközlők szerint több tanya is volt itt, pl. a Lele-tanya. A névben a *Nyár-tó* helynév és a *tanya* földrajzi köznév szerepel.

NYÉK — *Nyéik, -be* (62). — 1213: *villa Nec* (*Györffy* 647.); 1216: *villa Nyec* (*Györffy* 647.); 1448: *Nyék* (helység) (*Osváth II*, 226.); 1759: *Nyék* (T1); 1823: (Acta 6.); 1830: (*Györffy* 647.); 1832: *Nyek* (Visitatio 10.); 1848: *Nyék* (T4). A Szent Dénesben található, a Tölyvös, az Által-hegy, Furta határa, a Kis-Nyék határolja. Sík terület, szántó, kb. 30 hektár. Nádas volt itt, kiirtása után főleg zöldségféléket termeltek rajta. A *Nyék, Kis-Nyék* X. sz.-i település (*Mesterházy*

55.). *Nyék* várispánsági falu volt már a XI. sz. végén (*Módy* 1981, 107.). Hunyadi János 1448-ban *Nyék* helységet Csáki I. Gergelynek adományozta. Az 1552-ik évi összeírásban *Nyék* falu már nincs említve (*Osváth* II, 226.). A *Nyék* helynév a *Nyék* nevű magyar törzsbeliekre utal. A nyék jelentése ‚kerítés, sövény'. A törzsnév azzal lehet kapcsolatban, hogy a Nyék törzs az elővéd szerepét töltötte be, vagy esetleg azzal, hogy — bizonyos földrajzi, térszíni, természeti adottságoknak megfelelően — kerítések, sövények alkalmazásával védte magát. A *nyék* származékszó; *nyé-* alapszava valószínűleg ősi örökség az ugor korból. A *-k* deverbális névszóképző (vö. TESz.).

NYÉK-ÉR — *Nyéik-ëïr, -re* (63). A Furtai határon ered, a Furtai utat kétszer átvágja, a Tölyvösig terjed. Ma már lecsatornázott az ér. A név a *Nyék* helynévből és az *ér* földrajzi köznévből áll.

Ó-BERETTYÓ — *Óu-Bërëttyóu; Roz-Bërëttyóu* (106). A Berettyó egy levágott kanyarulata, a falutól keletre. Árok, víz nincs benne. A nevet ‚nagyon régi' jelentésű *ó* melléknév és a *Berettyó* folyó neve alkotja. A *rossz* melléknév ‚silány, értéktelen' jelentésű, a finnugor örökségű szót ‚kiszáradt' jelentésben találjuk a névben (ETSz.).

\+ ORBÁN-SZIGET — 1759: *Orban Sziget* (T1). Az Ölyvös, a Diófás, a Rév-sziget, a Csenge és a Farkas-sziget határolja. Adatok a családra Berettyószentmártorból: 1726: Joanne et Stephane *Orbany* (Szök. 1746.). 1735: Stephanus *Orbán* (Szök. 516.). 1829: Nemes *Orbány* József (Rak.). 1840: nemesként írták össze az *Orbán* családot (*Osváth* II, 237.). 1886: *Orbán* János földművelő (Rak.). A név a tulajdonosra utaló *Orbán* családnév és a *sziget* földrajzi köznév összetétele.

ÖLYVÖS — *Öjvös, -re* (149). — 1329: *fluvius Wlues* (VR. 326.); 1382: *Evlwes, Wlues fluvius* (*Jakó* 320.); 1759: *Canalis Ölyvös* (T1); 1823: *Ölyvös* (Acta 6.); 1832: *Ölyves* (Visitatio 10.); 1848: *Ölyvös* (T5); 1852—60: *Öves ér* (T3); 1883—84: *Ölyvös ér* (T8); 1901: *Ölyvös csatorna* (*Borovszky* 50.). A Mezőpeterdi határtól a Mezősasi, Furtai határig folyik át a Szomajomi-pusztán. Sok holt ága van, több szigetet fog közre. Az Ölyvös a Bedői határba kifolyó erekből veszi eredetét, Mezőkeresztes, Bojt, Váncsod, Mezőpeterd, a Szomajomi-puszta és Furta községek határán keresztül a Nyéstai-pusztán a Kutasba vész el (*Osváth* II, 16.). A név az *ölyv* ‚a sasok családjába tartozó, a hollónál nagyobb ragadozó madár' jelentésű főnév *-s* helynévképzős származéka. Már 1055-ben előfordul helynévként — *uluue* (TA.). Az *elű, ülű, ölű* beilleszkedett a *v* tövű névszók sorába. Vö. ETSz.

ÖLYVÖS-CSATORNA l. Ölyvös.

\+ ÖLYVÖS-DERÉK — 1783: *Ölyvős derék* (T2). Az Ölyvösnek a Mezősasi úttól Ny-ra eső része, Ny-ról az Ölyvös-rét határolja. A név az *Ölyvös* helynév és a *derék* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

ÖLYVÖS-ÉR l. Ölyvös.

\+ ÖLYVÖS-FOLYÓ l. Ölyvös.

\+ ÖLYVÖS-GÁT — 1800k.: *Gát dűlő* (ÁTD.); 1886: *Ölyvős gát* (T9); 1891: *Ölyvös gát* (T11); 1933: *Ölyvösgát* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: (*Nadányi* 473.); 1945 k.: *Ölyvös gát* (T12). A Halomdűlő, a Nagy-Bócs, a Mezősasi határ, a Csődörös határolja. 1800 kö-

rül kb. 5 hold szántó és kb. 1 hold kaszáló volt itt. Az 1891-es térkép 373 holdnak tünteti fel a területet. A név az *Ölyvös* helynév és a *gát* földrajzi köznév összetétele.

+ ÖLYVÖS-KANÁLIS l. Ölyvös.

+ ÖLYVÖS-KÚT — 1852—60: *Öves kút* (T3); 1883—84: *Ölyvös kút* (T8). Az Ölyvöstől északra, az Ölyvös-rétben volt található. A névben az *Ölyvös* helynév és a *kút* földrajzi köznév található.

+ Ölyvös-rét — 1783: *Ölyvős Rét* (T2). Az Ölyvöstől Ny-ra, a Nagy-Bócs D-i részén található. A név az *Ölyvös* helynév és a *rét* földrajzi köznév kapcsolata.

ÖLYVÖS UTCA — *Öjvös ùcca, '-ba* (14). Az Irinyi utcából nyílik, párhuzamos a Liszt Ferenccel. 1945 után létesült ez az utca. Területileg nincs kapcsolatban az Ölyvössel.

ÖLYVÖS-ZUG — *Öjvözs-zug, -ba* (155). — 1848: *Ölyvös zug* (T5). A Szomajomban található, az Ölyvös és a Mezősasi út fogja közre. Sík, szántó, kb. 5—6 hold. A névben az *Ölyvös* helynév és a *zug* földrajzi köznév szerepel.

ÖRDÖG-ÁRKA l. Ördög-árok.

+ ÖRDÖG-ÁRKI-HÍD — 1890: *Ördög árki hid* (T10). A név az *Ördög-árka* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *híd* földrajzi köznévből áll.

ÖRDÖG-ÁROK — *Ördög-árok, -ba; Ördög-árka, '-ba* (79). — 1875: *Ördög-árka (Osváth* II, 55.). A Szomajomi, Bócsi-pusztán vezet át. A Nagy-völgy egy része az Ördög-ároknak. Futó, múló árok, gyepes terület. Az adatközlők szerint 3,5—4 m mély, és 40—50 m széles sáncárok volt, a tatárok, törökök ellen emelték. Most kitűnő termőföld. „Az ördög árka nevű ásás a komádi határból a Kenez nyéstai pusztákon a mezősasi határon át a szomolyomi, bócsi pusztán át vezet" (*Osváth* II, 55.). A Duna—Tisza között Csörsz árkának nevezik, a Tiszántúlon ismeretlen eredete miatt: Ördög árka. Egy 1726-os térképen a váci Duna-könyöktől az Al-Dunáig futó, az Alföldet körülölelő „árkolással és töltéssel épített út" található. Hazánkban 534 km hosszú. Nem csatorna volt, egy az Alföldön lakó nép emelte hajdan az általa birtokolt terület védelméül. Az árkot 2—4 m mélyre, 5—9 m szélesre ásták. A töltést 7—10 m széles alapra kb. 2,5—3,5 m magasra emelték. A sáncokat az i. sz. III. sz. közepe után készítették, valószínűleg az i. sz. I—IV. sz.-ban itt letelepült szarmaták (*Patay* 409—411.). A név az *ördög* főnév és az *árok* földrajzi köznév kapcsolata.

PÁKÁSZ UTCA — *Pákász ùcca, '-ba* (19). A Morotván található, párhuzamosan a Lenin úttal és a Nadányi utcával. Az 1970-es évek elején létesült.

+ PAP-RÉSZ l. Pap-sziget.

PAP-SZIGET — *Pap-szigët, -be; Pap-tag, -ba.* — 1783: *Pap Réz* (T2); 1864: *Pap sziget* (T7). A Pénzverő, az Aka-zug, az Adorján-sziget határolja. Félkör alakban víz veszi körül. Sík, szántó, kb. 25 hold az adatközlők szerint. 1900 körül a Sz. Dienes-dűlőben 14 kat. hold és 167 -öl szántóföld van, mely a lelkész javadalmazásául szolgál (DPL. 714.). A névben a *pap* főnév azt jelzi, hogy az egyház tulajdona volt ez a terület. A *sziget,* illetve a tag földrajzi köznév.

PAP-TAG l. Pap-sziget.

+ PAP-TAG-TANYA — 1852—60: *Paptag tanya* (T3). A Nagy-Bócs déli részén található. Itt is talán egyházi birtokról van szó, mivel több helyen bírtak tulajdonnal a határban a papok. A név a *Pap-tag* helynév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

PÁSZTOR-KÚT l. Itató.

PÁSZTOR-ZUG — *Pásztor-zúg, -ba* (101). — 1848: *Pásztor zug* (T5). A Görbe-ér, a Mezősasi határ, keletről a Mezősasi út határolja. Sík terület, legelő. A név a *pásztor* foglalkozásnévből és a hely elhelyezkedésére utaló *zug* földrajzi köznévből áll.

PATKÓ — *Patkóu, -ba* (169). A Szomajomban található, a Büdös-ér kanyarulatában. Sík, szántó. A terület valószínűleg alagjáról kapta nevét, bár 1793-ból két személynevet is ismerünk: *Patko* Adane, *Patkó* Juro (Acta 18.). A név a *patkó* köznévből áll valószínűleg.

PÉNTEK-HALMA l. Péntek-halom.

PÉNTEK-HALMI-PUSZTA l. Péntek-halom-puszta.

+ PÉNTEK-HALMI-TANYA — 1852—60: *Péntek halmi tanya* (T3); 1883—84: (T8); 1945 k.: *Péntekhalmi tanya* (T13). A Mezősasi és a Mezőpeterdi út között volt található, É-ról a Péntek-halom, Ny-ról a Vertán-halom, DK-ről a Szomajomi-tanyák határolták. Urasági tanya volt, a Leszkayaké. A névben a *Péntek-halom* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *tanya* földrajzi köznév található.

PÉNTEK-HALOM — *Pintek-halom, -ba* (138). — 1759: *Péntek Halma* (T1); 1783: *Pintek halma* (T2); 1823: (Acta 6.); 1832: *Péntek halma* (Visitatio 10.); 1848: (T6); 1852—60: *Péntek halom* (T3); 1883—84: (T8); 1886: (T9); 1891: (T11); 1911: *Péntek-halma* (Rak.); 1913: *Péntekhalom* (Hnt. 408.); 1926: (Hnt. 70.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: (*Nadányi* 473.); 1944: — (Hnt. 119.); 1945 k.: (T12); 1945 k.: (T13); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Mezőpeterdi út, a Községi-legelő, a Baglyos, a Nagy-szik határolja. Sík terület, legelő. Az 1891-es térképen 488 hold területűnek van feltüntetve. Az első térképek csak magát a dombot, a halmot ábrázolják, amely közvetlenül a Mezőpeterdi út mellett van, annak déli oldalán. Régen egy csárda is volt itt (*Osváth* II, 247.). A nép többféleképpen is próbálta magyarázni a név eredetét: egy adatközlő szerint a határban ez volt a legrosszabb minőségű terület, olyan szerencsétlen, mint a péntek a napok közül. A Péntek-halom hagyomány szerint egy ott felakasztott Péntek nevű emberről kapta nevét (*Osváth* II, 247.). A nevet valószínűleg a *Péntek* személynév és a *halom* földrajzi köznév alkotja.

+ PÉNTEK-HALOM-PUSZTA — 1898: *Péntekhalom puszta* (Hnt. 66.); 1901: (*Borovszky* 50.); 1907: *Péntekhalmi puszta* (Hnt. 104.). A név a *Péntek-halom* helynévből és a puszta földrajzi köznévből áll.

PÉNZVERŐ — 1864: *Pénz verő* (T7). A Kórógyi-pusztán található, a Berettyó, a Pap-sziget, az Adorján-sziget, a Közlegelő határolja. Egy 1477-es oklevél a szentmártoni családnevek között felsorolja a Pénzverőt: *Penzwerew* (*Jakó* 351.). A helynév feltehetően a *Pénzverő* családnévből származik.

PERES — *Përës, Përëzsbe* (128). — 1848: *Peres* (T6); 1891: *Peres düllő*

(T11); 1945 k.: *Peres* (T12). A Sötét-völgy, a Mezőpeterdi út, a Nagyszik, a Váncsodi határ övezi. Sík terület, szántó. Az 1891-es térkép szerint 676 hold területű. A tagosítások, birtokrendezések során felmerülő vitás terület lehetett. A név a valószínűleg déli szláv eredetű *perel* igéből magyar elvonással jogi műszóként keletkező *per* főnév, és az *-s* helynévképző kapcsolata (TESz.).

PERES-DŰLŐ l. Peres.

PERESI HATÁR — *Përesi határ, -ba.* A Furtai határ mentén, a Nagy-Bócs DNy-i részén található. Ma már Furtához tartozik. Sík, szántó. A név a *Peres* helynév és az *-i* melléknévképző összetétele, a *határ* földrajzi köznév előtt.

+ PERESI-LEGELŐ — 1883—84: *Peresi legelő* (T8). A Peresben található, a vasúttól D-re, a Mezőpeterdi úttól É-ra. Sík terület, legelő. A név a *Peres* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *legelő* földrajzi köznévből áll.

PETERDI-FERTŐ — *Pëtërdi-fërtőü, -be; Fërtőü, -be* (134). — 1759: *Peterdi Fertő* (T1); 1848: *Peterdi fertő* (T6). A Zücskő, a Mezősasi út, a Baglyos, a Hosszú-dűlő határolja. Közel van a Peterdi határhoz. Sík, eres terület, ma már szántó. A név a *Mezőpeterd* helynév rövidebb, *-i* melléknévképzős alakjának, és a *fertő* földrajzi köznévnek a kapcsolata. A *Peterd* a *Péter* személynév *-d* helynévképzős származéka.

PETERDI GÁT — *Pëtërdi gát, -ra; Pëtërdi út, -ra* (129). A Mezőpeterdre vezető közút, köves út. Hivatalos neve Mezőpeterdi út, *Peterdi út*ként emlegetik inkább. A név a *Mezőpeterd* helynév rövidebb, *-i* melléknévképzős alakjára utal. A *gát* földrajzi köznév.

PETERDI ÚT l. Peterdi gát.

PETŐFI UTCA l. Gagarin utca.

PUSKIN ÚT — *Puskin út, -ra; Főü út; Kosút út; Váradi út* (1). A falu legnagyobb és legrégibb utcája. Országút, Nagyvárad felé vezet, innen kaphatta *Váradi út* elnevezését. Hivatalos neve *Kossuth* volt, 1970 óta *Puskin út.*

+ PUSZTA-SZENTMÁRTON l. Szentmárton.

RÁKÓCZI utca l. Sallai utca.

RÉGI-TEMETŐ — *Rígi-temetőü, -be* (69). — 1852—60: *Temető* (T3). A falu alatt, a Furtai út jobb oldalán volt található. Ma már nem temetnek ide. A Vertán család kriptája is itt volt található. A névben a *régi* melléknév és a *temető* főnév található.

REKETTYÉS — *Rëkëttyés, Rëkëttyézsbe* (118). — 1759: *Reketyes Fertő* (T1); 1848: *Rekettyés* (T6); 1861: (Protocollum); 1864: *Rekketyés (Pesty);* 1883—84: *Rekettyés* (T8); 1898: *Rekettyés puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1913: *Rekettyés* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.). A Váncsodi-szik, a 42-es műút, a Peres, a Sötétvölgy határolja. Sík, ma szántó. Vizes, mocsaras terület volt az 1759-es térkép szerint. A név az ‚egy fajta füzet' jelentő déli szláv eredetű *rekettye* és az *-s* helynévképző kapcsolata. A népnyelvben és a régiségben a *rakottya rekettye* változatai egyaránt élnek (vö. TESz.).

+ REKETTYÉS-FERTŐ l. Rekettyés.

+ REKETTYÉS-PUSZTA l. Rekettyés.

+ REKETTYÉS-TANYA — 1883—84: *Rekettyés tanya* (T8); 1907: (Hnt. 104.); 1926: (Hnt. 70.). A Rekettyésben volt található. A név a *Rekettyés* helynévből és a *tanya* földrajzi köznévből áll.

REKTOR-FÖLD — *Rektor-főüd, -re* (38). A Berettyótól délre, a Pap-tag mellett található. Sík, szántó, kb. 5 hold. A névben a *rektor* főnév az egyház élén álló tulajdonosra utal. A *föld* földrajzi köznév.

RÉPÁS — 1864: *Répás* (T7). A Kórógyi-puszta déli részén található, északról a Közlegelő, keletről a Domb-sziget határolja. A név valószínűleg az itt termesztett növényt jelölheti. A *répa* főnévből és az *-s* helynévképzőből áll.

+ RÉV-CSÁRDA — *Rihát-kocsma.* A Szomajomban volt található, a Csárda-háton. A Csárda-hát népi neve a *Ri-hát.* Adatközlők szerint itt volt a *Rév-csárda,* amikor a Berettyón még sót szállítottak. *Rihát-kocsmának* is mondják, valószínűleg a *Rév-hát* után. A név a rév nyelvjárási alakja: *rí* (vö. TESz.), és a *hát* földrajzi köznév kapcsolata. Ehhez a helynévhez járul a *kocsma* főnév.

RÉVÉSZ UTCA — *Révész ùcca, '-ba* (22). A Morotván található, a Vadász és a Csíkász utca között. Az 1970-es évek elején létesült. A névben a *révész* foglalkozásnév található.

+ RÉV-HÁT l. Csárda-hát.

REVICZKY — *Rëvicki, be, Rëvëcki* (127). — 1882: *Reviczky* (Hnt. 29.); 1888: (Hnt. 239.); 1944: *Reviczkypuszta* (Hnt. 119.); 1967: *Reveczki* (Hnt. 146.); 1973: *Reviczki* (Hnt. 181.). A vasút és a Váncsodi-dűlő, a 42-es műút, a Mezőpeterdi út, a Peres határolja. Sík, legelő, kb. 200 hold nagyságú terület. A *Reviczky* családról az alábbi adataink vannak: 1848. március 20-án a nagyváradi népgyűlés *Reviczky* Menyhértet a követségből visszahívta *(Hegyesi* 10.). 1848 decemberében *Reviczky* László fölhívást tett gyalog-vadászcsapat alakítására *(Hegyesi* 305.). 1851-ben *Reviczky* Menyhért 1000 holdat meghaladó birtokot vett Szentmárton határában. Az ő nevéhez fűződik a kertészet előrehaladása, pl. a dohány termesztése a Szomajomban *(Osváth* II, 235., 249.). 1870-ben *Reviczki* katolikus vallásra tért át. (Protocollum). 1886-ban *Reviczky* Emil volt a birtokos (T9), 1900 körül *Reviczky* József lett *(Borovszky* 50.). A *Reviczky* családnév alkotja a helynevet.

REVICZKY-PUSZTA l. Reviczky.

+ REVICZKY-TANYA — 1873: *Revicky tanya* (Hnt. 103.); 1883—84: *Reveczki tanya* (T8); 1908: *Reviczki tanya* (Rak.); 1937: *Reviczkytanya* (Hnt. 132.); 1945 k.: *Reviczki tanya* (T13). A Reviczkyben található, a vasúttól É-ra, a Váncsodi úttól D-re. Ma már nincs meg. A név egy családnévből és egy földrajzi köznévből áll.

+ RÉV-SZIGET — 1759: *ri Sziget* (T1). A Szomajomban található, a Diófás-sziget, az Ölyvös, a Csenge, az Orbán-sziget határolja. A névben a *név* ‚vízi átkelőhely' és a *sziget* földrajzi köznév található. Rév volt az Ölyvösön is, a *ri* a népi neve.

RÓKA-LYUK — *Róukás, Róukázsba* (97). — 1800 k.: *Roka juk* (ÁTD.); 1848: *Rókajuk* (T5). A Pásztor-zug, a Mezősasi út, a Bikás, az Ölyvös határolja. Sík, szántó. 1800 körül kb. 4 hold szántó volt itt. A név a *róka* állatnév és a *lyuk* földrajzi köznév összetétele.

RÓKÁS l. Róka-lyuk.

RÓNA-CSATORNA — *Róuna-csatorna, '-ho* (58). A Szent Dénesben található, a Róna-dűlő déli részén. A névben két földrajzi köznév szerepel.

RÓNA-DŰLŐ — *Róuna-düllőü, -be* (53). A Szilota, a Szúnyogos, a Csarkó-lapos határolja. A Róna-csatorna délről övezi. Széles, sík terület, szántó. A név két földrajzi köznévből áll.

ROSSZ-BERETTYÓ l. Ó-Berettyó.

ROZGONYI UTCA — *Rozgonyi ùcca, '-ba; Bocskai ùcca; Këskëny ùcca; Kis ùcca; Kutyaszorítóu, -ba* (15). A Puskin utat köti össze az Úttörő utcával. Kis, keskeny utca, erre utal a *Kis utca* és a *Keskeny utca* elnevezés is. Északról a *Széles* utca határos vele. Mérete miatt *Kutyaszorítónak* is nevezik. 1970 óta *Rozgonyi* a hivatalos neve, előtte *Bocskai* volt.

+ RÓZSA-HALOM l. Rózsa-hát.

RÓZSA-HÁT — *Róuzsa-hát, -ra* (72). — 1852—60: *Rozsa halom* (T3); 1883—84: *Rózsa halom* (T8); 1933: *Rózsahát* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.). A Furtai és a Mezősasi út között kb. középen terül el, a Nyár-tó partján. Sík, legelő, kb 150—200 hold. Egy adatközlő szerint egy Kerekes nevű kertész rózsatermesztéssel foglalkozott itt. A név a *rózsa* virágnév és a *hát* földrajzi köznév kapcsolata.

SAKTER UTCA l. Kosztolányi utca.

SALLAI UTCA — *Sallai ùcca, '-ba; Kút ùcca; Rákóuci ucca* (3). A Puskin útból nyílik, azt a Kun Béla utcával köti össze. A főutcai sarkán volt egy artézi kút, amely négy csőre folyt. 1970 előtt a hivatalos neve *Rákóczi* volt.

+ SARK-LAPOS — 1848: *Sark;lapos* (T6). A Nagy-lapos, a Halom-dűlő, a Fátyol-kút, a Külső-Baglyos határolja. Neve valószínűleg a terület elhelyezkedésére utal, ugyanis a Mezősasi út, egy dűlőút és két lecsatornázott ér sarkosítja meg az alakját. A név a ‚szögletnél levő, szögletesen összeilleszkedő' jelentésű *sark* főnév és a *lapos* földrajzi köznév kapcsolata.

SASI GÁT — *Sasi gát, -ra, Sasi út, -ra* (94). Műút, Mezősasra vezet. Hivatalos neve: *Mezősasi út.* A név a *Sas* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *gát* földrajzi köznévből áll. A *Sas* helynév a személynévként is alkalmazott magyar *sas* madárnévből keletkezett: 1213/1550: *Sos* (FNESz.).

SASI ÚT l. Sasi gát.

SÖTÉT-VÖLGY — *Sötít-vőgy, -be* (111). — 1848: *Sötét völgy* (T6); 1891: *Sötétvőlgy* (T11); 1945 k.: *Sötét völgy* (T12). A Nagy-Bácsó, a 42-es műút, a Peres, a Váncsodi határ övezi. Sík terület, szántó. 320 hold területűnek tünteti fel az 1891-es térkép. A névben valószínűleg a *sötét* melléknév és a *völgy* földrajzi köznév szerepel.

SPORT UTCA — *Sport ùcca, -ba; Vërëm ùcca* (17). A Lenin utat köti össze az Úttörő utcával. Kanyargós utca, a sportpályához vezet. Az ezen az utcán lakók nagy vermeket ástak, ebben tárolták a gabonát.

SUHOGÓ — 1864: *Suhogó* (T7). A Kórógyi-pusztán, a Közlegelő északi részén, a Berettyó mellett található. A név a hangutánzó eredetű ‚halk, surrogó, zizegő hangot ad' jelentésű *suhog* ige és az *-ó* főnévképző összetétele (TESz.). A víz hangja motiválhatta az elnevezést, mivel a Berettyó mellett található.

SZABADSÁG UTCA l. Déryné utca.

+ SZABÓ-LAPOSSA — 1759: *Szabó Laposса* (T1). A Szomajomban található, a Büdös-ér, a Mezősasi határ, az Erebere határolja. Vizes terület. Erre utal a név második tagja, a *lapos* földrajzi köznév. A *Szabó* személynév szerepel az első tagban, mint birtokos, ezt mutatja a lapos birtokos személyragos alakja.

SZAKÁLL-TANYA — *Szakàl-tanya, '-ra* (100). A Pásztor-zug, a Görbe-ér, a Mezősasi határ, a Sasi út határolja. A *Szakáll* családnév 1842-től mutatható ki a református anyakönyvekből. 1938-ban *Szakáll* Pálnénak 118 hold földje volt *(Nadányi* 474.). 1949-ig volt tulajdonukban a tanya. A terület egy része Mezősasé lett, erdőtelepítést végeztek itt. A név a *Szakáll* családnév és a *tanya* földrajzi köznév összetétele.

+ SZÁLLÁSOK ALATT — 1848: *Szállások alatt* (T5). A Szomajomban található, az Ölyvös és a Sasi út, a Kis-ér-hát, a Mihály-réti-csatorna határolja. A névben a *szállás* főnév többes számú alakja és az *alatt* határozószó található. A *szállás* a ‚szilaj marha, aprómarha teleltető helye a pásztor kunyhójával' jelentésben él.

SZEGFŰ UTCA — *Szëkfü ùcca, '-ba* (2). A Puskin útból nyílik, zsákutca. Nem régi településű. A névben a *szegfű* virágnév található.

SZÉLES UTCA l. Irinyi utca.

+ SZENTADORJÁN l. Adorján-sziget.

SZENT DÉNES — *Szën Dínës, Szëndínëzsbe* (46). — 1291—94: *in Sancto Dionisio (Györffy* 667.); 1349: *Zendyenes (Jakó* 349.); 1470: *Zenthdyenes (Csánki* I, 623.); 1660: *Szt.-Dienesi puszta* (Szök. 143.); 1732: *Dienes puszta* (Szök. 475.); 1796—99: *Szent Dienes puszta (Vályi* III, 358.); 1808: *Sz. Dienes (Lipszky);* 1839: *Sz. Dienes puszta (Fényes* IV, 107.); 1851: *Sz.-Dienes puszta (Fényes* IV, 94.); 1863: *Szentdienes puszta* (Hnt. 176.); 1875: *Sz.-dienesi puszta (Osváth* II, 226.); 1891: *Szt. Dénes* (T11); 1933: *Szentdénes* (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1945 k.: *Szt. Dénes* (T12). A Berettyó, a Kőrógy, Zsáka, Furta határa, a Bócsi-puszta határolja. Sík terület, szántó és legelő. Az 1891-es térkép szerint 1074 hold területű. *Szent Dénes* feltűnésekor a Zovárd nembeli Vécs fia Miklósé, de a Barsa nemzetség korán megszerezte és attól kezdve főként a Nadányiak és Gyarmatiak bírták. A XII—XIII. sz. fordulóján keletkezett, de fejlődését valószínűleg a tatárjárásig megakasztotta. 1465-ben a Panaszi Pázmányok is jogot formáltak rá. Pusztásodása a XV. sz. második felében megindult és a török háborúk előtt befejeződött *(Jakó 349.).* A Földesi család 1470-ben eladta a Tordaiaknak Szent Dienes puszta részeit *(Csánki* 633.). Az 1552-es összeírás mint falut már nem említi *(Osváth* II, 226.). 1660-ban a részbérlők zálogba adják Berettyóújfalunak (Szök. 143.). Szent Dienes mártír tiszteletére épült templom volt benne *(Jakó* 349.). A latin Dionisius személynévből származik a Dienes alak, századunkban már a magyarosított alakot, a Dénest használják. A helynév a *Szent Dénes* szentnév.

SZENT DÉNES-DŰLŐ — *Szën Dínëzs-düllőü, -be* (40). — 1900 k.: *Sz. Dienes-düllő* (DPL. 714.). A Szent Dénesi-puszta északi részén, a Ba-

konszegi határ közelében, a Berettyó mellett található. Sík terület, szántó. A név a *Szent Dénes* helynév és a *dűlő* földrajzi köznév kapcsolata.

SZENTDIENESI-PUSZTA l. Szent Dénes.

SZENTDIENES-PUSZTA l. Szent Dénes.

SZENTMÁRTON — *Szëmmárton, -ba* (30). — 1213: *villa Sancti Martini (Györffy* 669.); 1321: *Scentmartun (Györffy* 670.); 1388: *Zenthmártonfalua (Jakó* 352.); 1470: *Zentmarthon (Csánki* I, 624.); 1660: *B. szt. — Márton puszta* (DPL. 680.); 1692: *Sz. Martony puszta (Mezősi* 69.); 1700 k.: *Púszta Szent Márton (Pesty);* 1732: *Szt.-Márton puszta* (DPL. 681.); 1799: *Berettyó Szent Márton (Vályi* III, 380.); 1808: *Sz. Márton (Lipszky);* 1828: *Beretyó Szent Márton* (Nagy L.); 1851: *Sz.-Márton puszta (Fényes* IV, 94.); 1861: *B. sz. Márton (Protocollum);* 1863: *Berettyó-Szentmárton* (Hnt. 176.); 1873: *Berettyó-Szent-Márton* (Hnt. 103.); 1882: (Hnt. 29.); 1886: *B. Szt.-M. (K. Nagy* 102.); 1888: *Berettyó-Szent-Márton* (Hnt. 239.); 1891—92: *Berettyó-Sz.-Márton (Ortvay* 549.); 1898: *Berettyó-Szent-Márton* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1907: *Berettyószentmárton* (Hnt. 104.); 1913: (Hnt. 408.); 1926: (Hnt. 70.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 349.); 1944: (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.). *Szentmárton* papja 1213-ban tűnik fel, ez az első okleveles említése a helységnek. Nevét a Szent Márton — egyházról kapta, amely Bolcshida falu egyik részén terült el *(Györffy* 670.). Az első itteni település legalább XII. sz.-i és csak a tatárjárásban pusztult el. A történelem során még többször elpusztult, a jelenlegi helység a XVIII. sz. végén alakult ki. „Berettyó Szent Márton községe Határán hajdanban több falúk vóltak, um. *Újlak, Bócs, Szomolyom, Szent Dienes" (Pesty).* A névben a *Szent Márton* szentnév és a falu elhelyezkedésére utaló *Berettyó* földrajzi név található.

+ SZENTMÁRTONFALVA l. Szentmárton.

SZENTMÁRTONI-PUSZTA — *Szëmmártoni-puszta, '-ra* (144). — 1848: *Berettyó sz. mártoni puszta* (T6). A településtől délre terül el, a Bócsi-puszta és a Mezőpeterdi határ között, délről a Szomajom határolja. Legelő és szántó. A név a *Szentmárton* helynév *-i* melléknévképző származékának és a *puszta* földrajzi köznévnek a kapcsolata.

SZENTMÁRTON-PUSZTA l. Szentmárton.

SZIK-KÚT — *Szik-kut, -ho* (135). A Nagy-szik mellett, a Péntek-halomban található még ma is. A név két földrajzi köznév összetétele.

SZILÁGYI-TANYA — *Szilágyi-tanya, '-ra* (158). — 1883—84: *Szilágyi-tanya* (T8); 1967: *Szilágyitanya* (Hnt. 146.). Két Szilágyi-tanya is volt az adatközlők szerint. *Szilágyi* Imre tanyája a Tipókban, és a Szomajomban egy, ami még 1945 után is az övé volt. A *Szilágyi* családnév 1824-től kimutatható napjainkig (Protocollum; Rak.). A név a *Szilágyi* családnév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolata.

SZILOTA — *Szilota, '-ba* (52). — 1848: *Szilota* (T4); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.). A Szent Dénesi-pusztán található, a Tölyvös, a Derzs, a Kis-Bócs, a Furtai út határolja. Lapos, eres terület, ma már szántó. A név a *szil* ‚vékonyan fölkapál'

jelentésű hangutánzó finnugor eredetű igéből származhat. A régiségben és a népnyelvben számos származékszó tartozik ide: szivatol, sziatol, szijatol, *szilatol* ‚felhasogat, szeletel, megtisztít'. *Szilos* ‚szilánkos'. A *szil*-hez járul a *-t* deverbális nomenképző, amely az alapszóval együtt a cselekvés eredményére utalhat. A név személyragos alakban fordul elő. Jelentése tehát ‚vékonyan fölkapált terület' lehet (TESz.).

+ SZOLNOK-TANYA l. Szolnok-tó-tanya.

SZOLNOK-TÓ — *Szóunak-tóu, -ba* (66). — 1848: *Szolnaktó* (T4); 1864: *(Pesty);* 1883—84: *Szolnoktó* (T8); 1891: *Szolnak tó* (T11); 1898: *Szolnoktó puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1913: *Szolnoktó* (Hnt. 408.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973: *Szolnoktó* (Hnt. 181.). A Csarkó-lapos, a Bakonszegi határ, a Szolnok-tó-derék, a Zsákai határ övezi. Sík terület, szántó, legelő, régen vizes terület volt. 1864: „Dülő, halydantan igen sok halak fészke volt" *(Pesty).* A *Szolnok* személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév talán a magyar *szó* főnév származéka ‚szószóló, követ' — féle jelentéssel. 1180 k.: *Zolnic* szn. 1213/1550: *Zounuc* szn. *Zolnuc Zolnoc Szolnok* szn. *Szolnok* hn. (FNESz.).

+ SZOLNOK-TÓ-DERÉK — 1848: *Szolnaktó derék* (T4). Északról a Szolnok-tóval, máshol a Zsákai határral érintkezik. Vizes terület. A név a *Szolnok-tó* helynévből és az ‚időszakos vízfolyást, eret' jelentő vízrajzi köznévből áll.

SZOLNOK-TÓ-KÚT — *Szóunak-tóu-kút, -ho* (65). A Szolnok-tóban található. Valószínűleg azonos az *Ásvány-kúttal.* A névben a *Szolnoktó* helynév és a *kút* földrajzi köznév található.

+ SZOLNOK-TÓ-TANYA — 1852—60: *Szónok tanya* (T3); 1883—84: (T8); 1907: *Szolnoktó tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Szolnoktótanya* (Hnt. 70.); 1945 k.: *Szolnoktó tanya* (T13). A Szolnok-tóban volt, ma már nincs meg ez a tanya. A név a *Szolnok-tó* helynévből és a *tanya* földrajzi köznévből keletkezett.

SZOMAJOM-HÍD — *Szomajom-hid, -ho* (152). — 1382: *Zomaiom-hid pons (Jakó* 320.). A Szomajomban található az Ölyvösön. A név a *Szomajom* helynév és a *híd* földrajzi köznév kapcsolata.

+ SZOMAJOMI-KÚT — 1945 k.: *Szomolyomi Kút* (T13). A Zücskő, a Mezősasi út, a Baglyos, a Péntek-halom határolja. A névben a *Szomajom* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *kút* földrajzi köznév szerepel.

SZOMAJOMI-PUSZTA — *Szomajom, -ba* (145). — 1665: *Somajom puszta* (DPL. 679.); 1692: *Szomajom puszta (Mezősi* 69.); 1732: *Szomojom puszta* (Szök. 475.); 1783: *Szomolyeby Pusta* (T2); 1800k.: *Szomolyomi Puszta* (ÁTD.); 1851: *Szomolyom puszta (Fényes* IV, 94.); 1863: *Szomaljom puszta* (Hnt. 176.); 1873: *Szomajom puszta* (Hnt. 103.); 1875: *Szomolyomi puszta (Osváth* II, 16.); 1882: *Szómajom puszta* (Hnt. 29.); 1883—84: *Szomolyom puszta* (T8); 1886: *Szomajom puszta* (T9); 1888: *Szomolyom puszta* (Hnt. 239.); 1891: *Szómajom puszta* (T11); 1891—92: *Szomajom puszta (Ortvay* 561.); 1898: *Szomolyom puszta* (Hnt. 66.); 1901: *Szomalyom puszta (Borovszky*

50.); 1907: *Szomolyom puszta* (Hnt. 104.). A Mezőpeterdi és a Mezősasi úttól délre a Mezősasi, Toldi, Mezőpeterdi határig terjed. Sík, szántó és legelő. A név a Szomajom helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *puszta* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

+ SZOMAJOMI-TANYÁK — 1883—84: *Szomajom tanya* (T8); 1945 k.: *Szomalyomi tanyák* (T13). A Szomajomi-pusztán található, É-ról a Merza-tanya, ÉNy-ról a Csárda-háti-kút övezi. A névben a *Szomajom* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *tanya* földrajzi köznév többesszámú alakja áll.

+ SZOMAJOMI-TELEK — 1759: *Szomajomi Telek* (T1); 1848: *Telek* (T5). Az Ölyvös, az Erős-sziget, az Erebere, a Koldus-lapos határolja. A névben a *Szomajom* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *telek* földrajzi köznév szerepel.

SZOMAJOM-PUSZTA l. Szomajomi-puszta.

SZOMAJOM — *Szomajom, -ba, Szomojom, -ba* (175). — 1291—94: *villa Zumeyn (Györffy* 672.); 1332—37: *villa Zomani (Györffy* 672.); 1470: *Zomayon (Csánki* I, 624.); 1552: *(Jakó* 358.); 1594: *Zomajom* (DPL. 679.); 1783: *Szomolyeby Pusta Szálás* (T2); 1800 k.: *Szomojom* (ÁTD.); 1832: *Somolyom* (Visitatio 10.); 1839: *Szomajom (Fényes* IV, 106.); 1846: *Szomolyom* (Protocollum); 1852—60: (T3); 1861: (Protocollum); 1883—84: (T8); 1913: (Hnt. 408.); 1926: (Hnt. 70.); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1938: *(Nadányi* 473.); 1944: (Hnt. 119.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973: *Szomolyom* (Hnt. 181.). Az Ölyvöstől délre, a Szomajomi-pusztától nyugatra fekszik. 1800 körül kb. 154 hold szántó és 185 hold kaszáló volt itt. Sík terület, jó minőségű, fekete földű szántó. Régebben legelőnek, kaszálónak használták. *Szomojom* neve a XIII. sz. végén tűnik elénk az egyházashelyek között, eredete tehát sokkal korábbi időben keresendő. A Hontpázmány nemzetség, illetve a belőle származó Panaszi Pázmány család birtoka volt *(Jakó* 358.). Csak 1468-tól lett a Pázmányoké, előtte egyházi birtok *(Csánki* I, 638.). 1520-ban a vámhelyek között találjuk felsorolva *(Ortvay* 561.). *Iványi* szerint tulajdonképpen nem is volt vámhely, mert e helyen sem híd, sem pedig töltés nem volt, hanem a tulajdonosok a revisio hírére kezdtek csak hidat építtetni, olyan víz fölött, ahol sem híd, sem pedig töltés nem szükséges, mivelhogy a szekerek ezen a vízéren át akadály és baj nélkül közlekedhetnek. A revideáló bizottság meggyőződött róla, a híd építése megkezdődött, de még nem fejeződött be. A vámhely törvényessége felől döntés nem történt (i. m. 89.). 1552-ben még 19 telekből álló község *(Mezősi* 265.). 1566-ban hódolt település lett *(Mády* 1981, 185.). A Szejdi dúlás (1659—60) után, az 1692. évi összeírásban puszta helyként szerepel *(Mezősi* 69.). 1660-ban már a pusztát adták zálogba Berettyóújfalunak (DPL. 680.). A név ejtésmódja és helyesírása nem egységes. Az Ölyvöstől délre eső, kisebb területet emlegetik inkább *Szomojom*ként. Az ettől északra fekvő, nagyobb kiterjedésű területet pedig *Szomajom*ként, de a *puszta* földrajzi köznevet nem teszik utána, mint azt a térképek jelölik. A név puszta személynévből keletkezhetett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév a szláv nyelvekből származtatható, vö. *Smolja* családnév. A régiségben a név *-n* végű

volt, csak később változott *m*-re, ezért a *Smolja* személynév birtoklást kifejező *-in* képzős származékának tarthatjuk. A szláv név jelentése ‚gyanta, szurok, kátrányszurok' (FNESz.).

SZŐLŐ-DŰLŐ — *Szöllőü-düllőü, -be* (116). A Leszkaiban található, a vasúttól a Váncsodi-dűlőig terjed, nyugatról a Bogárzó határolja. Kis kiemelkedés, kb. 10—15 hold területű, szőlőt termesztettek rajta a század elején. Most szántó. 1930-ban 4 hold szőlő volt a faluban összesen *(Nadányi* 349.). A név a *szőlő* főnév és a *dűlő* földrajzi köznév kapcsolata.

SZÚNYOGOS — *Szúnyogos, Szúnyogozsba* (50). — 1848: *Szunyogos oldal* (T4); 1864: *Szúnyogos* (T7). A Szent Dénesben található, a Derzs, a Bakonszegi határ, a Csarkó-lapos, a Róna-dűlő határolja. Sík, eres hely, ma szántó. Egy kanális fogja körül. A név a *szúnyog* főnév és az *-s* helynévképző összetétele, jelentése: szúnyogban bővelkedő hely.

\+ SZÚNYOGOS-ÉR — 1883—84: *Szúnyogos ér* (T8). A Szent Dénesben található. A XIII. sz. körül a Szentdienes és a Kórógy É—D-i irányú határa *(Mesterházy* 72.). A név a *Szúnyogos* képzett melléknévből és az *ér* földrajzi köznévből áll.

\+ SZÚNYOGOS-OLDAL l. Szúnyogos.

\+ SZŰCS-TANYA — 1951: *Szűcstanya* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.). A Berettyó mellett volt. A *Szűcs* családnév 1871-től kimutatható a faluban (Protocollum; Rak.). *Szűcs* Kálmán jelentősebb földbirtokos volt a század elején, kb. 200 holdja volt. A névben a *Szűcs* családnév és a *tanya* földrajzi köznév szerepel.

TANYASOR-DŰLŐ — *Tanyasor-düllőü, -be* (159). A Szomajomban található, a Mihály-réttől a Diófásig húzódik. Sík terület, szántó. Adatközlők szerint több tulajdonos tanyája volt itt egymás mellett (Árgyilán János, Dancsházi, Bagdi), ma már nincs meg. A név első tagja összetett szó a *tanya* főnév és az ‚egymás mellett elhelyezkedő dolgok láncolata' jelentésű sor kapcsolata. A második tag a *dűlő* földrajzi köznév.

TARSOLY-DŰLŐ — *Tarsoj-düllőü, -be* (167). A Szomajomban található, a Mezősasi úttól keletre, a Mezősasi határral érintkezik. Sík terület, szántó. Adatok a *Tarsoly* családnévre: Az adatközlők szerint *Tarsoly* Elemér nevű tulajdonosáról kapta nevét. 1889: *Tarsoly* József, 1939: *Tarsoly* Rózsa (Rak.). A név a Tarsoly családnévből és a *dűlő* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

TELEK[1] — 1852—60: *Telek* (T3); 1864: (T7); 1883—84: (T8). A Kórógyi-pusztán, a Közlegelő É-i részén fekszik, D-ről a Kis-Asztagos, K-ről a Gál-sziget határolja. Bolch falu helye talán a Teleknek nevezett részen van, a Furtai út Ny-i oldalán *(Györffy* 604.). A Vajnatanyától É-ra kb. 500 m-re található a Bócsi Telek *(Mesterházy* 72.). A név a helynévvé vált *telek* földrajzi köznév.

\+ TELEK[2] l. Újlaki-telek.

\+ TELEK[3] l. Szomajomi-telek.

TEMETŐ l. Régi-temető.

TEMETŐ UTCA l. Alkotmány utca.

TIPÓKA — *Tipóuka, '-ba* (41). — 1848: *Tipóka* (T4); 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1951: (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Szent Dénesben található, a

Harcsás, a Gabonás, a Tölyvös, a Nyár-tó határolja. Sík, kis terület, ma szántó, régen lápos hely volt. A névben talán a hangutánzó eredetű, a láb erőteljes földhöz csapásának hangját érzékeltető *tipor* ige rejlik ‚tipródik, tapos' jelentésben. A *tip-* alapszóhoz a cselekvés helyét jelölő *-ó* képző járulhatott, jelentése: összezúzott, széttiport állapotban levő hely. Ehhez a főnévhez kapcsolódik a *-ka* kicsinyítő képző (vö. TESz.).

+ TIPÓKA-ÉR — 1886: *Tipoka ér* (T9). A Szent Dénesben folyt, már kiszáradt. A név a *Tipóka* helynévből és az *ér* földrajzi köznévből áll.

+ TIPÓKA-TANYA — 1907: *Tipóka tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Tipóka-tanya* (Hnt. 70.). A Tipókában található, az adatközlők Szilágyi-tanyaként emlegették. A név a *Tipóka* helynév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

TÓ — *Tóu, -ra; Első-ëïr, -he* (113). A települést É—D-i irányban kettévágja. A Ny-i rész a régi Szentmárton, a K-i rész az újabb település, a Tó-hát. Állóvíz a falut átszelő mélyedésben. A *tó* földrajzi köznév. *Első-ér* elnevezését az motiválhatta, hogy ez folyt a faluhoz a legközelebb, számbavevéskor ez került legelőször sorra.

TÓ-HÁT — *Tóu-hát, -ra* (112). — 1759: *Too Sziget* (T1); 1820: *Tósziget* (DPL. 711.); 1951: *Tóhát* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: *Új telep* (Hnt. 146.). A falu keleti részén fekszik, a régi Szentmártontól a Tó választja el. Kiemelkedő rész, régebben szántó, ma házhelyek találhatók rajta. A név földrajzi köznév összetétele.

TÓ-HÁTI-DŰLŐ — *Tóu-háti-düllőü, -be; Nagy-düllőü* (119). A falutól DK-re, az Újlak mellett található. Sík, szántó. A név a *Tó-hát* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a *dűlő* földrajzi köznévből áll.

TOPA-SZIGET — *Topa-sziget, -be* (108). — 1759: *Topa Sziget* (T1); 1864: *(Pesty);* 1951: *Tópasziget* (Hnt. 194.); 1956: *Topasziget* (Hnt. 107.). A Leszkaiban található, az Újlak-alja mellett, a Berettyó határolja É felől. Sík terület, ma szántó. Adatok a faluból a családnévre: 1767 előtt: Rachelem Stephani *Topay* (Szök. 2.). 1785: *Topay* nemes birtokos *(Fényes* 1839. IV, 60.). 1909: *Topa* István földművelő (Rak.). A nevet valószínűleg a tulajdonosra utaló *Topa* családnév és a *sziget* földrajzi köznév alkotja.

+ TÓ-SZIGET l. Tó-hát.

TÓT ANDRÁS-DŰLŐ — *Tóut Andrázs düllőü, -be* (173). A Szomajom déli részén, a Berében található. Sík terület, szántó, kb. 100 hold. Egy adatközlő szerint 1937-ben ilyen nevű tulajdonosáról nevezték el ezt a területet. A név egy személynév és egy földrajzi köznév összetétele.

TÓT UTCA l. Gagarin utca.

TÖLYVÖS — *Tőüjvös, Tőüjvözsbe* (47). — 1848: *Tölyvös* (T4); 1864: *(Pesty);* 1933: (Hnt. 132.); 1937: (Hnt. 132.); 1944: *Tölyvöspuszta* (Hnt. 119.); 1945 k.: *Tölyvös* (T13); 1951: *Tölyvöspuszta* (Hnt. 194.); 1956: (Hnt. 107.); 1967: *Tölyvös* (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Szent Dénesben található, a Tipóka, a Gabonás, a Szilota, a Vajna-birtok határolja. Sík terület, szántó, kb. 150 hold. Régen tölgyes erdő volt itt az adatközlők szerint. A névben talán a ‚tölgyfa' jelentésű *tölgy* főnév régies, nyelvjárási alakja található. Vö. a TESz. népnyelvi adataival: *töjfa, töjjfa.*

+ TÖLYVÖS-PUSZTA l. Tölyvös.
+ TÖLYVÖS-TANYÁK — 1907: *Tölyvös tanya* (Hnt. 104.); 1926: *Tölyvöstanya* (Hnt. 70.). A Tölyvösben három tanya is található az adatközlők szerint, így nem emlegetik őket. A név a *Tölyvös* helynév és a *tanya* földrajzi köznév többesszámú alakjának kapcsolata.
TÖRÖK-DOMB l. Nagy-domb.
+ TÖRÖS-TANYA — 1873: *Törös tanya* (Hnt. 103.); 1882: (Hnt. 29.); 1888: *Tőrös tanya* (Hnt. 239.). A *Törös* családnév 1817-től mutatható ki a református anyakönyvekből. 1886-ban *Törös* Gergelyné végrendeletileg évi 30 forintot hagyományozott a lelkészi fizetés emelésére (DPL. 713.). 1919-ben *Törös* Jenő községi jegyző volt (Rak.). A névben a *Törös* családnév és a *tanya* földrajzi köznév található.
+ TRIFON — 1967: *Trifon* (Hnt. 146.). Valószínűleg azonos a Bolgárral, mert *Trifon* bolgárkertész volt. Ez esetben a Morotván volt található. A név a *Trifon* személynévből áll.
ÚJLAK — *Újlak, Újlagba* (124). — 1213: *villa Viloc (Györffy* 679.); 1291—94: *Wylak (Györffy* 679.); 1310: *villa Wylak (Györffy* 679—680.); 1435: *Wylak (Jakó* 375.); 1660: *Újlaki puszta* (Szök. 144.); 1692: *Újlak puszta (Mezősi* 69.); 1732: (DPL. 681.); 1796—99: *Újlak puszta (Vályi* III, 558.); 1800 k.: *Ujlak* (ÁTD); 1808: *Újlak (Lipszky);* 1832: *(Visitatio* 10.); 1851: *Ujlak puszta (Fényes* IV, 94.); 1875: *(Osváth* II, 225.); 1891: *Ujlak* (T11); 1898: *Ujlak puszta* (Hnt. 66.); 1901 *(Borovszky* 50.); 1919: *Ujlaki puszta* (Rak.); 1945 k.: *Ujlak* (T12). A Kodormány, a falu, a Mezőpeterdi út, a Peres határolja. Sík, szántó. 1800 körül kb. 122 hold szántó és 76 hold kaszáló volt itt. Az 1891-es térkép szerint kb. 530 hold területű volt. Az adatközlők szerint a törökök pusztították el a helységet, cserépdarabokat találtak ezen a helyen. *Újlak* 1213-ban tűnik fel mint bizonyos Sámson birtoka, keletkezése tehát a XII. sz. végére tehető. Hihetőleg a Bolcs környékén elterülő Hontpázmány-birtoktest jobbágysága ülte meg. Állandóan a Panaszi Pázmány család birtoka maradt *(Jakó* 375.). *Csánki* kiemeli, hogy 1468-tól Pázmány birtok (i. m. I, 638.). 1552-ben Szent-Mártonnal együvé van írva (Beretytyószentmártonújlak), birtokosai Pázmán Péter és Gáspár *(Osváth* II, 229.). A XVI. sz. végén (1588) 15 magyar lakosa volt. A XVII. sz.-ban teljesen elpusztult *(Mezősi* 265.). A pusztát 1660-ban a részbérlők zálogba adják Újfalunak. A Leszkay Gyula tagján a halom környékén a templom alapfalának maradványai ma is megtalálhatók. Szikes, nagy részben csak legelőnek alkalmas *(Osváth* II, 229.). Az *Újlak* helynévnek ‚újonnan települt falu' az értelme.
ÚJLAK-ALJA — *Újlak-ajja, '-ba* (125). Az Újlak északi részén fekszik. Síkterület, szántó. A név az *Újlak* helynév és az *alj* főnév birtokos személyragos alakjának összetétele. Az *alj* jelentése: a névszóval megnevezett tárgy tövénél, illetve közelében levő lenti hely.
+ ÚJLAKI PART — 1852—60: *Ujlaki part* (T3); 1882—83: (T8); 1945 k.: (T13). A Furtai út keleti felén található, a Kis-Nyéktől délre, a Nyék-ér mellett. A név az *Újlak* helynév *-i* melléknévképzős alakjából és a ‚szárazföldnek valamely folyó- vagy állóvízzel közvetlenül határos része' jelentésű *part* főnévből áll. Az Újlak valószínűleg az itt keresendő *Nyék* helységre utal.

┼ ÚJLAKI-PUSZTA l. Újlak.

┼ ÚJLAKI-TELEK — 1759: *Ujlaki Telek* (T1); 1848: *Telek* (T6). Az Újlaki tető, a Berettyó, a Mezőpeterdi út, a Malom-zug határolja. A névben az *Újlak* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *telek* földrajzi köznév kapcsolata található.

┼ ÚJLAKI TETŐ — 1848: *Ujlaki tető* (T6). A Berettyó, az Újlaki-telek, a Malom-zug határolja. A névben az *Újlak* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *tető* főnév szerepel, amely valószínűleg a terület elhelyezkedésére utal, magasabban feküdhetett Újlakhoz képest ez a hely.

┼ ÚJLAK-PUSZTA l. Újlak.

ÚJ SOR l. Úttörő utca.

ÚJ-TELEP l. Tó-hát.

ÚJ-TEMETŐ — *Új-temetőü, -be* (114). A település keleti részén található, a Berettyótól nem messze terül el. A névben az *új* melléknév és a *temető* főnév található.

ÚTTÖRŐ UTCA — *Úttörőü ùcca, '-ba; Új sor, -ra* (10). Hosszú utca, a Lenin utat köti össze az Alkotmány utcával. *Új sor*nak a Horthy-korszakban kezdték nevezni, amikor megkezdődött betelepülése.

ŰCSKŐ l. Zücskő.

VADÁSZ UTCA — *Vadász ùcca, '-ba* (23). A Morotván található, a Lenin és a Pákász utcát köti össze. Az 1970-es évek elején létesült. A névben a *vadász* foglalkozásnév található.

VAJNA-BIRTOK — *Vajna-birtok, -ba* (54). A Furtai út két oldalán terül el, a Nyár-tótól délre. A birtok központja, a kastély a Kis-Bócsban volt. Sík terület, szántó és legelő. A református anyakönyvekből az 1890-es évektől mutatható ki a *Vajna* családnév. A név a *Vajna* családnév és a *birtok* földrajzi köznév kapcsolata.

VÁNCSODI-DŰLŐ — *Váncsodi-düllőü, -be* (120). A falutól DK-re, a Cigány-lapostól É-ra fekszik. Sík terület, szántó. Déli végénél egy földút Váncsodra vezet. A *Vancsud* helynév már 1213-ban előfordul. A régi magyar *Iváncs* személynévből keletkezett *-d* képzővel. Az *Iváncs* személynév az *Iván*nak a kicsinyítő-becéző alakja (FNESz.). A névben a *Váncsod* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *dűlő* földrajzi köznév található.

VÁNCSODI-PUSZTA l. Váncsodi-szik.

VÁNCSODI-SZIK — *Váncsǫdi-szík, -re* (110). — 1848: *Váncsodi szik* (T6); 1883—84: *Váncsodi puszta* (T8). A Berettyó, a Rekettyés, a Sötét-völgy, a Váncsodi határ övezi. Sík terület, legelő. A névben a *Váncsod* helynév *-i* melléknévképzős alakja és a *szik* földrajzi köznévszerepel. L. Váncsodi-dűlő.

VÁNCSODI ÚT — *Váncsodi út, -ra* (122). A Váncsodra vezető út. A névben a *Váncsod* helynév *-i* melléknévképzős összetétele és az *út* főnév található. L. Váncsodi-dűlő.

VÁRADI ÚT l. Puskin út.

VASÚTI-HÍD — *Vasuti-híd, -ho* (103). — 1890: *M. Á. vasuti hid* (T10). A közúti hídtól 1,5 km-re keletre található a Berettyón. A név a *vasút* főnév *-i* melléknévképzős alakjából és a *híd* földrajzi köznév kapcsolatából áll.

VEREM UTCA l. Sport utca.

VERES-HALMI-ÉR — *Vërës-halmi-ër, -he* (61). — 1852—60: *Veres halmi ér* (T3); 1883—84: (T8); 1945 k.: (T13). Északról a Tölyvös, keletről a Furtai út határolja, vele párhuzamosan fut. Folyóvíz. A református anyakönyvekben 1844-től napjainkig kimutatható a *Veres* családnév. Földtulajdonosok és földművelők egyaránt voltak közöttük. A névben bizonyára a *Veres* családnév, a *halom* *-i* melléknévképzős alakja és az *ér* földrajzi köznév található.

VERESNYELE — *Vërësnyele, '-re* (142). — 1864: *Veresnyele (Pesty).* A Nagy-szik és a Szomajom között, a Mezőpeterdi határhoz közel terül el. Sík terület, legelő egy ott lévő ér két oldalán. A név talán deetimologizációval keletkezett a Veresné eréből. Vagy az egyetlen térképen előforduló Veresné ere keletkezett népetimológiával.

VERES-TANYA — *Vërës-tanya, '-ra* (146). — 1883—84: *Veres tanya* (T8). A Nagy-szik déli részén, az Ölyvöshöz és a Mezőpeterdi határhoz közel feküdt. A *Veres* családnév 1844-től kimutatható a református anyakönyvekben. Az adatközlők szerint *Veres* József tanyája volt itt. Lehetett *Veres* Imréé is, aki dohányos kertész volt a Szomajomban a század elején (Rak.). 1930-ban *Veres* Imrénének 139 holdja volt *(Nadányi* 349.). A név a *Veres* családnév és a *tanya* földrajzi köznév kapcsolata.

VERTÁN — *Vërtány, -ba; Vërtány-düllőü, -be* (133). — 1888: *Vertán* (Hnt. 239.); 1898: *Vertán puszta* (Hnt. 66.); 1901: *(Borovszky* 50.); 1967: *Vertán* (Hnt. 146.); 1973: (Hnt. 181.). A Mezőpeterdi út, a Baglyos, a Péntek-halom, a Nagy-szik határolja. Sík terület, ma legelő, régen szántó volt. A helynév a *Vertán* családnév, amelyre a XVIII. sz.-tól vannak adataink: 1748: Francisco *Vertani* (Szök. 1827.). 1875: nemes birtokos *Vertán (Fényes* 1839. IV, 60.). 1851-ben a Pongrácz-féle jószágot (földet) *Vertán* András vette meg *(Osváth* II, 237.). Az 1900-as évek elején özv. *Vertán* Andrásné örökösei a tulajdonosok Szentmártonban.

VERTÁN-DŰLŐ l. Vertán.

VERTÁN-HALOM — *Vërtán-halom, -ho* (83). — 1783: *Nagy Botzy halom* (T2); 1852—60: *Vertan halom* (T3); 1883—84: *Vertán halom* (T8); 1945 k.: (T13). A Nagy-Bócsban található, a Mezősasi út nyugati oldalán, a Kis-Bócsi-halomtól keletre. Valószínűleg azonos az 1783-as térképen feltüntetett Nagy-Bócsi-halommal. A név egy családnév és egy földrajzi köznév kapcsolata.

VERTÁN-PUSZTA l. Vertán.

+ VERTÁN-TANYA — 1873: *Vertán tanya* (Hnt. 103.); 1882: *Vertántanya* (Hnt. 29.); 1907: *Vertán tanya* (Hnt. 104.). A Vertánban volt a tanya, ma már nincs meg. A név a *Vertán* családnévből és a *tanya* földrajzi köznévből tevődik össze.

VERTÁN UTCA l. Aradi utca.

+ VESSZŐS — 1800 k.: *Ve z zős sziget* (ÁTD.); 1848: *Vesszős* (T5). A Szomajomban található, É-ról a Csődörös, Ny-ról a Mezősasi út határolja. Az Ölyvös teljesen körülfolyja. 1800 körül kb. 1 hold szántó és kb. 1 hold kaszáló volt itt. A névben a ‚fának, cserjének (fűz, szőlő) hosszabb, egyenes, vékonyabb hajtása' jelentésű, *vessző* főnév *-s* helynévképzős származéka található (TESz.).

+ VESSZŐS-SZIGET l. Vesszős.

+ VILLA AKA l. Aka-zug.
+ VILLA NYÉK l. Nyék.
+ VILLA SZENT MÁRTON l. Szentmárton.
+ VILLA SZOMAJON l. Szomojom.
+ VILLA ÚJLAK l. ÚJLAK.

ZÖLDFA UTCA l. Kosztolányi utca.

ZÜCSKŐ — *Zücskőü, -be, Ücskőü, -be* (132). A Vertánban található, a Mezőpeterdi út, a Mezősasi út, a Peterdi-fertő, a Péntek-halom határolja. Sík terület, legelő, eres rész volt. A *Zücskő* talán valamilyen személynevet rejt magában. Az *Ücskő* szóhatár eltolódással keletkezhetett.

+ ZÜCSKŐ-ERE — 1848: *Zücskő ere* (T6). A Mezőpeterdi, a Mezősasi út, a Peterdi-fertő, a Péntek-halom határolja. A *Zücskő* talán személynevet foglal magában. A név második tagja az *ér* földrajzi köznév birtokos személyragos alakja.

A FÖLDRAJZI KÖZNEVEK SZÓTÁRA

ALJ(A)	A környezeténél mélyebben fekvő terület.
ÁLLÁS	Állatok ideiglenes pihenő vagy alvó helye, illetve erre alkalmas, szellős, nyitott oldalú építmény.
ÁROK	Mesterségesen létrehozott, ásott mélyedés, általában a víz elvezetése céljából.
BIRTOK	1. Valakinek valóságosan a hatalmában levő vagyontárgy, 2. Földbirtok.
CSATORNA	Nyílt árok, ásott meder víz vezetésére.
DERÉK	Időszakos vízfolyás, ér.
DOMB	Alacsonyabb, lankás lejtőjű kiemelkedés a föld felszínén (20—30 m-nél nem magasabb).
DŰLŐ	1. Művelés alá fogott, felszántott földterület, minden oldalról út vagy árok fogja közre. 2. Dűlőút.
ÉR	Olyan viszonylag széles medrű, lassú mozgású időszaki patak, amelyet valamely folyó árvize vagy a talajvíz táplál.
ERDŐ	Vadon növő vagy telepített fáknak együtt élő és az alattuk, köztük élő bokrokkal s más növényekkel egységes tenyészetet alkotó nagyobb tömege.
FALU	1. Mezőgazdasági jellegű, nem zárt építkezésű csoportos település (lat. *villa*). 2. A település lakott része, a belterület.
FERTŐ	Feltöltődő sekély állóvíz, mocsaras hely.
FOLYÓ	Állandó, viszonylag bővizű, szélesebb medrű vízfolyás.
FÖLD	Hosszabb ideje valakinek a tulajdonában, illetve használatában levő kisebb birtokrész.
GÁT	1. Folyó vagy tó vizének lefolyását vagy kiszáradását akadályozó építmény földből, kőből. 2. Kövesút, műút.
HALOM	A dombnál kisebb, laposabb földfelszíni kiemelkedés.
HÁT	A földnek vagy valamely részének álló- vagy folyóvízből kiemelkedő, domborodó felszíne.
HATÁR	1. Valamely területek közötti választóvonal. 2. Lakott helyet, falut körülvevő természet.
HEGY	A dombnál magasabb, meredekebb oldalú földfelszíni kiemelkedés.
HÍD	Folyó, víz két partját összekötő fából, kőből, vasból vagy betonból készült, közlekedésre szolgáló építmény.
KANÁLIS	Vízelvezető árok.
KERT	Gyömülcsösnek, vagy zöldségtermesztésre használt zártkert.
KÖZ	1. Két folyó által határolt terület, két dolog közötti kisebb tér. 2. Szűk kis utca, sikátor.
KÖZSÉG	1. Kisebb lakott település. 2. A legkisebb államigazgatási egység.
KÚT	Mesterségesen létrehozott, ásott vízvételi hely.
LÁB	Föld, telek alsó, hátsó vége.
LÁP	Olyan sekélyebb állóvíz, mocsár, amelyet egészen belep a (vízi)növényzet.
LAPOS	A környezetnél mélyebben fekvő sík terület, vizenyős rét, lapály.
LEGELŐ	Gyepes terület, füvét zöld állapotban háziállatokkal legeltetve hasznosítják.
LYUK	Földbe vájt üreg, odú, vadállatok búvóhelye, tanyája.
NÁD(AS)	Sással, kákával (náddal) sűrűn benőtt sekély állóvíz vagy vízpart.
OLDAL	Térszíni alakulatnak az alsó és felső rész közötti felülete.
ORSZÁGÚT	Szilárd burkolatú fontosabb közlekedési út.

PUSZTA	1. Valamely nagyobb földbirtok központjában levő gazdasági épületek együttese. 2. Nagy kiterjedésű, többnyire fátlan, füves síkság, amelyet gazdálkodásra, főleg legeltetésre használtak.
RÉT	1. Széna termesztésére használt, fűvel benőtt terület; kaszáló. 2. Vizes, sík terület.
RÓNA	Nagy síkság, lapályos terület.
SOR	1. Olyan utca vagy út, amelynek csak az egyik oldalán vannak házak. 2. Egymás mellett elhelyezkedő tárgyak láncolata, együttese.
SZÁLLÁS	A határban egy csoportban elhelyezett, időszakosan használt gazdasági épületek összessége.
SZIGET	Folyó- vagy állóvízben minden oldalról vízzel körülvett kisebb-nagyobb területű szárazföld.
SZIK	Sziksót tartalmazó föld; szikes talaj, föld, terület.
TAG	Egy darabban felszántott földterület.
TANYA	Különálló, magányos település, egytagban levő gazdaság, kisebb földbirtok a rajta épült lakóházzal és gazdasági épületekkel együtt.
TELEK	Elnéptelenedett, elhagyott, puszta település, faluhely.
TEMETŐ	A halottak eltemetésére szolgáló kijelölt terület.
TÓ	Állandó medrű, esetleg azonban időszakosan kiszáradó állóvíz.
ÚT	A közlekedés céljára kijelölt, nem mindig szilárd burkolatú sáv.
UTCA	Két oldalán házakkal szegélyezett szélesebb út a belterületen.
VÖLGY	1. Két kiemelkedő térszíni forma közötti alacsonyabb fekvésű terület. 2. Folyó menti térség, amely a környező terepnél mélyebben fekszik.
ZUG	1. Valamely körülzárt hely legfélreesőbb, legtávolabbi része, sarka, szöglete. 2. Szűk, a forgalomtól távolabb eső utca a belterületen.

SZÁMMUTATÓ A KÜL- ÉS BELTERÜLET TÉRKÉPÉHEZ

1. Puskin út
2. Szegfű utca
3. Sallai utca
4. Déryné utca
5. Kosztolányi utca
6. Aradi utca
7. Kun Béla utca
8. Landler Jenő utca
9. Alkotmány utca
10. Úttörő utca
11. Bócsi utca
12. Irinyi utca
13. Liszt Ferenc utca
14. Ölyvös utca
15. Rozgonyi utca
16. Gagarin utca
17. Sport utca
18. Lenin út
19. Pákász utca
20. Nadányi utca
21. Csíkász utca
22. Régész utca
23. Vadász utca
24. Csónak utca
25. Ladik utca
26. Halász utca
27. Makó utca
28. Hullám utca
29. Madarász utca
30. Szentmárton
31. Közúti-híd
32. Bolgár
33. Bokori-puszta
34. Bokori-tanyák
35. Holt-Berettyó
36. Magyar-kert
37. Cseresznyés
38. Rektor-föld
39. Gabonás
40. Szent Dénes-dűlő
41. Tipóka
42. Kenyeres-föld
43. Nyár-tó-dűlő
44. Nyár-tó-tanya
44. Nyár-tó
45. Derzs
46. Szent Dénes
47. Tölyvös
48. Erdei-tanya
49. Delelő
50. Szúnyogos
51. Csurgó
52. Szilota
53. Róna-dűlő
54. Vajna-birtok
55. Nyár-tó-híd
56. Nagy-ér
57. Csarkó-lapos
58. Róna-csatorna
59. Kis-Bócs
60. Bolygóláb
61. Veres-halmi-ér
62. Nyék
63. Nyék-ér
64. Halas-tó
65. Szolnok-tó-kút
66. Szolnok-tó
67. Által-hegy
68. Furtai gát
69. Régi-temető
70. Legelő
71. Kolerás
72. Rózsa-hát
73. Kenyeres-tanya
74. Belső-Nyár-tó
75. Nagy-völgy-dűlő
76. Bócs
77. Bócsi-kút
78. Nagy-völgy
79. Ördög-árok
80. Lénia-dűlő
81. Domb-dűlő
82. Nagy-domb
83. Vertán-halom
84. Nagy-Bócs
85. Kis-Nyék
86. Herceg-dűlő
87. Fodor-föld
88. Halom-dűlő
89. Fekete-Nyék
90. Fekete-tanya
91. Acsási határ
92. Nagy-Jakó
93. Jakó-tanya
94. Sasi gát
95. Kettős
96. Hosszú-sziget
97. Róka-lyuk
98. Bikás
99. Görbe-ér
100. Szakáll-tanya
101. Pásztor-zug
102. Kodormány
103. Vasúti-híd
104. Bogárzó
105. Dienes-zug
106. Ó-Berettyó
107. Malom-zug
108. Topa-sziget
109. Nagy-erdő
110. Váncsodi-szik
111. Sötét-völgy
112. Tó-hát
113. Tó
114. Új-temető
115. Gólya-lapos
116. Szőlő-dűlő
117. Korhány-halom
118. Rekettyés
119. Tó-háti-dűlő
120. Váncsodi-dűlő
121. Leszkay

122. Váncsodi út
123. Cigány-lapos
124. Újlak
125. Újlak-alja
126. Drága temető
127. Reviczky
128. Peres
129. Peterdi gát
130. Gőz-hát
131. Gőz-háti-kút
132. Zücskő
133. Vertán
134. Peterdi-fertő
135. Szik-kút
136. Nagy-szik
137. Községi-legelő
138. Péntek-halom
139. Kalicka
140. Baglyos
141. Hosszú-dűlő
142. Veresnyele
143. Nagy-lapos
144. Szentmártoni-puszta
145. Szomajomi-puszta
146. Veres-tanya
147. Csonka-dűlő
148. Csíkos-ér
149. Ölyvös
150. Klastrom-dűlő
151. Fűzfás
152. Szomajom-híd
153. Nyárfás
154. Gál-tanyák
155. Ölyvös-zug
156. Csődörös
157. Mihály-réti-csatorna
158. Szilágyi-tanya
159. Tanyasor-dűlő
160. Diófás
161. Dávid-dűlő
161. Dávid-tanya
162. Mihály-rét
163. Csárda-hát
164. Bogdán-szállás
165. Nád szegelet
166. Büdös-ér
167. Tarsoly-dűlő
168. Fasor-dűlő
169. Patkó
170. Bokor-szállás
171. Baranyi-sziget
172. Csókás-dűlő
173. Tót András-dűlő
174. Bere
175. Szomojom

A FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSE

ACTA	Acta Visitationis Canonicae in Ecclesia et Parochia Possessionis Berettyó Szent Marton 1823. A berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal tulajdonában. Jelzet nélkül.
ÁTD.	Általános Történeti Dokumentáció IV. 75. 6. 1. A Bihari Múzeum tulajdonában.
ÁÚO.	Árpádkori új okmánytár I—XII. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv.* Pest, Bp. 1860—74.
BOROVSZKY	Bihar-vármegye és Nagyvárad. Szerk. *Borovszky Samu.* Bp. 1901.
BUNYITAI	*Bunyitay Vincze:* A váradi püspökség története a püspökség alapításától a jelenkorig I—III., Nagyvárad, 1883—84.
CZF.	*Czuczor Gergely—Fogarasi János:* A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest, Bp. 1862—1874.
CSÁNKI	*Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—II., Bp. 1890—1913.
DPL.	Debreceni Protestáns Lap XXI. évf. (1901) Adatok a berettyó szent-mártoni evangélikus református egyház történetéből.
ÉRTSZ.	A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII., Bp., 1959—1962.
ETSZ.	*Gombocz Zoltán—Melich János:* Magyar etymologiai szótár. Bp., 1914—1944.
FÉNYES 1839	*Fényes Elek:* Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak állapotja statistikai és geopraphiai tekintetben. I—IV., Pest, 1836—40.
FÉNYES 1851	*Fényes Elek:* Magyarország geopraphiai szótára. I—IV., Pest, 1851.

FNESZ.	*Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978.
GYÖRFFY	*Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I., Bp., 1963.
HEGYESI	*Hegyesi Márton:* Biharvármegye 1848—49-ben. Nagyvárad, 1885.
HNT.	Helységnévtárak az alábbi évekből: 1863, 1873, 1882, 1888, 1898, 1907, 1913, 1926, 1933, 1937, 1944, 1951, 1956, 1967, 1973.
IVÁNYI	*Dr. Iványi Béla:* Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1905.
JAKÓ	*Jakó Zsigmond:* Biharvármegye földrajza. Nagyvárad, 1886.
LIPSZKY	*Lipszky, Joannes:* Repertorium locorum objectorumque... Budae, 1808.
MESTERHÁZY	*Mesterházy Károly:* Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: Berettyóújfalu története. Szerk. *Varga Gyula.* Berettyóújfalu, 1981.
MEZŐSI	*Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp., 1943.
M. NEPPER 1981	*M. Nepper Ibolya:* Berettyóújfalu környéke a keltáktól az avarkorig. A Berettyóújfalu története c. kötetben.
M. NEPPER 1982	*M. Nepper Ibolya—Sőregi János—Zoltai Lajos:* Hajdú-Bihar megye halomkatasztere. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II., 1982.
MÓDY 1981	*Módy György:* Berettyóújfalu és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. A Berettyóújfalu története c. kötetben.
MÓDY 1982	*Módy György:* Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. In: Hajdú-Bihari kéziratos térképek II. Szerk. *Gazdag István,* Debrecen, 1982.
NADÁNYI	Bihar vármegye birtokos és földesúri családjai. Szerk. *Nadányi Zoltán.* Bp., 1938.
NAGY L.	*Nagy, Ludovicus:* Notitiae... Hungariae. I—II. Budae, 1828—29.
ORTVAY	*Ortvay Tivadar:* Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp., 1891—92.
OSVÁTH	*Osváth Pál:* Bihar vármegye sárréti járása leírása. I—II., Nagyvárad, 1875.
PATAY	*Patay Pál:* A Csörsz árka. A Természet Világa 1969. 9. sz.
PESTY	*Pesty Frigyes* névtárának adatai mikrofilmen.
PROTOCOLLUM	Protocollum Mixta Religionis, ex eis Natarum Prolin item Converforum et Spuriorum 1817. A berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal tulajdonában. Jelzet nélkül.
RAK.	Református anyakönyvek. A berettyószentmártoni református lelkészhivatal tulajdonában.
SZ. MÁTHÉ	*Sz. Máthé Márta:* Berettyóújfalu környékének története az őskorban. A Berettyóújfalu története c. kötetben.
SZÖK.	Szentmártoni öreg könyv 1767. I/2 C. XIII/4. jelzetű, a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban.
T1	Geometrica Delineatio Praediorum Szent Márton Ujlak et Szomajom. 1759. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 65.
T2	I. Országos katonai felmérés. Név nélkül. 1783. Országos Hadtörténeti Múzeum. Coll. XIV. Sect. 21, 22.
T3	II. Országos katonai felmérés. Név nélkül. 1852—60. Országos Hadtörténeti Múzeum. Coll. XLII. Sect. 52., Coll. XLIII. Sect. 52.

T4	B. sz. Mártonhoz tartozó Szent Dénesi puszta térképe. Tót *Sámuel.* 1848. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 97.
T5	B. sz. mártonhoz tartozó Szomajomi puszta térképe. *Tót Sámuel.* 1848. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 98.
T6	T. Bihar megyében kebelezett Berettyó sz. mártoni puszta térképe. *Tót Sámuel.* 1848. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 146.
T8	III. Országos katonai felmérés. Név nélkül. 1883—84. Országos Hadtörténeti Múzeum.
T9	Berettyó Szt. Márton nagyközség Bocs, Hídköz, Kórógy. Szomajon pusztákkal. *Reményi Mór.* 1886. A berettyóújfalui földhivatal tulajdonában. Kataszteri térkép.
T10	Cím n., szerző n. 1890. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 223/1—2.
T11	Berettyó-Szent-Márton nagyközség Bocs, Hídköz, Kórogy és Szómajom pusztákkal együtt. Név nélkül. 1891. A berettyóújfalui földhivatal tulajdonában. Kataszteri térkép.
T12	Berettyószentmárton határának vázlatos térképe. Név nélkül. 1945 k. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 203.
T13	Berettyószentmártoni vadászterület. Név nélkül. 1945 k. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Kéziratos térképek. BmT 204.
TESZ.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp., 1967—1976.
URÁNIA	Uránia Állatvilág — Madarak. Bp., 1972.
VÁLYI	*Vályi András:* Magyar Országnak leírása. I—III., Buda, 1796—99.
VERMES	Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerkeszti *Vermes Ernő.* Berettyóújfalu, 1930.
VISITATIO	Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Berettyó-Szent-Mártoniensies de anno 1832. A berettyóújfalui római katolikus plébániahivatal tulajdonában. Jelzet nélkül.

IRODALOM

Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajznevei. MNyTK. 74. sz. (1947)

Fábián Pál—Földi Ervin—Hőnyi Ede: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. (Bp., 1972)

Hoffmann István: Névtani vizsgálatok Tapolcafő helynevei alapján. (Debrecen, 1979. Kézirat.)

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. (Bp., 1971)

Inczefi Géza: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján.) Bp., 1970.

Kálmán Béla: A nevek világa. (III. kiadás. Bp., 1973.)

Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajznevei. MNyTK. 95. sz. (1957)

Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete. (Bp., 1947)

Papp László: Szinkrón anyagú névtárak készítése. Szótártani tanulmányok 55—76. (Szerk. *Országh László.* Bp., 1966.)

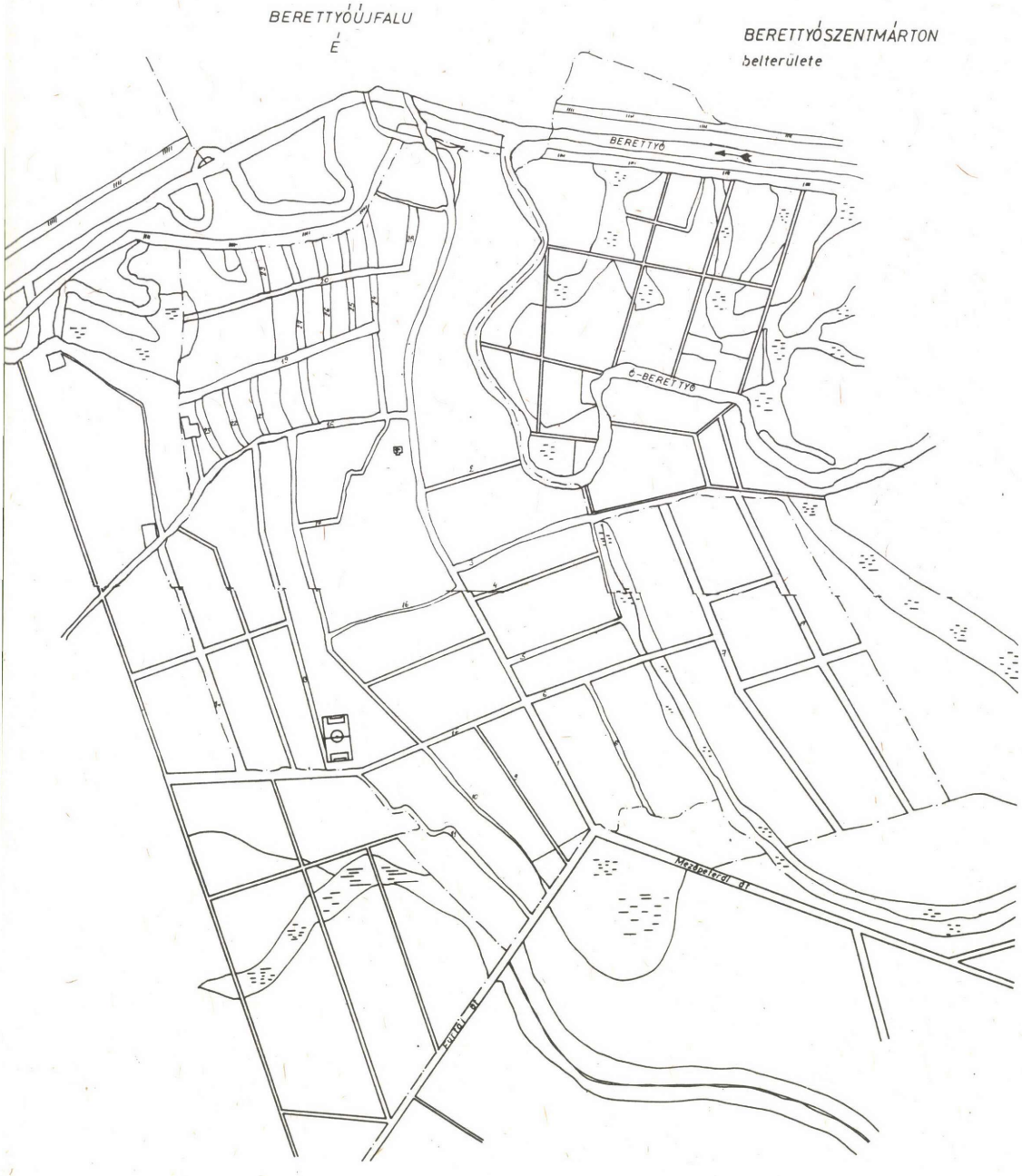
Patricia Pálinkás

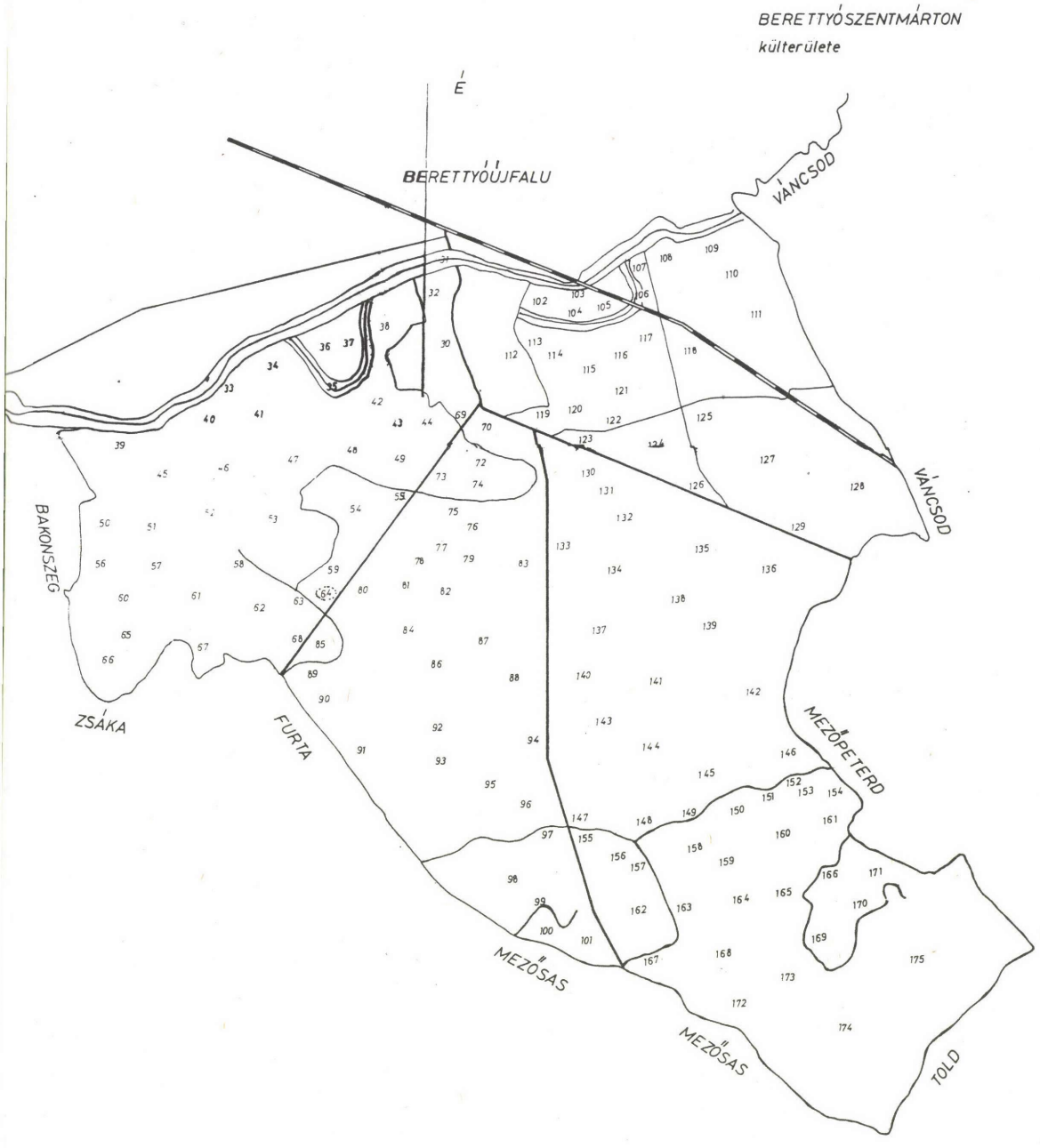
DIE GEOGRAPHISCHEN NAMEN VON BERETTYÓSZENTMÁRTON

Wahrscheinlich hat es Szentmárton schon zum Ende des 12. Jahrhunderts hin am Ufer des Flusses Berettyó gegeben, obgleich dieser Name erst zu Beginn des 13. Jahrhunderts in Dokumenten auftauchte. Im Laufe der Geschichte wurde Szentmárton mehrfach zerstört und wieder neubesiedelt, zu leczt Ende des 18. Jahrhunderst. In die Gemarkung von Szentmárton wurden mehrere Siedlungen aus der Arpadenzeit miteinbezogen. Seine Einwohnerschaft war stets ungarischer Nationalität. Im Jahre 1970 wurde Szentmárton eingemeindet. Es gehört jetzt zu Berettyóújfalu.

Der Verfasser der vorliegenden Arbeit begann 1982 mit der Sammlung der geographischen Namen und präzisierte das lebendige Namensmaterial ständig. Ausser den synchronen Angaben sammelte der Verfasser auch historische und untersuchte in Archiven, kirchlichen Schriftensammlungen und Katasterämtern vor allem Landkarten sowie handschriftliche und gedruckte Quellen. Die Sammlung enthält auch historische Namen, die heute schon zu Nachbarorten gehören. De das Ortsnamenmaterial von Szentmárton früher organische Bestandteile hatte, hielt der Verfasser es für unbegründet, auch die obengenannten Namen in die Datensammlung mitaufzunehmen. Die geographischen Namen wurden in wörterbuchähnlicher Form in Wortartikeln bearbeitet. Ausgehend von Denotat wurden die Namen dann aufgrund eines geographischen Prinzips geordnet, sodass schliesslich in einem Wortartikel alle heute noch lebendigen sowie aus geschichtlichen Quellen nachweisbaren Namensveränderungen zu je einem Objekt behandelt werden. Als hinweisendes Artikelwort wurde natürlich auch jede einzelne Namensform gesondert aufgenommen.

Das verhältnismässig beschränkte, wenn auch seiner historischen Tiefe entsprechend behandelte Namenmaterial dieser Siedlung bietet eine gute Möglichkeit, die Entstehung und Veränderung von Namen zu beobachten, sie von der Bedeutungslehre her zu analysieren und ihren Aufbau zu untersuchen.

BERETTYÓÚJFALU
É
BERETTYÓSZENTMÁRTON
belterülete
BERETTYÓ
Ó-BERETTYÓ
Mezőpetrdi út
Furtai út

BERETTYÓSZENTMÁRTON
külterülete
É
BERETTYÓÚJFALU
VÁNCSOD
VÁNCSOD
BAKONSZEG
ZSÁKA
FURTA
MEZŐPETERD
MEZŐSAS
MEZŐSAS
TOLD

Felelős kiadó: DR. GAZDA LÁSZLÓ megyei múzeumigazgató
a kéziratokat lezártuk 1990. december 31-én
Készült a Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata nyomdaüzemében
Felelős vezető: DR. GERE KÁLMÁN vezérigazgató
Munkaszám: 91-1042